

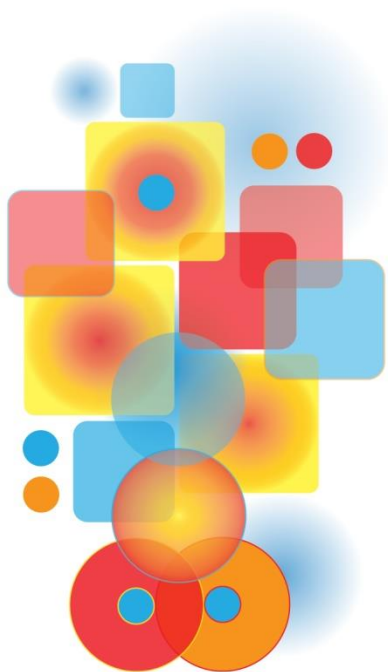
ЕВРОПСКИ
УНИВЕРЗИТЕТ
Р. М А К Е Д О Н И Ј А

нови простори во науката и уметноста
меѓународна научна конференција

PROCEEDINGS

ЗБОРНИК НА ТРУДОВИ

19 Јуни 2015, Скопје

**EUROPEAN
UNIVERSITY**
R. M A C E D O N I A

new space in art and science
international scientific conference

**Fifth International Scientific Conference:
„NEW SPACE IN ART AND SCIENCE“**

**Петта меѓународна научна конференција:
“НОВИ ПРОСТОРИ ВО НАУКАТА И УМЕТНОСТА”**

**EUROPEAN
UNIVERSITY**
R. M A C E D O N I A

PROCEEDINGS

Skopje, June 2015

ЕВРОПСКИ
УНИВЕРЗИТЕТ
Р. М А К Е Д О Н И Ј А

ЗБОРНИК НА ТРУДОВИ

Скопје, јуни 2015

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

0/7(062)

INTERNATIONAL scientific conference „New space in art and science“ (5 ; 2015 ; Skopje)

Proceedings [Електронски извор] / Fifth international scientific conference: „New space in art and science“, Skopje, 19 June, 2015 = Зборник на трудови / Петта меѓународна научна конференција: „Нови простори во науката и уметноста“, Скопје, 19 јуни, 2015. - Текст, илустр. - Skopje : European University - Republic of Macedonia = Скопје : Европски универзитет - Република Македонија, 2015

Текст во ПДФ формат, содржи 651 стр. - Текст на мак. и англ. јазик.

- Наслов преземен од екранот. - Опис на изворот на ден 18.06.2015

ISBN 978-608-4574-73-6

I. Меѓународна научна конференција „Нови простори во науката и уметноста“ (5 ; 2015 ; Скопје) види International scientific conference „New space in art and science“ (5 ; 2015 ; Skopje)

а) Наука и уметност - Собири

COBISS.MK-ID 98901258

Publisher:

European University Republic of Macedonia

For the publisher:

PhD Bojo ANDRESKI

Honorary Committee:

1. Professor Bojo Andreski, PhD – President of the European University-Republic of Macedonia (EURM) Skopje;
2. Associate Professor Biljana Andreska - Bogdanovska, PhD – General Manager of EURM;
3. Assistant Professor Aleksandra Andreska Sarevska – Manager of EURM

Programme Committee:

1. Lidija Naumovska, PhD – Chancellor, EURM, President;
2. Elizabeta Stamevska, PhD – Secretary General, EURM;
3. Biljana Percinkova, PhD – Vice Chancellor, EURM, member;
4. Aleksa Stamenkovski, PhD – Vice Chancellor, EURM, member;
5. Zivko Andrevski, PhD – Dean, Faculty of Law, EURM;
6. Savica Dimitrieska, PhD – Dean, Faculty of Economics, EURM;
7. Stojan Kuzev, PhD – Dean, Faculty of Detectives and Criminology, EURM;
8. Slavjanka Odzaklievska, PhD – Dean, Faculty of Dentistry, EURM;
9. Jana Maneva – Cuposka, MA – Dean, Faculty of Art and Design, EURM;
10. Slobodan Shajnovski, PhD – Dean, Faculty of Political Science, EURM;
11. Dinka Zlateva, PhD, faculty of Economics “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria;
12. Bekir Cinar, PhD, “Epoca University”, Tirana, Albania;
13. Pietri Zecca, PhD, “Department of Mathematics and Informatics Ulisse Dini”, Firenze, Italy;
14. Nurgul Yildiz, PhD, “Marmara University”, Istanbul, Turkey;
15. Hasan Mehmeti PhD, “University of Medicine – Department of Dentistry”, Prishtina, Kosovo.

Organizational Committee:

1. Savica Dimitrieska, PhD – President
2. Verica Najdovska, MSc, - Secretary
3. Tanja Krsteva, MSc – Secretary
4. Irena Skrceska, MSc – Technical editor
5. Marija Dragovic, MA - Translator

Logo design and graphic illustration:

Prof. MSc. Gordana Vrencoska

Printing

ABC print - Skopje

Circulation:

120

Издавач

Европски Универзитет Република Македонија

За издавачот

Проф. д-р Бојо Андрески

Почесен одбор

1. Проф. д-р Бојо Андрески – Претседател на Европски Универзитет Република Македонија, Скопје;
2. Проф. д-р Билјана Андреска – Богдановска – Генерален директор на Европски Универзитет Република Македонија, Скопје;
3. Доц. д-р Александра Андреска Саревска – Директор на Европски Универзитет Република Македонија, Скопје.

Програмски одбор

1. Проф. д-р Лидија Наумовска – Ректор, ЕУРМ, претседател;
2. Доц. д-р Елизабета Стамевска – Генерален секретар, ЕУРМ;
3. Проф. д-р Билјана Перчинкова – Проректор, ЕУРМ, член;
4. Проф. д-р Алекса Стаменковски – Проректор, ЕУРМ, член;
5. Проф. д-р Живко Андревски – Декан, Факултет за правни науки, ЕУРМ;
6. Проф. д-р Савица Димитриеска-Декан, Факултет за економски науки, ЕУРМ;
7. Проф. д-р Стојан Кузев-Декан, Факултет за детективи и криминалистика, ЕУРМ;
8. Проф. д-р Славјанка Оцаклиевска - Декан, Факултет за стоматологија, ЕУРМ;
9. Проф. м-р Јана Манева Чупоска - Декан, Факултет за арт и дизајн, ЕУРМ;
10. Проф. д-р Слободан Шајноски – Декан, Факултет за политички науки, ЕУРМ;
11. Проф. д-р. Динка Златева, Факултет за економски науки, “Неофит Рилски“ Благоевград, Бугарија;
12. Проф. д-р. Бекир Чинар, “Епока Универзитет”, Тирана, Албанија;
13. Проф. д-р. Пиетро Зеца, “Катедра за математика и информатика”, У.Дини“, Фиренца, Италија;
14. Проф. д-р Нургул Јилдиз, “Универзитет Мармара”, Истамбул, Турција;
15. Проф. д-р Хасан Мехмети, “Универзитет за медицина-катедра стоматологија”, Приштина, Косово.

Организационен одбор

1. Проф. д-р. Савица Димитриеска – претседател
2. Асс. м-р. Верица Најдовска – секретар
3. Асс. м-р. Тања Крстева – секретар
4. Асс.м-р. Ирена Скрческа – техничка обработка
5. Виш лектор Марија Драговиќ – превод

Дизајн на лого и графички дизајн

Проф. м-р. Гордана Вренцоска

Печати

АВС принт - Скопје

Тираж

120

СОДРЖИНА

СЕСИЈА: ЕКОНОМИЈА

ECONOMY SESSION..... 1

Chief Assist. Professor Dinka Zlateva, PhD

ONLINE ADVERTISING TRENDS IN WEB 2.0 WORLD3

Наташа Кралева,

СИСТЕМИ ЗА КОНТРОЛИРАНО ПОДОБРУВАЊЕ НА РАБОТЕЊЕТО 11

Доц. д-р Елизабета Стамевска,

ИНОВАЦИИТЕ И ТЕХНОЛОШКИОТ РАЗВОЈ ВО ФУНКЦИЈА НА ОДРЖЛИВ ЕКОНОМСКИ РАСТ НА КОМПАНИИТЕ 21

Assoc. Prof. Elena Stavrova, Ph.D.

BULGARIAN BANKING INDUSTRY AT A TIME OF CHANGES 29

Phd. Aleksandra Stankovska,

FINANCIAL PLATFORMS – MODERN TRENDS ON FINANCIAL MARKETS..... 48

Проф. д-р Александра Станковска, асс. м-р Милена Паговска ,

ВИСОКО – ФРЕКВЕНТНО ТРГУВАЊЕ - СОВРЕМЕН ФИНАНСИСКИ ТРЕНД 55

Chief Assistant Stanka Rinkova, PhD

SOCIAL ENTERPRISE - BUSINESS STRUCTURE AND FORM OF SOCIAL INNOVATION 63

Асс.м-р. Тања Крстева, м-р. Тања Каурин, дипл.правник Андреја Андреев,

УЛОГАТА НА ИНТЕРНЕТОТ ВО ДОНЕСУВАЊЕТО ОДЛУКА ЗА КУПУВАЊЕ 73

Проф. д-р. Драган Павловиќ –Латас, м-р. Ивона Талевска

ИЗБОР НА МЕДИУМ ЗА ПРЕНЕСУВАЊЕ НА ПРОПАГАНДНИТЕ ПОРАКИ..... 80

<i>м-р Тања Каурин, асс.м-р Тања Крстева, дипл. правник Андреја Андреев,</i> АНАЛИЗА НА РЕГУЛАТОРНАТА РАМКА ЗА УПРАВУВАЊЕ СО ЛИКВИДНОСНИОТ РИЗИК ВО БАНКАРСКИОТ СЕКТОР НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	87
<i>Milena Pagovska, Verica Nedelkovska, Verica Najdovska,</i> CIRCULAR ECONOMY – A WAY TO ACHIEVE A SUSTAINABLE WORLD.....	95
<i>Марија Ашикова,</i> ЛИЧНА ПРОДАЖБА	107
<i>Радица Вељанова,</i> НАЈНОВИ ДОСТИГНУВАЊА ВО ОБЛАСТА НА МАРКЕТИНГОТ	117
<i>Ass. prof Aleksandra Andreska Sarevska,</i> DEVELOPMENT OF NEW VIRTUAL MARKET-SPACE	123
<i>М-р Верица Неделковска,</i> ВИРТУЕЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА	131
<i>Савица Димитриеска, Љиљана Конеска</i> ИСКУСТВЕН МАРКЕТИНГ - EXPERIENTIAL MARKETING	139
<i>Лидија Наумовска, Савица Димитриеска</i> МЕНАЏМЕНТ НА ЗНАЕЊЕ, ИСТОРИСКА ПОТРЕБА - ДЕНЕШНА ВИСТИНА – KNOWLEDGE MANAGEMENT, HISTORICAL NECESSITY - TODAY'S TRUTH	152
<i>Lyubov Kirilova Ivanova,</i> WINE ROUTES AS A TOOL FOR RURAL COMMUNITIES DEVELOPMENT IN BULGARIA	168
<i>Доц. д-р Елизабета Стамевска, м-р Виолета Паунковска</i> ВЛИЈАНИЕТО НА ПРАВНАТА РЕГУЛАТИВА ВРЗ МАЛИОТ БИЗНИС И ПРЕТПРИЕМНИШТВОТО	181
<i>Msc.Verica Najdovska, ass. prof. Aleksandra Andreska Sarevska</i> E-LEARNING IS NOT PICTURES ON A PAGE WITH BULLET POINT	190
<i>Александар Алексов</i> НЕВЕРБАЛНА КОМУНИКАЦИЈА	198

СЕСИЈА: ПРАВО И ПОЛИТИКА
LAW AND POLITICS SESSION 207

Доц. д-р Билјана Тодорова

СПОРЕДБЕНА АНАЛИЗА НА КЛАУЗУЛАТА ЗА
НЕКОНКУРЕНЦИЈА ВО ДОГОВОРИТЕ
ЗА ВРАБОТУВАЊЕ 209

Проф. д-р Живко Андревски, доц. д-р Билјана Тодорова

ИСТРАЖУВАЊЕ НА ПОЛИТИЧКИОТ ПРОЦЕС
ПРИ ПРЕТСЕДАТЕЛСКИ ИЗБОРИ (ОД АСПЕКТ НА
УСТАВНИТЕ И ЗАКОНСКИТЕ РЕШЕНИЈА) 219

М-р Виолета Паунковска

СОВРЕМЕНИ ПРЕДИЗВИЦИ НА ПОЛИТИЧКАТА
МИСЛА 228

Вон. проф. д-р Викторија Кафеџиска, м-р Симона Шенбакар

ПРАВНИ И НАУЧНИ АСПЕКТИ НА ЗАКОНОТ ЗА
БИОМЕДИЦИНСКО ПОТПМОГНАТО ОПЛОДУВАЊЕ
ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА - LEGAL AND SCIENTIFIC
ASPECTS OF THE LAW OF BIOMEDICAL ASSISTED
REPRODUCTION IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA 238

Асистент м-р Марјан Габеров

НОВИ ОБЛИЦИ НА КРИМИНАЛИТЕТОТ
НА НАСИЛСТВО 249

Доц. д-р Ивица Максимоски

ЧОВЕКОТ И ОПШТЕСТВОТО 261

Проф. д-р Живко Андревски

НАУЧНОТО ВО УМЕТНОСТА, УМЕТНИЧКОТО ВО
НАУКАТА - ПРИМЕРОТ НА ПОИМОТ ИДЕАЛНА
ПОЛОВИНА 269

М-р Бојан Шајноски, д-р Слободан Шајноски

НАУЧНО-ТЕХНОЛОШКИОТ РАЗВОЈ И ЧОВЕКОТ –
КОМПЈУТЕРСКИ КРИМИНАЛ - SCIENTIFIC-
TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT
AND THE PEOPLE – CYBER CRIMINAL 277

СЕСИЈА: БЕЗБЕДНОСТ SECURITY SESSION.....	285
---	-----

Наумче Прлески, Стојан Славески

МЕЃУНАРОДНА БЕЗБЕДНОСТ – РИЗИЦИ И ЗАКАНИ ПО МЕЃУНАРОДНАТА БЕЗБЕДНОСТ	287
---	------------

Александар Марковски,

РИЗИЦИ И ЗАКАНИ ПО БЕЗБЕДНОСТА НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	294
---	------------

Associate Professor Dr. Stojan Slaveski, Dr. Igor Gelev,

RELIGIOUS TERRORISM: IMPACT ON THE SECURITY OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA	303
---	------------

М-р Тања Јовановска

ДЕЦА ЖРТВИ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО	325
--	------------

Доц. д-р Атанас Козарев, Doc. d-r Maid Pajević,

TERORIZAM – PRIJETNJA KOJA MOŽE UGROZITI KRITIČNA NACIONALNA INFRASTRUKTURA U REPUBLICI MAKEDONIJI	333
---	------------

Филимена Лазаревска, М-р по Криминалистика

КРИВИЧНО ДЕЛО УБИСТВО НА ТЕРИТОРИЈАТА НА Р.МАКЕДОНИЈА ВО ПЕРИОД ОД 2001-2010 ГОДИНА	347
--	------------

М-р., Стефанија Агратова

ЕВОЛУИРАЊЕ НА БИОЛОШКИОТ ТЕРОРИЗАМ	360
---	------------

Николина Стојаноска

САЈБЕР ТЕРОРИЗАМ : ЗАКАНА ЗА КОМУНИКАЦИСКО – ИНФОРМАЦИСКИТЕ СИСТЕМИ	369
--	------------

Проф. д-р Слободанка Тодороска-Ѓурчевска

СПЕЦИФИЧНИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА ПЕРЦЕПЦИЈАТА КАЈ ДЕЦАТА СВЕДОЦИ PERCEPTIONS SPECIALITY OF CHILDREN WITNESS	378
--	------------

Стефаниа Стојмировска

СОВРЕМЕНИ ЗАКАНИ ПО БЕЗБЕДНОСТ-ЦИХАДИСТИТЕ ВО ЈУЖНА ЕВРОПА И БАЛКАНСКИОТ ПОЛУОСТРОВ ...	398
--	------------

Горан Димитриевиќ

НАЦИОНАЛНА БЕЗБЕДНОСТА СТРАТЕГИЈА НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	407
--	------------

СЕСИЈА: АРТ И ДИЗАЈН
ART AND DESIGN SESSION.....415

Assist. Prof. Davidovska Lidija

JORIE GRAHAM: FROM THE SCIENTIFIC TO THE SPIRITUAL417

Благојче Наумоски

ЛИКОВНАТА УМЕТНОСТ И КВАНТНАТА ФИЗИКА – ИНСПИРАЦИЈА ЗА СОВРЕМЕН АВТОРЕФЕРЕНТЕН ИЗРАЗ426

Проф. д-р Петар Намичев

СОВРЕМЕН КОНЦЕПТ НА ДИЗАЈНОТ НА ПАМЕТНИТЕ ОБЈЕКТИ ВО АРХИТЕКТУРАТА437

Ass. prof. Jovica Mijalkovic, M.Sc.

ECO – DESIGN AND MATERIALS SELECTION IN BUILDING SECTOR452

Доц. м-р Јовица Мијалковиќ, проф. д-р Петар Намичев,

СОВРЕМЕНИТЕ И ФУТУРИСТИЧКИ МАТРИЈАЛИ ВО АРХИТЕКТОНСКИОТ ДИЗАЈН460

Проф. м-р Стојанка Манева – Чупоска – Јана, асс.м-р Александра Јовановска

„ЧОВЕЧКОТО ТЕЛО – ПРЕДИЗВИК ЗА СОЗДАВАЊЕ НА СОВРЕМЕНА МОДНА ИЛУСТРАЦИЈА“474

Gordana Vrencoska

MUSEUM FASHION EXHIBITIONS: THE FASHION DESIGNER AS AN ARTIST AND NEW PARADIGMS OF COMMUNICATION WITH THE AUDIENCE515

Доц. М-р Зоран Ѓурески, Доц. М-р Маја Димовска

НАНОТЕХНОЛОГИЈАТА И НАНОМАТЕРИЈАЛИТЕ И НИВНОТО ВЛИЈАНИЕ ВО ДИЗАЈНОТ529

Асс. м – р Благојче Наумоски, асс. м-р Александра Јовановска

ЦРТЕЖОТ КАКО АВТОРЕФЕРЕНТЕН ИЗРАЗ СОЗДАДЕН ВО СОВРЕМЕН КОНЦЕПТУАЛЕН ФОРМАТ540

Доц. М-р Маја Димовска, Доц. М-р Зоран Ѓурески

СОВРЕМЕНИ ТРЕНДОВИ ВО МОДНАТА ИНДУСТРИЈА...548

<i>Проф. м-р Стојанка Манева – Чупоска – Јана, Елена Макаровска</i> „КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО КАКО ИНСПИРАЦИЈА ЗА СОЗДАВАЊЕ НА СОВРЕМЕНИ ФОРМИ И УМЕТНИЧКО ИЗРАЗУВАЊЕ“	558
---	------------

СЕСИЈА: ИНФОРМАТИКА INFORMATICS SESSION	575
--	------------

<i>Петков Давид, Биљана Перчинкова</i> ПРОБЛЕМОТ НА ЧЕТИРИ БОИ	577
--	------------

<i>Михаела Јовановска</i> АПЛИКАЦИЈА ЗА ОТКРИВАЊЕ НА ПРОСТИ ПРИРОДНИ БРОЕВИ И ОПЕРАЦИИ СО ИСТИТЕ ЗА ДЕЦА СО АУТИЗАМ	598
---	------------

<i>Невенка Милева</i> УЧЕЊЕ НА БУКВИ НА ДЕЦА СО АУТИЗАМ	606
---	------------

СЕСИЈА: СТОМАТОЛОГИЈА DENTISTRY SESSION	615
--	------------

<i>Ванковски Владо, Павлески А, Ангелеска Д.</i> ИМПЛАНТОЛОГИЈАТА – СТОМАТОЛОШКА ПАРАДИГМА НА ДВАЕСЕТ И ПРВИОТ ВЕК	617
--	------------

<i>Ванковски Владо, Ангелеска Д., Вујасин С.</i> ЦИРКОНИУМ ОКСИД-ЕМАЈЛОВА АЛТЕРНАТИВА ВО ДЕНТАЛНАТА МЕДИЦИНА.....	625
---	------------

СЕЦИЈА: ЕКОНОМИЈА
ECONOMY SESSION

659.1:004.031.4

Chief Assist. Professor Dinka Zlateva, PhD
South-West University “Neofit Rilski”,
Blagoevgrad, Bulgaria

ONLINE ADVERTISING TRENDS IN WEB 2.0 WORLD

Abstract: *In last years, online marketing landscape varies dramatically. Control over the formation of consumer behavior is slipping from the hands of entrepreneurs. Consumers are becoming more demanding to the available offers. They want more choice, enhance their criteria and require personal attention and service. The fragmentation of online marketing ecosystem gives serious place of advertising in the whole complex of tools for influencing on an online audience. The state of online advertising market has marked strong growth in recent years. The forecasts are that this trend will continue.*

Key words: *online ecosystem, online advertising market, trends, ad formats, forecasts*

INTRODUCTION

Marketing has entered a new era. Today, consumers are not only passive recipients of information, but even actively involved in the communication process with the companies, which positioning their marketing resources in space. The growing role of social media reflects the transition from the traditional Web 1.0 model to the interactive Web 2.0, where users are active participants that dictate the marketing transformation and recipients become information providers. The new role of the consumer is on the focus of every market participant who directs its advertising efforts on social marketing platforms as a short way to their target consumers. However, we can say that there are still companies that underestimate the role of advertising in social media as a necessary part of their overall marketing strategy and these which base resources on them haven't built systems

of criteria for evaluating the effectiveness of this activity. Parallel with this the ad formats on the Internet, and online platforms like Facebook and Twitter continue to develop their strategies on the Internet, making online space attractive for entrepreneurs and provide not only accessibility to target audiences, but also represented a reliable source of information on consumer habits and behavior.

ANALYSIS AND DISCUSSION

The dramatic development of interactive social media (Social media - SM) reshaped views about the power of influence of each component of the online ecosystem, changing its status and contents. The social ecosystem continues its speed development, creating conditions for risk, offering challenges and opportunities for market participants. The traditional meaning of the term "business ecosystem" for the first time placed an article in Marco Iansiti and Roy Levien in 2004, which define business ecosystem as a loose network of suppliers, distributors, subcontractors, manufacturers of related products and services, technology developers and hosting companies.¹ In this context we can define the *online ecosystem* as sites that combined various components (industry, website, brand, product, people or topics) serving common interests. Ecosystem includes all contacting parties with whom the company has relationships - partners, suppliers, competitors, customers, analysts, commentators, journalists, bloggers, potential customers and citizens.² In short this is the environment for their site, which forms the online ecosystem of the company. Conformity with each of these elements that affect the status of the company creates conditions for a successful online positioning in space and correct orientation of efforts to properly address the activities to the interests of the target audience.

¹ Levien, R.&M.Iansiti, (March, 2004) Strategy as Ecology, Harvard Business Review, Retrieved March 5, 2015 from http://www.cs.cmu.edu/~jhm/Readings/HBR-Strategy_as_Ecology.pdf

² Christian (Oct. 8, 2008), What is an Online Ecosystem?, Retrieved March 6, 2015 from <http://ecosystemwatch.com/2008/10/what-is-an-online-ecosystem.html>

Online advertising market shows strong movement in recent years, revenues from online advertising have increased worldwide. For comparison we can cite data from studies of IAB - US (conducted by PwC) and IAB - Europe (AdEx Benchmark 2014). Pooled data from both studies show sustained revenue growth in online advertising. (Table 1)

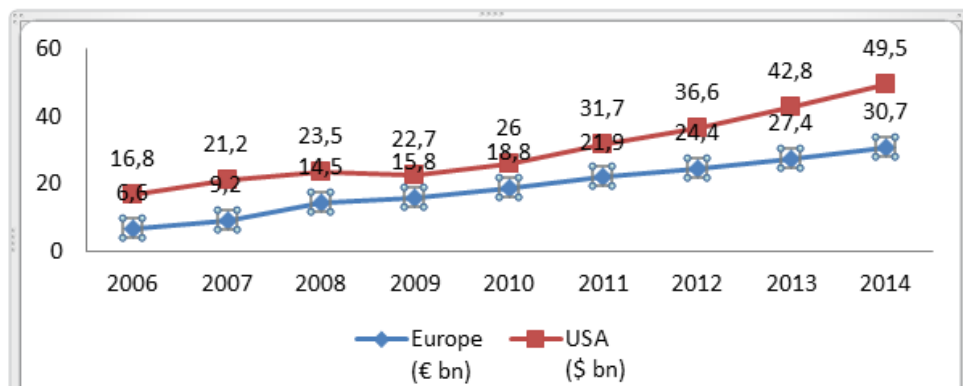
Table 1: Comparative table revenue of online advertising in Europe and the US

<i>Year</i> <i>Region</i>	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Europe (€ bn)	6,6	9,2	14,5	15,8	18,8	21,9	24,4	27,4	30,7
USA (\$ bn)	16,8	21,2	23,5	22,7	26	31,7	36,6	42,8	49,5

Sources: Adapted from IAB internet advertising revenue report, 2014 full year results, April 2015³ & IAB AdEx Benchmark 2014⁴

The data of the table give a clearer picture of the **trend** observed in the online advertising market (Graph 1)

Graph 1: Revenues from online advertising in Europe and the US

According to **Randall Rothenberg**, President and CEO of IAB “Marketers clearly recognize that consumers are leading mobile-first lives and are investing their ad

³ IAB&PwC, IAB internet advertising revenue report, 2014 full year results, April 2015, Retrieved May 8, 2015 from http://www.iab.net/media/file/IAB_Internet_Advertising_Revenue_Report_FY_20142.pdf

⁴ IAB AdEx Benchmark 2014 (2015), Retrieved May 29, 2015 from <http://www.slideshare.net/yannlegigan/iab-europe-ihs-adex-benchmark-2014>

dollars accordingly”⁵ This statement is fully supported by the results in the chart. It is clear that marketers are aware of the habits of modern consumers who use the Internet as a primary source, thanks to which make an informed choice. Comparing the data of both studies we can deduce some important features for the development of the online advertising market. (Table 2)

Table 2: Comparative table for the advertising market in Europe and the US

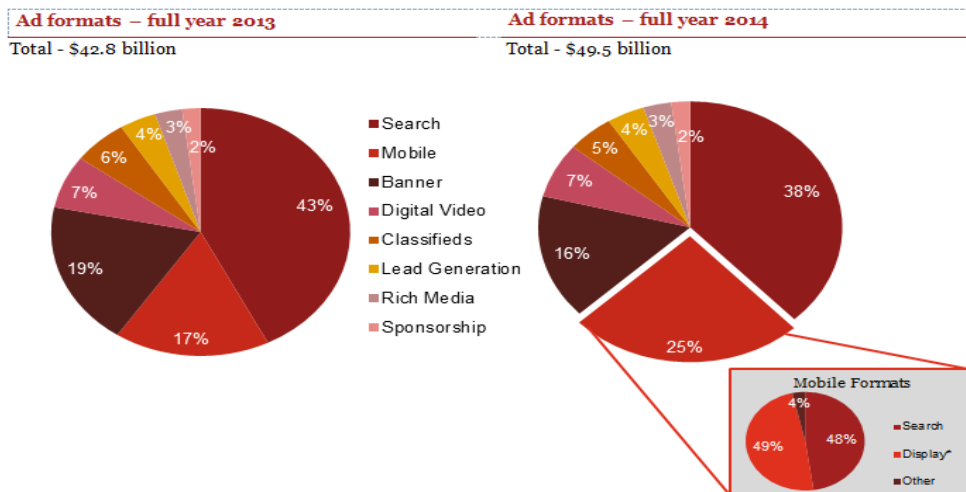
	<i>Europe</i>			<i>US</i>		
	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>Y/Y Growth</i>	<i>2013 г.</i>	<i>2014 г.</i>	<i>Y/Y Growth</i>
<i>Annual revenue from online advertising</i>	€27,4bn	€30,7bn	+11,6% (+€3,3bn)	\$42,8 bn	\$49,5 bn	+15,6% (\$7,8 bn)
<i>Share of revenue by online advertising type</i>						
<i>Display ad</i>	33,8%	35,6%	+1,8%	47%	53%	+6%
<i>Search</i>	49,2%	48,1%	- 1,1%	43%	38%	-5%
<i>Classified and Directories</i>	16,8%	15,9%	- 0,9%	10%	9%	-1%
<i>Other</i>	0,2%	0,4%	+0,2%	NA	NA	NA

The table data show similar processes in both studied regions. The analysis presents that annual revenue from online advertising have strong growth in Europe by 11.6%, while in the US the increase is significantly higher - 15.6%.

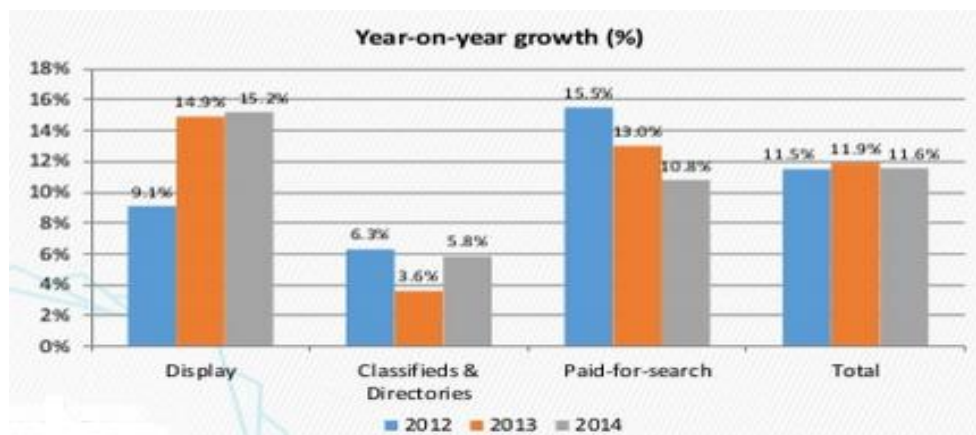
The study of the online advertising market in the US examines the advertising by types *ad formats*⁶ (Graph 2), while AdEx Benchmark classify them into three main groups (Graph 3): *Search*, *Display advertising* (includes mobile, banner ads, Digital video, rich media , sponsorship) and *Classified and Directions*.

⁵ Digital Advertising Produced \$49,5 Billion In Revenue In 2014 (2015),
<http://www.tubefilter.com/2015/04/22/report-digital-advertising-produced-49-5-billion-revenue-in-2014/> (05 May 2015)

⁶ IAB&PwC, IAB internet advertising revenue report, 2014 full year results, April 2015, Retrieved May 8, 2015 from
http://www.iab.net/media/file/IAB_Internet_Advertising_Revenue_Report_FY_20142.pdf

Graph 2: Online Advertising Formats – IAB/PwC

Source: IAB/PwC Internet Ad Revenue Report, FY 2014

Graph 3: Online Advertising Formats – IAB AdEx Benchmark

Source: IAB AdEx Benchmark 2014

For the purposes of the study we summarize the data by IAB & PwC, in order to determine the share of Display advertising in general online advertising mix. It is important to mark that both regions have similar trends. The share of Display advertising has increased compared to the other online advertising groups. We observe an increase of 1.8% for Europe and 5% for the US. There are similar

results for the other two groups of ad formats. The increase in Display advertising is at the expense of the other two categories.

The reshaping of the online advertising portfolio is as a result of increasing or decreasing the interest in specific advertising categories. Sustainable trend was observed in the study of AdEx Benchmark, which can be found even in the most mature online markets in Europe that maintained double-digit growth, which is an indicator of the economic viability of the sector.⁷

In summary we can say that maintaining a double-digit growth in online advertising over the past five years shows the continued development of the online advertising market. Both formats that propel this development are mobile and video advertising. The rise of mobile and video advertising is a reflection of investment and innovation in online advertising; it is not just a change in consumption trends.⁸

The entrepreneurs are adapting towards the trends in consumer habits, for which internet is an essential part of their life, give us a reason to make brave *forecasts* for the development of online advertising sector as a result of companies' efforts for dialogue with their target audiences. Internet provides the opportunity for access to huge audience on which the Internet communications are a fundamental part of their daily activities. Estimates for the current 2015 are to increase the share of video advertising, while targeted and retargeted ads will become a hit among content providers on the Internet. Expectations are to grow the budgets for mobile advertising. Advances in technologies will allow companies to use different specialized software that provides a wealth of information about consumer characteristics. The striving to bridge the gap between offline and online experience will give a serious impetus to the development of companies. That can be considered not only from a marketing aspect, but fully will contribute for the

⁷ Evropeyskiyat pazar na onlayn reklama e narasnal s 11,6%, Retrieved May 28, 2015 from <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=4779610>

⁸ Ibidem

development of Internet technology. The focus will be again on SEO and the trend is online publishers to rely on longer publishing content. The globally forecasts are for a rise in revenue from online advertising by 10% while the mobile advertising expects to increase to 48% in 2015.⁹

CONCLUSION

The advertising market on the Internet is the future for everyone modern entrepreneur. Technological age in which we live requires maximum adjustment of each activity according to the requirements of new users. Image-building campaigns and efforts to create a business reputation shift the focus of advertisers to the online environment as the most effective place for creating a dialogue with the audience, built on trust. The trends to actively redirect resources and efforts to the online space as the most appropriate environment for business will continue. The companies will be striving to assure easy access to their web-based resources in an attempt to provide pleasant emotions and experiences with which to maintain the interest of their target groups.

REFERENCES

1. 15 tendentzii I prognozi za onlain marketinga prez 2015 (Jan. 9, 2015), Retrieved May 15, 2015 from <http://bogatstvoto.com/index.php/finansova-kultura/investirane/item/138-15-tendentzii-i-prognozi-za-onlain-marketinga-prez-2015>
2. Christian (Oct. 8, 2008), What is an Online Ecosystem?, Retrieved March 6, 2015 from <http://ecosystemwatch.com/2008/10/what-is-an-online-ecosystem.html>

⁹ 15 tendentzii I prognozi za onlain marketinga prez 2015 (Jan. 9, 2015), Retrieved May 15, 2015 from <http://bogatstvoto.com/index.php/finansova-kultura/investirane/item/138-15-tendentzii-i-prognozi-za-onlain-marketinga-prez-2015>

3. Digital Advertising Produced \$49,5 Billion In Revenue In 2014 (2015),
<http://www.tubefilter.com/2015/04/22/report-digital-advertising-produced-49-5-billion-revenue-in-2014/> (05 May 2015)
4. Evropeyskiyat pazar na onlayn reklama e narasnal s 11,6%, Retrieved May 28, 2015 from <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=4779610>
5. IAB AdEx Benchmark 2014 (2015), Retrieved May 29, 2015 from
<http://www.slideshare.net/yannlegigan/iab-europe-ihs-adex-benchmark-2014>
6. IAB&PwC, IAB internet advertising revenue report, 2014 full year results, April 2015, Retrieved May 8, 2015 from
http://www.iab.net/media/file/IAB_Internet_Advertising_Revenue_Report_FY_20142.pdf
7. Levien, R.&M.Iansiti, (March, 2004) Strategy as Ecology, Harvard Business Review, Retrieved March 5, 2015 from
http://www.cs.cmu.edu/~jhm/Readings/HBR-Strategy_as_Ecology.pdf

005.5/.8

Наташа Кралева
Насловен доцент,
Европски Универзитет
Македонија

Системи за контролирано подобрување на работењето

Апстракт: Овој труд ги објаснува шест сигма (six sigma), PDCA моделот и ПИКР системот како начини за континуирано подобрување на работењето на фирмите. Целта на секоја фирма е да работи ефикасно и ефективно на долг рок. Еден од начините да успее во тоа, а имајќи ги во предвид секојдневните промени кои се случуваат и влијаат на сите фирми, е преку континуирано подобрување.

Клучни зборови: подобрување, шест сигма, модел, контролирање

Abstract: This paper explains the concepts of Six Sigma, PDCA, and PIKR system as ways the companies can improve their working performances. The main goal of every company is to work effectively and efficiently in the long term. One of the ways this can be accomplished, having in mind the every-day changes that happen and influence the companies, is through continuous improvement.

Keywords: improvement, six sigma, model, control

1. ДМАИК на Шест сигма

Според Чејс (Chase et al.) методите на Шест сигма се користат во компаниите за елиминирање на дефектите во нивните производи и процеси. Дефект е било која компонента која не спаѓа во спецификациските граници на купувачите. Секој чекор или активност во една компанија претставува можност за случување на дефекти и Шест сигма програмите служат за намалување на варијацијата во процесите кои водат до овие дефекти. Тие

што ја практикуваат Шест сигма ги гледаат варијациите како непријател на квалитетот, и многу од теоријата на Шест сигма е посветена за справување со овој проблем.

Методите на Шест сигма вклучуваат многу статистички алатки кои се користат и во други пристапи. Овде тие се користат во систематски тренд кој е ориентиран кон проектите, низ ДМАИК циклус. Овој циклус е детална верзија на PDCA циклусот на Деминг, кој се состои од четири чекори кои спаѓаат во **континуираното подобрување**. Ова подобрување се нарекува каизен, и бара континуирано подобрување на работата и производните методи преку апликација на предлози и идеи на тимовите на компанијата.

Аналитичките алатки на Шест сигма се користеле многу години во традиционалните програми за подобрување на квалитетот. Тоа што ја прави нивната апликација за Шест сигма уникатна е интеграцијата на овие алатки во системот за менаџмент. Алатките за кои овде станува збор се: тековни дијаграми, Парето дијаграми, хистограми, табели за проверки, причина-и-ефект дијаграми и контролни дијаграми.

Успешната имплементација на Шест сигма се базира врз користење на обука за персоналот, како и технички методологии. Следат кратко опишани персонални практики кои најчесто се употребуваат во Сигма Шест имплементацијата.

1. *Извршните менаџери*, кои навистина се посветени на Шест сигма и кои ја промовираат низ организацијата, и *шампионите*, кои ги „поседуваат“ процесите кои треба да се подобрат.
2. Широка корпоративна обука во Шест сигма концептите и алатите.
3. Поставување на долгорочни цели за подобрување.
4. Континуирано засилување и награди.¹

Six Sigma (Шест сигма) принципите за квалитет за првпат биле воведени во Моторола во 1980-тите и подоцна беа популаризирани од General Electric, каде што поранешниот извршен директор Jack Welch ја

пофалил Six Sigma за добивките од квалитетот и ефикасноста што ѝ донеле на компанијата неколку милијарди долари.

Во 1980-те популарен бил и TQM концептот за подобрување. Што го прави Шест сигма поинаков пристап? Три карактеристики го разликуваат Шест сигма од другите програми за квалитет:

1. Шест сигма е фокусиран на купувачите.
2. Шест сигма овозможува враќање на инвестициите.
3. Шест сигма го менува начинот на работа на менаџментот. Тоа е повеќе од подобрување кое се добива кај некои проекти. Генералниот директор и врвното раководство ги учат методите и концептите на Шест сигма: нов начин на размислување, планирање и извршување за да се остварат резултати. Тоа во суштина е идеја која вели дека не треба да се работи напорно, туку паметно.

Бидејќи поимот Шест сигма асоцира на поим од математиката и статистиката преку еден пример ќе се даде образложение за тоа. Една пицерија која прави добри пици и има многу клиенти. Според договорот кој е склучен со клиентите, пиците треба да бидат доставувани топли помеѓу 11,45 и 12,15. Ова овозможува клиентите да ги добијат пиците за време на нивната пауза за ручек. Пицеријата превземала обврска дека цената на пиците доставени пред 11,45 или после 12,15 ќе биде пониска за 50%. Шест сигма како мерило може да одигра улога во овој едноставен пример:

-Ако се достават само 68% од пиците на време пицеријата е на ниво од две сигми

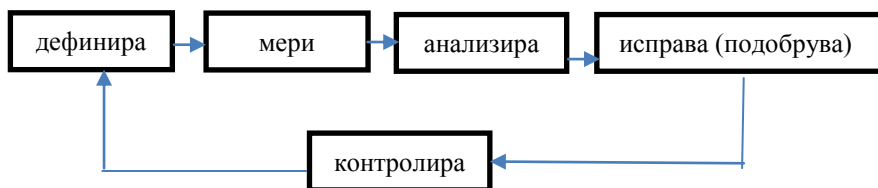
-Ако се достават само 93% од пиците на време пицеријата ќе биде на ниво од три сигми

-Ако се достават само 99,4% од пиците на време пицеријата ја извршила задачата на четири сигми.

За да пицеријата оствари Шест сигми мора да достави 99,9997% пици на време. Тоа е скоро совршенство. Поточно на секој милион пици само три до четири би биле доставени подоцна.

Тимови за подобрување, за решавање на проблеми и за иновирање на процесите се најактивни компоненти во потфатот Шест сигма, посебно во почетокот. Овие тимови се оформени да ги решаваат организациските проблеми. Составот на овие тимови е од различни делови на организацијата. Во тимовите сите се еднакви и придонесот на секој член е значаен.

При оформувањето на вакви тимови особено е важно да се има процес или модел кој е за сите заеднички. Одговор на оваа потреба во Шест сигма е процесот ДМАИК, што значи: да се **дефинира, мери, анализира, исправа, односно подобрува и контролира**. Водени од овој процес кој е флексибилен, но збир на пет активности, за подобрувањата да можат да се направат и така да останат, тимот работи од дефинирање на проблемите до имплементирање на решението. Користејќи го процесот ДМАИК, тимот соработува со целата организација, ги испитува купувачите, собира податоци и разговара со вработените на кои нивното решение директно ќе влијае.²

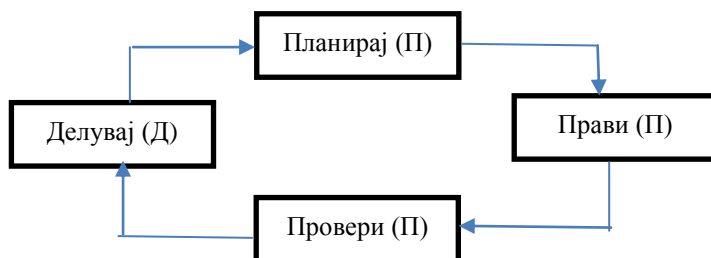

Сл.1 Автентична шема на ДМАИК

2. PDCA модел

Walter Shewart, „пионер” во менаџмент на квалитетот развил циркуларен модел познат под името PDCA (Plan, Do, Check, Act) како негова верзија на континуирано подобрување. Деминг го користел овој концепт во Јапонија за време на неговата работа таму после Втората светска војна.³

Циклусот PDCA некои го нарекуваат и „Демингов циклус или тркало“, а преведено кај нас, означува: планирање – работа – проверка – акција.⁴ Тоа е циклус за континуирано подобрување. На друго место, исто така преведено кај нас овој циклус се состои од: планирање, извршување, проверка, раководење.⁵ Сепак, преводот би требало да биде: **планирај, прави, провери и делувај** (сл.2)

Сл.2 PDCA, односно ПППД

Треба да се напомене дека PDCA подоцна е преобразена во ПДСА при што „С“ означува „study“.

Без разлика како се преведува овој циклус на Деминг познат по кратенката PDCA е светски признат.

3. ПИКР-систем на работно-процесни функции

Четириите менаџерски функции во еден организациски систем од аспект на управувањето (менаџментот) се: планирање, организирање, лидерство, и **контролирање** (ПОЛК – како акроним).

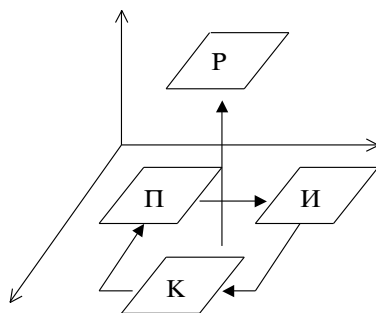
Можна и друга идентификација на функции во една организација, од друг аспект. Имено, можно е да се усвои аспектот на *редоследот* во извршувањето на работите, процесен пристап, односно логичката поврзаност на процесите. Ова ни малку не противречи на поделбата на менаџерските функции. Напротив, само ја потврдува оправданоста од споменатите менаџерски функции. Функциите за кои станува збор овде се наречени **работно** –

процесни функции:

- Подготовка;
- Извршување;
- Контрола;
- Развој и растеж.⁶

(Овие функции го сочинуваат ПИКР – системот што како акроним е добиен од првите букви на функциите).

Треба да се забележи дека оваа поделба е со работно-процесни обележја, пред сè, поради тоа што одделните функции се во исто време процеси и фази (етапи) од работењето. Ова е видливо, бидејќи во системот на работно - процесни функции поделбата соодветствува со „технологијата” на работењето: се почнува со подготовка која резултира во извршувањето, а тоа се регулира со контролната функција. На крајот, „природна” резултанта од овие три функции се развојот и растежот, кои свој почеток имаат уште во контролната функција (сл.3).

П - Подготовка, планирање, програмирање, предвидување

И - Извршување, работење, оператива, реализација

К - Контролирање, споредување, повратна врска

Р - Развој и растеж, унапредување, „одење напред”

Сл. 3 ПИКР - систем на работно – процесни функции

ПИКР-системот е формиран од аспект на оперативниот систем во организацијата. Овој систем на функции (процеси) на одреден начин го „следи“ севкупниот работен процес од неговата подготовка до реализацијата и контролата.

Подготвителната функција, составена од низа потфункции во основа се грижи за реализација на сите подготвителни процеси пред да се започне со работата. Во рамките на *втората функција* се извршува работниот процес, т.е. се реализира (се извршува) она што е подготвено во претходната фаза.

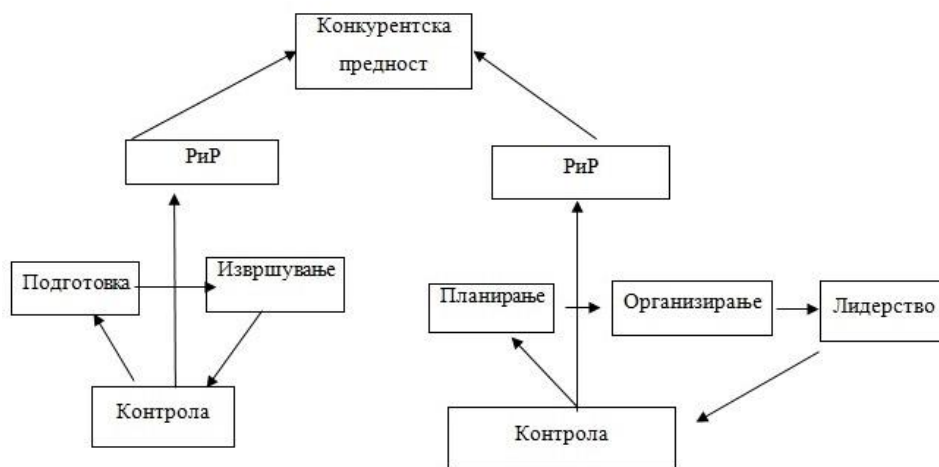
Третата функција од ПИКР – системот, „*контролата*“, всушност, е ЕКА – функција:

- Евиденција;
- Контрола (во потесна смисла);
- Анализа.

За да може да се извршува контролата во која ќе се споредува она што е постигнато со она што е планирано (подготвено) мора да се воведат евиденција, како потфункција која ќе ги забележи сите релевантни активности, резултати, параметри и сл. Без евиденција нема контрола.

Основна задача на контролирањето како работно-процесна функција и менаџерска функција е мерење и коригирање на резултатите со цел да се постигнат поставените цели и да се исполнат плановите поставени за постигнување на тие цели.

На сл.4 претставени се работните функции (ПИКР-системот) и е направена споредба со менаџерските функции (ПОЛК-системот).

ПИКР-систем на работни функции ПОЛК-систем на менаџерски функции
Сл.4 Контролата како „извор” на РиР

„Триаголникот“ од функции (подготовка, извршување, контрола) нема да функционира добро, ако не резултира во РиР (раст и растеж), што е карактеристика на четвртата функција од овој систем. Контролната функција, освен што ќе ги забележи разликите помеѓу добиените резултати и планските големини, ќе треба да укаже на начините за подобрување. Само така ќе се успее во наредниот циклус да се реализира работа со помали отстапувања од планираните параметри. Сето тоа води кон РиР на работата, производствениот процес и работењето воопшто.

Видливо е дека контролата е „извор” за РиР. РиР е една од работните функции, а во случајот со менаџерските функции (ПОЛК-систем) насоченоста на менаџерските функции резултира со развојно-растечката компонента. И во едниот и во другиот случај растот и растежот се елемент на конкурентска предност.

Заклучок:

Имајќи во предвид дека целта на секоја компанија е да работи ефикасно и ефективно на долг рок, овој труд се фокусира на шест сигма (six sigma), PDCA моделот и ПИКР системот како начини за континуирано подобрување на работењето на фирмите. Во денешно време на зголемена конкуренција и глобализација секоја компанија мора постојано да се менува. Компаниите мора постојано да бараат начини да работат подобро, да работи ефикасно и ефективно. Еден од начините да успеат во тоа, а имајќи ги во предвид секојдневните промени кои се случуваат и влијаат на сите фирми, е преку континуирано подобрување.

Conclusion:

Having in mind that the goal of any company is to operate efficiently and effectively in the long term, this paper focuses on six sigma, PDCA model and PIKR system as means of continuous improvement of the companies' performances. Nowadays, in times of increased competition and globalization, every company must constantly change. Companies must constantly look for ways to work better, to work efficiently and effectively. One way to do that, and taking into account the daily changes that occur and affect all companies, is through continuous improvement.

Библиографија:

1. Чејс, Р, Џејкобс, Р и Аквилано, Н.: *Оперативен менаџмент за конкурентска предност*. 11 издание. Кочани: Генекс.2011.
2. Pande, P and Holpp, L.: *Sto je sest sigma?*. Zagreb: MATE.2006.
3. Heizer, J and Render, B.: *Operations Management*. Seventh edition. Prentice Hall. 2004
4. Чејс, Р, Џејкобс, Р и Аквилано, Н.: *Оперативен менаџмент за конкурентска предност*. 11 издание. Кочани: Генекс.2011.

5. Крајевски, Л, Рицман, Л и Малхотра, М.: *Менаџмент на операции*. Скопје: Арс Ламина. 2009.
6. Кралев, Т.: *Оперативен менаџмент – менаџмент на производните и/или услужните организации*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“.2001.

334.72:005.336]:005.591.6

Доц.д-р Елизабета Стамевска

Иновациите и технолошкиот развој во функција на одржлив економски раст на компаниите

АПСТРАКТ

Во изнаоѓањето одржливи решенија за опстанокот и развојот на компаниите се кријат големи деловни можности. За успешно да се соочат со овој предизвик, нивниот фокус треба да е насочен кон искористување на моќта на имажинацијата и инспирацијата, преку создавање на нови иновативни концепти, инвестиции во истражувањето и примена на креативни технологии во работењето.

Технологијата и иновациите се тешки за следење, но единствениот начин да се разбере иднината е да се продолжи со истражување.

Клучни зборови: иновации, технолошки развој, компании, одржливост, конкурентска предност.

Innovations and technological development in function of sustainable economic growth companies

ABSTRACT

In finding sustainable solutions to the survival and development of companies are putting big business opportunities. To successfully face this challenge, their focus should be directed towards harnessing the power of imagination and inspiration through the creation of innovative concepts, investment in research and application of innovative technologies in operation.

Technology and innovation are difficult to monitor, but the only way to know the future is to continue the research.

Keywords: innovations, technological development, companies, sustainability, competitive advantage.

ВОВЕД

Иновациите се состојат од имплементација на нов или значително подобрен производ, нов процес, нова маркетинг или организациона метода во деловните практики, работните места или надворешните односи.¹⁰ Следствено, иновациите покриваат широк опфат на активности, кои им помагаат на компаниите да ја одржат и зголемат својата конкурентност и продуктивност.

Инвестицијата во креативноста и иновациите е најдобрата инвестиција којашто секогаш е исплатлива, доколку паметно се вложи и реализира. Иновациите треба да се користат како средство за решавање на деловните проблеми на компаниите и да произведуваат стотици нови можности во сите аспекти на бизнисот, вклучувајќи ги новите производи и услуги, унапредувањата во производството и дистрибуцијата на производите, како и идеите за строга рационализација на компаниските сервиси.

Креирањето балансирани флексибилни системи за соработка и учеството во интернационалните истражувачки и иновациски мрежи водат кон зајакнување на иновацискиот систем и истражувачката инфраструктура. Со тоа се зголемуваат можностите на компаниите да постигнат не само национален, туку и меѓународен успех во глобалната економија.

Иновативната активност е позитивно поврзана со многу показатели на успехот во работењето на деловните ентитети. Одржливиот економски раст на компаниите во голема мера зависи од степенот на инвестиции во технологии, истражување и иновации. За таа цел, треба да се креираат концепти за истражување и развој наменети за:

- Поттикнување и промовирање на трансферот на технологии и иновации,

¹⁰ OECD/Eurostat, Oslo Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, Third Edition. A joint publication of OECD and Eurostat, OECD, Paris, 2005.

- Поддршка на истражувањето и технолошкиот развој,
- Подобрување на иновациониот систем на компаниите на национално и регионално ниво.

1. Иновациите и технолошкиот развој во РМ

Нашата држава веќе успешно чекори по патеката на реформи за олеснување на растот и иновациите, со донесувањето на Стратегијата за иновации (2012-2020), која ги надополнува постојните владини документи, како што се: Стратегијата за мали и средни претпријатија за (2002-2013), Стратегијата за индустриска политика (2009-2020), како и Програмата за поттикнување и помагање на технолошки развој (2012-2015) и Националната програма за научно истражување и развој (2012-2016). Стратегијата за иновации беше подготвена во рамките на Иницијативата за регионална конкурентност, проект спроведен од страна на Инвестициската спогодба на ОЕЦД за Југоисточна Европа, со финансиска поддршка од Европската Унија.¹¹ Таа ги опфаќа истражувачките институции во контекст на развој на човечките ресурси за иновации, воспоставување на врски со бизнис секторот и пренесување на знаења кон него.

Во Република Македонија е формиран и Фонд за иновации и технолошки развој¹², чие функционирање е регулирано со Законот за иновацииска дејност.¹³ Фондот има својство на правно лице и е основан со цел да се обезбедат финансиски средства за поттикнување на иновацииската

¹¹ Стратегија за иновации на Република Македонија за 2012-2020, стр. 5.

¹² Називот на Фондот во меѓународниот правен промет е „Fund for innovations and technology development“.

¹³ Со овој закон се уредува иновацииската дејност, принципите, целите и организацијата на примената на резултатите од иновацииската дејност, научноистражувачката дејност, техничките и технолошките знаења, пронајдоците и иновациите, како и основањето, статусот, надлежностите, управувањето и раководењето, финансирањето, надзорот над работата, како и други прашања поврзани со работата на Фондот за иновации и технолошки развој.

дејност.¹⁴ Тој е наменет за да ги промовира и поддржи иновациите, да ја развие инфраструктурата и напредокот на технологијата, со посебен акцент на економскиот раст и изградба на конкурентна економија, преку користење на 5 финансиски инструменти:

1. Кофинансирани грантови за start-up, спин - оф компании и иновации,
2. Кофинансирани грантови и условени заеми за комерцијализација на иновации,
3. Кофинансирани грантови за трансфер на технологии,
4. Техничка помош преку деловно-технолошки акцелератори и
5. Техничка помош за компании.

Финансиските средства се доделуваат, согласно со стратегијата за иновации и програмите за работа на Фондот, кои се однесуваат на следниве области:

- Обезбедување на услуги и почетен капитал за формирање и раст на новоосновани трговски друштва, преку доделување на финансиски средства за иновациски проекти,

- Доделување на кофинансирани грантови и условени заеми за комерцијализација на иновации,

- Поттикнување на приватните инвестиции и финансирање на развојните и/или иновациските проекти во сите фази на развојот преку сопственички капитал и преку комбинација на сопственички капитал и кредити, преку обезбедување на поволни извори на кредит и гаранции за инвеститорите и

- Поддршка на формирањето на приватни фондови, преку инвестирање на средства или гарантирање на добивка од инвестираните средства.

¹⁴ Закон за иновациска дејност, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 79/2013; 137/2013 и 41/2014, член 21.

Фондот го поттикнува технолошкиот напредок, развојните истражувања и иновациите, кои придонесуваат за подобрување на деловната клима за развој на конкурентска способност на компаниите.

2. Мерки на ЕУ за поддршка на иновациите

Политиката на ЕУ вклучува активности за поддршка на иновациите, поттикнување на интернационализацијата на компаниите и јакнење на единствениот пазар на производи и услуги.

Иновациите се клучна движечка сила за економскиот раст и според тоа, развојот на политиката за иновации се смета за еден од клучните темели на економската стратегија на Владите.¹⁵ Во Европската Унија ова беше преточено во Стратегијата Европа 2020¹⁶, усогласена од страна на земјите-членки на ЕУ на Европскиот совет во Јуни 2010 година.

Стратегијата Европа 2020 утврдува три меѓусебно приоритети, кои меѓусебно се зајакнуваат:¹⁷

I) **Паметен раст** (развој на економија базирана на знаења и иновации),

II) **Одржлив раст** (промовирање на економија која поефикасно ги користи ресурсите, е позелена и поконкурентна) и

III) **Инклузивен раст** (развивање на економија со голема вработеност која придонесува кон социјална и територијална кохезија).

Земјите - членки на ЕУ иницираа изготвување Акциски план за постигнување на Унија на иновации,¹⁸ кој содржи над 30 иницијативи за

¹⁵ OECD, „The OECD Innovation Strategy: Getting a Head Start on Tomorrow”, OECD, Paris, 2010.

¹⁶ European Commission, „EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth”, COM 2020, Brussel, 2010.

¹⁷ Стратегија за иновации на Република Македонија за 2012-2020, стр. 9.

зајакнување на базата на знаења, пренесување на знаењата на пазарот, максимално зголемување на социјалната и територијалната кохезија, обединување на силите од целата ЕУ, влијание врз политиките надворешно и спроведување на реформи на системот за иновации. Поаѓајќи од наведеното, Европската комисија ги формулира политиките и програмите за зголемување на иновативноста на компаниите и истите ги спроведува. Тука спаѓаат:¹⁹

- **Табелата со постигнати резултати во областа на Иновативната унија**, која обезбедува компаративна процена за постигнувањата во областа на иновациите во 27-те земји-членки на ЕУ, како и за нивните системи за истражување и иновации;

- **Мрежата „Социјална иновација Европа”**, која охрабрува нови идеи како одговор на социјалните потреби, а во исто време и како простор за создавање социјални партнерства или соработка;

- **Европскиот лидерски одбор за дизајн**, кој дава совети за пошироката употреба на интелегентниот дизајн за изработка на производи со висока вредност и за подобрување на ефикасната употреба на ресурсите;

- **Мониторот на регионалните иновации**, кој обезбедува информации за регионалните иновативни политики за 20 земји-членки на ЕУ;

- **Екоиновациите во области какви што се управувањето на отпадот, рециклирањето и обновливата енергија**, кои вработуваат околу 3,4 милиони луѓе во Европа и создаваат обрт во износ од 227 милијарди евра.

Комисијата управува неколку програми за помош наменети за кооперативно истражување и иновации. Во таа насока е спроведена и

¹⁸ European Commission, „EUROPE 2020: Flagship Initiative: Innovation Union” , COM 546, Brussel, 2010.

¹⁹ Европска комисија, Генерален директорат за комуникации, Европската Унија накратко: Претпријатија,

Канцеларија за публикации на Европската Унија, Луксембург, 2013.

Седмата рамковна програма за истражување и технички развој (ФП7), со вкупен буџет од преку 50 милијарди евра и Рамковната програма за конкурентност и иновации (ЦИП). Од 2014 година започна програмата Хоризонт 2020, која е наследник на ФП7-програмата, со фокус врз истражувањето и иновациите.

Заклучок

Компаниите треба секогаш да ги поддржуваат иновациите, започнувајќи од генерирањето на една иновативна идеја до нејзина трансформација во технолошки заснован бизнис. Трансферот на технологии и поддршката на иновациите креираат додадена вредност за компаниите и ја зголемуваат нивната конкурентност. Вложувањето во иновациски проекти и развој на нови технологии придонесува за подобро технолошко општество.

Навлегувањето на информациско-компјутерската технологија во сите сфери на животот овозможува да се создаде баланс на интелектуалниот и технолошкиот развој. Република Македонија е мала земја, но има сопствен интелектуален и креативен потенцијал, кој може успешно да ги стимулира иновативноста, креативноста и технологијата, а со тоа да се интегрира во европските развојни текови. „Европа мора да ја обнови довербата во својата способност да создава нови идеи, да презема нови потфати, да иновира и да расте. Токму затоа, реалната економија и индустријата треба да се постават во центарот на случувањата, како носители на нејзината сила.“²⁰

Користена литература:

1. Barroso, José Manuel Durão, „Europe leading social innovation” , Social Innovation Europe Initiative, 2011.
2. European Commission, „EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth” , COM 2020, Brussels, Brussel, 2010.

²⁰Антонио Тајани, потпретседател на Европската комисија, индустрија и претприемништво.

3. European Commission, „EUROPE 2020: Flagship Initiative: Innovation Union”, COM 546, Brussel, 2010.
4. European Commission, Brussels EC (2010c), „Regional Policy contributing to smart growth in Europe 2020”, COM 553, European Commission, Brussels, 2010.
5. Европска комисија, „Повеќе за малите претпријатија, Што прави ЕУ за малите и средните претпријатија“, Канцеларија за публикации на Европската Унија, Луксембург, 2011.
6. Европа 2020 - Стратегијата за економски раст на ЕУ.
7. OECD, „The FYR Macedonia – Assessment of the National Innovation System”, OECD, Paris, 2012.
8. Стратегија за иновации на Република Македонија за 2012-2020.
9. Закон за иновациона дејност, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 79/2013; 137/2013 и 41/2014.

Интернет извори:

1. http://ec.europa.eu/small-business/support/contacts-services/index_en.htm
2. http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm
3. http://ec.europa.eu/invest-in-research/pdf/doznload_en/kfg_policy_brief_no9.pdf

336.71(497.2),,1990/2015”

Assoc. Prof. Elena Stavrova, Ph.D.
SWU „Neofit Rilski”-Blagoevgrad, Bulgaria
stavrova@swu.bg

BULGARIAN BANKING INDUSTRY AT A TIME OF CHANGES

Introduction

The fate of the banking sector of the Republic of Bulgaria does not differ significantly from those of other countries in transition. In the first years of democratic governance tide it can be defined as "wild" and "extreme," while the financial crisis of 1996-97 put events in rehabilitated limits and the system of CBA year from 1.7.1997 assist for qualitative and quantitative changes in the composition and structure of the system.

After the financial crisis in 1996-1997, the Bulgarian banking sector has undergone an impressive process of stabilization in recent years as a result of the privatization of most banks, mostly from foreign investors. This led to the strengthening of the role of financial intermediation, although the share of bank assets in% of GDP remains relatively modest by international and even central and Eastern Europe (CEE) standards as a result of the parameters of the national economy and the scale of the system. Despite increased competition and lower interest margins, efficiency ratios and return on invested resources are higher than those observed in the EU-15. Regardless of fluctuations in lending to the non-borrowers and strengthening the activities of domestic credit, Bulgarian banks are adequately capitalized and have made achievements in some indicators in a significantly better position than their larger competitors.

Keywords: Banking mergers banking and financial crisis, banking panic market structure of the banking sector.

Brief History of the Bulgarian banking sector

To 1981 in Bulgaria operate the Bulgarian National Bank, the Bulgarian Foreign Trade Bank and the State Savings Bank, and Bank combines the functions of issuing and Commercial Bank; BVTB specializes in foreign trade operations and management of foreign reserves and DSK serves mainly savings and credit activity of the population.

In 1981 was founded "Mineral" / converted in 1982 from BSI /. In 1986 and 1987 were created seven new commercial banks that specialize in serving the industry structures.

At the end of 1989 and 1990, based on BNB branches, creating new 59 commercial banks, some of them with little capital. Changes have been made in the statutes of the bank to allow the inclusion of private equity. Shares are sold at face value, based on the carrying amount of the authorized capital of the bank at the time of their creation, despite accelerated inflation.

From 1.01.1990, BNB / then subordinated to the Council of Ministers / is exempt from extrinsic their business functions, and in June 1991 with the adoption of the Law on the BNB, it was given the status of a national bank with a significant degree of autonomy and independence.

On 04.28.1990 was held Congress of the Union for Economic Initiative, which will decide on the establishment of a commercial bank. Attend the congress Zhelev, in his capacity as President of the UDF. Founders of SSIG his offer to correct Article 13 of the Constitution, eliminating the state monopoly on banks. After a few days, and Parliament approved the change documents / memorandum and subscription / to be the first private bank were submitted to the BNB. BNB Governing Council / Chairman Ivan Dragnevski / react immediately and authorizes the creation of the bank. Not very late and judgment notwithstanding the absence of the Law on Banks and Credit Activity. First Private Bank is registered in the register of companies with limited liability under Article 11, paragraph 2 of the Decree No. 56 of 24.07.1990, as a joint-stock company "First

Private Bank" with subject "provision of banking and credit operations of any kind ... " Company / First Private Bank / is created with registered fund 10 million, as part of it is paid by the firms' Corecom "and" Metalchim.“ The first 100,000 shares of the bank were printed in October 1990 without proper written issue date, despite the requirements of the then Rules for Implementation of Decree 56.

In the same year / 1990 / creating Bank for Agricultural Credit. In the period before the adoption of the three laws governing the full existence and operation of commercial banks / BNB Act of 1991 ZBKD the 1992 Trade Act 1991 / Bulgaria is creating several commercial banks: the International Bank for Trade and Development Agrobusinessbank, Central Cooperative Bank, Sirbank , CB "Unification" Credit Bank. With the change of the BNB Governor / on 01/16/1991 / s inauguration Todor Valchev as Chairman of the Bank occurs genuine license "bang".

Details of laying the foundations of private banks in Bulgaria is an important proof of the applied strategy of pressure and non-compliance with the current rules, and which subsequently will have a significant impact on the banking system.

In almost all cases, the means of raising equity capital and the purchase of shares shall be effected by loans from state banks and SSB. Some of them were created by presenting documents with fictitious content collected share capital through redemption of debt and setting his or resale to third parties or other mechanisms.

For the period 1990-95, only DSK gave away over 70 billion lev loans, the majority of which were used for the establishment of private banks and companies. Licenses receive hundreds of brokerage houses, exchange offices and other financial structures, which essentially starts in the country to operate a parallel banking system.

In 1990-1991, as a result of serious violations bank, withdraw huge financial resources in the form of loans without proper collateral. At the same time

the newly formed commercial banks issue new shares placed in the stock market and more than their face value, without an assessment of the financial condition of the bank's assets and liabilities.

First East International Bank was established after the downloaded monetary credit from CB "Electronics" from "Teodora". Subsequently, the bank raised its authorized capital, in order to obtain a full license without the consent of the Board of the Bank. Bank credit is created with money from DSK. "Elitbank" was created by towed currency loan "Biochim" and means PCHMB, "Mollov" - through credit DSK First Private Bank and betting on foreign securities, which had been only necessary to raise the necessary capital, "Agrobusinessbank" was established with funds provided by the ITA "MIC" AD and credits, "First Investment Bank" - as a satellite of First Private Bank in order to transfer funds and financial games, "Private Agricultural and Investment Bank" is formed from DSK with loan amounts 170 mln, capital of "Kreditekspres Bank" is collected through the purchase of debt of state-owned enterprise, which was subsequently enshrined credit is pulled from "Mineral" and First Private Bank are striking examples of "general license" for "Capitalbank" or licensing of AIB with a note from NEC to pay twice as much as 700 million by DSK in favor of the private bank.

This situation is well known to the Bank, without taking appropriate measures. Only in the first half of 1993 the BNB Governing Council shall adopt the regulations governing the conduct of banking business in the country. At the beginning of 1994 are found "certain deficiencies in the licensing business of management" Banking Supervision "and on this basis proposed changes in Regulation № 2 for licensing.

At the dawn of the banking system are formed and the three main lines of crimes and offenses contributed actively to occur later in a state of crisis of the banks:

- The use of unbalances relations between banks and state-owned enterprises / transfer deficits companies to banks, and the last to the BNB and the budget / assignment of huge funds by harnessing the entrance and exit of firms;
- Distribution of unsecured loans and low return on distributed large amounts of money;
- The inclusion of some banks in the mechanisms of "money laundering" and linking them with various forms of illegal business.

In the end of 1989 Bulgarian banking system is transformed from one tier to two-tier system, which covers Central Bank and several commercial banks. Banks, which previously functioned as specialized in selected sectors were now transformed into universal banks to provide financial services to all sectors of the economy.

At the same time, 59 branches of the Bulgarian National Bank (BNB) were transformed into universal banks. To implement the privatization in the sector and to encourage the formation of larger units through mergers government created the Bank Consolidation Company (BCC). RCC has no control over the post-privatization commitments assumed by the buyers of Bulgarian commercial banks, and the laws governing the post-privatization control privatize in Bulgaria does not allow regulation of this process. Also there is no legal regulation of follow-on work carried out by the BCC. Audit or other form of financial or other control of the BCC is not exercised by the Court or other authorized state authority to legitimacy, relevance, and openness and transparency protect twelve-year process of privatization of the Bulgarian banking system. As a result, the total number of the banks have been reduced from 81 in 1992 and 42 in 1995.

Of distortions in the development and functioning of the banking system has an important influence of factors such as:

- The contradiction between the rapid reform of the banking sector and the slowdown of reforms in the real sector;

- Sudden loss of markets and the consequent rapid collapse of a significant part of the production structures in the country;

- Lack of a comprehensive, generally accepted and consistently implemented strategy and the concept of transition;

- Unstable political situation in the country during the transition to a market economy, the lack of political consensus, frequent changes of government have delayed the implementation of structural reform, "torpedoed" the development and implementation of comprehensive and viable strategy for economic growth, including and the development of the banking system;

- The emergence and consolidation as a leading one-way, unfortunately "speculative" interests of the emerging private sector bank administration and various political lobbies, created the conditions for lasting distortions in the functioning of the banks;

- Not without importance and impact of international factors / by IFI / who all these years skillfully orchestrates processes to placing Bulgarian economy depending on the lowest possible price.

These general conditions for the continuous deterioration situation of banks and the banking system contributes to the relatively low level of development and completion of the latter, inadequate legal and regulatory framework, the relative lateness of the legislative measures taken and mostly very poor development of control mechanisms and structures related in this delicate area.

The nature and extent of the contradictions weaknesses, distortions and offenses in the banking system, the next stage of its inception to its current acute crisis situation.

In 1994, the first foreign investors - Greek Chios Bank and the Dutch ING Bank establish branches in Sofia. By the end of 1995, two other banks establish branches and three foreign banks receive a full banking license.

Legal system regulating banking intermediation is adjusted to the new market environment. Law on the Bulgarian National Bank shall enter into force in June 1991 and in 1992 was admitted to the Law on Banks and Credit Activity. Although the law introduced last procedural framework for the regulation of commercial banking, regulatory control is still limited, and banks are managed in an environment without proper supervision. Credit policies are often characterized by soft budget constraints (in particular with respect to the traditional large borrowers, ie losers unreformed SOEs), which ultimately led to an unprecedented boom of trade credit to the nonfinancial sector. Coupled with inadequate laws, insufficient institutional capacity and limited competition, this credit boom led to a sharp increase in bad loans. In 1995 about 75% of all bank loans are classified as non-performing - substandard, doubtful or loss. The amount of "bad" and questionable loans at the end of 1995 amounted to 342.7 billion lev, which represents almost 40% of the work year gross domestic product. The net worth of banks is negative - 53.3 billion levs major share of experience in the banking system capital shortage is the responsibility of several government and private banks.

Financial (monetary and banking) crisis in 1996-1997, is a logical conclusion, which includes a short period of hyperinflation, bank failures and reducing the number of banks to 30 by the end of 1996. In mid-1997 g. currency board imposed strict controls on money supply starts privatization of the banking sector.

3. Structure of the banking system

As the result of the 1996 banking crisis, the number of banks in the system shrunk significantly from 81 at its peak (1992) of which 69 were state-owned to 30 in 1996 of which 7 were large state-owned banks. New licenses were granted under the new legal framework bringing to 35 the total number of banks in Bulgaria at the end of 2001. Subsequently, a merger between two banks in the second half of 2002 brought the total number down to 34.

At the beginning of 2013 the banking system has the following structure:

Table № 1

Tips of banking institutions	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	2007	2009	2013	2015
Total	0	8	1	1	5	47	35	32	30	30	29
Foreign						5	7	7	26	26	29
licensed foreign	1				0	41	2	-	2	-	-
Consolidated			2	9		3	0	2	3	-	4
Revoked licenses during the year						0	14	1	-	-	1

Sources: BNB

In the beginning 2013 Bulgarian banks range from large full service institutions to small regional banks providing fairly limited services. Twenty seven banks are fully licensed and authorized to engage in international transactions, while the remaining 7 are branches of foreign-owned banks, one of which is locally incorporated. The banking sector is basically orientated towards the domestic market. The

Bulgarian banks are represented abroad by representative offices and by a Correspondent network of banks throughout the world.

Table № 2

Groups	Constituent banks
First group	UniCredit Bulbank, DSK Bank, First Investment Bank, United Bulgarian Bank, Raiffeisenbank (Bulgaria)
Second group	Eurobank Bulgaria, Societe Generale Express, Central Cooperative Bank, Piraeus Bank Bulgaria, Sibank, Allianz Bank Bulgaria, Bulgarian Development Bank, INVESTBANK , ProCredit Bank (Bulgaria), Municipal Bank, International Asset Bank, Bulgarian American Credit Bank, Commerce Bank, Credit Tokuda Bank, TBI Bank , Texim Bank , TB "Viktoria
Third group	Alpha Bank - Bulgaria , ING Bank NV - Sofia , Citibank NA - Sofia, BNP Paribas SA - Sofia, TJ Ziraat Bank - Sofia , Ish-Bank AG - Sofia

Sources: BNB

The biggest bank is UniCredid BulBank, followed by DSK-OTP and other.

According to property investors in the banking sector in Bulgaria are Austria, the Netherlands, Hungary, Greece, Turkey, USA, Belgium and other countries.

This division is arbitrary, the "Banking Supervision defines the first group in the top 5 banks in the size of their assets and changes. These efforts have shown very positive results. At the end of 2012, about 97% of total banking sector assets are privately owned.

Table № 3

	/year	1992	1995	1996	2007	2009	2014
1.	Total	81	47	35	29	30	31
2.	Share of public bank assets	100	82	67,4	2,1	3,8	3,2
3.	Share of foreign banks assets	0	5,5	12,8	83	84	96,7

Sources: BNB

In 1996 the share of private assets in the structure of the banking system is 18%. Privatization of the banking sector is carried out by foreign investors: the five largest banks in the country own about 49.5% of total banking assets at the end of 2012 while in 1996 their share was only 9.6%. Outside banks held more foreign ownership in 2012, seven branches of foreign banks operating in the Republic of Bulgaria.

While the financial sector continues to be dominated by the banking sector, non-banking financial sector consists mainly pension funds and insurance companies. Net asset value of the eight Bulgarian pension funds in the amount of 6 billion lev (about 3 billion) at the end of 2012, which represents less than 1% of total banking sector assets. Borrowed funds are invested exclusively in Bulgarian government securities, bank deposits and mortgage bonds. At the end of 2012, 63 insurance companies operating in Bulgaria, and their total assets amounted to 800 million lev 5.3 billion lev. 17 of them are foreign-owned, which represents nearly 60% of total assets. As for asset allocation cannot make a differentiation between

general and life insurance. They are predominantly invested in securities with fixed income, deposits with credit institutions or held cash and the latter is primarily invest in securities with fixed income in shares and participations in associated companies and real estate used for their own purposes.

Changes in the ownership structure of the banks also contributed to increased competition in the Bulgarian banking system. At the end of 2012 there were 31 banks operating in the country. The share of banks in Group's largest banks amounted to about 40% of total bank assets, and the share of the five largest banks was 53%, a lower percentage of the ratios of banks in the Central European Member States.

Dynamics of interest rates and interest rate spread (defined as the difference between interest rates on deposits and loans to non-financial corporations and households) that can serve as an indicator for the development of competition, showed considerable variation. These fluctuations peaked during the financial crisis in 1996, about 270 percentage points and fell to 10 percentage points from the end of the 1990s. Since then spread gradually declined, reaching 8.6% points by the end of 2013. In this context we would like to emphasize the trend for keeping the business model of banks aimed at investing the borrowed funds in loans and improve the quality of banks' loan portfolios in recent years, which probably led to a fall in the required risk premium as part of interest rates on loans. Furthermore, when analyzing higher interest margins in the earlier years, it should be borne in mind that in a time of uncertainty increase loan portfolios of bad loans and the expected higher net interest income is not actually realized. Provisioning and write-off of bad loans reduces the effective interest margin and undermines the profitability of banks.

The structure of banks' assets and liabilities

Although commercial banks' assets have been for the most part, problematic or uncollectible, it is during the early phase of the 1996-1997 financial crisis had erased most of those assets.

Table № 4

	Subject/year	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	Claiming from the General government	165 391	183 432	198749	500 457	591 204	265 828
2	Claiming from Credit institutions	7924 959	6749 064	7 403 601	7654 85	8 308 487	6 885 352
3	Claiming from Institutions different from credits	507 829	765 542	874 687	781 490	835 710	993 310
4	Claiming from business	24 305 063	31883385	32711566	33993371	36 103 561	38166 278
5	Claiming from households	12972 354	17357102	18664 149	18578 95	18513 219	18415 201
6	Total claiming	56 938 525	56938 525	59852 752	61508 298	64352 181	64725 969
7	Total claiming as a share of GDP(%)	99	85	84	95	85	83

Sources: BNB

The ratio of total bank assets as a percentage of GDP declined from 180 percent in 1996 to less than 99% in 2007 and 83% in 2012. Despite the relatively asset growth since then, financial intermediation notes the rate of decline in Bulgaria, with bank assets in the amount of 83% of GDP at the end of 2012.

Main DEPOSITS AGREGATS in the banking system

Table № 5

	Subject/year	2007	2008	2009	2010	2014	2011	2012
1.	Credit institutions savings	11502 666	16561 797	15179206	13582450	3507154000	10018514	10723929
2.	Different from Credit institutions savings	20 151 175	19 887 428	18696261	19238545	24217811000	21442981	22072147
3.	Households savings	18 986 492	22 167 552	24836988	28037365	40555164000	31901545	35869446
4.	Total banking deposits	52 196 387	60 883 878	60833359	63011140	75067223000	65606584	70701795

The main destination of household savings is banking products despite the fact that banks were paying negative real interest rates on deposits. In the end of 2012 households' deposits amounted to BGN 35 869 446 m equivalent to 50, 7% of total deposits held with the commercial banks that year. Explanation for this result, we find the system of proportional taxation of all incomes in Bulgaria with 10% tax, the lack of investment alternatives and case global financial crisis.

Some important indicators for banking system

Table № 6

Year	NPL	Interest Rate spread	Total reserves of Bank system (thousand)	Net Interest rate spread
2007	2,1	5,7	17 480 333	5,7
2008	2,5	6,3	17 544 560	6,3
2009	6,4	6,4	18 522 120	6,4
2010	11,9	5,2	18 522 120	5,2
2011	14,0	7,1	17 223 201	7,1
2012	16,9	7,3	17 215 734	7,3

Sources: BNB

Our country has a bitter experience that it has created "immunity" from the crisis and made her introduce a number of buffers to ensure the security of financial institutions

With growing uncertainty in Europe escalated from debt to European banks, the question arises whether those in Bulgaria will be able to withstand in the crisis that has gripped the continent. Although there are concerns can safely say that our banking system is stable. Currently, it has very good indicators of capital and liquidity, which the EU institutions cannot boast.

Banking system holds 95% of the assets of the financial sector. If it collapsed, it would have a detrimental effect on the Bulgarian economy. Positive in this case is that our banks were in crisis in 1996-1997, when 18 of them went bankrupt, it has become one of the largest of its time bank crashes in Europe. The logical end result Bulgaria entered the currency board and became dependent on the IMF. BNB powers were limited to a considerable extent, the commercial banks in the country had to meet more stringent requirements for capital adequacy and provisioning amount. It turns out that these measures help us now.

Provisions of the Basel Committee and Bulgaria

In June 2004 the Basel Committee on Banking Supervision published a second order law for banks - Basel II, regulatory capital requirements of financial institutions. This is because it turns out that the Basel I framework for minimum capital requirements are not enough. The difference between the two capital agreements was that the second requires more disposable capital for riskier assets. Basel II also contains a more sensitive and sophisticated model to assess the risk-weighted assets. Under the provision in 2004, the minimum capital requirement for them to be 8%. Under Basel III, however, which was proposed by the Commission last year and should be operational by 2013, this capital and hence capital adequacy should be between 8.5% and 11%. The new document also

provides levels of total capital of banks from 10.5% to 13%. Further need to maintain a capital buffer of 2.5% to ensure the prevention of future shocks.

Bulgaria had to implement the provisions of Basel II on 1 January 2007 - the date of membership in the European Union. Bulgarian banks are required to comply with minimum levels of capital. Gives freedom to the Bank only to dispose of it more demanding. It is assumed that the country would have no problem with the introduction of Basel III. To date, Ordinance No 8 on the Capital Adequacy of Credit Institutions regulates these. Her last option, which was prepared in 2006 and came into operation in 2007, is consistent with EU requirements. According to the regulation the overall capital adequacy of banks should be 12% rather than 8%, as defined by the Basel Committee. Thus achieving a further BNB.

Currently indicators to support Bulgarian banks are higher than those required in the Community. Moreover, the banking system in Bulgaria was able to deal with the crisis in the period 2008 - 2010, and then without difficulty. That is the reason for that is experienced in our country banking crisis between 1996 and 1997, this has made our system much more resilient to crisis situations.

Since then, the society and the banks and the Bank as a regulator, have removed the relevant conclusions. Therefore, banks in Bulgaria have much more capital. In Europe now trying to achieve equity of 9% in Bulgaria is double - 17.7%. Liquidity of Bulgarian banks is also very large - over 25% ... In Europe working with much less liquidity. So with at least flurry unfavorably immediately begin problems with the banks.

Buffers in the Bulgarian banking system

Bank as the central bank conducts banking supervision over commercial banks in the country. The supervisory authority requires that adequate provisions to protect the banks from adverse situations. For this reason, banks can maintain buffer capital above statutory capital adequacy, which is made in Bulgaria.

A positive feature of our banking system is that in the country there is a Guarantee Fund claims that it is a fact in 1998 he protects depositors up to 196 thousand Levs in 26 banks. Financing of the fund shall be made by commercial banks which have until 31 March of each year to translate the current premiums of 0.5% of the total amount of deposits for the previous year. At the end of March 2011 amounted to 1.3 billion levs of January next year is expected to reach 1.5 billion levs . This is a significant resource to help banking institutions and mostly in favor of the creditors banks, depositors deposits.

Bulgarian central bank also has developed a short-term liquidity. This is the backup to the Bank Guarantee Fund. It ensures execution of payment transactions and participation in the Fund is mandatory for every bank. Each one has a right in need of additional funds to ensure the settlement (transaction) at the end of the day to use those funds.

Also according to Regulation No 11 of the BNB each bank must have organ system and liquidity management. The coefficient of liquidity by maturity intervals of a bank must be greater than one for the first two maturity (assets with maturity of 7 days and 1 month). Another measure to maintain sufficient liquid assets in the balance sheet of the bank liquidity buffers. They allow less painful to overcome the liquidity shock that is shortage of cash for one month without breaking the business model of the credit institution.

Meanwhile, BNB has the power to impose additional capital injections from shareholders. In compliance with the provisions the Bank has the right to impose sanctions.

Another positive factor relating to the banking system is that a large fiscal reserves. He's at 30 September 2011 amounted to 5.1 billion lev. This is a significant resource that almost no country in Europe can boast of at the moment.

In Bulgaria there are many buffers and options what can be done if any of them fail if you compared as an example the case of the Irish bank goes bankrupt.

Bulgarian bank that was her property, she did not. Simply it was sold to a new owner. This is evidence that the banking system in Bulgaria is well treated.

Credit and levels of bad loans

Bulgaria's banking system is conservative and cautious. Further evidence of this is that the ratio between loans and deposits according to the Basel Committee should not exceed 110%. In Bulgaria, the ratio at 30 September 2011 was 79.1%. Commercial banks in our country deliberately maintain a low level of lending to protect themselves from unforeseen circumstances. On the other hand, they have little bad loans in their assets.

Banks in Bulgaria are 14% bad loans. But almost all - about 13% of them are printed as a loss. These are almost 4 billion they can no longer harm. Moreover, they are set aside provisions of the capital of banks and shareholders have taken that risk. They are also over-collateralized, which makes them more secure. Practically only 1% bad loans that are not covered. This is the minimum weight in the 17% equity. There is an explanation why the banking system has survived so far.

According BNB in October level of lending remains stable and is almost the same levels compared to previous months. There has, however, compared with September a slight increase of 0.3% or 11 million lev in the amount of corporate loans.

Lending business in Bulgaria

Bulgarian banks can afford to increase the level of their loans. They not only have a good ratio between the level of liquid assets and liabilities (as at 30 October 2011 it was 25%), but also a good correlation between new loans and deposits. This allows credit institutions to increase its offer loans that has room to grow.

The banks, in turn, looking for companies that have good prospects and investment projects that can bring income. They want to finance and literally fight for such companies. Credit little by little grows in Bulgaria. Bulgaria is different

from Romania, Hungary and the Baltic countries, where about 20% drop in the supply of credit. In our country, however, it grows. Banks want to have in their portfolio assets to an income, .

Our banks among others are increasingly oriented towards lending to small and medium enterprises, rather than to offer loans to large companies. The latter prepare investment projects with large size and need a lot more funding. Sometimes it is necessary to provide more resources to create a conglomerate of several banks, also when it comes to really enormous sums to participate and foreign banks.

The other major part of the economy- small and medium enterprise, which has daily access to fresh financial resources will be the target of the banks, and I think most of them have already started to actively navigate around. You see - in the media run more ads for lending to small business of some kind of service to this segment. But this will not happen overnight - it will be a process that will probably continue for the next few years.

Bulgaria will focus on small and medium-sized enterprise which has not been so developed. He recently said that "However, we should stop lending because of the loans themselves." It is necessary for banks to remain cautious in drawing up its portfolio of assets (loans provided) to not disturb financial stability. EU will require a longer greater collateral equity and reduce their dependence on international markets for wholesale deposits. Such restrictions, however, are unlikely to be fatal for the Bulgarian banking system. Extremely unlikely interest rates fall and they will most likely grow. There is just in a situation where inflation in Europe will go up. Cost of financing cannot go negative inflation. At some point, my expectations were interest rates to go up, maybe smooth, with not so fast, but I think that if financial resources in Europe is rising, there is no interest in Bulgaria how to fall.

For another side, which is characteristic of the situation with loans in Bulgaria. According to him, companies are divided into two - those who do not

need credit and are not looking, and those who are looking, but they are in poor condition and banks refuse to provide them with funding.

"It turns out that companies are now developing best, ie export companies do not need bank financing. They finance their activities with their own funds. Other companies in financial results deteriorate first reluctant to start new investment projects because they fight for survival. Secondly they have a bad borrower in terms of banks as at any moment can fail," said the economist.

According to an analysis by the Institute for Market Economics, local banks do not rely on capital from parent banks. This is a good thing because even in limitation or suspension for a period of financing outside the banking system in Bulgaria will collapse and will remain stable. It has sufficient resources has excellent liquidity and capital is ensured.

BANKING CRISIS IN 2014

In June 2014, Bulgaria sustained a banking crisis that affects two of the 29 banks in the country, namely: Corporate Commercial Bank (CCB), whose majority owner is Tsvetan Vassilev, and First Investment Bank (FIB) belonging to Bulgarians Tseko Minev and Ivailo Mutafchiev. A manifestation of this crisis is the lack of sufficient cash resources to carry out liquidity operations. During the period 18 to 28 June 2014, thousands of depositors have withdrawn from the banks nearly 2 billion. Lev.

Governors of the Bulgarian National Bank (BNB) are sent to them with the task of auditors to review the banks' assets and liabilities and, separately, are placed under special supervision CCB and its appointed conservator.

Erupted in the CCB and the Bank liquidity crisis refutes the thesis that entered in 1997 in Bulgaria currency board is "a guarantor of financial stability." Once again confirms the view that this board is a banking tool for colonization of the Bulgarian state by removing its cherishing the right to a functioning state central bank to lend and invest regulate interest and other monetary relations.

The liquidity crisis in the CCB proved that the currency board cannot prevent banking crises and put in an awkward position pointing to Proff. Steve Hanke, who claims that the board is "palm heart" to "the whole economic system" in our country.²¹

As is known, the currency board country does not allow to issue Bulgarian levs in quantities greater than the available state reserve currency. It is believed that this may deter inflation processes in the country and avoid the depreciation of the Bulgarian lev. But this is not enough to ensure financial stability in the country. This stability depends on a number reproduction, property, institutional, financial, system, etc. Factors.

²¹ www.investor.bg, 14,03.2013

658.871

Phd Aleksandra Stankovska
Associate Professor at Faculty of Economics
European Univesity – Republic of Macedonia, Skopje

FINANCIAL PLATFORMS – MODERN TRENDS ON FINANCIAL MARKETS

Abstract

A financial platform is an online service that allows financial advisers to manage their client's investment portfolios. Many platforms provide facilities for investments to be selected, bought and sold.

The main purpose of this article is to provide overview both wraps and fund supermarket. Wraps and fund supermarkets are similar, but while fund supermarkets tend to offer wide ranges of unit trusts, wraps often offer greater access to other products as well. Wraps also tend to support advisers that want to agree their own remuneration with their clients, instead of receiving commission.

Key words: *financial platforms, wraps, fund supermarket, remuneration & commission.*

Introduction

Algorithmic agility has come center stage in finance. Algorithmic trading is the use of electronic platforms for entering trading orders with an algorithm which executes pre-programmed trading instructions accounting for a variety of variables such as timing, price, and volume. Algorithmic trading may be used in any investment strategy or trading strategy, including market making, inter-market spreading, arbitrage, or pure speculation.

In finance, an electronic financial platform is a computer software program that can be used to place orders for financial products over a network with financial

intermediary. Such platforms allow electronic trading to be carried out by users from any location and are in contrast to traditional floor trading using open outcry and telephone based trading.

Platforms are online services, used by intermediaries (and sometimes consumers directly) to view and administer their investment portfolios. As well as providing facilities for investments to be bought and sold, platforms are often used to aggregate, and arrange custody for client's assets.²² This includes products such as currencies, commodities, securities & derivatives with a financial intermediary.

Many adviser firms are currently making the transition from providing purely transactional advice to offering ongoing portfolio advice services and using platforms to do so. In its most basic form, a platform aggregates data from several sources to provide a consolidated view of the client's total investments.

Platforms can offer a range of investment profiling and planning tools, including tools for analyzing client's attitude to risk and for allocating assets between different asset classes.

1. Wrap

The terms "wrap" and "platform" used to be more or less interchangeable, but as the market has developed, a wrap is usually understood to refer to a type of platform offering access to a wide range of investments. A "wrap" is a secure internet-based account that lets view the current performance of client's investments at any time. It is called a "wrap" because client investments can be wrapped up in a single account.²

By aggregating an individual's financial requirements, assets and liabilities, advisers can take a holistic approach to financial planning and advice. Financial products are not sold in isolation, but as part of a portfolio that meets the overall needs of the customer, taking account of their individual circumstances, preference

²²www.fca.org.uk/firms/being-regulated/meeting-your-obligations/firm-guides/guide-financial-advisers/platforms (18.05.2015).

² www.ascentric.co.uk/advisers/wrap-platforms-explained (05.05.2015)

and attitude to risk. Traditional product wrappers are utilized within a wrap to provide tax – efficiency, and investment advice can be separated from product advice. Wrap facilities improved advice, based on access to complete information and planning tools.³

Figure 1 Key Features of a Wrap

Improved investment strategies	Investors and their financial advisers often have to deal with large numbers of financial companies to get an accurate, up to date picture of their investments. Within a wrap, both client and financial adviser are able to see the latest performance and value of what costumer own at a glance. As a result financial adviser will be able to focus on important investment decisions rather than administration.
Discounted trading	Using what is sometimes called a ‘trading platform’ or ‘fund supermarket’, a wrap provider will set up arrangements with fund managers and stockbrokers to provide advisers with the facility to buy and sell investments of all types. Through negotiation, wrap providers are often able to offer client significantly reduced fund charges compared to those available to retail investors.
Not just a pension	Unlike a SIPP, a wrap is designed to pull together all clients investments, not just their pension. It will allow client to include almost all types of investment such as ISAs, offshore bonds, cash accounts and privately held investment portfolios as well as costumer`s pension. There may be the functionality to allow assets such as property and works of art to be manually recorded to provide a truly comprehensive picture of costumer`s financial position.
Less paperwork	The administrative systems that support a wrap will help to streamline the paperwork client need to maintain to stay in control of his portfolio.

Source: www.jameshay.co.uk/Wrap/Explained.aspx

³ www.wrap-accounts.com/aqerawrap.pdf (10.05.2015)

Selecting the right wrap provider depends of⁴:

- ✓ Fees charged for setting up and administering costumer account;
- ✓ The discounts negotiated with fund managers for the investment platform;
- ✓ The choice of investment types and range of funds on offer;
- ✓ The reputation of a wrap provider for efficiency and service;
- ✓ The degree to which a wrap can be managed online to speed up access and investment transactions; &
- ✓ The quality of reporting provided and the tools available to help adviser analyze client's portfolio.

Wrap platforms generally differ from fund supermarkets in⁵:

- ✓ Offering access to a wide choice of investments including OEICs, unit trusts, ETFs, investment trusts, structured products and equities;
- ✓ Operating on an "unbundled" charging basis. This typically sees the fund manager rebates go directly to the client account; &
- ✓ Providing cash management facilities that are integrated with the trading functionality of the platform and pay interest.

Wraps receive remuneration from product providers and also charge a separate fee for their services which is paid directly from the customer's cash account on the platform.

2. Fund supermarket

Fund supermarkets enable customers to choose from a wide range of investment trusts. One issue that remains in implementing the supermarket model is providing services to assist decision-making by bridging the gap between the Internet and the customer⁶.

⁴ www.jameshay.co.uk/Wrap/Explained.aspx

⁵ www.ascentric.co.uk/advisers/wrap-platforms-explained (05.05.2015)

⁶ www.nri.com/global/opinion/lakyara/2006/pdf/lkr200613.pdf (18.05.2015)

The term "fund supermarket" generally refers to a platform that offers a narrower range of products than a wrap. Fund supermarkets are generally paid commission by fund managers and other product providers and do not make an explicit charge to the customer.

Investors use fund supermarkets because they tend to be cheaper and more convenient than buying funds direct from provider. All fund supermarkets offer a wide choice of open – ended funds. They may also offer other investments, such as investment trusts, shares or exchange traded funds (ETFs). Fund supermarkets offer a number of advantages. The main two are low cost and high convenience – hence the “supermarket” name⁷.

Fund supermarkets have other benefits besides low cost and the convenience of a one-stop shop. They allow clients to have a single online overview showing their entire portfolio in one place. This is particularly useful if they use both ISAs and SIPPs. Fund supermarkets also offer investors insight, research, portfolio-planning tools, and real-time valuation.

Popular fund supermarkets include AJ Bell Youinvest, Bestinvest, Charles Stanley Direct, Fidelity, Hargeaves Lansdown, TD Direct Investing and The Share Centre. Supermarket charges are one part of the equation. Investors must also pay an annual fee to the fund manager. Many managers have launched a new type of fund. These are so-called ‘unbundled’ or ‘clean’ versions of their standard fund with lower annual management fees⁸.

Internet-based fund supermarkets, which provide individual investors with a broad range of investment fund choices, are common in Europe and the United States.

⁷ www.whatinvestment.co.uk (15.05.2015)

⁸ www.thisismoney.co.uk

Figure 2 Fund supermarkets around word

Company	Country	Model	Funds offered (approx)	Management firms
Charles Schwab	USA	B2C	6,300	340
Fidelity	USA	B2C	4,500	350
Funds Direct	UK	B2C	1,500	80
Co Funds	UK	B2B	800	50
Direkt Anlage Bank	Germany	B2C	3,500	140
Mutual Fund Exchange	Sweden	B2B	4,000	130

Source: www.nri.com/global/opinion/lakyara/2006/pdf/lkr200613.pdf (20.05.2015)

Traditionally, fund supermarkets made their money from commission paid by fund managers. Out of a typical ongoing fund charge of 1.5% a year, the supermarkets would keep around a third. But new rules introduced in April 2014 mean that⁹:

- ✓ The payment of commission from funds to supermarkets has been banned in relation to new investments;
- ✓ Supermarkets must now charge separately for their services;
- ✓ Fund managers have created 'clean' units with the commission stripped out of them;
- ✓ Ongoing annual management charges (AMCs) are now typically 0.75%;
- ✓ Investors typically face an ongoing charge figure (OCF) of around 0.85%

When comparing fees, there are two options. The first is the annual management fee (AMC); the most frequently quoted number. The second is the total expense ratio, or TER, which shows the total cost of owning the fund including the AMC, marketing fees, administrative fees, audit fees and all sorts of other excuses to dip in.

Summary

Wraps and fund supermarket stand to move value away from traditional product providers and simultaneously offer advisers the platform to make much needed

⁹ www.which.co.uk/money/savings-and-investments/guides/fund-supermarkets---how-to-invest-in-cheap-funds/fund-supermarkets---how-much-can-you-save (20.05.2015)

improvements in service standards. There is no doubt that wrap platforms and fund supermarket must be seen as a positive development long-term. More choice of tax wrappers and funds will be offered to more people and advisers can use migration onto wrap and fund supermarket as an opportunity to define and communicate their service proposition and roll out more robust reviews and portfolio rebalancing services. Transparency around valuations and charges is also a very positive development for customer, adviser and regulator alike.

A flexible wrap platform and fund supermarkets developed with help from advisers, delivers a number of benefits designed to empower client's business. They include: lowering operating costs, growing revenues and reducing risk in client's business; building effective investment strategies and generating greater embedded value within client's business. At the same time, clients will benefit from: consolidating their investments in one user-friendly online service; a significant reduction of administration and paperwork; online access to their portfolio providing immediate valuations and the ability to manage their portfolio interactively.

Reference:

1. www.ascentric.co.uk
2. www.dthomas.co.uk
3. www.jameshay.co.uk
4. www.nri.com
5. www.tisa.uk.com
6. www.theplatforu
7. www.fca.org.uk
8. www.which.co.uk
9. www.wrap-accounts.com

336.763.2(73)

Проф. Д-р Александра Станковска
Факултет за економски науки – ЕУРМ, Скопје
Асс. М-р Милена Паговска
Факултет за економски науки – ЕУРМ, Скопје

ВИСОКО – ФРЕКВЕНТНО ТРГУВАЊЕ - СОВРЕМЕН ФИНАНСИСКИ ТРЕНД

Abstract

High – frequency trading is a primary form of algorithmic trading in finance. Specifically, it is the use of sophisticated technological tools and computer algorithms to rapidly trade securities.

The main goal of this paper is to consider the high profitability of the high-frequency trading, its importance and impact on economies. High – frequency trading is a difficult, but profitable, endeavor that can generate stable profits in various market conditions.

Keywords: *high-frequency trading, finance, computer algorithms, sophisticated technological, profitable*

Абстракт

Високо- фреквентно тргување е примарна форма на алгоритамско тргување со финансии. Станува збор за користење на софистицирани технолошки алатки и компјутерски алгоритми за брзо тргување со хартии од вредност.

Основна цел на трудот е реалистичен приказ за профитабилноста на високо – фреквентното тргување, како и за значењето и позитивните ефекти врз економијата. Карактеристично за високо – фреквентното тргување е комплексноста, но и високото ниво на профитабилност при различни пазарни услови.

Клучни зборови: високо – фреквентно тргување, финансии, компјутерски алгоритам, софистицирана технологија, профитабилно.

1. Карактеристики на високо – фреквентното тргување

Високо – фреквентното тргување претставува релативно нов феномен и има значајна улога на пазарот, опфаќајќи 50 % од вкупниот обем на тргување со акции во рамките на САД¹. Високо – фреквентното тргување е природна еволуцијата на технологијата за тргување², поттикната од апетитот за повисока стапка на принос во релативно краток временски интервал при понизок степен на ризик. Крајната цел се остварува со примена на напредните стратегии за тргување што се реализираат преку супериорни компјутерски системи во временски интервал покус од секунда.

Предмет на тргување се високоликвидните хартии од вредност, а напредните стратегии се базираат на тргување во огромен обем, при минимални маргини, со максимално обезбедување од ризик. Во високо – фреквентното тргување, позицијата се задржува во ултра кратки временски периоди, а севкупниот профит се генерира како разлика во купо – продажната цена на примарниот инструмент.

Развојот на компјутерската технологија овозможи целосно автоматизирано високо – фреквентно тргување резултирајќи во зголемена профитабилност и поголем интерес за инвестиции во технологијата. Од традиционалното рудиментарно процесирање на нарачките, па се до тековното високо – фреквентно тргување, доведено до ниво на уметност, високо – фреквентното

¹ Frank Zhang, “High-Frequency Trading, Stock Volatility, and Price Discovery”, (December 2010). Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1691679> , 1.

² Irene Aldridge, High – Frequency Trading, A Practical Guide to Algorithmic, 2-th Ed., John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2013, стр.18.

тргување еволуираше во индустрија вредна над милијарди американски долари³.

Високо – фреквентното тргување е форма на автоматизирано тргување, кое вклучува⁴:

- алгоритми за донесување одлуки, иницирање налози, генерирање, пребарување или реализирање, за секоја поединечна трансакција со отсуство на човечки инструкции;
- ниско – латентна технологија, дизајнирана со цел намалување на времето на реакција, вклучувајќи близина и ко-локациски услуги;
- брзи конекции со пазарот за влез на налогот и
- голем број пораки (налози, котирање или откажување).

Високо – фреквентното тргување бележи континуиран пораст при што придонесува за значајни оперативни подобрувања на финансискиот пазар и резултира со намалување на неизвесноста, повисока пазарна стабилност, подобра пазарна транспарентност и пониски трансакциони трошоци за самите трговци и за инвеститорите.

2. Високо – фреквентното тргување и алгоритамското тргување

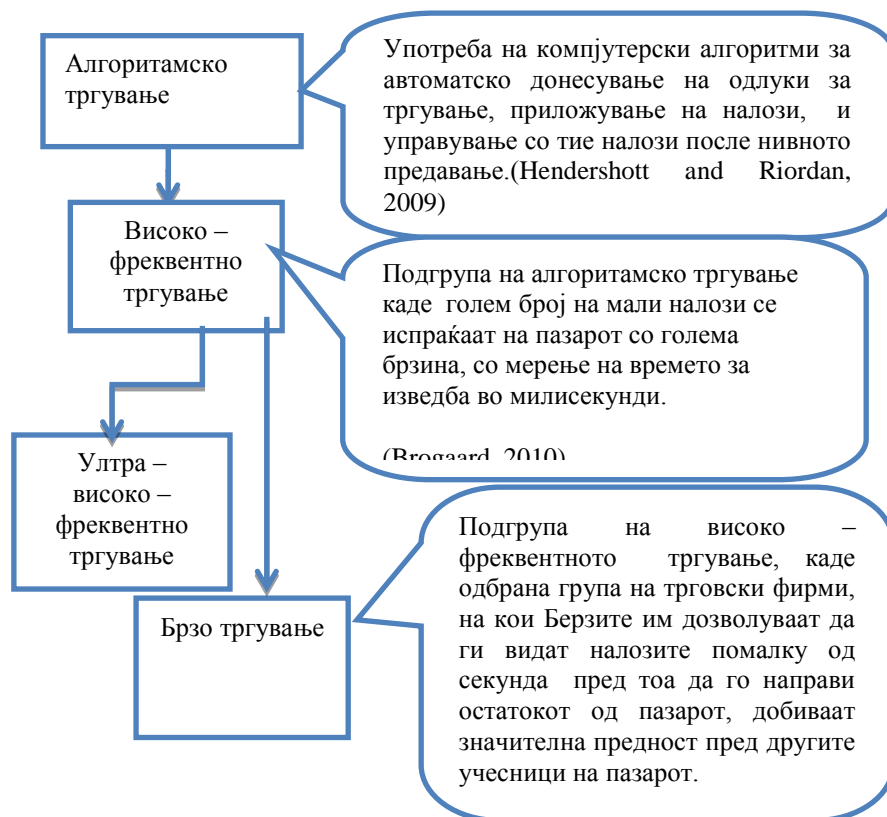
Фондовите за преземање ризици и специјализираните арбитори ги ползуваат бенефитите од софистицираната компјутерска технологија во однос на идентификација и реализирање профитабилни трговски можности, со отсуство на човечки фактор. Високо – фреквентното тргување се карактеризира со обемни налози, дизајнирани со цел да се искористи краткорочната пазарна неефикасност. Овој вид на трговци имаат отворени

³ <http://ssrn.com/abstract=2236201>

⁴ Irene Aldridge, High – Frequency Trading, A Practical Guide to Algorithmic, 2-th Ed., John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2013, стр..14-15.

позиции во релативно краток временски период, од неколку секунди до неколку минути⁵.

Слика 1. Разлики меѓу високо-фреквентното и алгоритамското тргување

Извор: Chlistalla, M. (2011). High-frequency trading. Better than its reputation? Deutsche Bank Research, Berlin, Germany

Алгоритамското тргување може да одреди како да се обработи налог спрема дадените пазарни услови: дали да се изврши нарачката агресивно (по цена блиска до пазарната цена), или пасивно (на ценовна граница далеку од

⁵ High Frequency Trading, the SEC, and the Legacy of the Flash Crash by Shea Monson B.A., Simon Fraser University, 2012 Project Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in the Department of Political Science Faculty of Arts and Social Sciences
© Shea Monson 2013 SIMON FRASER UNIVERSITY Fall 2013.

пазарната цена), во еден пакет или повеќе помали пакети. Алгоритамското тргување најчесто не донесува одлуки за алокација на портфолио, одлуките за тоа кога да се купи или продаде било која хартија од вредност, се претпоставува дека се егзогени.

Алгоритамското извршување вклучува одлуки за најдобриот начин за насочување на нарачката до пазарот, најпогодната временска точка на извршување на пратената нарачка, доколку не е барано нарачката да биде веднаш реализирана и најдобрата секвенца на големини во кои нарачката треба оптимално да се испросесира. Алгоритмите кои генерираат сигнали за високо-фреквентно тргување донесуваат одлуки за алокација на портфолиото и одлуки да се отвори или затвори позиција за конкретната хартија од вредност.

3. Стратегии на алгоритамското и високо-фреквентното тргување

Со оглед на претходно приложените разлики меѓу алгоритамското и високо - фреквентното тргување, доста значајно е постоењето на различни стратегии за секој од овие видови на тргување. Притоа, стратегии кои се карактеристични за алгоритамското тргување се⁶:

1. Алгоритми за извршување на трговијата - дизајнирани за да се минимизира влијанието на цената врз извршувањето на големите трговски трансакции, преку разградување на нарачките на мали делови и нивно бавно пуштање на пазарот;

2. Алгоритми за имплементација на стратегијата - дизајнирани за читање на пазарни информации во реално време и формулирање на трговски сигнали кои ќе бидат спроведени преку алгоритми за извршување на трговијата. Ова може да вклучи автоматско ребалансирање на портфолиото

⁶ ASIC, 2010 in Chlistalla, M. (2011). High-frequency trading. Better than its reputation? Deutsche Bank Research, Berlin, Germany (15.05.2015).

кога одредени однапред специфицирани нивоа на толеранција се надминати, потрага по можности за арбитража, автоматско котирање и хеџирање во улога на маркет мејкер (market maker) и произведување на трговски сигнали од техничката анализа; и

3. Вешти алгоритми - дизајнирани за да се искористат ценовните движења предизвикани од извршување на големи трговски договори, а исто така и за детектирање и надминување на другите алгоритамски стратегии.

Слика 2. Високо – фреквентно тргување наспроти алгоритамско тргување и традиционално долгорочно инвестирање

Извор: Aldridge, 2010 in Chlistalla, M. (2011). High-frequency trading. Better than its reputation? Deutsche Bank Research, Berlin, Germany

Како што е веќе истакнато, постојат и посебни стратегии кои се карактеристични за високо - фреквентното тргување. Тие се⁷:

1. Електронско правење на пазарот - стратегии за обезбедување на ликвидност, кои ја имитираат традиционалната улога на маркет мејкерите.

⁷ Ibidem

Овие стратегии вклучуваат креирање на двостран пазар насочен кон профитирање преку маржата помеѓу бараната и нудената цена;

2. Статистичка арбитража - трговците бараат начини да се корелираат цените помеѓу хартиите од вредност и да ги избалансираат тие корелации; и

3. Детектирање на ликвидноста - трговците се трудат да децифрираат дали постојат големи нарачки во соодветниот систем преку испраќање на мали нарачки да бараат каде би можеле да бидат сместени големите нарачки. Кога мала нарачка е извршена брзо, веројатно е дека позади неа постои голема нарачка.

Преку образложување на различните стратегии за алгоритамското и високо – фреквентното тргување, се дава јасна слика на начините на кои овие два вида на тргување се операционализираат и извршуваат.

Заклучок

Високо – фреквентното тргување стана методологија на тргување дефинирана како квантитативна анализа вградена во компјутерските системи кои процесираат податоци и донесуваат одлуки за тргување со високи брзини и не оставаат отворени преку - ноќни позиции. Високо – фреквентното тргување е комплицирана, но профитабилна дејност која може да генерира стабилни профити под секакви услови на пазарот.

Високо – фреквентното тргување има позитивни ефекти врз целокупното функционирање на економијата во однос на зголемена пазарна ефикасност, подобрена ликвидност и зголемена иновативност во компјутерската технологија.

Summary

High - frequency trading became methodology of trading defined as quantitative analysis built into computer systems that process information and make decisions

about trading with high speeds and leave no open overnight position. High - frequency trading is complicated, but profitable business that can generate stable profits under all market conditions.

High - frequency trading has positive effects on the functioning of the overall economy in terms of increased market efficiency, improved liquidity and increased innovation in computer technology.

Користена литература

1. Aldridge Irene, High – Frequency Trading, A Practical Guide to Algorithmic, 2-th Ed., John Wiley & Sons, Inc., New Jersey, 2013.
2. Aldridge, 2010 in Chlistalla, M., High-frequency trading. Better than its reputation? Deutsche Bank Research, Berlin, Germany (2011).
3. Frank Zhang, “High-Frequency Trading, Stock Volatility, and Price Discovery”, Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1691679>, 1, December 2010.
4. High Frequency Trading, the SEC, and the Legacy of the Flash Crash by Shea Monson B.A., Simon Fraser University, 2012 Project Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in the Department of Political Science Faculty of Arts and Social Sciences © Shea Monson 2013 SIMON FRASER UNIVERSITY Fall 2013.
5. <http://ssrn.com/abstract=2236201>

334.722:364-3(497.2)

Chief Assistant Stanka Rinkova, PhD
Southwest University "Neofit Rilski"
Blagoevgrad, Bulgaria

Social Enterprise - business structure and form of social innovation

Abstract:

Social entrepreneurship is seen in the context of the social economy as production, supply and/or organization for consumption of products with significant social impact. It is an institutional structure for voluntary non-profit activities in the non-governmental, third sector or it is an ancillary business activity in the form of corporate social responsibility.

Thesis in the study is that the social enterprise is a business model for solving social problems by implementing socio-innovative approaches and practices. Methodological basis of the study is the neoclassical institutionalism, as the methods of macro and micro-economic approach, system analysis and summaries are applied.

The objectives of the study is to determine the essence of social entrepreneurship, its ratio with other business models, the essence of social enterprise as organization subject of social entrepreneurship and a form of social innovation and technologies. Its legal basis in the EU and Bulgaria are also outlined within the study, as some examples of specific practices of social entrepreneurship and social enterprises are given.

Keywords: *social entrepreneurship, social enterprise, social innovation, institutional foundations*

Introduction

Social Economy is a new socio-economic paradigm that appears in the middle of the twentieth century. It is based on the principles of equal opportunities, a fair distribution of wealth and social responsibility for those individuals and groups in society, who are unable to take advantage of opportunities to improve their lives and/or can not because of social, health and other reasons to do so.

The neoclassical economic theory has actively developed in the 80-90ies of the twentieth century and the process of its institutionalization has begun. Social orientation of economic development depends on the economic strategies of the state, the political will of the subjects of the state.

The acute social conflicts, deepening inequalities, the increase in poverty and social exclusion, marginalization of whole groups in developed societies, determines the need for reforms aimed at institutionalization and building the economic fundamentals of socially oriented market economy. These reforms fit in the vision and message of the main objectives of the Europe 2020 strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Social economy considers the human as the ultimate goal of economic development. The social entrepreneurship is part of its essence and content, and the social enterprise is one of its subjects.

1. General performances of the studied problems

Interest in social entrepreneurship is increasing and it is the subject of research by world-renowned authors Peter Drucker, K.Alter, B.Draytan, J.Kickul, T.Lyons, J.Mair, I.Marti, S.Osberg, G.Dees, A.Moskovskaya etc. These problems are also conserened by some Bulgarian researchers- K.Todorov, R.Madgerova, N.Radev, L.Rusanova, K.Narleva, M.Stefanova.

The social economy and social entrepreneurship are the subject of special attention of the European Commission /EC/. Evidence of this are the adopted: *The European Parliament Report on Social Economy, 2009; The Social Business*

Initiative of European Commission, 2011; Regulation of the European Parliament and of the Council of 17 April 2013 on European social entrepreneurship funds and other.

Social entrepreneurship is a new, innovative way for socio-economic activities, where social functions of the organization, entrepreneurship and application of social technologies are joined in unity and by priority. K.Alter - / 2007 / stated that " A social enterprise is any business venture created for a social purpose—mitigating or reducing a social problem or a market failure—and to generate social value while operating with the financial discipline, innovation and determination of a private sector business."

Social entrepreneurship is a process and activity and the social enterprise is its bearer, organizational structure and institution, within which and through which the relevant social activity is reproduced so that adequate social and economic performance can be achieved.

Gregory Dees, director of the Center for the Advancement of Social Entrepreneurship at Duke University, USA, explains the essence of social entrepreneurship as follows: "*It combines the passion of a social mission with an image of business-like discipline, innovation, and determination.*"

Public sector bodies, which by their functions and nature have to offer socially significant products /education, health services, social care, security and others/ do not work effectively. This circumstance prompted the emergence of institutions-organizations as the social enterprises. They produce, deliver and/or offer these services for consumption.

Social Entrepreneurship is a form of social capital that includes trust, cooperation, mutual support, innovative solutions. The success defining criteria for Social Entrepreneurship is how successfully the initiated social innovations are implemented. It is necessary to distinguish social entrepreneurship by socially responsible business /corporate social responsibility/.

Bill Drayton, the founder of "Ashoka" company, which is a global association of leaders in social entrepreneurship writes: "Social entrepreneurs are not content to merely give a man a fish or even teach him to fish. These entrepreneurs won't stop until they've revolutionized the entire fishing industry...", "social entrepreneurs are ambitious and persistent when it comes to solutions to major social problems and know how to reach these large-scale changes. Instead of leaving the problems to be solved by the state and the business sector, the social entrepreneurs seek the source of the problems and solve them by amending the system "/>quoted from A.Moskovskaya, 2, p.35 /

One of the leading Bulgarian authors K..Todorov /2011/ writes that "Social enterprise is a business that has a dual nature - Entrepreneurship with a strong social impact ... social entrepreneur solves social problems and uses entrepreneurial principles to organize, create and manage a social enterprise to achieve social objectives in society. It is a voluntary non-profit activity in the non-governmental sector."

Marti I. / 2006 / defines the Social Entrepreneurship "aims to provide innovative solutions to unsolved social problems, putting social value creation at the heart of their mission in order to improve individuals' and communities' lives and increase their well-being."

In his book *"Understanding Social Entrepreneurship: The Relentless Pursuit of Mission in an Ever Changing World"* / 2012 / J.Kickul wrote "Social entrepreneurship represents the best of the private and public sectors... On the one hand, it embodies the enterprising spirit of the private sector and uses the power of economic markets to generate and deliver solutions to problems. On the other hand, it strives to intervene in broken markets in an effort to repair them and places the public interest ahead of private interests (Dees, 1998). ...it (is) an attractive alternative to purely private or purely public approaches to social and environ-mental problem solving."

Social entrepreneurship is a perspective for development of the third sector /apart from the private and public/, the business and the social policy of the state. This are alternative sourcing strategies of social missions /e.g. the created food bank in our country/ and perspective for the development of corporate social responsibility, which creates or together with the main enterprise performs social missions /e.i. Corporate Social Responsibility/.

This is realized innovation potential power of these social enterprises to be a catalyst for solving important social problems. The social service- training and acquiring professional competence by individuals, living in marginalized groups, has a multiplier effect. Taking a job is a condition for such persons to receive the social services provided by the social enterprise - /NGO or other organization /, in order to raise from the bottom of the poverty and gradually to overcome the social exclusion from society, etc.

The main objectives of social enterprises are: the pursuit of certain priority social objectives, economic sustainability and innovation activity in the provision of social services. Economic consequences of applying social entrepreneurship as a specific business model are: the increasing of the resources' turnover that were previously "idle"; this includes resources and socially excluded groups in which, after consumption of the social services, solidarity and confidence arises between the people and they become united by common goals.

Here are examples: 1/ extracurricular work with students, development of sport and after-schools activities protect them from some forms of deviant behavior. 2/ The establishment of an association of knitters of lace and the sale of their products via the Internet is also a social project with economic but also significant social dimensions. 3/ "Social shop" in Varna for products produced by persons with disabilities by producer cooperatives "Rodina." The Website of the Institute for Social Entrepreneurship gives other concrete examples /www.sociale.bg/. Other economic dimensions are the reducing of unemployment, opening new jobs,

especially for certain groups at risk /the young, persons before retirement, the poor, etc. /.

Social entrepreneurship is a successful business model for solving serious and severe social problems. But in a globalizing world we are witnessing a transfer of social innovation in different countries. For example, Grameen Bank has as its social purpose to facilitate the eradication of poverty of women in Bangladesh through micro-loans.

The social entrepreneur is more proactive and more effective than traditional "social state" because here there is no bureaucracy. This business model works with less cost and apart from consumption goods, the social service may have a different expression – it can encourage people to take responsibility, to motivate them, to inspire confidence and new social position in the individual.

2. Institutional framework, European dimensions and problems of the functioning of social enterprises in Bulgaria

According to the EU definition in *Social Enterprises* and the *Europe 2020 Strategy*, "A social enterprise is an operator in the social economy whose main objective is to have a social impact rather than make a profit for their owners or shareholders. It operates by providing goods and services for the market in an entrepreneurial and innovative fashion and uses its profits primarily to achieve social objectives. “

The Commission uses the term 'social enterprise' to cover the businesses for which the societal objective of the common good is the reason for the commercial activity, often in the form of a high level of social innovation, and those where profits are mainly reinvested with a view to achieving this social objective, and where the method of organisation or ownership system reflects their mission, using democratic or participatory principles or focusing on social justice. Such businesses provide social services to vulnerable persons (access to housing, health care, assistance for elderly or disabled persons, inclusion of vulnerable groups,

child care, access to employment and training, dependency management, etc.). An Eurostat survey reveals that social economy employs over 12 million people in the EU, accounting for 8 % of total employment. It covers bodies with a specific legal status (cooperatives, foundations, associations, mutual societies).

Social entrepreneurship and social enterprises are a key element of the European social model. A report by the *International Centre for Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy / CIRIEC /* in 2012 states that the status of the social economy and social enterprises are recognized legally in the EU. Two thirds of the EU countries have adopted laws on legal regulation of these processes. Definitions of social enterprise vary and they exist in different forms -Private companies, cooperatives, associations, voluntary organizations, charities and mutual organizations.

In all European documents indicate that social enterprise is an integral part of the civil society and component of the social economy sector. The financial resources from the European Social Fund focus on the following areas of activity: support of employment and mobility for better education; chance for everyone; improving public services. This fund supports the creation of social enterprises as an opportunity for new jobs for long-term unemployed, people with disabilities and people in underdeveloped municipalities. These objectives are implementing Priority 3 of the Europe 2020 Strategy.

In the published EC Communication "Social Business Initiative - Creating a favorable environment for social enterprises" there are three main areas to promote social entrepreneurship in Europe.

The first is to facilitate access to private funding; mobilization of EU funds and support for social enterprises. The Programme for Social Change and Innovation under Regulation for European Social Entrepreneurship Funds, adopted by the EP and the Council of 17 April 2013, provides 90 million euro for the creation of a European financial instrument.

The second is to improve awareness and legal environment for entrepreneurship and the third - the European Employment Strategy points the need for greater flexibility and security in employment, opening more and better jobs, entrepreneurship education, outreach to entrepreneurial activity of women, youth, the unemployed, migrants;

Social enterprises in Bulgaria are still impractical business model. Current social enterprises are mainly non-governmental organizations / NGOs / registered under the Law for Non-profit / NP/LEA /. They carry out delivery of social services, providing jobs for people with disabilities, assistance for finding work, provision of health services, activities, education and others.

In Bulgaria there are three basic models of social enterprises: a/ model that creates jobs and develops the workforce; b/ model of social enterprises which produce goods for the market and which aim is to place occupational therapy for disabled /blind, deaf/, unemployed or socially excluded; c/ third model- provision of social services of the social enterprise at a certain fee to external customers and to its members.

In our country there are tax incentives for corporate donors and they can reduce by up to 10% its positive accounting financial result, but only where the donations are for the benefit of health and medical institutions, specialized enterprises and cooperatives of people with disabilities, education and NGOs registered in the Central Register. There are tax incentives for donors-individuals, who have donated amounts in favor of social enterprises and they may deduct 5% of taxable income. There are tax incentives under the Local taxes and tax incentive for businesses that hire long-term unemployed, people over 50 or with reduced labor capacity. It is necessary to specify the regulation of the tax incentives and to explore the multiplier effects from them.

For social enterprises which are subjects, involved in economic turnover, there are hypotheses provided in the Public Procurement Law / PPL / Article 16. According to it, the contracting authority is obliged to allow the specialized

enterprises /requirement is for 30% share of people with disabilities of the listed enterprise/ or cooperatives for people with disabilities to tender.

European Commission recommends to facilitate the access of all social enterprises /not only of people with disabilities/ to public procurement as "reserved contracts". /10/

The adopted in Bulgaria National Youth Strategy 2010-2020 notes that we need to improve the economic activity and career development of young people and promote social entrepreneurship among them. Bulgaria adopted a National Strategy for reducing poverty and promoting social inclusion -2020, with the objectives to increase employment and income including the promotion of entrepreneurial activity. A Long-term strategy for employment of people with disabilities and aims 2011-2020 was adopted which aims to provide employment for these people, to improve their quality of life and a more active social inclusion. Within the Operational Programme "Development of Human Resources" social economy provides support to existing social enterprises, cooperatives of people with disabilities, specialized enterprises. [Www.mlsp.bg] An Action Plan for Social Economy 2014 -2015 has been published.

Conclusion

One of the main problems is the incomplete legal framework for Social Entrepreneurship and Social enterprises. It requires the adoption of a special law and a system of regulations that shall set the institutional framework for social enterprises. It requires and it shall be useful to coordinate the efforts of state bodies, non-state actors, civil society, the private sector, the academic community, all of which have respect to the multiplication of social capital in society.

Literature:

- 1.Kikal, J., Lyons, T.2014., *Социальное предпринимательство- мисия сделать мир лучше*, Изд. Alpina Publisher, Moscow
- 2.Moskovskaya, A., Batalina M. *Обзор опыта и концепции социального предпринимательства с учетом возможностей его применения** , accessed on www.socpolitika.ru
- 3.Todorov, K., 2011, *Бизнес предприемачество, част първа, Основи.Стартиране на нов бизнес*, изд.БАРМП,С.,
4. *Social enterprises and Europe 2020 Strategy: Innovative solutions for a sustainable Europe*, Conference of the group "Other interests" of the EESC, Brussels, 2012
5. Alter, K.2007, *Social Enterprise*,
6. Dees, G.G. Elias, J. *The challenges of combining social and commercial enterprise*,
7. Marti, I. 2006, *.Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction, and delight*. Journal of Word Business, 41
8. Business Ethics Quarterly, 1998.165-167
- 9.The Social economy in the European Union CIRIES, 2011
- 10.www.eurostat.eu European statistics
12. www.sociale.bg Institute for Social entrepreneurship
13. www.mlsp.bg Ministry of Labour and Social Policy

658.89:658.7]:004.738.5

Асс.м-р. Тања Крстева
Факултет за економски науки
Европски универзитет-Република Македонија
078/201-900
tanja.krsteva@eurm.edu.mk
м-р. Тања Каурин
Европски универзитет-Република Македонија
071/279-992
tanja.kaurin@eurm.edu.mk
дипл.правник Андреја Андреев
Европски универзитет-Република Македонија
078/482-068
andreja.andreev@eurm.edu.mk

Улогата на Интернетот во донесувањето одлука за купување

Апстракт

Интернетот и информационата технологија секавично влегуваат на голема врата во секојдневниот живот на луѓето и незапирливо ја креираат нашата иднина и нашиот опстанок. Бар - кодовите и бајтовите станала двигатели на економскиот, социјалниот, политичкиот и културниот живот. Знаењето веќе не е додаток на другите ресурси, туку замена за останатите, тоа претставува клуч за зголемување на конкурентската моќ во иднина, бидејќи фактот дека иднината им припаѓа на оние со „побогати знаења“ е непобитен. Во едни вакви услови слободно може да се констатира дека Интернетот претставува “мајка на знаењето”.

Клучни зборови: Интернет, потрошувач, маркетинг, е-пазар, аукција.

Abstract:

Internet and information technology lightning entering in a big way in the everyday life of people and relentlessly create our future and our survival. Bar - code bytes and become engines of economic, social, political and cultural life.

Knowledge is no longer a supplement to other resources, but a substitute for others, that is the key to increase the competitive power in the future, since the fact that the future belongs to those with knowledge „richer” is undeniable. In such a situation it might well have concluded that the Internet is the “mother of knowledge”.

Keywords: *Internet, consumer, marketing, auction. e-market.*

1. Улогата на Интернетот

Динамичното опкружување во ова информационо време, овозможува да се создава образован, софистициран и самоуверен потрошувач, кој ја знае и ја почитува слободата на изборот. Строгите правила што постоеја и беа цврсто вкоренети во маркетингот, денес едноставно, не функционираат за луѓето што учествуваат во глобалната интеракција на Интернет. Денес речиси сите видови организации со своите потрошувачи комуницираат директно online.

Според Internet World Stats денес во светот постојат околу 2,5 милијарди интернет корисници, што изнесува околу 35% од вкупната светска популација.²³ Токму од овие причини, а со цел да освојат што поголем број потрошувачи, бизнисите насекаде во светот започнаа да го менуваат начинот на размислување за маркетингот бидејќи секој интернет корисник претставува потенцијален интернет потрошувач.

2. Интернетот во функција на е-пазар

Во периодот на 90 - тите години по комерцијализацијата на Интернетот, за кратко време претпријатијата ги согледаа можностите и маркетиншкиот потенцијал кои ги нуди Интернетот. Тој се претвори во незаменлив дел од секојдневното работење на компаниите и со огромна

²³ <http://www.internetworldstats.com/stats.htm> посетена на 20.04.2015 год.

брзина на својот развој ги засени дотогашните иновции.²⁴ Веќе дваесет и првиот век постепено преминува во период на дигиталната ера, каде што електронската трговија постепено навлегува во целокупната трговија и се смета дека до средината на овој век, таа целосно ќе преовладува во трговијата.²⁵

Интернетот постепено се развива од средство за комуникација во канал за продажба и/или дистрибуција, па достигнуа дури и до платформа за управување на односите со потрошувачите и виртуелните заедници. Интерактивноста како посебно обележје на Интернетот овозможува меѓусебно поврзување на сите учесници на пазарот. Компаниите веќе ги сфатија суштината и значењето на електронското работење и Интернетот па насочени се кон редизајн на своето работење. Преку Интернетот тие ги афирмираа електронскиот пазар и новите можности што значително влијаат врз работата и општествениот напредок. Е - пазарот станува глобален пазар и се претвора во виртуелна оаза што, пак, од друга страна, овозможува создавање на „неопипливи“ форми на работа.²⁶ Значи, основната инфраструктура на електронскиот пазар е Интернетот.

Е- пазарот во суштина претставува место каде што се врши електронска трговија т.е. се реализираат заемните дејства и врски каде што информациите за производите и услугите се разменуваат, а притоа набавката се наплаќа електронски, со помош на Интернетот. Ова подразбира дека пазарот не е сместен во некоја физичка зграда, учесниците во него се наоѓаат на различни места и многу ретко се знаат едни со други.²⁷

²⁴ Јосимовски,Сапо: „Информациски технологии“, Економски факултет, Скопје, 2011 год, стр.169

²⁵ Лаудон, Кенет К., Карол Герсио Травер: „Електронска трговија, бизнис, технологија, општество“, стр.10

²⁶ Јанеска, Маргарита:„ Менаџмент информациски системи,Економски факултет, Прилеп 2004, стр 124

²⁷http://www.knowledgebanks.org/racunarske_aplikacije_10_nfps_2_i_06/lekcije/lekcija5.pdf

Е-пазарот ги собира на едно место купувачите, продавачите, трговците, банките, консултантите и другите инволвирани страни и преку тоа овозможува доближување на купувачите и продавачите и јакнење на нивните партнерски односи, извршување на деловните трансакции кои, пак, опфаќаат логистика, набавка, плаќање и гаранција, потоа овозможува осигурување на институционалните инфраструктури (правните и законодавните).

Во денешно време електронскиот пазар добива се поголемо значење во современото работење; тој им овозможува на компаниите стратедиска поддршка која, пак, се имплементира преку развивање на идеите за нови производи и нивно лансирање, креирање на услуги по мерка на купувачите, како и развој на интегриран систем за порачување, испорака и плаќање.

Електронскиот пазар се јавува во B2B и B2C моделите на електронската трговија. Кај B2B моделот имаме тргување преку Интернет помеѓу фирмите. Значи, овде фирмите се јавуваат во улога и на продавачи и на купувачи. B2B моделот претставува најголема форма на електронска трговија и располага со значаен развоен потенцијал.²⁸

За разлика од претходно споменатиот модел, моделот B2C ги вклучува интернет бизнисите кои настојуваат да стигнат до индивидуалните потрошувачи. Пример за B2C работење е *web* страницата на некоја фирма за малопродажба на производи и услуги. Според B2C моделот, компаниите кои работат преку виртуелните продавници во однос на физичките продавници можат да остварат значителна заштеда во своето работење, затоа што не мора да плаќаат трошоци за простор, за вработени и сл. Секако, тоа може да се замени со доставување на производите лично до купувачите. Едни од водечките фирми кои го користат моделот на B2C, се *Amazon* и *eBay*.

Постои голема разновидност на е - пазарите и повеќе модели на нивна класификација. Како модели на е - пазарот се јавуваат: електронската

²⁸ Лаудон, Кенет К., Карол Герсио Траверс, „Електронска трговија, бизнис, технологија, општество“, стр.76

продавница, електронскиот набавен центар, електронскиот продажен центар, електронската аукција, електронските брокери.

Аукцијата претставува одредување цена на јавна продажба на одредени производи по пат на наддавање, се додека не се достигне највисоката цена. Електронската аукција се спроведува помеѓу аукционерот и понудувачот и истата се одвива на електронскиот пазар.²⁹ Всушност, таа се заснова на електронскиот облик на понуда кој може да користи мултимедијално презентирање на производите, а често се проширува и на договарањето, испораката и плаќењето на производите. Електронската аукција се карактеризира со многу потенцијални купувачи, со голем степен на неизвесност и со голема брзина на извршување. Понудата и побарувачката кај електронската аукција се помогнати од на посебен софтвер кој ги регулира различните процеси. Цената претставува единствен параметар на аукцијата. *Online* аукцијата започнала да се применува во 1995 година, на денешниот веб сајт *eBay* кој, всушност, претставува најголемиот електронски пазар во светот со 100 000 аукции дневно и 315 категории во понуди. Како предност на електронската аукција е тоа што понудите се достапни одреден број на денови и на купувачите им даваат простор за истражување и донесување одлуки за купување. Кај овој вид на е-пазар можат да учествуваат понудувачи и купувачи од различни делови на светот, што значи не постојат географски бариери.

При ваквиот вид на купување, постои ризик од нереален приказ на понудените производи и понудување украдени производи, но силниот развој на електронската трговија во иднина ќе го надмине и овој недостаток.

²⁹ Kleusberg, Peter:., *E-Collaboration und E-Reverse Auctions*“, Saarbrücken, 2009, p.16-25

Заклучок

Електронскиот пазар и неговото прифаќање од компаниите и купувачите, доаѓа како последица на растот на степенот на координација во економски активности и растот на употребата на Интернетот. Блиската кратка историја на е-пазарите ни покажува дека расте нивниот бројот во секторите каде што веќе се користат, значи тие стануваат доминантни играчи, но речиси и да нема нивна експанзија во нови пазари. Тешкотиите за формирање нови електронски пазари се јавуваат поради настојувањето на веќе постојните е-пазари да остварат конкурентска предност преку диференцирањето на производите и техниките на поврзување со коминентите.

Conclusion

The electronic market and its acceptance by the companies and buyers, comes as a result of the growth of the degree of coordination in economic activities and the growth of internet use. Close brief history of e-markets indicate that their number is growing in sectors where they already use, so they become dominant players, but almost no expansion left them in new markets. The difficulties of establishing new electronic markets arise because of the aim of existing e-markets to achieve competitive advantage through differentiation of products and techniques to connect with the customer.

Користена литература

1. Јосимовски, Сашо: „Информациони технологии“, Економски факултет, Скопје, 2011 год, стр.169
2. Јанеска, Маргарита: „Менаџмент информатиски системи, Економски факултет, Прилеп 2004, стр 124
3. Kleusberg, Peter: „E-Collaboration und E-Reverse Auctions“, Saarbrücken, 2009, p.16-25

4. Лаудон, Кенет К., Карол Герсио Травер: „Електронска трговија, бизнис, технологија, општество“, стр.10
5. <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>
6. http://www.knowledgebanks.org/racunarske_aplikacije_10_nfps_2_i_06/1_ekcije/lekcija5.pdf

659.13/.16

Проф. д-р. Драган Павловиќ -Латас
Факултет за економски науки
Европски универзитет-Република Македонија
075/300-000
latas@live.com
м-р. Ивона Талевска
Европски универзитет-Република Македонија
078/300-800
ivona.talevska@gmail.com

Избор на медиум за пренесување на пропагандните пораки

Апстракт

Изборот на медиум преку кој ќе се пренесуваат пораките на економската пропаганда претставува процес на избор на трошковно најефективен медиум за спроведување на целите на економската пропаганда, односно да се обезбеди покритие и изложеност на пораките кон посакуваниот целен аудиториум. Една од најзначајните задачи при донесувањето одлука кој медиум да се користи за реализација на задачите на економската пропаганда е селекцијата на медиумите кои ќе се користат за пренос на пораките на економската пропаганда.

Клучни зборови: Медиум, пропагандни пораки, телевизија, интернет, медиумска програма.

Abstract:

The choice of medium through which to transmit messages of economic propaganda is the process of selecting the most effective medium cost for implementing the objectives of the economic propaganda, or to provide cover and exposure of messages to the desired target audience. One of the most important

tasks in deciding which medium to use for the realization of the tasks of economic propaganda is a selection of media to be used for the transmission of messages of economic propaganda.

Keywords: *Medium, advertisement, television, internet, media program.*

Изборот на медиумот за пренесување на пораките на економската пропаганда е квалитативна задача. Изборот на медиумот зависи од маркетинг-миксот на компанијата, висината на средствата кои се определени за економска пропаганда, медиумите кои ги користат конкурентите и од однесувањето на потрошувачите.

Изборот на медиумите за реализација на економската пропаганда опфаќа четири постапки и тоа:³⁰

- Оценка на распространетоста, фреквенцијата и влијанието,
- Избор меѓу главните видови медиуми,
- Избор на посебна медиумска програма и
- Одлучување за времето на објавување на пораките.

Оценката на распространетоста значи да се утврди процентот на луѓето кои го читаат, гледаат или слушаат медиумот на целниот пазар. Фреквенцијата значи да се оцени времето на изложеност на потенцијалните купувачи на влијанието на промотивните пораки што ќе се емитуваат преку медиумот во определен временски период. Влијанието на медиумот значи да се направи проценка како и колку определената порака пренесена преку избраниот медиум ќе влијае врз купувачите.³¹

Изборот меѓу најзначајните медиуми значи да се познава распространетоста, фреквенцијата и влијанието на секој медиум, а како

³⁰ The Wisest, Idea Toda's., Selecting Advertising Media“, May 16, 2011,

³¹ The Wisest, Idea Toda's., Selecting Advertising Media“, May 16, 2011,

главни медиуми се izdelуваат весниците, телевизијата, радиото, списанијата, магазините, директниот меил, надворешното промовирање, жолтите страници, интернетот, изложбите, саемите, каталозите и слично.

Слика број 38:

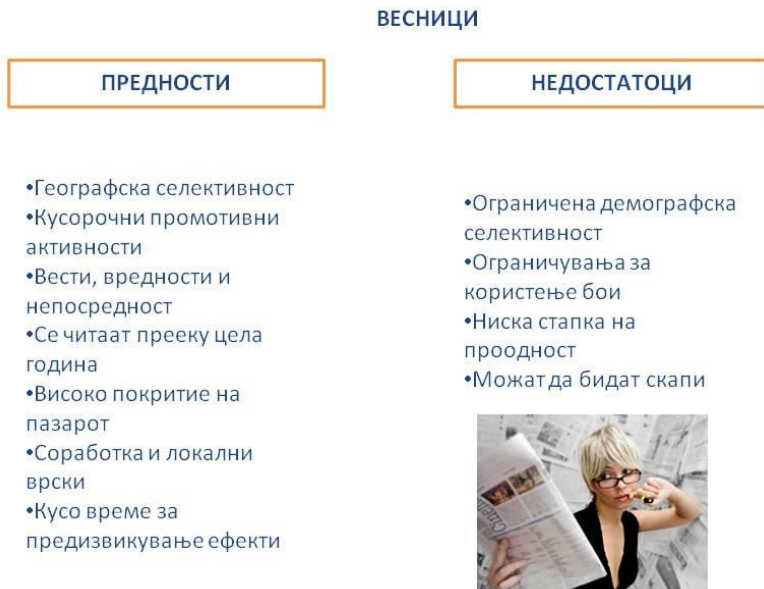

Извор: Deborah Baker:“ Advertising and Public Relations, Chapter 15, MKT 2009

При изборот на медиумот треба да се земат предвид поголем број фактори, меѓу кои навиките на целните купувачи, природата на производот, видот на пораката и слично, како и предностите и недостатоците што ги имаат определените специфични медиуми. Како предности и недостатоци на некои од специфичните медиуми можат да се истакнат следниве:³²

³² Deborah Baker:“ Advertising and Public Relations, Chapter 15, MKT 2009

Слика број 39:

Извор: Deborah Baker: "Advertising and Public Relations", Chapter 15, MKT 2009

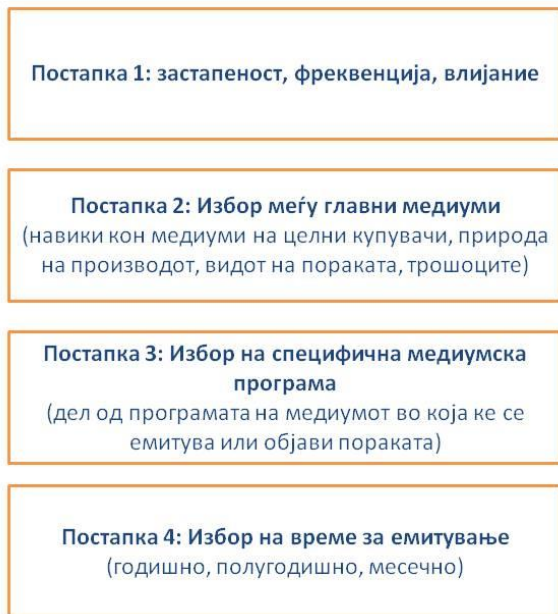
Изборот на специфичната медиумска програма значи во рамките на секој медиум да се избере посебната програма во која ќе се емитуваат промотивните пораки, на пример во која радиоемисија или во која телевизиска програма, вести, сериски емисии, спортски настани и слично.³³

Изборот на времето за емитување на промотивните пораки во определениот медиум значи да се донесе одлука колкава ќе биде пораката и во кое време ќе се емитува, дали во текот на една година, еден месец, една недела.

³³ Paul B. Thornton: "Principles of Good Writing", 2006

Слика број 44:

ПОСТАПКИ ЗА ИЗБОР НА МЕДИУМ

Извор: Philip Kotler, John Bowen, James Makens: “Marketing for Hospitality and Tourism”, 3e, 2003 Pearson Education, Inc.

За да се направи соодветен избор на медиум за пренесување на пораките на економската пропаганда, компанијата треба да даде одговор на следниве прашања:

- 1) Дали медиумот е достапен на голем број купувачи и дали се ниски трошоците по купувач?
- 2) Дали медиумот нуди можности за илустрирање на производот?
- 3) Дали медиумот нуди можности за објавување соодветни продажни пораки?
- 4) Дали промоцијата во медиумот предизвикува некакви проблеми?
- 5) Каква е флексибилноста на медиумот, односно дали е можно да се направат некои промени во последен момент пред емитувањето на пораката?

- 6) Дали медиумот обезбедува можности за продажба на производот или за претставување на неговите вредности?
- 7) Дали медиумот е доволно предизвикувачки за купувачите?
- 8) Дали медиумот нуди доволен престиж?
- 9) Дали медиумот го покрива целното географско подрачје?

Заклучок

Конечната определба за избор на медиум за пренесување на промотивните пораки се донесува врз основа на однесувањето на потрошувачите. Економската пропаганда која се реализира преку медиумите, како што се телевизијата, радиото и интернетот, ја зголемува свесноста кај купувачите. Го зголемува вкупното знаење и создава сознанија со обезбедување информации, не само за производите туку и за услугите и другите активности кои се случуваат низ целиот свет. Информациите пренесени преку медиумите им помагаат на луѓето да знаат што се' се нуди и што се случува во светот во сферата на бизнисот, начинот на живеење и однесување, припадноста.

Conclusion

Final determination for selection of media for transmitting promotional messages shall be taken on the basis of consumer behavior. Economic propaganda which is realized through the media, such as television, radio and the Internet is raising awareness among customers. Increases total knowledge and create knowledge by providing information, not only for products but also for services and other activities taking place around the world. The information transmitted through the media helps people to know what they are offering and what happens in the world in the field of business, lifestyle and behavior, affiliation.

Користена литература

1. Deborah Baker:“ Advertising and Public Relations, Chapter 15, MKT 2009
2. Paul B. Thornton: "Principles of Good Writing", 2006
3. Philip Kotler, John Bowen, James Makens: “Marketing for Hospitality and Tourism”, 3e, 2003 Pearson Education, Inc.
4. The Wisest, Idea Toda's:,, Selecting Advertising Media“,May 16, 2011

336.71:658.155.4(497.7)

м-р Тања Каурин
Европски универзитет-Република Македонија - Правна служба
tanja.kaurin@eurm.edu.mk
Асс.м-р Тања Крстева
Факултет за економски науки
Европски универзитет-Република Македонија
tanja.krsteva@eurm.edu.mk
дипл.правник Андреја Андреев
Европски универзитет-Република Македонија – Правна служба
andreja.andreev@eurm.edu.mk

Анализа на регулаторната рамка за управување со ликвидносниот ризик во банкарскиот сектор на Република Македонија

Апстракт

Како супервизорски орган надлежен за работењето на банките и штедилниците во РМ, Народната банка на Република Македонија (во натамошниот текст: НБРМ) пропишува методологија за ефикасно управување со ликвидносниот ризик на банката. Според Одлуката за управување со ликвидносниот ризик („Службен весник на РМ“ бр. 126/2011) измена и дополнување: (бр.19/2012; 151/2013), управувањето со ликвидносниот ризик подразбира „управување со активата и пасивата, така што ќе се овозможи навремено плаќање на обврските во нормални или во вонредни услови на работење на банката“.

Методологијата ги опфаќа: (1) системот на управување со ликвидносниот ризик, (2) одржувањето соодветно ниво на ликвидност и (3) начинот и содржината на известувањето.

Клучни зборови: *Ликвидност, ризик, банки, актива, пасива, управување.*

Analysis of the regulatory framework for liquidity risk management in the banking sector of the Republic of Macedonia

Abstract

As a supervisory authority responsible for the operations of banks and savings houses in the Republic, the National Bank of Macedonia (hereinafter: National Bank) provides a methodology for efficient management of liquidity risk to the bank. According to the Resolucion on liquidity risk management ("Official Gazette" no. 126/2011); amendment: (no. 19/2012; 151/2013), liquidity risk management implies "management the assets and liabilities, so as to allow for the timely payment of liabilities in the normal or emergency conditions of operation of the bank. "

The methodology includes: (1) the system of liquidity risk management, (2) maintaining adequate levels of liquidity and (3) the manner and content of the notice.

Keywords: *liquidity, risk, banks, assets, liabilities, management.*

1. Анализа на регулаторната рамка за управување со ликвидносниот ризик во банкарскиот сектор на Република Македонија

1.1. Системот на управување со ликвидносниот ризик

Како супервизорски орган надлежен за работењето на банките и штедилниците во РМ, Народната банка на Република Македонија (во натамошниот текст: НБРМ) пропишува методологија за ефикасно управување со ликвидносниот ризик на банката. Според Одлуката за управување со ликвидносниот ризик („Службен весник на РМ“ бр. 126/2011) измена и дополнување: (бр.19/2012; 151/2013), управувањето со ликвидносниот ризик подразбира „управување со активата и пасивата, така

што ќе се овозможи навремено плаќање на обврските во нормални или во вонредни услови на работење на банката“.

Методологијата ги опфаќа: (1) системот на управување со ликвидносниот ризик, (2) одржувањето соодветно ниво на ликвидност и (3) начинот и содржината на известувањето.

Системот на управување со ликвидносниот ризик, кој банката е должна да го воспостави, треба да одговара на природата, обемот и сложеноста на нејзините финансиски активности. Тој треба да ги опфати најмалку следните елементи:

1. Организациска структура на управувањето
2. Внатрешна контрола и ревизија
3. Информативен систем
4. Систем за стрес-тестирање
5. План за управување во вонредни услови

Првиот елемент подразбира јасно дефинирани надлежности и одговорности на органите и соодветните организациони делови на банката, надлежни за следење на ликвидноста на банката и управување со ликвидносниот ризик. Од аспект на управувањето, *надзорниот одбор на банката* ја одобрува политиката на управувањето со ликвидносниот ризик и го следи нејзиното спроведување, и сл. *Одборот за управување со ризици* е одговорен за: (1) воспоставување и следење на политиката за управување со ликвидносниот ризик; (2) оценка на системот за управување; (3) анализа на извештаите за изложеност на ликвидносниот ризик, и (4) други активности. Доколку оцени самата, комерцијалната банка може да има и посебен орган надлежен за управување со ликвидносниот ризик, одговорен за оперативно спроведување на политиката за управување.

Управниот орган (или посебно формираниот орган на банката) ги врши следните активности: (1) воспоставување и спроведување на соодветни процедури за управување со ликвидносниот ризик, (2) дефинирање на

финансиските инструменти, (3) воспоставување на процедури за утврдување и следење на стабилноста на депозитите, (4) воспоставување и следење на ефикасноста на системот за мерење, следење и контрола, и др.

Вториот елемент подразбира дека банката треба да преземе соодветни постапки за внатрешна контрола, кои ќе овозможат интегрираност на процесот на управување со ликвидносниот ризик во менаџментот со вкупните ризици во банкарското работење.

Третиот елемент има за цел да овозможи навремено и постојано мерење, следење, контрола и известување во процесот на одлучување со ликвидносниот ризик. Инаку, информативниот систем кој го воведуваат банките треба да обезбеди:

- мерење и следење на ликвидноста на банката и ликвидносниот ризик на дневна основа, во точно определени временски периоди;
- следење на почитувањето на воспоставените лимити;
- обезбедување податоци за утврдување на ликвидносните показатели и изготвување извештајни форми;
- анализа на движењата во депозитната база и следење на стабилноста на депозитите, и др.

Четвртиот елемент се однесува на тестирањето на ликвидноста во различни сценарија. Банката е должна најмалку еднаш во годината да изврши тестирање на ликвидноста во различни услови (стрес-сценарија) со цел да се утврди нивното влијание врз ликвидноста на банката.

Стрес-тестирањето опфаќа сценарија што се специфични за банката (внатрешни фактори) или произлегуваат од пазарните услови (надворешни фактори). Сценаријата кои се специфични за банката треба да ја испитаат нејзината ликвидност во услови на значајно намалување на депозитната база, намалување на кредитната способност на банката и сл. Сценаријата кои произлегуваат од пазарните услови се однесуваат на промените во макроекономското опкружување (на пр., драстичен пад на производството)

или влошените услови на финансиските пазари (на пр., промените во каматните стапки).

Петтиот елемент е планот за управување со ликвидносниот ризик во вонредни услови, кој треба да содржи:

- јасна поделба на надлежностите и одговорностите во врска со примената на планот;
- следење на показателите за рано предупредување во вонредни услови,
- дефинирање на вонредните услови за кои ќе се применува планот, и
- одредување на активностите кои треба да се превземат.

2. Проблемите со управувањето со ликвидносниот ризик во современата монетарна историја на Република Македонија (Студии на случај)

Иако пример од небанкарскиот финансиски сектор, пропаста на штедилницата „ТАТ“ од Битола во 1997 година претставува најголемиот финансиски скандал од осамостојувањето на Македонија. Во март 1997 година, таа практично не можеше да ги измири своите обврски кон депонентите кои сакаа да повлечат дел од своите средства, иако во финансиските извештаи беше наведено дека поседува депозити во износ од 100 милиони германски марки. Тоа јасно укажува дека неуспешното раководење со ризиците (и особено ликвидносниот ризик) доведува до брза пропаст на финансиската институција.

Штедилницата „ТАТ“ ги привлекувала инвеститорите, ветувајќи им многу високи приноси врз база на навидум атрактивни, но премногу ризични, дури и фиктивни планови. Менаџментот ги употребувал депозитите добиени од новите штедачи за да ги исплати претходните штедачи. Меѓутоа, таквиот начин на работа колабирал кога приливот на нови пари бил

недоволен да го покрие одливот. Со тоа, „ТАТ“ се најде во ситуација едноставно да не може да најде профитабилни пласмани, кои би ѝ обезбедиле приноси повисоки од прекумерно високите пасивни каматни стапки. Набргу, таа имаше сè помалку приливи на свежи пари со кои можеше да ги подмирува растечките обврски кон депонентите. Кога нето-приливот на средства падна на неприфатливо ниско ниво, крајот беше неизбежен. Во март 1997 година, бројните штедачи во паника побрзаа да си ги подигнат своите влогови од штедилницата, но таа веќе беше финансиски колабирана.

Втор пример за несоодветно управување со банкарските ризици во современата монетарна историја на Република Македонија е случајот на „Македонска банка“ а.д. Скопје. Банката западна во сериозни ликвидносни проблеми и подоцна пропадна, поради: (1) лошите или нефункционални заеми и (2) брзата преселба на сметките на јавните претпријатија во други банки. Ерозијата на нето кредитниот потенцијал создаде сериозни и несовладливи проблеми со ликвидноста на „Македонска банка“.

Двата случаи укажуваат на неодговорниот и криминогениот однос на менаџментот на наведените финансиски институции. Во првиот случај, голема вина за колапсот на пирамидалната штедилница носи централната банка, поради сериозните пропусти во супервизијата на небанкарските финансиски институции. Иако непишано правило е дека штедачите имаат краткотрајна меморија, неспорен факт е дека овој настан остави сериозни негативни последици врз довербата на граѓаните во финансискиот систем на Република Македонија. Случајот на „Македонска банка“, пак, покажува дека лошото управување со ликвидносниот ризик (и останатите банкарски ризици) е навреме пресретнато со одлучен и кредибилен институционален одговор.

3. Заклучоци и препораки

Регулаторната рамка на Република Македонија за управувањето со ликвидносниот ризик е во согласност со Базелските принципи за управување со ликвидносниот ризик. Една од регулаторните новини кои ги вовеле НБРМ во 2009 година, поради светската финансиска криза, е пропишувањето на минимални стапки на ликвидност во периодот од 30 и од 180 дена. Анализата на ликвидносните индикатори во Македонија потврдува дека доминира моделот на традиционално банкарство, каде депозитите на резидентите се главен извор на финансирање. Ваквата состојба ги прави системите помалку изложени на ликвидносниот ризик. Ограничувања на ваквиот начин на финансирање се: зависноста од растежот на депозитната база и поголемата изложеност на ризик од одлевање на депозитите (т.н. финансиска дисинтермедијација). Во однос на рочната структура на депозитите има поволни придвижувања во насока на тоа дека расте учеството на краткорочните депозити за сметка на депозитите по видување. Исто така, поради регулаторните промени кои ги направи НБРМ се случи и значително подобрување на ликвидноста на банкарскиот систем во целина.

Conclusions and recommendations

The regulatory framework of the Republic of Macedonia for the management of liquidity risk is in accordance with the Basel principles for liquidity risk management. One of the regulatory developments that introduced the Central Bank in 2009 because of the global financial crisis, is the stipulation of minimum liquidity ratios between 30 and 180 days. The analysis of liquidity indicators in Macedonia confirms that dominates the traditional banking model, where deposits of residents are the main source of funding. This situation makes the system less exposed to liquidity risk. Limitations of this method of financing: the dependence of growth of the deposit base and greater exposure to the risk of spilling of deposits (ie financial disintermediation). In terms of the

maturity structure of deposits has favorable movements in the direction that the growing share of short-term deposits at the expense of demand deposits. Also, due to regulatory changes that made Central Bank, significantly improve the liquidity of the banking system in general.

Користена литература

1. **Duttweiler, Rudolf (2009)**, *Managing Liquidity in Bank-A Top Down Approach*, London: John Wiley & Sons Ltd.
2. **Guglielmo, Michael (2008)**, “Managing Liquidity Risk”, *Bank Accounting and Finance*, December 2007 – January 2008, pp. 3-10.
3. **Borio, Claudio, (2009)**, *Ten Propositions about Liquidity Crises*, BIS Working Paper No.293, Basel Committee on Banking Supervision, Bank of International Settlements, Basel, November 2009
4. **Трпески, Љупчо (2009)**, *Банкарство и банкарско работење*, Прво издание, Скопје: Економски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје.
5. **Петревски, Горан (2008)**, *Управување со банките*, Скопје: Економски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје
6. **Закон за банките** („Службен весник на Република Македонија“ бр. 67/07, 90/09, 67/10, 26/13 и 15/15)
7. **НБРМ (2011)**, *Одлука за управување со ликвидносниот ризик*, О.бр. 02-15/IX-7/2011, 15.09.2011 година, Народна банка на Република Македонија, Скопје.
8. **НБРМ (2011)**, *Одлука за управување со ризиците*, О.бр.02-15/III-1/2011, 31.03.2011 („Службен Весник на РМ“ бр.42/11).

330.3

Milena Pagovska
Faculty of Economics, EURM
Verica Nedelkovska
Faculty of Economics, EURM
Verica Najdovska
Faculty of Economics, EURM

CIRCULAR ECONOMY – A WAY TO ACHIEVE A SUSTAINABLE WORLD

Abstract

In a world with restricted resources and yet increased demand for products, there is a need for a new way of economy, one that will create the products today, which will become the resources of the future. The circular economy offers a way to do that. It is an opportunity to enable effective flows of materials, energy, labor and information so that natural and social capital can be rebuilt. As a logical descendent of the linear economy, the circular economy is important because it replaces the “end of life” phase with restoration and is directed towards the elimination of waste through the superior design of materials, products, systems and business models. The circular economy is the prime focus of this paper, mostly because it creates values through performance and cooperative entrepreneurship, thus helping the long term business perspective to become a reality. Additionally, achieving a sustainable world, developing new markets or growing the existing ones, needs a shift from linear to circular economy. This paper will focus on analyzing the concept of circular economy, its necessity and benefits for different stakeholders. The methods that will be used are: induction, comparative method and observation. Only secondary data will be applied.

Keywords: *circular economy, linear economy, resources, waste, restoration.*

Defining a circular economy – trend or reality

The concept of circular economy originates from the industrial ecology which was developed by environmental academics in the 1970s. The industrial ecology involves re-modelling industrial systems along the lines of ecosystems, in order to increase the efficiency of resource cycling in the environment³⁴. The term circular economy is closely related with the ecological cycles of nature and its economy, where the waste does not exist. This would mean that all matter in the nature is recycled with the help of the sun energy. However with the increase of the man - made waste and the degradation of renewable and non-renewable resources, the principles of nature are under a big threat. This is where the circular economy plays its role, by reducing resource use and the load of natural sinks³⁵. The circular economy is an economy that will enable the producers to explicitly show the value and quality of their products to the consumers. This is done by designing products for re-use of all materials in the different phases of sharing parts, all the way to the process of recycling the resources. The circular economy is a descendant of the linear economy, which is a dominant concept since the start of the industrial revolution. Its introduction in a given organization or country, will provide a new vision on the treatment of resources and energy and will offer a new way for value creation and entrepreneurship³⁶.

Today, natural resources are mined and extracted so that they can be transformed into products, which at the end will be discarded. In this process the recycling of waste and measures for improving efficiency can indeed help to reduce the need for extracting raw materials, but we still speak about the linear economy which in the medium turn can put unsustainable demands on the environment. When we talk about a circular economy, we talk about a way of closing the resource loop in

³⁴ Preston, F. (2012). *A Global Redesign? Shaping the Circular Economy*. The Royal Institute of International Affairs, Chatham House, London

³⁵ Heck, P. (2006). *Circular Economy related international practices and policy trends*. IfaS. Environmental campus Birkenfeld

³⁶ Joustra, J.D., de Jong, E. & Engelaer, F. (2013). *Guided Choices Towards a Circular Business Model*. Samenwerkingsverband Regio, Eindhoven, Netherlands

a manner that large volumes of the final resources are captured and reused. Those resources can then be reused to produce new products. The circular economy implies a need for changing the basic structures of today's industrial systems. It strengthens the link between resource efficiency and competitiveness. However, the circular economy is still not widely applied by the governments and companies, which is mostly due to the lack of awareness with the concept itself. Developing an understanding of circular economy and its key characteristics, would help widen the applicability of the concept and encourage cooperation. Internationally circular economy is very popular in China. It is defined as a term that points to the reduction, reusing and recycling activities in the process of production, circulation and consumption. Most of the other countries in the world do not use the term circular economy, although the Chinese definition is derived from policies and approaches adopted in other countries³⁷. For example, countries like Netherlands, Germany, Austria and Japan have strategies related to the approach of circular economy³⁸.

The circular economy involves creating new business models which will change the current ones implied by the linear economy, which are responsible for the scarcity of resources and cause huge costs in the public domain. The circular economy promotes systematic change that will create continuous loops of materials, meaning that the resources will be only temporary part of a product and at the end of the use or the life of the products itself, those same resources will be available again for re-use in new products. The circular economy is a response to the current linear economic system that follows the logic of "take-make-dispose", which with the circular economy becomes "take-make-use-reuse-remake-reuse...". This new model is based on continuous use of materials and business models, as a new system of value creation. The circular economy is a system restorative

³⁷ Preston, F. (2012). *A Global Redesign? Shaping the Circular Economy*. The Royal Institute of International Affairs, Chatham House, London

³⁸ Heck, P. (2006). *Circular Economy related international practices and policy trends*. IfaS. Environmental campus Birkenfeld

and regenerative by intention and design. It replaces the “end-of-life” phase with restoration and incorporates and promotes the use of renewable energy, elimination of waste through superior design of materials, products, systems and business models. The circular economy focuses on the combination of products and services into a business model that creates value and manages resources in the short and long term³⁹. It is a concept that promises a way out. A philosophy where the products do not quickly become waste, instead they are reused to extract their maximum value before safely and productively returning to the biosphere. For business leaders, this is an economy that can deliver growth through innovative product designs⁴⁰.

Principles and benefits of circular economy

The circular economy emerged as a result of the new era of resource scarcity, the new age of innovation and the emergence of a bio-age to replace the oil age⁴¹. In the past five years, prices of resources have jumped considerably, and have shown increasing volatility. This upwards shift in prices suggests we are entering an era of resource scarcity, where issues regarding security of supply are becoming increasingly important. That is why businesses are rethinking their use of resources and the companies realize the need to change their approach for resource usage to improve security of supply. Furthermore, the innovation has always been the lifeblood of business. Clean technology advancements in the energy sector are a good example of what can be achieved through innovation when business is focused on a specific set of challenges. Efficiency and renewable energy, with ongoing investments and management attention is expected to deliver additional benefits in terms of reduced emissions, improved energy security and in some

³⁹ Joustra, J.D., de Jong, E. & Engelaer, F. (2013). *Guided Choices Towards a Circular Business Model*. Samenwerkingsverband Regio, Eindhoven, Netherlands

⁴⁰ Polman, P. (2013) in Ellen MacArthur Foundation (2013), *Towards the circular economy*, Cowes, UK

⁴¹ Rabobank/Rotterdam (n.a.) , *Pathways to a circular economy*, Rotterdam, The Netherland

cases, improved safety. Last but not least, the emergence of a bio-age is the outcome of when resource scarcity meets innovation. It offers several advantages over an oil age, including the opportunity to reduce greenhouse gas emissions and enhance energy security through a move away from dependence on fossil fuels.

As a result of the mentioned trends, the concept of circular economy emerged and is based on the principles of: design for reuse, resilience through diversity, energy from renewable sources, think in systems and share values⁴². *Design for reuse* indicates that every product has a second life (performing in a secondary market or through the recycling of its' essential parts or materials). The first step is to 'design out waste'. Recovery of materials is the least of all possibilities for reuse of the products, parts or elements. From an economical perspective, the embedded value of a product needs to be carefully accounted for. *Resilience through diversity* refers to the capability of ecosystems to be restorative and resilient to change. *Energy from renewable sources* means that a circular business will need energy, since the recovery and remanufacturing of materials all depend on the availability of energy, which on the other side comes as either a physical energy or labor. Since the Sun provides 9000 times the amount of energy the human system requires per day, it will be the primary purpose of the next few decades to harness that power and utilize it for all of our energy needs. *Think in systems* mean that the Circular economy is aimed at continuous loops of materials, nutrients and responsibility. This is a systems approach which implies 'feedback loops', providing the producers information on the quality of re-use or recycling of high quality products and resources. The loops of responsibility provide the producer with a higher level of responsibility for the care of not only the products, but also for parts and materials required for this care. *Sharing values* in circular economy

⁴² Joustra, J.D., de Jong, E. & Engelaer, F. (2013). Guided Choices Towards a Circular Business Model. Samenwerkingsverband Regio, Eindhoven, Netherlands

refer to creating value for all stakeholders through activities such as enforcement, cooperation and entrepreneurship.

The benefits of circular economy are on both micro and macro-economic level. They are related to:⁴³

- Innovative business models ;
- Core competencies that bring cost-effective, better-quality collection and treatment systems;
- Cross-cycle and cross-sector improvements of performance;
- Closing the loops, using energy and creation of smart, good, products;
- Circular design, i.e. improvements in materials section and product design (standardization/modularization of components, purer materials flows, design for easier disassembly);
- Substantial net material saving, mitigation of volatility and supply risks, drivers for innovation and job creation, improved land productivity and soil health, and long-term resilience of the economy and
- Shift in the economic balance away from energy.

All the mentioned benefits of circular economy, relate equally to all stakeholders, consumers, competitors and the society in general.

The impact of circular economy on the different stages in the production and consumption of products

The traditional economy mostly consumes resources extracted from the environment and then disposes them back into the environment, either as used products or as emissions that create pollution. The concept of circular economy implies that the material is not thrown away after use, but it is reused or recycled as secondary raw material for a new product. Forward looking businesses are

⁴³ Ellen MacArthur Foundation and McKinsey & Company (2014), *Towards the circular economy*, World Economic Forum, Geneva, Switzerland

embarking more and more into the circular economy and even policy makers and other stakeholders are starting to realize and appreciate the opportunities available by switching to a circular economy. The transition from a linear to circular economy will be helped by the waste and resources industries, which come as key players in this process by providing the infrastructure and logistics to collect materials at the end of use and by processing and returning them to the economy as secondary resources. Although it is somewhat difficult to understand the circular economy as a concept, breaking it down into the different stages of the production and consumption cycle will largely help the process⁴⁴.

When talking about the phase of designing a product, it is important to mention that 80% of the environmental impact of products is determined at the *design* stage. Thus by providing expertise and early input at the phase of the design of a product, the waste and resource sector can help ensure that the products and the packages can be easily reused, dismantled and recycled. This would mean that materials which are difficult to recycle are rarely used. Once created, these products will enable the waste and resources industry to provide companies with raw materials needed for the *manufacturing* process, which on the other side will eliminate the need to import materials from overseas. However, although most of the resources can be recovered and put into further processing, there is always a residual waste which can be processed into fuels and then used as energy, providing heat and energy for the manufacturers around the country. After the process of manufacturing the products go into *retailing* and ultimate *consumption*. It is very important that large retailers work in partnership with the waste and resources industry, which will enable the flows of waste from retailers to be minimized and captured for recovery. The waste and resources industry should provide recycling and infrastructure for retailers, enabling their customers to return materials to the economy as they shop. Eco-labeling helps consumers to identify

⁴⁴ Palmer-Jones, D. (2013). *Going for growth: A practical route to a circular economy*, Environmental Services Association, London, UK

products with high recycled content and retailers will then be able to help with shaping consumers' preferences by switching to more recyclable products. When it comes to *waste collection*, the circular economy will end the debate about the manner of collections in a way that it will create collaboration among the local authorities and their waste and resources contractors. The waste and resources industry will constantly invest in new technology and new collection systems with a goal of enabling the capture of new material streams from the households. Once collected, the circular economy ensures that all resources are maximally *recycled* in appropriate facilities.

The role of the circular economy in the production, manufacturing and consumption process can be really big, which is clearly shown by its implied model calling for optimizing systems (value chains), rather than just one component in a chain⁴⁵.

The circular economy as a high-value economic opportunity

The causes and the effects of choosing circular instead of linear economy affect not only the resources sustainability but also have big impact on the company's success, customer choice and the options of the gainful employment.⁴⁶

Companies can use the circular economy to drive arbitrage opportunities across complex, global supply chains. The economics of such arbitrage opportunities are expected to improve as raw materials prices rise and the costs of establishing reverse cycles decline.⁴⁷ Reorganizing and streamlining flows of pure materials will create arbitrage opportunities that generate economic benefits and make investments in reverse cycle setups profitable and in this way the circular economy can help drive growth, in particular by opening up new and bigger profit pools in

⁴⁵ Rabobank Rotterdam (n.a.). *Pathways to a circular economy*, Rotterdam, The Netherlands

⁴⁶ Ellen MacArthur Foundation (2013) , "Toward circular economy-opportunities", *Opportunities for the consumer goods, Rethink the future*, p.82

⁴⁷ World Economic Forum (2014) , "Accelerating the scale-up across global supply chains", Published by World Economic Forum, Geneva, Switzerland, p.31

existing industries. Increasing circularity often creates new opportunities for localized integration to make use of by-products, which can create whole new local industries that would not otherwise be feasible in high-income countries. A main activity in reverse logistics is the collection of the products to be recovered and the redistribution of the processed goods. Although this problem resembles the standard forward distribution problem, there are also some differences. There are usually many points from which goods need to be collected, the product packaging is generally problematic, cooperation of the sender is much more needed and the goods tend to have a low value. On the other hand, time is not a big problem. As reverse logistics is quite new, in many cases new networks need to be constructed. Major issues in this respect are the determination of the number of layers in the network, the number and location of depots or intermediary points, the use of drop points in the collection, the issue of integrating the reverse chain with the forward chain and finally the financing of the network.⁴⁸ In the circular economy, the financial sector plays an important role, which is why companies will need funding for R&D and new technologies.

Moreover, network technologies and social media are dramatically increasing their reach and reducing distribution costs for providers of sales and remarketing services. While providers of sales and remarketing services in the durables space are rapidly expanding and growing into substantial enterprises, in the food industry it is especially the micro businesses that are drumming to a different beat. Circular economy provides solutions for more resilience and competitiveness, reduced volatility and greater security of supply as well as improved customer interaction and loyalty and optimization of materials recycling systems. The implementation of circular economy brings benefits not only for the company but also for the entire economy as well. Additional measures to increase resource productivity by 30% by 2030 could boost GDP by nearly 1%, while

⁴⁸ Marisa P. de Brito (May 2002), *“Reverse Logistics: a review of case studies”*, Econometric Institute Erasmus University Rotterdam, 4

creating 2 million additional jobs⁴⁹. This year (2015) in Davos, Switzerland a manifestation was held, where recognized individuals and enterprises from commerce, civil society and academia which have made a notable contribution to driving Circular Economy principles through innovation, new business models, and leadership were honoured and awarded. Method, Dell Inc. and Tradeshift are companies which were awarded in different categories, and Denmark is a rewarded region for using and implementing linear economy.⁵⁰ Beyond its fundamental potential for value creation over the next 10 to 15 years, a large-scale transition to a circular economy promises to fundamentally address some of the economy's long-term challenges, such as substantial saving on net material cost, reducing pressure on scarce natural resources, lower GHG emission, greater job creation and economic benefits from enhanced innovation. Also Municipalities can generate revenues from their waste collection systems.⁵¹ Finally, the net benefits of a circular economy are likely to be shared between companies and consumers. Marks & Spencer explain: 'Our first closed-loop project has demonstrated that it is attractive to consumers—for high-value materials like cashmere and wool, the cost of goods would be double for virgin material, so we would have to sell at a much higher price'. Consumer benefits go beyond the immediate price effect, further advantages include improved utility and lower total cost of ownership.

The circular economy concept is a big idea that allows widely differing interpretations in how it might be implemented.⁵² Organizations throughout the sector will have differing views about what it means, how it might be progressed and their own current and future roles in advancing the circular economy, but what

⁴⁹ Moving towards a circular economy (2015). Available on: http://ec.europa.eu/environment/circular-economy/index_en.htm

⁵⁰ World annual awards (2015), The circular economy award, Available on: <https://thecirculars.org/>

⁵¹ Ellen MacArthur Foundation (2013), "Toward circular economy-opportunities", *Opportunities for the consumer goods*, Rethink the future, p.84-90

⁵² CIWM Report (2014), "The Circular Economy: what does it mean for the waste and resource management sector?", p.6

is for sure is that the circular economy has high-value, not only as an economic but also as a world opportunity.

“...nothing will be truly solved until our mindset changes about creating circular systems instead of linear ones, and implementing a new kind of economy.” Louise Vet

Conclusion

The circular economy is a new concept in the economy which involves creating new business models that will take care of the scarcity of resources and will create huge benefits for the whole public domain. As a systematic change the circular economy will create continuous loops of materials, leaving the resources only temporary as part of a product and re-using them again, once the product is consumed, in order to create new products. The circular economy offers a way out, by extracting the maximum value of the products and delivers economic growth through innovative product designs.

Enforcing its principles and impacting on all the processes in the organization, the circular economy leads to sustainable development not only of the companies implementing it, but also on their customers and the economy they operate in. The role of this concept as a driver towards sustainable world is operationalized by its major advantages and benefits. Namely, the benefits for the companies, consumers, economy, the environmental benefits, particularly from retention and regeneration of natural resources, are significant especially if the market is still under-developed. Moving towards a circular economy should be the heart of the resource efficiency agenda established under the world economy strategy for smart, sustainable and inclusive growth.

References

1. CIWM Report (2014), "*The Circular Economy: what does it mean for the waste and resource management sector?*"
2. Ellen MacArthur Foundation (2013) , "*Toward circular economy-opportunities*", *Opportunities for the consumer goods, Rethink the future*
3. Heck, P. (2006). *Circular Economy related international practices and policy trends*. IfaS. Environmental campus Birkenfeld
4. Joustra, J.D., de Jong, E. & Engelaer, F. (2013). *Guided Choices Towards a Circular Business Model*. Samenwerkingsverband Regio, Eindhoven, Netherlands
5. Marisa P. de Brito (May 2002), "*Reverse Logistics: a review of case studies*", Econometric Institute Erasmus University Rotterdam, 4
6. *Moving towards a circular economy* (2015). Available on: http://ec.europa.eu/environment/circular-economy/index_en.htm
7. Palmer-Jones, D. (2013). *Going for growth: A practical route to a circular economy*, Environmental Services Association, London, UK
8. Polman, P. (2013) in Ellen MacArthur Foundation (2013), *Towards the circular economy*, Cowes, UK
9. Preston, F. (2012). *A Global Redesign? Shaping the Circular Economy*. The Royal Institute of International Affairs, Chatham House, London
10. Rabobank Rotterdam (n.a.). *Pathways to a circular economy*, Rotterdam, The Netherlands
11. World annual awards (2015) The circular economy award, Available on: <https://thecirculars.org/>
12. World Economic Forum (2014) , "*Accelerating the scale-up across global supply chains*", World Economic Forum, Geneva, Switzerland

658.841.01

Марија Ашикова
Европски универзитет - Р.Македонија

Лична продажба

Абстракт

Модерните текови во маркетингот наложуваат подобра комуникација со продавачот и купувачот на услугите или производите. Се внимава на тоа да потрошувачот стекне доверба во својот продавач и во производите или услугите кои тој ги нуди а целата таа комуникација да прерасне во една долгорочна врска. Значењето на личната продажба ја доведе во позиција таа да стане не само значаен дел од маркетинг наставот туку и да се развие во посебна научна дисциплина. Постојат многу истражувања, статистики и прирачници, секојдневно се одржуваат семинари и работилници на тема лична продажба, а сето тоа предизвикано од резултатите кои ги дава истата на краткорочен како и на долгорочен план. Личната продажба е процес на непосредна, директна, лице в лице комуникација на компанијата со потенцијалните купувачи, со цел продажба на одреден производ или услуга. Кај овој вид на продажба, продавачот директно го убедува купувачот да преземе акција, односно да го купи производот и го демонстрира начинот на функционирање и употреба на производот. Оваа продажба, која е најстар вид на промоција на производи, се остварува преку директен, личен, усмен контакт. Во економската литература постојат повеќе дефиниции за личната продажба. Според Роко⁵³ личната продажба е секоја усмена презентација на производи пред еден или повеќе точно одредени потрошувачи со цел остварување на продажба.

⁵³ Rocco, F., Osnove trzisnog poslovanja, Infomator, Zagreb, 1981, str. 77

Клучни зборови: Лична продажба, Интеракција, Пристап, Персонална продажба, Купувачи

Еден од методите кои ги користи личната продажба е методот потреба-задоволство. Овој метод се базира на идејата дека купувањето се врши за да задоволат потребите. Затоа за да се направи продажба потребно е да се проценат потребите на потенцијалниот муштерија и да му се укаже на тоа како производите ќе ги задоволат неговите желби и потреби. Овој метод бара поголемо искуство и зрелост на продавачот бидејќи не може да се зборува за продуктот се додека не се откријат потребите на купувачот. Така почетниот акцент е ставен на набљудување а не на праќање сигнали. Овде купувачот треба да е што е можно по активен во разговорот а со тоа и да има одредено влијание врз

продавачот и неговиот настап. Така овој пристап може да се нарече и аналитичен пристап кој најмногу одговара кај сложени продажни ситуации. Тој одзема многу време но зголемената шанса за реална продажба односно задоволување на потребите на купувачот со погодниот продукт ја зголемува и оправданоста на постапките особено ако потенцијалната заработка е доволно голема да ги оправда средствата потрошени за остварување на продажбата. Методот потреба задоволство се јавува како базична стартна точка на сите продажби.

Друг метод кој го користи личната продажба е методот “решение на проблемот“. Овој метод е заснован на дефинирање на проблемот генерирање на алтернативни решенија нивна евалуација и продажба во тој редослед. Може да се земе како логично дополнување на потреба и задоволство методот. Овој метод најчесто побарува од продавачот да изврши комплетно едуцирање на потенцијалниот купувач за проблемот и начинот на неговото решавање. Заради видливо неисплатливоста на овој метод кога се работи за

потрошувачи од широката маса овој метод најчесто се користи кај специфични производи и услуги од областа на индустрија и сл. Еден од јаважните моменти на овој метод е да се натера потенцијалниот купувач да го согледа односно согласи дека постои проблемот и дека времето и напорот за негово решавање ќе биде исплатливо.

“Фази на персонална продажба” е фаза која ја користи личната продажба. Во оваа фаза потребно е да се знае како да се направи стратегија за настапување пред потрошувачот. Во светот позната како Pre-calling, планирање оваа вештина влече потекло директно од бојните полиња. Доколку непријателот направи одреден потег тогаш опонентот има пред одредена акција како контра мерка како би осигурала брза и одлучна акција. Пред планирањето или тактичката подготовка може да се опише и како: „Ако тие направат и кажат вака тогаш ние ќе бидеме подготвени да направиме или кажеме вака⁵⁴. Како никоја друга акција нејзиниот успех се потпира а два фактори:

1. Дека учуме од минатото позитивно и негативно искуство;
2. Способноста на добриот продавач да ги предвиди и обмисли сите можни исходи од процесот на продажба.

Точките кои што треба да се земат во предвид при изработувањето тактичка подготовка се:

- ▣ Какви прашања очекувам да ми бидат поставени од купувачот? И како би ги одговорил?
- ▣ Спротивставувањето кое го очекувам од купувачот и мојата стратегија за анулирање на истото
- ▣ Завршниот збор кој што јас би го употребил со кој би го запрашал односно вовел купувачот во циклусот на продажба ?

⁵⁴ Pre Call Planning: The key to Call Success, Every Time! By JimKasper, President & CEO

Продавачот треба да се осигура дека е добро подготвен и на таканаречени позадински прашања кои што би можел купувачот да ги постави а се понастрана од оската на директна поврзаност со производот или услугата. Тоа го подготвува продавачот и на непланирани моменти но исто така му ја зголемува самодовербата. Клучниот момент во продажбата е како да се продолжи преговарањето доколку се добие негативен одговор. Најчесто, користена тактика а аналогно на тоа и најуспешна е да се праша „зошто професионален продавач не прифаќа „НЕ,, како одговор толку лесно, а се испоставило и дека многу од преговарањата завршуваат позитивно доколку правилно сепродолжи со преговорите. Тактичката подготовка е вчудоневидувачки ефективна алатка во процесот на продажба и може да се изведе и преку телефон. Кога се користи постојано резултира со одличен успех во продажбата.

Другата фаза на ичната продажба е “интеракцијата”. Во фазата интеракција се обфатени моментите на самиот приод на продавачот кон купувачот. Овде важна улога игра самиот приод на продавачот. Тој треба да е срдечен прифатлив база на една нова врска со потрошувачот. Треба да се поставуваат јасни прашања кои нема да делуваат одбивно и многу нападно кон купувачот, а воедно ќе му овозможат на продавачот добра појдовна точка и добри познавања на вистинските потреби на својот купувач.

Следната фаза е “пристап”. Во оваа фаза треба да се внимава на тоа да се опушти атмосферата и врската купувач продавач да почне да преминува во една доверлива и пријателска фаза. Продавачот треба да изгледа пристојно да биде соодветно облечен и да покаже респект кон купувачот. Секако треба да го одлично да го познава својот производ како и сите други конкурентни производи. Би одиграло голема улога во градењето на довербата и големо познавање на околината на производот неговото потекло, потеклото на материјалите или составните делови, нивниот историјат и сл. Познавањето на позитивните и негативните искуства од преходните купувачи би означила

добра понатамошна соработка со клиентите и голема доза на искреност испорачана од страна на продавачот. Во текот на разговорот продавачот треба да се потруди да се најде во заеднички интереси погледи ставови и познавања со купувачот. Сето ова ги става во добра метоположба продавачот и производот во текот на главниот процес на продажба. Кога сите услови за добра продажба се дојдени до најдобро возможно ниво продавачот а добриот продавач знае кога е тој момент да премине во офанзива и да го презентира производот.

Личната продажба има предности и недостатоци. *Личната продажба ги има следниве предности :*

А. Личната продажба е флексибилна. Личната продажба е двострана, интерактивна комуникација која вклучува директен контакт и директен повратен одговор. Клучна карактеристика по која личната продажба е препознатлива и се разликува од другите облици на промотивна комуникација и нејзината флексибилност. Флексибилноста значи дека продавачот може да ја прилагоди продажната презентација на специфичната ситуација. Така, доколку потенцијаниот поторошувач има потреба од дополнителни информации за одредениот производ или се интересира само за одреден аспект на производот, продавачот има можност веднаш да ги дообјасни карактеристиките на производот, да одговори на проговорите и прашањата на потрошувачот. Продавачот може да ја прилагоди својата продажна презентација согласно интересот на купувачот.

Б. Личната продажба се концентрира на најдобрите можни потенцијални купувачи. Кај личната продажба, продавачот може да се концентрира на најдобрите потенцијални купувачи. За разлика од другите елементи на промотивниот микс, како економска пропаганда која е наменета за масовна комуникација со широката јавност, личната продажба е селективна, односно насочена кон мал број поголеми, профитабилни клиенти.

В. Заклучување на продажба и градење добри долгорочни односи.

Крајната цел на продавачите кај сите облици на промоција е да остварат продажба. Терминот “заклучување на продажба” кај личната продажба означува дека продажбата треба да се случи! Главната предност на личната продажба, во однос на другите облици на промоција, е што продавачот е во можност на самото место да ги води и заврши преговорите со потрошувачите и да склучи продажба. Во оваа смисла за личната продажба се кажува дека, ”ништо не се случува додека не се направи продажба!”⁵⁵ Сепак, современиите компании склучувањето на продажбата не го гледаат како крај на процесот на продажба, туку како почеток на посебна релација на компанијата со потрошувачите. Успешната лична продажба завршува со воспоставување на долгорочни добри односи помеѓу продавачот и купувачот. Ова особено е бажно за оние компании кои продаваат многу скапи производи или продаваат ефтини производи, но во огромни количини и важно е купувачите да ги повторуваат набавките.⁵⁶

Недостатоци на личната продажба се:

А. Личната продажба не може да се обрати на широка публика. Недостаток на личната продажба е што таа не може ефикасно и економично да се обрати на масовна публика и не може да се користи во сите маркетинг ситуации. За производи кои се секојдневни и рутински се купуваат ид страна на потрошувачите, поефикасно е користењето на другите облици на промоција, пред сè на економската пропаганда. Личната продажба повеќе се користи за производи кои се специфични, комплексни, сложени и потребно е лично демонстрирање на нивното функционирање и користење. Доколку на пазарот постојат голем број заинтересирани потенцијални потрошувачи, кои

⁵⁵ William Zikmund and Michael D Amico, Marketing, II Edition, 1989, Loyola University of Chicago, USA, p.417

⁵⁶ http://tutor2u.net/business/marketing/promotion_personalselling.asp

се распространети на различни географски локации, за нив личната продажба не е решение.

Б. Личната продажба е скапа. Недостатокот на личната продажба е што таа е доста скап вид на промоција. Трошоците за остварување на еден контакт се многу високи. Пресметките покажуваат дека просечните трошоци за еден контакт остварен помеѓу продавачот и купувачот се над 300 евра, износ кој е многу висок ако се има во предвид фактот дека секој контакт не мора да заврши со продажба.⁵⁷ Трошоците се високи бидејќи контактот не мора да заврши со продажбата. Трошоците се високи бидејќи професионалните продавачи бараат поголем надомест за работата, но за нив се прават и други дополнителни трошоци (обука, користење, возило, трошоци за патување, користење мобилни телефони, бонуси за осварување на продажба и сл.)

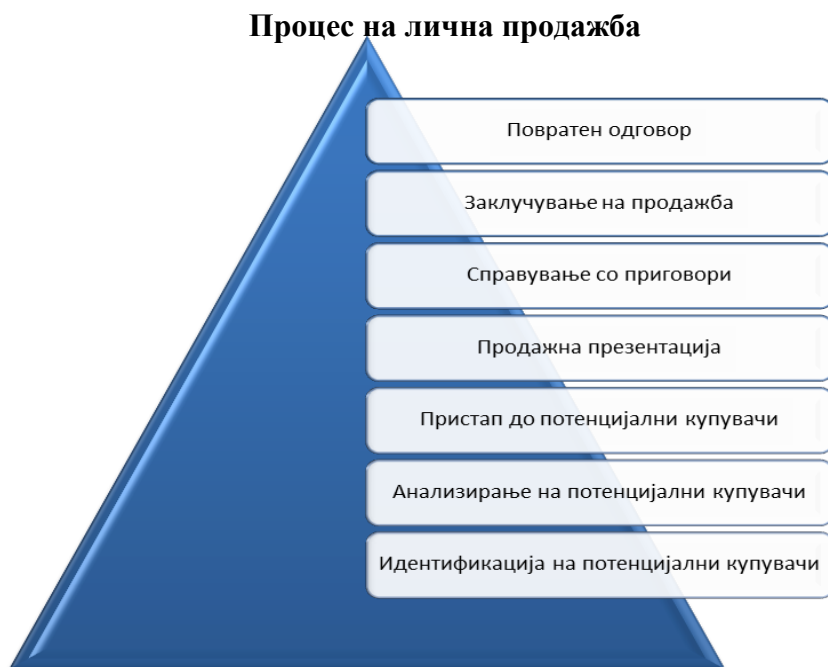
Личната продажба исто така опфаќа и “процесите на личната продажба”. Личната продажба за продавачот треба да биде креативна, а не механичка задача. Таа претпоставува процес кој е составен од повеќе чекори кои продавачот треба да ги следи како водич во личната продажба. Вистинската лична продажба бара професионалниот продавач да има способности да го прилагоди процесот, кој започнува со идентификација на потенцијалните потрошувачи, нивна анализа, организација на дијалог, продажна презентација и истакнување на оние карактеристики на производот кои најдобро одговараат на потребите на потрошувачот до заклучување на продажбата.

Креативниот процес на лична продажба опфаќа **6 фази**:

1. Лоцирање и квалификување на потенцијални купувачи;
2. Приоѓање (пристап) до потенцијалните купувачи;
3. Продажна презентација;

⁵⁷ <http://www.enotes.com/small-business-encyclopedia/personal-selling>

4. Справување со приговори и забележки од страна на купувачите;
5. Заклучување на продажбата;
6. Повратна информација.

Слика бр.1 Процес на креативна лична продажба

Извор- William Zikmund and Michael D Amico, Marketing, II Edition, 1989, Loyola University of Chicago, USA, p.422

Главната цел на процесот на личната продажба е остварување на продажба со која се задоволуваат потребите на потрошувачите. На сликата бр.1 подетално се објаснети фазите кои треба да го водат продавачот во текот на личната продажба.

“Градење односи со купувачите (relationship marketing)” . Во минатото, компаниите го практикувале маркетингот со цел да се пронајдат нови

купувачи за да ја реализираат продажбата на своите поризводи и услуги. Но, денес компаниите сфаќаат дека е поефтино да се задржат постоечките потрошувачи, отколку да се привлечат нови. Токму поради оваа причина, компаниите работат поактивно на градење добри, долгорочни односи со постоечките потрошувачи. Од сите облици на промотивен микс, единствено личната продажба може да помогне во градењето на такви односи помеѓу продавачите и купувачите. Врските се градат врз основа на доверба. Според Stephen Doyle и Goerge Thomas Roth продавачите треба да имаат пет **карактеристики** за градење на доверба со купувачите:

Слика бр. 2 Карактеристики за градење на доверба со купувачите

Извор- Stephen Doyle & Goerge Thomas Roth “ Selling and Sales Management in Action: Winter 1992p.62

Личната продажба е единствениот промотивен метод кај кој едната страна (продавачот) ги користи своите вештини и техники за градење на добри лични односи со другата страна (онаа која е вклучена во процесот на купување) што резултира со стекнување **“вредност”** за двете страни. За продавачот “вредност” претставува финасиската награда која ќе ја добие од

реализираната продажба, а за купувачот “вредност“ претставува купувањето на квалитетен производ. Доколку купувачот е задоволен од производот, тој и понатаму ќе ги реализира набавките кај истиот продавач, што претставува чекор во градење на добру меѓусебни односи.

Користена литература :

1. Бошко Јаковски и Снежана Ристевска-Јовановска: *Маркетинг, седмо издание. Економски факултет, Скопје, 2004*
2. Д-р Савица Димитриеска- „Маркетинг комуникации “ Скопје, 2014
Европски Универзитет Република Македонија Скопје, Факултет за економски науки
3. Bennett C.R, Scott A.N, Sales Promotion: *Concepts, Methods and Strategies, Prentice Hall, Engelwood Cliffs, NY, 1990*
4. Rocco F: *Osnove trzisnog poslovanja, Infomator, Zagreb, 1981, str. 77*
5. Stephen X. Doyle and George Thomas Roth: “ *Selling and Sales Management in Action: Winter 1992* p.62
6. William Zikmund and Michael D Amico: *Marketing, II Edition, 1989, Loyola University of Chicago, USA, p. 417*
7. <http://www.enotes.com/small-business-encylopedia/personal-selling> (20.05.2014)
8. <http://www.kapital.com.mk> (01.05.2015)
9. [http://www.marketingteacher.com/Lessons/lesson advertiing.htm](http://www.marketingteacher.com/Lessons/lesson_advertiing.htm) (01.05.2015)
10. <http://www.enotes.com/small-business-encylopedia/personal-selling> (02.19.2015)

658.8:004.738.5

Радица Вељанова,
Европски Универзитет - Република Македонија

Најнови достигнувања во областа на маркетингот

Абстракт

Во денешно време се случуваат значајни промени во начинот на функционирање на општеството со развојот на технологијата и сите други иновации во науката, комуникациите, маркетингот и сл. За да се биде во чекор со сето она што се случува потребно е секојдневно компаниите да ги следат напредоците и достигнувањата на својата конкуренција дека само така ќе можат да останат на пазарот. Социјалните мрежи се обидуваат што е можно повеќе да им искочат во пресред на компаниите и да го направат нивното функционирање со клиентите побрзо и поквалитетно. Маркетингот е средство кое им помага на компаниите во секој момент да можат да им ги претставаат новостите и достигнувањата на своите клиенти.

Facebook - Тој е бесплатна социјална мрежа односно страна која им дозволува на корисниците да се регистрираат и да креираат свој профил, да прикачуваат слики и видеа, да праќаат пораки и да останат во контакт со пријателите, семејството и колегите. Оваа страна е достапна на 37 јазици и нуди поволности со креирање на место за пазарот, групи, настани, страни и технологија.⁵⁸

Instagram - Тој е бесплатна онлајн социјална мрежа и споделување на фотографии, а оваа апликација е направена од страна на Facebook во 2012 година.⁵⁹

⁵⁸ <http://whatis.techtarget.com/definition/Facebook>; посетено на 07.05.2015 година.

⁵⁹ <http://searchcio.techtarget.com/definition/Instagram>; посетено на 08.05.2015 година.

Twitter - Тој е бесплатна социјална мрежа која ги поврзува микроблоговите кои ги нудат своите услуги преку регистрирање на членови кои ги постираат своите постови наречени tweets, а кога тие сакаат да коментираат на некој пост мораат да направат retweet односно да го постираат истиот пост и да напишат што мислат.⁶⁰

Новиот Facebook овозможува плаќања преку неговата апликација Messenger

Она што е најново во светот и во редовите на технологијата е чудесната замисла на Facebook преку употребата на неговатата апликација за комуницирање и праќање на пораки, Messenger да воведо и нешто сосема ново кое го нема во редовите на социјалните мрежи, а тоа е плаќањето.

Facebook изјави дека тој ќе им овозможи на пријателите да праќаат и да примаат пари бесплатно преку својата Messenger апликација.

Корисниците ќе можат да префрлат пари едни со други преку отварање на приватна порака, одбирање на сумата која сакаат да ја пратат и пишување на иконата долар, но иконата долар потребно е да ја напишат пред сумата која сакаат да ја пратат. Откако деталите за нивната картичка се пополнети и комплетирани трансакцијата може да биде комплетирана. Корисниците можат да бараат и целосна дискреција за нивна сигурност.

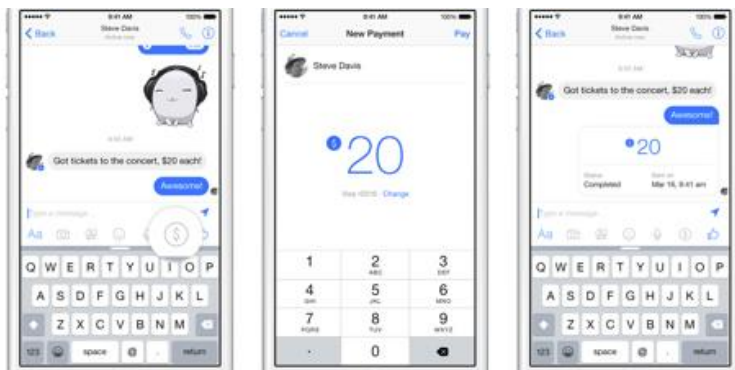
Facebook им ветува и ги уверува неговите корисници дека ова е безбеден начин за трансфер на нивните пари. Социјалната мрежа веќе има направено повеќе од милион сигурни трансакции на дневно ниво, вклучувајќи трансакции од реклами и игри.

Новата можност се шири низ Соединетите Држави во месеците кои престојат преку Android, IOS и desktop.⁶¹

⁶⁰ <http://whatis.techtarget.com/definition/Twitter>; посетено на 09.05.2015 година

⁶¹ <http://www.b2bmarketing.net/news/archive/news-new-facebook-feature-allows-payments-through-messenger>; посетено на 10.05.2015 година.

Слика1: Трансфер на пари помеѓу Facebook корисниците, користејќи ја апликацијата messenger.

Извор:<http://static.b2bmarketing.net/sites/default/files/facebook-messenger.png>

Instagram претставува рекламни слики односно постови кои се кликаат

Instagram претстави “carousel ads”, односно тоа се нови рекламни постови како слики кои му овозможуваат на бизнисот да постира линкови кои се кликаат и веднаш ве носат до посакуваната страна.

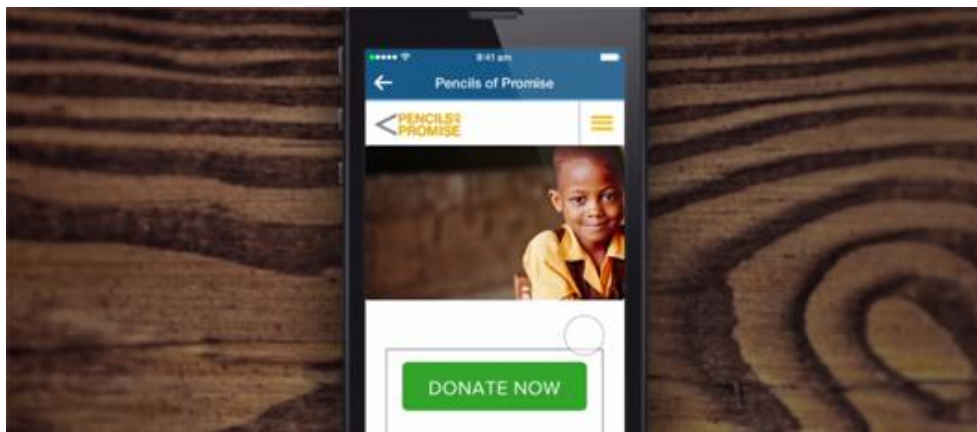
Новиот формат на реклами и овозможува на корисниците да одат на лево со кликот и да ги видат додатните слики кои се поставени и да го отворат ликот кој е ставен од вебстраната од брендот.

Во блогот на Instagram стои : Ова е еден начин на кој може да се гледа како carousel рекламите го влечат потенцијалот од кампањите со повеќе страници на мобилните телефони – со додадената можност да се однесат корисниците на вебстраната за да научат нешто повеќе.

На пример, модната компанија може да го искористи ова со тоа што ќе го однесе индивидуалниот производ во само еден поглед до клиентите. Автомобилската компанија може да го сподели најновиот модел кој го имаат создадено тие и да го претстави истиот во повеќе изданија, а исто така да им обезбеди и линк на клиентите со кој ќе можат преку него да дознаат повеќе работи. Исто така може и реклама да се направи за јадење и тоа со колекција

од различни слики да се добие една комплетна слика за тоа како тие состојки го комплетираат вкусното јадење.⁶²

Слика2: Како изгледа можноста која ја овозможува Instagram преку својата апликација да се однесат корисниците на саканиот линк, а воедно да ги видат и повеќето слики кои им се нудат.

Извор:http://static.b2bmarketing.net/sites/default/files/INSTAGRAM_0.png

Twitter официјално ја лансирал неговата нова можност да се направи retweet со коментар, што им дозволува на корисниците да додаваат коментари на постојан tweet и ќе можат да добиваат директна порака од сите

Twitter официјално ја лансирал можноста на корисниците да направат retweet со коментар, што им дозволува да коментираат на постоечки tweet.

Се користи на истиот начин како и претходно како што се користи нормален retweet: со тоа што се кликува на retweet копчето и наместо да се кликне на retweet се кликува на quote retweet. Tweet-от ќе стана помал со тоа што ќе можете да употребите 116 букви односно карактери од текст, затоа што сепак се зазема простор од претходниот tweet.

⁶² <http://www.b2bmarketing.net/news/archive/news-instagram-introduces-clickable-ads>; посетено на 10.05.2015 година.

Со воведување на оваа можност се овозможува да се намали количината на постови на кои им се прави retweet без да му се даде важност на оригиналниот пост.⁶³

Исто така она што е ново и што не смее да се изостави е дека со новата можност која се нуди може корисниците на Twitter да не се следат еден со друг но сепак да си испраќаат приватни пораки. Ова им овозможува на бизнисите да комуницираат со своите клиенти преку приватна порака на платформата, и со тоа тие градат поголеми персонални врски.⁶⁴

Слика3: Како изгледа правење на retweet и коментирање на истиот.

Извор:

<http://static.b2bmarketing.net/sites/default/files/image/articles/twitter%20comment%20feat.jpg>

⁶³ <http://www.b2bmarketing.net/news/archive/news-twitter-launches-%E2%80%99retweet-comment%E2%80%99-feature>; посетено на 10.05.2015 година.

⁶⁴ <http://www.b2bmarketing.net/news/archive/news-twitter-users-can-now-receive-direct-messages-anyone>; посетено на 10.05.2015 година.

Користена литература

1. <http://www.b2bmarketing.net/news/archive/news-new-facebook-feature-allows-payments-through-messenger> (05.05.2015)
2. <http://www.b2bmarketing.net/news/archive/news-instagram-introduces-clickable-ads> (05.05.2015)
3. <http://www.b2bmarketing.net/news/archive/news-twitter-launches-%E2%80%98retweet-comment%E2%80%99-feature> (06.05.2015)
4. <http://www.b2bmarketing.net/news/archive/news-twitter-users-can-now-receive-direct-messages-anyone> (06.05.2015)
5. <http://www.b2bmarketing.net/news/archive/news-facebook-announces-news-feed-updates> (07.05.2015)
6. <http://www.b2bmarketing.net/news/archive/news-twitter-introduces-tweetdeck-teams-manage-shared-accounts> (07.05.2015)
7. <http://whatis.techtarget.com/definition/Facebook> (07.05.2015)
8. <http://searchcio.techtarget.com/definition/Instagram> (08.05.2015)
9. <http://whatis.techtarget.com/definition/Twitter> (09.05.2015)

339.13:004.946

Ass. Prof Aleksandra Andreska Sarevska
European University - Republic of Macedonia

DEVELOPMENT OF NEW VIRTUAL MARKET-SPACE

Abstrac

Throughout history, markets have always re-created themselves, shifting the economic fortunes of those present at the creation. The Internet represents enormous opportunity, in order of wider choice of products, services and prices from different suppliers and means to select and purchase items more readily and easily. For traditional marketing, these products and services give the opportunities to expand into new markets, offer new services and compete with large businesses. On the other hand e-marketing have a broader scope because it refers to all kinds of the Information and Communication Technology-ICT and it is exist in a virtual market-space. In virtual market-spaces, buyers purchase goods and services through internet. In such a market the buyers and sellers do not meet or interact physically, instead the transaction is done through internet. Examples – Amazon.com, eBay etc.

Keywords: *virtual, market-space, e-business, e marketing*

The new virtual business opportunities created by virtual market-space

Third millennium business is extremely dynamic, mobile, flexible and it is constantly changing. To meet the constant changes business has to keep up with the innovations, the trends and the new technologies. In this context we see the economy move to e-economy, the business to e-business, the market to virtual market.⁶⁵ World-wide economy is increasingly based on information and

⁶⁵Adela Zfceac, "Virtual Market Analysis.", Faculty of Economics and Business Administration
Business Information Systems Department, 2012, p.1

intangible value. The network and Internet create new business opportunities for exploiting computer based or information-based products and services which referred to as the virtual market-space. Throughout history, markets have always re-created themselves, shifting the economic fortunes of those present at the creation. The new virtual business opportunities are created by e-commerce. This evolution causes virtual forms of market-space. Virtual market-place is the platform to bring together supply and demand as well as technology and economic requirements to optimize the employment of resources and administration as well as the selling process. In other words, it coordinates needs of market participants within the virtual market according to certain competition processes and a virtual market space is created due to the initiative of a market place coordinator who has no ownership of the traded goods.⁶⁶ We can see a virtual market as an abstract element (a way, a method) or as a practical element (an electronic platform, a web site). Virtual market as an electronic platform that consists of virtual stands with products and services exposed, that facilitates the sales process - purchasing over the Internet.⁶⁷

Virtual marke-space has a variety of names, including web or e-marketplace, market space, market maker, electronic intermediary, exchange and E-hub, with diverse definitions. Virtual Market-space has been launched by private firms and industry consortia. For example, Cisco and Dell run their own private e-Marketplaces to sell their products, while Harley-Davidson invites multiple vendors' bids on its private e-Marketplace. Industry consortia include Covisint (auto industry, led by GM, Ford and Chrysler) and Exostar (airline industry, led by Boeing). Independent industry marketplaces, such as

⁶⁶ Hu Ya-Ping, "E-Marketing Development in Virtual Market-Space: A Strategic Perspective", Department of Information Management, National Chung Cheng University, No.168, University Rd., Min-Hsiung Chia-Yi, Taiwan, 2012, p.360

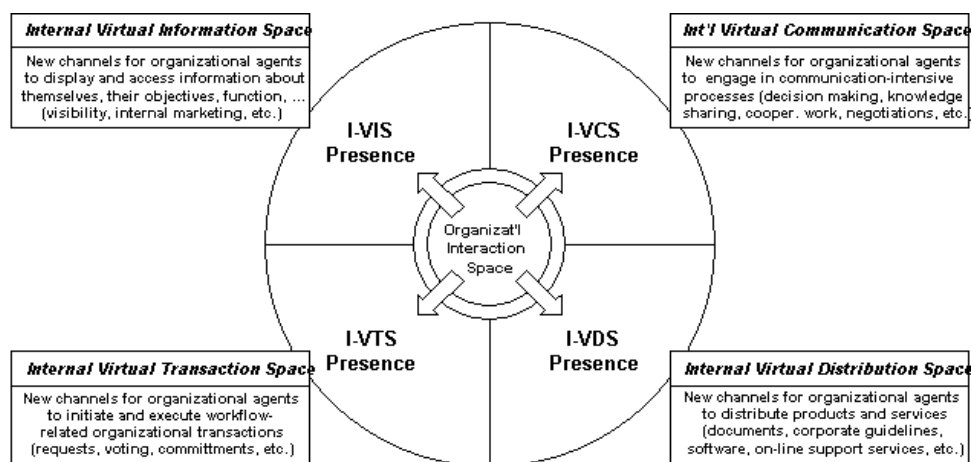
⁶⁷ Adela Zfcecac, "Virtual Market Analysis.", Faculty of Economics and Business Administration Business Information Systems Department, 2012, p.7

ChemConnect, maintain a more neutral position (for neither buyer nor seller) to facilitate transactions on their own sites.⁶⁸

Virtual market-spaces can be categorized into four virtual spaces:⁶⁹

- virtual information space,
- virtual communications space,
- virtual distribution space and
- virtual transaction space.

Figure 1: The extension of the traditional market space induced by the Internet

Source: Albert A Angehrn, "Designing Effective Virtual Communities Environments", The ICDT Platform, 2004, p.6

The virtual information space consists of new Internet-Based channels through which economics agents (e.g. a company, a professional, an association or a governmental agency), can display information about themselves and the products and services which they offered those include web sites which provide

⁶⁸ Chris Rowley, Hee-Dong Yang, Ewha Womans, Sora Kang, Sun-Dong, Kwon, Chungbuk, "Electronic-Marketplaces And Their Evolving Benefits Over Time" Korea, February 2009, p.1

⁶⁹ Angehrn, A., "Designing mature internet business strategies: The ICDT model" Eur. Manage. J., 15(4):, 1997, p. 361-369

information, such as brochure sites where companies can publish catalogues of their products and services. The virtual information space exploit the Internet as a richer channel for exchanging information about itself and about its activities with other economic agents, thus extending its market visibility.⁷⁰ Internet can also create new opportunities to offer related services besides creating new opportunities in virtual information space, such as Internet marketing and advertising, consulting services and information searching, gathering and filtering agents, etc. Therefore, from a consumer perspective, we propose that a good virtual information space is designed on the basis of two characteristics: convenient navigation with user-friendly interface in the cyberspace and human oriented design with users' experience.⁷¹

The virtual communication space is representing new opportunities in which a company, a professional, an association or a governmental agency a business managers as well as customer and retailers are exchange ideas, experiences, influence opinions or negotiate. This kind of virtual communication are for examples, blog systems, chat rooms, videoconferencing and est. The virtual communication space presence reveals the intention of leveraging the Internet as a channel for developing, monitoring and influencing business-related communications as well as formal or informal exchanges between economic agents operating on the Internet through the creation of virtual communities accessed by potential and existing customers, partners, customer associations, or even competitors.⁷²

⁷⁰ Albert A Angehrn, "Designing Effective Virtual Communities Environments", The ICDT Platform, 2004, p.6

⁷¹ Hu Ya-Ping, "E-Marketing Development in Virtual Market-Space: A Strategic Perspective", Department of Information Management, National Chung Cheng University, No.168, University Rd., Min-Hsiung Chia-Yi, Taiwan, 2012, p.366

⁷² Albert A Angehrn, "Designing Effective Virtual Communities Environments", The ICDT Platform, 2004, p.6

The virtual transaction space consists of new Internet-based channels through which economics agents can exchange formal business transactions, such as orders, invoices and payments; this can range from simple email and online order forms to online ordering using a credit or debit card and online accounts. Because most features of virtual transactions can be recorded electronically for future use by marketers, the amount of data gathered by marketers is growing at constantly accelerating rates, consumers or customers have certain rights to privacy and security of their information when conducting virtual transactions. Therefore, the protection of virtual transaction of information (whether personal or financial) is a technological and important issue.

The virtual distribution space reveals strategies aimed at exploiting the Internet as an efficient channel for distributing globally different types of on-line services and digitized products. The virtual distribution space consists of new distribution channels for variety of products and services. The first category of products includes those products that can be efficiently distributed by means of Internet. These are products that can be digitized and transmitted through computer networks, such as text, pictures, digital music, digital video, software and computer games. The second category includes such services as text, voice or video based consulting and training. The ability to serve as a physical distribution medium for certain goods is a unique feature of virtual distribution space. For example, companies involved in online ticketing and reservation, digital products, financial services, telemedicine, etc., can best realize such advantages. This is true for companies that provide digital products. Also for companies that have established virtual distribution other than the Internet can use the established channel to provide after-sales services.⁷³ By using the Internet as a distribution

⁷³ Hu Ya-Ping, "E-Marketing Development in Virtual Market-Space: A Strategic Perspective", Department of Information Management, National Chung Cheng University, No.168, University Rd., Min-Hsiung Chia-Yi, Taiwan, 2012, p.367

channel, not only reduce the delivery cost substantially, but also ensure instant delivery of products/services. Therefore, we extend the traditional dichotomy of direct or indirect marketing to include the Internet as an alternative channel for distribution.

Relationship between e-marketing and virtual market-space

The four types of virtual market-spaces are changing the traditional business acts. Especially for the e-marketing, it is arising from the ability of e-business/e-commerce technologies to provide customers benefits in five aspects: faster processing, virtual products and services, personalization, interactivity, many-to-many communication. Though the new technology approaches used in e-business/ecommerce, this is not to say that traditional concepts cannot be applied. There are number of advantages of having a virtual market space:⁷⁴

- Lower costs: attributed by manufacturer, supplier partnerships and enhanced value chain
- Convenience: Information is available to subscriber at all locations at any point in time.
- Ubiquity: All subscribers can log on anytime, anyone can register and purchase, open to all.
- Reach: Greater numbers of buyers are present at one point in time, and the seller can command a 6-7% markup over the price they would get at a physical auction.

As information is the basis of this specialized marketing in market space, it is referred to as “information-based marketing”. In order to actually realize potential competitive advantages in the future, a basic requirement for success in the market, information-based marketing must also be able to adapt to the conditions of information networks in virtual marketplaces (market space). The increase in networked communication channels (computer and telecommunication

networks) means that it becomes ever easier to place, access, offer and exchange information at certain points in the networks.⁷⁵

Conclusion

Throughout history, markets have always re-created themselves, shifting the economic fortunes of those present at the creation. The new virtual business opportunities are created by virtual market-space. Virtual market-space has a variety of names, including web or e-marketplace, market space, market maker, electronic intermediary, exchange and E-hub, with diverse definitions. Namely, virtual market-spaces can be categorized into four virtual spaces such as virtual information space, virtual communications space, virtual distribution space and virtual transaction space. In response to a more competitive global environment and the availability of improved ICT, particularly the networking capability of the internet, there is a demonstrable shift amongst existing and new enterprises towards a new marketing concept known as virtual marketing.

REFERENCES

1. Adela Zfcecac, "Virtual Market Analysis.", Faculty of Economics and Business Administration Business Information Systems Department, 2012
2. Albert A Angehrn, "Designing Effective Virtual Communities Environments", The ICDT Platform, 2004
3. Angehrn, A., "Designing mature internet business strategies: The ICDT model" Eur. Manage. J., 15(4):, 1997

⁷⁵ Rolf Weiber, Tobias Kollmann, "Competitive advantages in virtual markets – perspectives of "information-based marketing in cyberspace" University of Trier, Trier, Germany, 1998, p.609

4. Chris Rowley, Hee-Dong Yang, Ewha Womans, Sora Kang, Sun-Dong, Kwon, Chungbuk,” Electronic-Marketplaces And Their Evolving Benefits Over Time” Korea, February 2009
5. Rolf Weiber, Tobias Kollmann,”Competitive advantages in virtual markets – perspectives of “information-based marketing in cyberspace” University of Trier, Trier, Germany, 1998
6. Hu Ya-Ping, “E-Marketing Development in Virtual Market-Space: A Strategic Perspective”, Department of Information Management, National Chung Cheng University, No.168, University Rd., Min-Hsiung Chia-Yi, Taiwan, 2012

334.72:004.946

М-р Верица Неделковска
Факултет за економски науки, ЕУРМ

ВИРТУЕЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА

Анстракт

Деловното окружување денес без сомнение бара организации кои ќе бидат пофлексибилни, повеќе агилни и ќе ги пласираат производите и услугите на пазарот со брзо темпо. Традиционалните форми на организација не се повеќе способни за одржување на ова немилосрдно темпо. За таа цел се нуди “виртуелната организација”, како нова организациона форма за учење нови стратегии за управување во 21 век. Овој труд ги проучува карактеристиките на виртуелната организација и облиците на нејзиното дејствување преку формирање нова структура составена од менаџери и лидери кои ќе бидат спремни да се соочат со возбудливи предизвици, движејќи се во услови на зголемена неизвесност и нестабилност.

Клучни зборови: *виртуелна организација, деловно окружување, информациони системи.*

VIRTUAL ORGANIZATION

Abstract

The business environment today will no doubt require firms to become even more flexible, more agile, and to bring products and services to market at an increasing rapid pace. Traditional organization forms are no longer capable of sustaining the needs of this relentless pace. For this purpose it offers a “virtual organization” as a new organizational form of learning new management strategies in the 21st century. This paper examines the characteristics of virtual organization and forms of its activity by establishing a new structure made up of managers and leaders

who will be ready to face exciting challenges, moving in conditions of increased uncertainty and instability.

Key words: *virtual organization, business environment, information systems.*

Поим и дефинирање

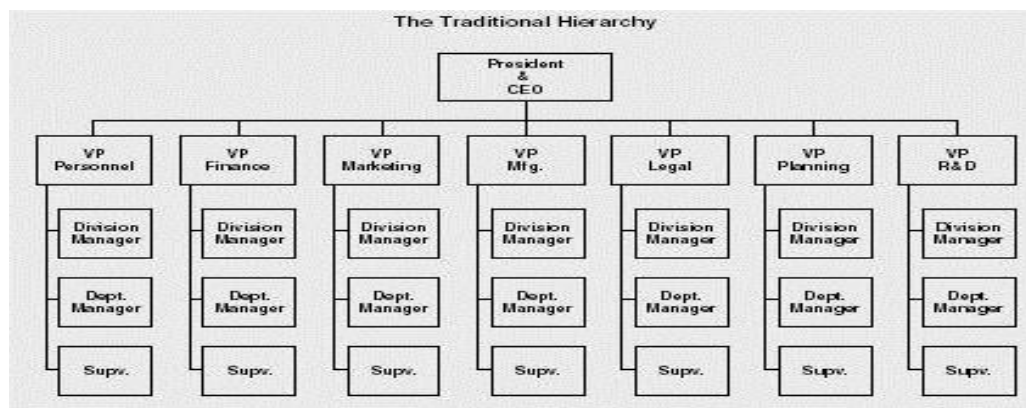
Терминот виртуелна организација се користи да ја опише мрежата на независни фирми кои се соединуваат, најчесто привремено, за производство на одреден производ или услуга.⁷⁶ Често се поврзува со термините: виртуелна канцеларија, виртуелни тимови и виртуелно лидерство. Крајната цел на една виртуелна организација е да обезбеди иновативни, висококвалитетни производи или услуги во истиот момент кога се побаруваат од клиентите. Терминот “виртуелна” своите корени ги влече од компјутерската индустрија, односно од фактот што компјутерите поседуваат многу поголем капацитет за складирање на податоци или виртуелна меморија. Според тоа, кога една организација ги соединува ресурсите од повеќе фирми добива далеку поголеми можности од оние што реално ги поседува. Низ историјата, традиционалните организации се карактеризирале со вертикално интегрирана работа, како што е делегираната одговорност во пирамидално хиерархиската структура. Кај оваа форма на структура, моќта е главно сконцентрирана помеѓу неколку лица на врвот, а како организациона форма за првпат е развиена во САД кон крајот на 19 век, со доаѓањето на масовното производство.⁷⁷ Најистакнатиот претставник на организационата теорија и татко на менаџментот, кој ја вовел оваа организациона структура во традиционалните хиерархиски организации бил познатиот индустриски инженер, Frederick Winslow Taylor. Неговата книга, Принципи на научниот менаџмент, ги воведува принципите за дизајнирање и управување со масовното производство во фабриката за производство на автомобили Ford

⁷⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Virtual_organization

⁷⁷ Taylor, F.W. “The Principles of Scientific Management” New York, NY: Harper, 1911

во Мичиген и фабриката за производство на челик, Carnegie во Питсбург. Оваа хиерархиска структура била дизајнирана на таков начин, да може да управува со високо комплексни процеси, како што е производството на автомобили, кое може да се разложи на серија едноставни чекори. Притоа, централизираната раководна хиерархија го контролира целиот процес преку делегирање на одговорноста на менаџерите на средно и оперативно ниво, кои пак со воспоставување на правила и процедури ја менаџираат квалитетната работна сила. Овој модел на организациона структура е претставен на Слика 1.

Слика 1. Традиционална пирамидално - хиерархиски организирана структура

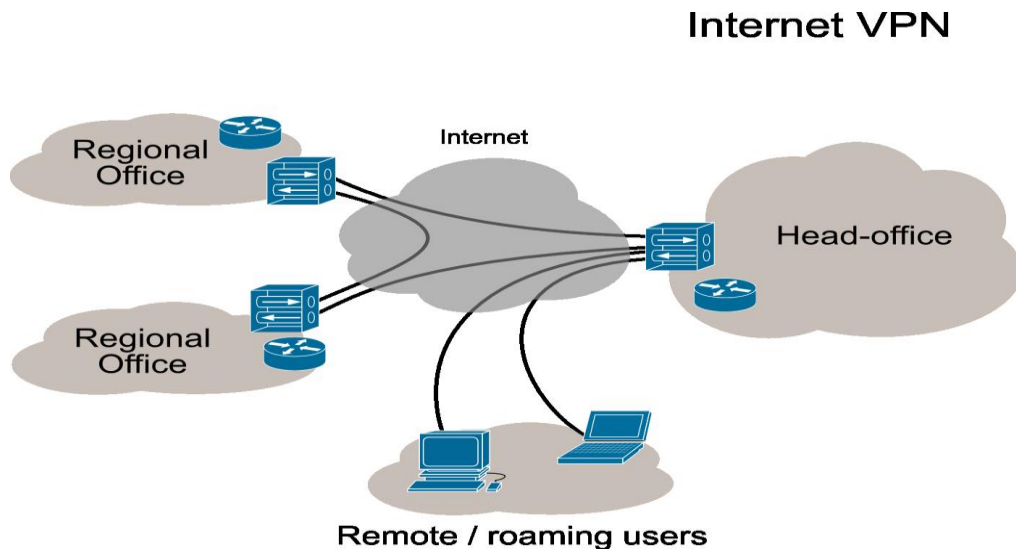
Извор: Taylor, F.W. "The Principles of Scientific Management" New York, NY: Harper, 1911

И покрај тоа што, оваа централизирана хиерархиска структура низ историјата се покажала како доста ефективна за управување со голем број работници, ѝ недостигале поголема агилност и брзо процесирање на информациите низ организацијата, што денес се решава со моделот на виртуелна организација.

Нова бизнис форма

Како одговор на барањата за промена на постојната организациона структура, а со цел да се одговори на бројните очекувања на потрошувачите, глобалната конкуренција, работењето под притисок, комплексноста на работата, брзите промени и зголемената употреба на технологијата, се воведува нов “виртуелен” модел како водечка организациона форма која создава сојузи со групи и поединци од различни организации кои поседуваат најдобри знаења за креирање нов производ или услуга во краток временски период.⁷⁸

Слика 2. Модел на виртуелна организација

Извор:<https://www.google.com/search?q=model+of+virtual+organization&espv=2&biw=1366&bih=667&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=RSpwVb6UKYq4sQHMIIDACA&ved=0CDwQsAQ>

Иако е вообичаено, организационата структура да произлегува од бизнис стратегијата, кај виртуелната организација, бизнис стратегијата е партнерска, односно, воспоставена независно од организационата структура.

⁷⁸ Greiner, R., and G. Metes. Going Virtual: Moving Your Organization into the 21st Century. Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall, Inc., 1995

Карактеристики на виртуелната организација

Основните елементи кои ја чинат виртуелната организација се: група на поединци, бизнис или организација со заедничка цел - која не би можела да биде постигната без тимско работење; лидер - кој користи напредни лидерски способности како би ја соединил групата; координатор на групата – некој кој ја сака работата во мрежа, добар е во решавањето проблеми и организирањето; и ИТ Системи – кои ќе им обезбедат на поединците пренос на идеи, информации и финансии за ИТ инфраструктурата, маркетингот, развој на тимот, контрола на перформансите и сл. Оваа способност на повеќето фирми да создадат синергија помеѓу високо квалитетните функции и процеси нуди неограничени можности. Напредната информатичка технологија станува важен елемент и клуч за успех на виртуелната организација. Виртуелните канцеларии се опремени со десктоп видео и интранет системи за подобрување на протокот на информации помеѓу членовите на тимот. Истовремено, компјутерските информациски системи им овозможуваат на вработените од географски дисперзираните подрачја да се поврзат едни со други.

Виртуелни тимови

Продолжувајќи ја еволуцијата на електронската пошта со додавањето на адресарот, можноста за инсертирање на документи, брзите врски и преносот на мултимедијални содржини во програмата за читање на електронската пошта, усовершени се новите начини на комуницирање. Во таа смисла, покрај тоа што членовите на виртуелниот тим треба да бидат технички оспособени за да се справат со различните компјутерско базирани технологии, треба да поседуваат и интеркултурни вештини за да работат ефективно во мултинационалните компании.⁷⁹ Кон крајот на минатиот век Internet-от ја

⁷⁹ Lipnack, J., and J. Stamps. "Virtual Teams: Reaching Across Space, Time and Organizations with Technology". New York, NY: John Wiley and Sons, 1997.

поддржа апликацијата за електронска пошта, (вклучувајќи го и attachment-от), WEB пребарувањето и електронската трговија, моменталната размена на пораки со “контакт листите” кои ги развива ICO (а му се приклучија и други месинџери, од типот на MSN, Yahoo messenger-от) и размената на MP3 датотеките. Сето ова, придонесе за создавање на организација која овозможи ангажирање на најдобрите експерти независно од географската одалеченост, полесен одговор на барањата на пазарот, поголема конкурентност, поголема продуктивност и флексибилност при работењето, и она што е најважно, работниот ден во овие организации може да трае 24 часа.

Виртуелни лидери

Од лидерите на виртуелната организација се бара нов сет на вештини за управување и водење, за разлика од вештините кои биле потребни во традиционалната хиерархија, како и способноста за управување со мрежата на независни фирми, за дизајнирање виртуелни операции, и воспоставување и одржување виртуелни односи од внатрешен и надворешен состав, за поддршка на виртуелните тимови и задржување на фокусот на истите.

Виртуелно учење

Овие системи за учење им помагаат на лидерите да се одржат и да создаваат највисоки предности. Притоа, позитивностите кои произлегуваат од виртуелното учење резултираат во креирање нови ефективни системи за учење кои може да отворат нови патишта на организационите текови, во мрежата на следење, подобрување на иновативните способности и сл.

Предизвици

Меѓу бројните предизвици кои се поставуваат пред виртуелната организација посебно се истакнуваат донесувањето на стратешки одлуки, намалувањето на неизвесноста, справувањето при губење контрола, како и потребата од учење нови менаџерски вештини. На овој начин, фокусирани

кон заедничката цел, фирмите развиле листа на најдобри практики, базирана на бројни примери на успешни имплементации на виртуелни организации.⁸⁰ Истите се однесуваат на: поттикнување соработка, доверба и зајакнување на односите, осигурување дека секој партнер ќе даде свој придонес со знаење и средства, обезбедување комплементарност на вештините и компетенциите, уверување дека партнерите се прилагодливи, уверување дека во договорите се јасно специфицирани улогите и одговорностите, обезбедување обуки кои се од суштинско значење за тимот, осигурување квалитетна технологија, обезбедување расположлива и техничка помош и сл. Од друга страна пак, виртуелната структура може да доведе до губење на контролата над одредени операции, што може да се јави како резултат на недостигот од комуникација лице в лице, координација и меѓусебна доверба помеѓу различните партнери, како и потребата од примена на нов сет менаџерски вештини.

ЗАКЛУЧОК

Користењето на информационите технологии создава бројни позитивни промени во структурата и делувањето на современите бизнис системи. Главните причини за воведување виртуелна организација се однесуваат на сè поголемиот замав на глобализацијата, неопходноста од воведување иновации во работењето, потребата од мобилни работници, намалување на трошоците за патување, поставување на квалитетот на примарно место, зголемување на ефикасноста и конкурентноста во работењето. И покрај сите проблеми кои ја следат виртуелната организација, како краткиот животен циклус и динамичната структура, можеме да заклучиме дека денес во услови на глобализација и нагла експанзија на софистицирани информациони системи, примената на новите трендови, меѓу кои и виртуелната организација -

⁸⁰Pang, Les. "Understanding Virtual Organizations." Information Systems Control Journal 6 (2001) p:42-47

претставува императив за успешно работење и опстанок на компаниите на пазарот.

CONCLUSION

The use of information technology creates numerous positive changes in the structure and operations of modern business systems. The main reasons for introducing virtual organization concerning the growing population momentum of globalization, the necessity of introducing innovations in operations, the need for mobile workers, reducing the cost of travel, setting up quality primary position, increasing the efficiency and competitiveness of operations. Despite all the problems that follow a virtual organization, as the short life cycle and dynamic structure, we can conclude that today, in terms of globalization and rapid expansion of sophisticated information systems, application of new trends, including virtual organization - an imperative for successful operation and survival of companies in the market.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Greiner, R., and G. Metes. *Going Virtual: Moving Your Organization into the 21st Century*. Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall, Inc., 1995.
2. Lipnack, J., and J. Stamps. *Virtual Teams: Reaching Across Space, Time and Organizations with Technology*. New York, NY: John Wiley and Sons, 1997.
3. Pang, Les. "Understanding Virtual Organizations." *Information Systems Control Journal* 6 (2001).
4. Taylor, F.W. *The Principles of Scientific Management*. New York, NY: Harper, 1911.
5. http://en.wikipedia.org/wiki/Virtual_organization
6. <http://www.iwi.unibe.ch>

658.8:159.942

Савица Димитриеска
Европски универзитет-Република Македонија
Љиљана Конеска
Европски универзитет-Република Македонија

ИСКУСТВЕН МАРКЕТИНГ Experiential Marketing

Ellen O'Sullivan and Kathy Spangler

“Life is not measured by the number of breaths we take, but by the moments that take our
breath away”

Апстракт: Бернард Шмит за прв пат зборува за “искуствен маркетинг” наместо “традиционален маркетинг” и ја поставува неговата стратешка рамка. Според традиционалниот маркетинг потрошувачот е рационален и при купување најмногу се интересира за карактеристиките и бенефициите на производот. Искуствениот маркетинг, пак, смета дека потрошувачот е рационален и емотивен, и сака да постигне неповторливо искуство со производот. Затоа, голем број компании се пренасочуваат од маркетинг на “карактеристики и бенефиции” кон маркетинг кој создава искуства за нивните потрошувачи. Компаниите сфаќаат дека потрошувачите при донесување одлуки за купување се повеќе се под влијание на емоциите отколку на рационалноста. Искуствениот маркетинг има за цел да ги зајакне врските на потрошувачот со производот преку неповторливо и незаборавно искуство.

Клучни зборови: традиционален маркетинг, искуствен маркетинг, рационален потрошувач, емоции, искуства

Abstract: Bernd H. Schmitt has coined the new term instead of traditional marketing called Experiential Marketing and provided a strategic framework for

Experiential Marketing. Traditional marketing views consumers as rational decision makers who care about functional features and benefits. In contrast, experiential marketers view consumers as rational and emotional human beings who are concerned with achieving pleasurable experiences. In a variety of industries, companies have moved away from traditional “features-and-benefits” marketing toward creating experiences for their customers. Businesses are realizing that consumer decisions are much more influenced by emotionally generated feeling rather than by rationally derived thought. Experiential marketing aims to deepen the connections between consumers and brands through unrepeatable and unforgettable experience.

Keywords: traditional marketing, experiential marketing, rational decision maker, emotions, feelings, experience

Индустриската ера го донесе традиционалниот маркетинг кој се базира на “карактеристики и бенефиции” на производот. Според традиционалниот маркетинг потрошувачот донесува рационални одлуки за купување кои базираат на разгледување и споредување на карактеристиките и бенефициите на производите. Маркетерите ги покажуваат и истакнуваат предностите на производите, нудејќи дополнителни бенефиции на производот, кои се и диференцијални предности во однос на другите производи. Овде е претежно доминантна еднонасочната комуникација на производот со потрошувачите.

Но, во новата ера на информатичка технологија, брендови и комуникации се јавува нова форма на маркетинг, искусвен маркетинг, кој нуди поинаква, поблиска, двонасочна врска помеѓу потрошувачите и брендовите. Искусвениот маркетинг сака да ги вклучи потрошувачите во животот на брендот и да им овозможи да го почувствуваат истиот. Од потрошувачите се бара да станат активни чинители во купувањето, а не да бидат пасивни набљудувачи. Искусвениот маркетинг обезбедува дополнителна вредност на брендот преку незаборавно искуство и забава за

потрошувачот. Двонасочната комуникација, каде потрошувачот учествува, споделува и е во интеракција со брендот, создава партиципација која е клучна за деловниот и личен успех. Дводимензионалноста и вклучувањето значат дека и продавачот и купувачот меѓусебно се слушаат, се во интеракција, учат и растат во процесот.

По дефиниција, искусвениот маркетинг, кој уште се нарекува "партиципативен маркетинг," "експресивен маркетинг," "event marketing", "on-ground marketing", "live marketing" претставува маркетинг стратегија која директно ги вклучува потрошувачите и ги охрабрува да учествуваат во еволуцијата на брендот. Потрошувачите треба активно да се вклучат во производството и создавањето на брендот и да развиваат односи со него. Според искусвениот маркетинг, луѓето се високо социјални суштества кои имаат огромна потреба за комуницирање и интеракција. Оттука, секој партиципативен маркетинг треба да овозможи размена на информации и комуникација. Идејата е дека "луѓето го сакаат она што го создаваат"⁸¹ За разлика од кампањите на масовните медиуми, експерименталните настани, кои се сржта на експресивниот маркетинг, настојуваат да комуницираат на поперсонално ниво, да генерираат подлабока емоција, да резултираат со поголеми профити, а по релативно пониски трошоци.

Основни предуслови за појава на искусвениот маркетинг се:

А) Брз развој на информатичката технологија: некои скептици тврдат дека при примена на искусвениот маркетинг само 1.000 лица ќе доживеат неповторливо искуство и забава со брендот. Но, благодарение на социјалните медиуми (Instagram, YouTube, Facebook, Twitter, Myspace, Blogs) влијанието е далеку поголемо. Социјалните медиуми обезбедуваат раст на искусвениот маркетинг, односно тие го доловуваат ентузијазмот и

⁸¹ Aaker David (1991), Managing Brand Equity: Capitalizing on the Value of a Brand Name, New York: The Free Press.

енергијата на одредениот момент. За развојот на искуствениот маркетинг големо значење имаат и интегрираните медиуми (интеграција на мобилни телефони, камери, телевизија, компјутери) преку кои треба може да се пренесе доживувањето со брендот насекаде низ светот, во било кое време. Футуристите како Dertouzos⁸² предвидуваат дека за неколку години ќе се појават производи како "bodynet" (мрежа на тело) составена од интегрирани направи (мобилни, компјутери, телевизија, камера) кои ќе можат да се сместат околу нашите тела во вид на невидлив плик. Оваа направа ќе им овозможи на луѓето и компаниите да се поврзат и да го споделат искуствениот универзум во било кое време. Со оглед на тоа што искуствениот маркетинг бара транспарентност, интеракција, итност, забава, вклучување, креација, соработка, искуство и доверба, тој наметнува миграција од масовни кон социјални медиуми.

Б) Инфлација и супериорност на брендови и бренд екстензии: дури и производите кои традиционално не се сметаа за бренд, сега се третираат како бренд. Примери се училиштата, ТВ станици и програми, медицински практики, музеи, цркви, па дури и пензионерски домови. Исто така, секојдневно се појавуваат смели бренд екстензии. Модните брендови се прошируваат во сликарството (Ralph Lauren), флашираната вода (DKNY), кутии за пуканки (Calvin Klein), пасти за заби (Paul Smith), превозници на кучиња (Gucci). Во светот каде што брендovите управуваат, производите не се повеќе збир на функционални карактеристики туку средства за обезбедување и поттикнување на потрошувачко искуство. Но, и бренд стратезите не го набљудуваат производот само од аспект на неговите функционални карактеристики и бенефиции. Вредноста на брендот се состои од бенефиции, карактеристики, име, симбол, значење, но не е само идентификатор -ID на брендот. Брендот е богат извор на емотивни,

⁸² Dertouzos, Michael (1997). What Will Be, San Francisco: Harper.

афективни и когнитивни асоцијации кои резултираат со незаборавни и вредни бренд искуства: бренд-ЕХ. За потрошувачите функционалните карактеристики и бенефиции, квалитетот и позитивниот бренд имиџ се подразбирливи и тие бараат кампањи, комуникација што ќе ги раздразни нивните сетила и ќе ги стимулира нивните мисли. Тие сакаат производи, комуникации и кампањи со кои ќе се поврзат и ќе можат да ги инкорпорираат во својот животен стил и ќе им донесат незаборавно искуство. Брендот и бренд искуството доаѓаат до потрошувачот преку интерактивни канали, дигитални или живи искуствени настани. Наместо да се чека потрошувачот да го пронајде, брендот доаѓа до потрошувачот преку кампањи на поперсонално ниво.

В) Потреба за комуникација и забава на потрошувачот: компаниите се фокусираат на потрошувачите и се повеќе за нив обезбедуваат забава, нови искуства и доживувања со брендот. По годишните објавени корпоративски извештаи се забележува дека компаниите ги користат се повеќе термините како потрошувач, врска, однос, стимулација. Но, уште повеќе што комуникациите веќе не се еднострани. Потрошувачите сега директно комуницираат со компаниите.

Овие три феномени ги претставуваат првите знаци за целосниот нов пристап во маркетингот, ако не и бизнисот во целина. “Добредојдовте во искуствената економија”, ќе напишат В. Joseph Pine II and James H. Gilmore (1998). Од сега натаму, водечките компании без оглед дали продаваат на потрошувачи или други компании, ќе откријат дека нивната конкурентска предност е во понуда на искуства. За жал, традиционалниот маркетинг и бизнис концепт не нудат насоки за користење на растечката искуствена економија.

Кои се клучни карактеристики на традиционалниот и на искусствениот маркетинг?

Клучни карактеристики на традиционалниот маркетинг се:⁸³

А) Фокусирање на функционални карактеристики и бенефиции: традиционалните маркетери претпоставуваат дека потрошувачите (индустриски или крајни) на различните пазари (индустриски, потрошувачки, технолошки, услужни) ги утврдуваат функционалните карактеристики на брендovите и со нивно споредување прават избор на оние со највисока вкупна корисност. Што се карактеристики? Според Котлер, карактеристики се особини кои ја дополнуваат основната функција на производот. Со оглед на тоа што потрошувачите прават избор на производи врз основа на карактеристики, тие карактеристики се сметаат за диференцијални предности на понудата на една компанија во однос на конкуренцијата. Функциите базирани на карактеристики се оние кои потрошувачот ги бара од производите: за пастите за заби: заштита од кариес, контрола на забен камен и белење, за авионите: распоред, дестинации, ракување со багаж, за компјутерите: брзина, поврзаност и преносливост.

Б) Производната категорија и конкуренцијата се тесно дефинирани: во светот на традиционалниот маркетинг, МекДоналдс се натпреварува со Бургер Кинг и Венди (но, не и со Пица Хат или Старбакс). Парфемите на Шанел се во конкуренција со Диор (но, не и со Ланком, Лореал, Геп или друг производител на мас-пазарот). За традиционалниот маркетер, конкуренцијата се појавува примарно во тесно дефинираните производни категории, односно тоа е битка на производните и бренд менаџерите.

⁸³ Holbrook, Morris and Hirschman. Elizabeth C. (1982). "The Experiential Aspects of Consumption: Consumer Fantasies, Feelings, and Fun, Journal of Consumer Research, September, Vol. 9, 132-140.

В) Потрошувачите донесуваат рационални одлуки за купување: економистите, експертите, маркетерите го сметаат одлучувањето на потрошувачите како јасно решавање на проблемите. Како што Engel, Blackwell and Miniard (1994) објаснуваат, решавањето на проблемите подразбира разумна, одговорна акција превземена за задоволување на потребите на потрошувачите. Процесот на донесување одлуки на потрошувачите се реализира низ следните чекори: препознавање на потреба, барање информации, евалуација на алтернативи, купување и трошење.

Г) Методите и средствата се аналитички, квантитативни и вербални: традиционалниот маркетинг за истражување на потребите, барањата и желбите на потрошувачите користи интервјуа, анкети, фокусни групи, методи на набљудување, експериментирање. Целта е да се предвиди продажбата или начинот на избор на брендот врз основа на вербални искажувања за брендовите и за нивните функционални карактеристики. Резултатот се состои во создавање на мапа за позиционирање која јасно прикажува како еден бренд е позициониран наспроти другите.

Клучни карактеристики на искуствениот маркетинг се:

А) Фокусирање на искуството на потрошувачите: за разлика од потесното фокусирање на функционалните карактеристики и бенефиции, искуствениот маркетинг се фокусира на искуствата, емоциите, доживувањето, забавата на потрошувачите. Искуствата се стекнуваат преку пристапување, преживување или живеење со работите околу потрошувачот. Искуствата донесуваат емотивни, сензорски, когнитивни, бихевиористички и релациони вредности кои ги заменуваат функционалните вредности.

Б) Потрошувачката е холистичко искуство:искуствените маркетери не размислуваат за пооделни производи како шампон, крем за бречење, фен или парфем. Тие размислуваат за "активности во бањата" и бараат одговори на тоа кои производи најмногу одговараат на таа потрошувачка ситуација и

како тие производи, нивното пакување и рекламирање може да го збогати потрошувачкото искуство. Истражувањето на потрошувачката ситуација е значајна промена во размислувањето за маркетинг можностите и понудите. За искусвениот маркетер, МекДоналдс се натпреварува со секоја друга форма на брза храна. Уште повеќе, се истражува и бара одговор на макро ниво, односно се поставува како задача да се објасни што значи да се изеде хамбургер во време кога приоритет се става на здрава или домашна храна. Како треба МекДоналдс да се позиционира и комуницира со светот?

В) Потрошувачите се рационални и емотивни суштества: иако потрошувачите честопати донесуваат рационални одлуки, тие понекогаш се водени од емоциите при купување на производи. Потрошувачките искуства се во потрага по фантазија, чувства и забава. (Holbrook and Hirschman 1982).⁸⁴ Потрошувачот претставува комплексно битие и за истражување на неговите мотиви за купување потребни се познавања од областите на психологијата, когнитивната наука, социологијата и еволутивната биологија.

Г) Методите и средствата се еkleктични: за разлика од аналитичките, квантитативните и вербалните методологии на традиционалниот маркетинг, методите и средствата на искусвениот маркетер се разновидни и повеќефункционални. Искусвениот маркетинг не е врзан само за една методолошка идеологија, туку е еkleктичен. Некои методи и средства можат да бидат високо аналитички и квантитативни (методологии за движење на очите за мерење на сензорниот импакт на комуникацијата) или интуитивни и квалитативни (техники за фокусирање на мозокот кои се користат за разбирање на креативното размислување). Тие можат да бидат вербални (фокусни групи, длабоки интервјуа или прашалници), но и визуелни. Тие можат да се направат во вештачка лабораториска средина или во бар каде

⁸⁴ Holbrook, Morris and Hirschman. Elizabeth C. (1982). The Experiential Aspects of Consumption: Consumer Fantasies, Feelings, and Fun, Journal of Consumer Research, September, Vol. 9, 132-140.

што потрошувачите уживаат. Тие можат да бидат идеографски (кастимизирани за соодветната ситуација) или номотехнички (обезбеден ист стандарден формат за сите испитаници). Овде нема догма, туку се зависи од целта.

Стратешки модули за поттикнување на искуство (Strategic Experiential Modules (SEMs)) се инструменти на менаџерите кои ги користат за да создадат различни видови на потрошувачки искуства. Модулите имаат посебни структури и процеси и меѓу нив се доживувања преку сензорски искуства (sensory experiences SENSE), афективните искуства (affective experiences FEEL), креативните когнитивни искуства (creative cognitive experiences THINK), физичките искуства (physical experiences), бихевиористички искуства и животниот стил (behaviours and lifestyles ACT), и социо-идентификационите искуства (social-identity experiences) кои резултираат од нивно поврзување со референтна група или култура (RELATE).

SENSE: Модулот SENSE (SENSE маркетинг) ги повикува сетилата на потрошувачот (вид, звук, допир, вкус и мирис) со цел да се креираат сензорски искуства. SENSE маркетингот се користи за диференцијација на компаниите и производите, за мотивирање на потрошувачите и додавање вредност на производите (преку естетика или возбуда). Долгорочната кампања за Абсолют водка е еден таков пример, во кој основната идеја и концепт се комбинира со континуирано фреш искуство.

FEEL: FEEL маркетингот се повикува на внатрешните чувства и емоции на потрошувачите, со цел создавање на афективни искуства кои се протегаат од средно позитивни расположенија поврзани со брендот (за невклучителни, нетрајни секојдневни брендови, овошје и зеленчук, услуга или индустриски производ) до силни емоции на радост и гордост (за потрошувачки трајни производи, технологија или општествени маркетинг кампањи). Она што е битно за FEEL маркетингот е да се работи на тоа кои стимули поттикнуваат

извесни емоции, и на спремноста на потрошувачите да се вклучат во процесот и да имаат емпатија. Станардните емотивни реклами имаат недостиг од двете бидејќи тие не ги таргетираат чувствата за време на потрошувачката. Пример за FEEL маркетинг е парфемот на Clinique наречен "Нарру".⁸⁵ Видеата на местото на продажба ја зајакнуваат пораката на брендот и го рефлектираат сончевото-портакалово пакување на производот, прикажувајќи скокање, радосно смеење на манекенката Kylie Вах и презентирање на поинтересна и позабавна мода. Компанијата Clinique направила и ограничена ЦД едиција на "happy" песни, со Judy Gariand's "Get Happy" и Turtles' "Happy Together (Elliott 1997).

THINK: THINK маркетингот го повикува интелектот со цел да предизвика когнитивно, проблемско-ориентирана искуство што ги вклучува потрошувачите преку изненадување, интрига и провокација. THINK кампањите се заеднички за производите од новата технологија. Добар пример е кампањата на Микрософт: "Каде сакаш да одиш денес? " ("Where Do You Want to Go Today?") Но, THINK маркетингот, освен за високо-технолошки производи се користи во дизајнирањето на производи, трговијата на мало, комуникациите и во други индустрии.

АСТ: АСТ маркетингот ги збогатува животите на потрошувачите преку таргетирање на нивната физичка појава, покажувајќи им алтернативни начини на завршување на работите (бизнис-до-бизнис и индустриски пазари), алтернативни стилови на живеење и интеракции. Промените во животниот стил и однесување се повеќе мотивациони, инспиративни и од емотивна природа и често прикажувани со примерок на модели (role models- како актери или атлети). Nike's "Just do it" претставува класичен АСТ маркетинг.

⁸⁵ Elliott Stuart (1997) "Clinique is Introducing Scent in Bid for Share of Premium Market" The New York Times, September 30, Section D, p. 6.

RELATE: RELATE маркетингот ги содржи аспектите на SENSE, FEEL, THINK и ACT маркетингот. Сепак, RELATE маркетингот се проширува над индивидуалните, лични, приватни чувства на поединците. RELATE кампањите се повикуваат на желбата на луѓето за самоподобрување и на потребата да се биде позитивно перцепциран од другите (колеги, партнери, сопрузи, фамилија, пријатели). Тие го поврзуваат лицето со поширокиот општествен систем (субкултура, земја и сл). Најдобар пример за RELATE маркетинг е американската компанија за мотори Harley-Davidson, според која Харли е начин на живот.

Примери за искусствен маркетинг:

Пример за искусствен маркетинг е рекламата “Скокни со Дерик Роуз” на Адидас и Дерик Роуз (Adidas and Derrick Rose). Имено во Лондон, кошаркарот Дерик Роуз на Чикаго Булс (Chicago Bulls point guard Derrick Rose) ги предизвикува децата да скокаат три метри за да достигнат патики со марка Адидас. Доколку ги дофатат, патиките се нивни. Целта не е промоција на производ, туку продажба на приказна за производот. Силната промоција изразена преку возбуда, среќа, радост, ентузијазам, очекувања, надеж, дава моќни резултати. Тоа е значајно, возбудливо, незаборавно искуство за сите деца кои учествуваат во рекламата.

(<https://www.youtube.com/watch?v=iXJEcPQQ0SU>).

Друг пример за искусствен маркетинг е уникатната маркетинг стратегија на Џонс Сода (Jones Soda). На веб страницата на компанијата, потрошувачите испраќаат фотографии кои потоа се печатат на шишињата на содата. Овие фотографии се испраќаат залепени на ишињата до потрошувачите, по нарачка, а доколку фотографиите се многу интересни се ставаат во производството и се користат како етикети за цел производен циклус. Оваа стратегија е ефективна бидејќи потрошувачите се вклучени во креирањето на производот и го следат неговиот развој.

Заклучок

Традиционалниот маркетинг дава вреден сет на стратегии, инструменти, методологии за индустриската ера. Со влезот во новата информатичка ера, се променува пристапот на карактеристики и бенефиции во маркетинг на потрошувачки искуства. Менаџерите мора да изнајдат нови концепти и пристапи во организацијата за да ги капитализираат новите можности понудени од искуствениот маркетинг.

Conclusion

Traditional marketing has provided a valuable set of strategies, implementation tools and methodologies for the industrial age. Now that we have entered a new era, it is necessary to shift attention from the features-and-benefits approach advocated by traditional marketing to customer experiences. Managers need to consider new concepts and approaches, and most of all, new approaches within the organization to capitalize on the new opportunities offered by experiential inarketing.

Користена литература

Aaker David (1991), Managing Brand Equity: Capitalizing on the Value of a Brand Name, New York: The Free Press.

Dertouzos, Michael (1997). What Will Be, San Francisco: Harper.

Elliott Stuart (1997) "Clinique is Introducing Scent in Bid for Share of Premium Market" The New York Times, September 30, Section D, p. 6.

Engel, James, Blackwell, Roger D. and Miniard, Paul W. (1994), Consumer Behaviour." Dryden Press.

Holbrook, Morris and Hirschman. Elizabeth C. (1982). "The Experiential Aspects of Consumption: Consumer Fantasies, Feelings, and Fun, Journal of Consumer Research, September, Vol. 9, 132-140.

Kotler. Philip (1994). Marketing Management (Eighth edition), Englewood Cliffs,NJ; Prentice-Hall.

Peters, Tom (1997), The Cycle of Innovation: You Cant Shrink Your Way to Greatness. New York; Knopf.

Pine It B. Joseph and Gilmore, James H., "Welcome to the Experience Economy" Harvard Business Review, July/August 1998, pp. 97-105.

Porter. Michael (1985), Competitive Strategy: Techniques for Aiiolyzing Industries and Competitors, New York; The Free Press, 1985

005.94

Лидија Наумовска
Европски универзитет-Република Македонија
Савица Димитриеска
Европски универзитет-Република Македонија

МЕНАЏМЕНТ НА ЗНАЕЊЕ, ИСТОРИСКА ПОТРЕБА – ДЕНЕШНА ВИСТИНА KNOWLEDGE MANAGEMENT, HISTORICAL NECESSITY – TODAY'S TRUTH

Апстракт: Главната цел на овој труд е да го покаже големото значење на знаењето како витален сратешки ресурс во модерниот бизнис, на почетокот на 21-от век. Турбулентната бизнис средина, со глобалните трендови и силната конкуренција на светскиот пазар резултираа со значајни промени кои компаниите треба да ги воведат во нивните тековни деловни активности. Промените се неопходни за опстанок на компаниите на пазарот. Компаниите мора да се прилагодат на промените во надворешната средина и да направат измени во внатрешната од аспект на иновациите, зголемена конкурентност, обука на вработените, зголемена флексибилност, подобрување на процесите и бизнис перформансите. Во “економијата на знаење” особено се важни немонетарните, нематеријални ресурси кои додаваат вредност на производите. Бидејќи деловните процеси се гледаат преку менаџментот на знаење, вистинскиот предизвик, е да се развијат соодветни системи на знаење во компаниите. За да се зголеми и оддржи вредноста на интелектуалниот капитал, компаниите инвестираат во образование и континуирано учење и обуки, воспоставување на систем на оценување на перформансите на вработените, промоции и наградување на квалитетниот кадар.

Клучни зборови: менаџмент на знаење, знаење, промени, интелектуален капитал

Abstract: The main objective of this paper is to show the great importance of knowledge as a vital strategic resource for modern business, at the beginning 21st century. The turbulent business environment, with global trends and the stringent competition in the world market resulted in the significant changes that companies should introduce in their current business operations. The changes are necessary for survival in the market. The companies should adapt to changes in the external environment and make changes in the internal environment in terms of innovation, increasing competitiveness, employee training, increasing flexibility, improving processes and business performance. In a “knowledge economy”, the intangible resources are significant resources that add the value. Since the most business processes are viewed through knowledge management, the real challenge, therefore, is developing an adequate system of knowledge management in companies. To increase and maintain the value of intellectual capital, companies invest in education and continual training of its personnel, establish a system of grading employees and their performance, reward and promote quality staff.

Keywords: knowledge management, knowledge, changes, intellectual capital

Вовед

Работата на менаџментот на знаење има долга историја: да вклучи дискусии за време на работно место, дискусии формули, корпоративски библиотеки, професионални тренинг и менторски програми. Во последно време, со зголемената употреба на компјутерите во втората половина на 20-иот век, специфична адаптација на технологиите како што се: бази на знаење, експерт системи, системи за поддршка на групно одлучување, внатрешни мрежи во компанијата и компјутерски поддржана кооперативна

работа се претставени за понатамошното забрзување на напорите и работата. Во 1995, терминот персонален менаџмент на знаење беше претставен и се однесува на менаџментот на знаење на индивидуално ниво (Wright 2005). Во смисла на претпријатие, рани колекции на студии во врска со тоа ја препознале важноста на димензиите на стратегијата на менаџментот на знаењето, процесите и мерките. Клучни научни лекции вклучени: луѓето и културите кои влијаат на нивното однесување, се едни од најбитните ресурси за успешно креирање на знаењето, ширење и примена. На кратко програмите на менаџментот на знаење придонесуваат импресивни придобивки за индивидуите и организациите доколку тие се решителни, конкретни и се стремат кон превземање на акции.

Пазарот на трудот е многу специфичен пазар бидејќи на него се тргуваат мошне специфични „добра“, а тоа е трудот кој претставува добро кое може да се анализира потполно идентично како и секое друго добро. И покрај тоа што трудот има одредени свои карактеристични специфики кои го диференцираат од другите ресурси на компанијата и за него важи принципот на понуда и побарувачка и пазарна рамнотежа.⁸⁶ Трудот влегува во основните ресурси на компанијата и за него важат сите принципи како и за пазарите на сите стокровни добра. Можеби тој е дури и најважниот пазар. Најсовремените машини се потполно безвредни доколку нема човек кој ќе знае да ги управува. „Единствената “разлика помеѓу трудот и другите ресурси е тоа што земјата, машините, капиталот и другите не се разболуваат, не се заљубуваат, не доцнат на работа, не се навредуваат и не се лутат.

Трудот е ресурс за компанијата и тој мора да има своја цена. Цената на трудот е претставена преку платите. Платите и сите останати дополнителни трошоци за вработените се трошоците кои мора да се направат

⁸⁶ Gregory Mankiw, Principles of Economics 5th Edition, South Western, 2009

со цел трудот како ресурс да биде ангажиран во процесот на производство⁸⁷. Цената на трудот како ресурс се разликува од останатите ресурси и по тоа што во неа е инкорпориран и социјален елемент.

Од друга страна преку платите се манифестираат основните обележја и карактеристики на системот на распределба на новосоздадената вредност во секое општество и во самото претпријатие⁸⁸.

Теории за плаќање на трудот

Во средниот век, во времето на феудалното општество не се зборувало многу за трудот како ресурс. Никој воопшто не се трудел да процени какви импликации има трудот врз општеството или целата економија. Со развојот на економијата како наука започнува и појавата на мислења и гледишта за тоа што е трудот и какво влијание има врз компаниите и целото општество.

Во класичната школа на економската мисла, **Адам Смит** (1723–1790 год.), во своето вонвременско дело „Богатството на народите“ не дава своја теорија за трудот и платите туку разработил неколку дотогаш познати теории и дал свое објаснување. Смит смета дека платите за вработените треба да се одредуваат по пат на пазарниот механизам односно понудата и побарувачката на пазарот на трудот⁸⁹. Пазарот „сам“ ќе ги распределува работните места онаму каде што се јавува потребата. Иако Смит во своето дело дискутира за понудата и побарувачката на трудот тој не навлегува во детали во објаснувањето на појавите кои го диктираат однесување на пазарот. Меѓутоа пак од друга страна поставил одредени постулати на кои почива и денешната модерна теорија, а тоа е дека **со подобрување на**

⁸⁷ Gregory Mankiw, Principles of Economics 5th Edition, South Western, 2009

⁸⁸Трудот на работникот го набљудуваме како одредена активност (работа) која бара умствено и физичко напрегање и трошење. За извршената работа, сфатена во оваа смисла, работникот добива соодветна плата.

⁸⁹ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/633855/wage-and-salary>

способностите на работниците се придонесува за поголем економски раст и развој. Исто така Смит потенцира дека на работниците треба да им се компензира се она што тие самите ќе го финансираат за здобивање нови знаења⁹⁰.

Претставниците на егзистенцијалистичката теорија не се потпираат многу на побарувачката на работна сила. Тие сметаат дека платите односно цената на трудот ја движи движењето на нивото на популацијата се до нивото на кое платата го претставува реалниот минимум за нормална егзистенција. Ваквите постулати се среќаваат и кај Смит, каде тој вели во своето дело дека платите мора да бидат доволни за нормална егзистенција на работниците. Најпознати претставници на оваа теорија се **Давид Рикардно** и **Томас Малтус**. Ако пак цената на трудот е пониска од нормалното ниво таа ќе предизвика стагнација или намалување на популацијата што повторно ќе ја нормализира цената на трудот на пазарот. Тие го поставуваат таканаречениот „железен закон на наемнината“.

Џон Стјуарт Мил (1806–1873 год.), слично како и поголемиот број мислители од тоа време, смета дека доходот се дели на наемнина, профит и рента, како доходи на трите тогашни класи. Според него, висината на наемнините зависи од понудата и побарувачката на трудот. Понудата зависи од населението, а побарувачката од оној дел на капиталот што е наменет за плаќање на наемнините, односно од фондот на наемнини.

Од почетокот на 20. век се јавуваат нови идеи, гледања и сфаќања за распределбата и платите кои се засноваат на нови, дотогаш непознати елементи. Така, **Сен Симон** (1760–1825 год.) смета дека распределбата во новото општество ќе се врши врз основа на два принципа: според трудот и според капиталот. Тоа ново општество Сен Симон го нарекува научно –

⁹⁰ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/633855/wage-and-salary>

индустриски систем и смета дека во него главниот збор ќе го имаат научниците и индустријалците.

Шарл Фурије (1772–1837 год.) смета дека секој работник треба да биде награден како член на општеството и тоа врз основа на три критериуми: трудот, капиталот и **талентот**. Тој дури ги одредува и соодносите помеѓу овие критериуми во распределбата на доходот: пет дванаесеттини за трудот, четири дванаесеттини за капиталот и три дванаесеттини за **талентот** (знаењето).

Видот на работата наспроти висината на платите

За да се даде една поубава и појасна слика за платите и начинот на плаќање на трудот, мора де се објаснат и одредени работи поврзани со висината на платите и што е тоа што влијае на нив. Така на пример во САД еден просечен физичар заработува околу 200.000 долари годишно, еден полицаец со вообичаени задачи заработува околу 50.000 долари годишно, фармерите заработуваат околу 20.000 долари ⁹¹. Ваков тренд на „не еднаква“ распределба на платите постои речиси во секоја држава во светот. Од тука произлегува тоа што некој вози Ферари или Мерцедес, а друг вози Југо или Шкода. Зошто има вакви разлики помеѓу луѓето во светот? Дали е тоа случајно или пак има некаква позадина?

Приврзаниците на неокласичната теорија на трудот даваат одговор на ова прашање. Според нив „проблемите“ треба да се бараат во пазарот на работна сила. Во една пазарна економија која функционира нормално условите на пазарот на трудот ги диктираат платите т.е цената на трудот. Поточно речено главните двигатели на пазарот се понудата и побарувачката на труд. Кога пазарот се наоѓа во позиција на пазарна рамнотежа, секој работник е платен онолку колку придонесува за компанијата во која работи. Ова е одраз на таканаречениот феномен на маргинална корисност на трудот.

⁹¹ Gregory Mankiw, Principles of Economics 5th Edition, South Western, 2009

Односно, секој дополнителен работник е вреден за компанијата се додека маргиналната корисност од него е повисока од маргиналниот трошок за негово ангажирање. Ваквата теорија иако е широко прифатена од економистите, сепак е само почеток во објаснувањето на разликите на пазарот на трудот.

Работниците се различни еден од друг. Бидејќи станува збор за личности и индивидуи, секој вработен е посебна приказна. Сите имаат различни ставови, потреби и очекувања од своето работно место и компанијата за која работи.

Работните позиции се разликуваат од сектор до сектор, од компанија до компанија, од држава до држава и сл. некои работни позиции нудат лесни и едноставни работни задачи, некои се забавни, други здодевни, некои компании нудат работа на терен некои во канцеларија, други опасни задачи или работа во сигурна околина, некои бараат многу труд и знаење и сл. Секој работник при одбирањето работа ги гледа и овие карактеристики на работното место. Колку работата има подобри карактеристики толку повеќе работници ќе аплицираат за таквата работа при било кое ниво на плата.

Понудата на пазарот за лесни, „идеални“ работни места за работниците е поголема од понудата на работна сила за здодевни, тешки, опасни работни места. Како резултат на тоа земајќи ја предвид пазарната логика платите за ваквите „идеални“ работни места ќе бидат пониски затоа што поради атрактивноста на работната позиција компаниите секогаш би нашле работник кој би сакал да работи за било кое ниво на плата, зошто тоа би била идеалната работа од соништата на работниците.

Да анализираме пример од нашето секојдневие. Градот објавува конкурс за собирачи на смет од улиците и истовремено постои конкурс за прием на работници во претпријатието за паркинзи кои треба да вршат наплата на картички за паркирање. Работниците за чистење смет, стануваат рано, работат во нечиста околина, изложени се на временските прилики. Од

друга страна вработените на паркинг имаат своја климатизирана кабина со греење за во зима, седат на удобно столче и реално немаат некакви тешки работни задачи. Според она што е кажано погоре, секој би сакал да ја работи работата на паркингот, додека ниту еден не би се пријавил за собирач на смет. Но на градот му се потребни собирачи за смет. За да привлече работници кои ќе собираат смет, градот мора да понуди повисока плата за да им компензира на работниците за неубавите услови за работа. Ваквите компензации се нарекуваа **компензациски разлики** во платите. Компаниите мора да дадат се, со цел да му се компензира на работникот за неубавите немонетарни услови за работа⁹². Затоа во некои земји рударите земаат поголеми плати од оние со слично ниво на образование, докторите специјалисти се повеќе платени од општите лекари, адвокатите земаат големи премии, ноќната смена чини повеќе од дневната итн.

Знаењето е основна компонента на пазарот на труд, колку е поголемо а уште и поретко во државата вработениот ќе вреди повеќе. Инвестирањето во човечкиот капитал е нешто многу важно, но голем број компании многу доцна го разбираат овој проблем. Доколку имате знаења неопходни за компанијата во која работите вашата плата може да биде дури повисока од онаа на вашиот нареден.

Во овој дел треба да се споменат и ефектите на убавина и на супер звезда. На огласот за презентер на вести би победила убавината пред интелигенцијата.

Менаџмент на знаење

Менаџментот на знаење се занимава со зачувување и споделување на мудроста, сфаќање и познавање на знаењето во организацијата за нејзините процеси, техники и операции. Тоа го третира знаењето како клучен извор.

⁹² Gregory Mankiw, Principles of Economics 5th Edition, South Western, 2009

Како што Ulrich (1998) вели: „Знаењето стана директна натпреварувачка предност за компаниите при продавањето на идеи и врски.” Нема ништо ново за менаџментот на знаење. Hansen et al (1999) забележа дека „за стотици години, сопствениците на фамилијарни бизниси ја имаат пренесено трговската мудрост на своите деца, работодавците грижливо ги научија своите стажисти на трговија, и работниците ги разменија своите идеи и практичното знаење на работното место.“ Но, исто така, тие забележаа дека „како што темелите на индустријализираните економии се поместуваат од природните извори во интелектуалните способности, менаџерите се приморани да го испитуваат знаењето кое што се користи во нивните бизниси и како тоа знаење се користи.” Менаџментот на знаење се занимава со тоа како луѓето стекнуваат, разменуваат и шират знаење и со информациската технологија. Поради ова, менаџментот на знаење стана важна област за практичарите на човечките ресурси, кои се наоѓаат на силна позиција да извршат влијание врз овој аспект на менаџментот на луѓе. Scarborough et al (1999) верува дека тие треба да ја имаат „способноста да ги анализираат различните видови на знаење развиено од организацијата и да го поврзат таквото знаење со проблемите во организациониот дизајн, кариера, модел, и безбедноста на вработувањето. “ Концептот на менаџментот на знаење е тесно поврзан со водечката интелектуална теорија и се однесува на поимите на човечки, социјален и оргнаизациски или структурен капитал. Исто така, тоа е поврзано со концептите на организираното учење и со учењето на организацијата.

Дефинирање на менаџментот на знаење

Менаџментот на знаење претставува секој процес или вежба на креирање, набудување и употреба на знаење било кога. Тоа постои за да го зголеми учењето и изведбата во организациите (Scarborough et al, 1999). Тие сугерираат дека менаџментот на знаење се фокусира на развојот на силното,

специфично знаење и вештините кои се резултат на организационите процеси на учење. Менаџментот на знаење се занимава со познавање на хартиите од вредност и за паричните текови. Тековите на знаењето ги прикажуваат начините кои знаењето се пренесува од едни луѓе на други, или од луѓето до базите на податоци. Исто така, менаџментот на знаење бил дефиниран и од Тап (2000) како : „Процесот на систематско и активно менаџирање на моќта на складиранот знаење во организацијата.” Менаџментот на знаење вклучува трансформирање на изворите на знаење преку идентификација на релевантните информации и нивно ширење (распространување) така што учењето би можело да завземе место. Стратегиите на менаџментот на знаењето го промовираат споделувањето на знаењето преку поврзување на луѓе со луѓе и преку поврзување на луѓето со информациите така што тие би можеле да учат од ексконтирани искуства. Знаењето може да се зачува во бази на податоци и да се најде во презентации, извештаи, библиотеки, полиси и прирачници. Тоа може да се движи низ организацијата преку системи за информации или преку традиционални методи како: средби, работилници, курсеви, пишани публикации, видеа и касети. Интернетот претставува дополнителен и многу ефикасен медиум за пренесување на знаење.

Концептот на знаење

Ryle (1949) направил разлика помеѓу практичното знаење и теориското знаење. Практичното знаење е способност на личноста да исполнува задачи, а теориското знаење е чување на дел знаење во нечиј памет. Blackler (1995) забележал дека знаењето е поаспектно и комплексно, истовремено лоцирано и апстрактно, имплицитно и експлицитно, дистрибутирано и индивидуално, физичко и ментално, статичко и динамичко, вербално и невербално. Тој ги дели формите на знаење на :

- ❖ Вградени во технологиите, правилата и организациските процедури
- ❖ Прифатени како колективни разбирања, приказни вредности и верувања
- ❖ Вклопени во практични компетенции базирани на активност и вештини на клучните членови на организацијата
- ❖ Опфатени како идејно разбирање и стекнати вештини на главните членови / идејно знаење или практично знаење

Nonaka (1991) упатува на тоа дека знаењето е поседувано или индивидуално или колективно. Во термините на Blackler, вplotеното или опфатеното знаење е индивидуално и вградено, култивираното знаење е колективно. Може да се тврди дека знаењето се издвојува од колективното искуство на работата и се споделува помеѓу членовите на одредена група или заедница.

Експлицитно и имплицитно знаење

Nonaka (1991) и Nonaka и Takeuchi (1995) велат дека знаењето може да биде или експлицитно или имплицитно. Експлицитното знаење може да биде кодифицирано: тоа е зачувано и достапно, и се чува во бази на податоци, во корпорации и во портфолија за интелектуална сопственост. Имплицитното знаење постои во мислите на луѓето. Тешко е да се искаже со пишување и се стекнува преку лично искуство. Како што е сугерирано од Hansen et al (1999), тоа вклучува научна и технолошка експертиза, употреблива вештина, согледување за индустријата и проценка на бизнисот. Најголем предизвик во менаџментот на знаење претставува можноста, како да се претвори имплицитното знаење во експлицитно знаење.

Целта и важноста на менаџментот на знаење

Како што Blake (1998) објаснува, причината на менаџментот на знаење е да ја собере колективната експертиза на компанијата и да ја дистрибуира било каде што тој ќе може да ја достигне најголемата добивка. Ова е во согласност со гледната точка на фирмата врз основа на ресурсите, која според Grant (1991) сугерира дека јадрото на конкурентската предност лежи во фирмата (во нејзините вработени и нивното знаење) а не во поставеноста на фирмата на пазарот.

Trussler (1998) коментира дека “способноста да се собере, подига, и употреби знаењето ефективно ќе стане главен извор на натпреварувачка предност во многу бизниси во следните неколку години“. Успешна компанија е онаа компанија која што создава знаење. Менаџментот на знаење претставува земање на знаење од оние кои што го поседуваат и давање на оние кои што им е потребно со цел да се подобри ефективноста на организацијата. Во ерата на информацијата, знаењето наместо физичките средства или финансиските средства е клучот за конкурентивност, како што е посочено од Mecklenberg et al (1999), „Менаџментот на знаење им дозволува на компаниите да го собираат, употребуваат и генерираат знаењето од креативноста и експертизата на нивните вработени.“

Пристапи кон менаџментот на знаење

Кодифициран и прсонализиран пристап

Два пристапи кон менаџирањето на знаењето се идентификувани од страна на Hansen et al :

- ❖ **Кодификациона стратегија** - знаењето е внимателно кодифицирано и зачувано во базите со податоци каде што може да биде лесно достапно и употребено од било кој во организацијата. Знаењето е експлицитно и кодифицирано употребувајќи го пристапот “човек-

документ“. Затоа оваа стратегија е водена од страна на документи. Знаењето е издвоено од личноста која што го развила, направено е независно од таа личност и е ре- употребувано за најразлични причини. Тоа ќе биде зачувано во некоја форма на електронско складиште за луѓето да го употребуваат. Ова им дозволува на многу луѓе да бараат и наоѓаат знаење без да мораат да контактираат со личноста која што го развила. Оваа стратегија, во најголем дел, се потпира на информатичката технологија за да управува со базите на податоци и исто така, и на употребата на интернетот.

- ❖ **Персонализирана стратегија** - знаењето е тесно поврзано со личноста која го создала и се споделува главно преку директни контакти човек на човек. Оваа стратегија на човек на човек вклучува споделување на премолчено знаење. Размената се постигнува преку креирање на внатрешни мрежи и поттикнување на комуникацијата лице в лице (во четири очи) помеѓу индивидуите и тимовите преку неформални состаноци, работилници, дискусии и сесии помеѓу две личности.

Изборот на стратегијата треба да биде во зависност од организацијата: што прави, како го прави, и нејзината култура. Ако компаниите употребуваат знаење со цел да се справат со повторливи проблеми, главно се потпираат на кодификација, така што снимените решенија на сличните проблеми се лесно достапни. Консултантските фирми за стратегии главно се потпираат на персоналната стратегија која им помага да се справат со стратегиските проблеми кои се на највисоко ниво кои што бараат поголема креативност и аналитички точен извештај. Тие треба да го распределат индивидуалното знаење и да најдат и усовршат пристап на споделување во четири очи. Во ваквиот вид на фирма директорите или експертите може да одлучат, кој може да биде консултиран од консултантите

преку телефонт, електронска пошта или личен контакт. Истражувањето спроведено од Hansen et al покажа дека компаниите кои ефективно го користат знаењето, претежно настојуваат да употребуваат една стратегија и употреба на втора стратегија за да ја поткренат првата стратегија. Оние кои се обидуваат да бидат успешни во двете стратегии, ризикуваат да триумфираат со неуспех.

Компанија за создавање на знаење

Според мислењето на Nonaka и Takeuchi (1995), главна натпреварувачка активност на организациите е создавање на знаење - „органски, течен и социјално конструиран процес каде што спојот од различни видови знаење произведува иновативни продукти, кои се предвидени или предвидувачки.” Суштината на создавањето на знаење е мешањето на имплицитно и експлицитно знаење преку процесите на социјализација (имплицитно кон имплицитно), изразување (имплицитно кон експлицитно), усвојување (експлицитно кон имплицитно) и комбинирање (експлицитно кон експлицитно).

Пристап заснован на способност

Scarborough и Carter го опишуваат менаџментот на знаење како „обид на менаџментот активно да создава, пренесува и користи знаење како способност на организацијата.” Тие велат дека овој обид содржи три компоненти : технички, општествен и економски.

- ❖ Под технички термин се подразбира менаџмент на знаење кој вклучува централизирано знаење кое што е тековно раширено низ организацијата и кодификација на имплицитните форми на знаење.
- ❖ Под општествени и политички термини се подразбира дека менаџментот на знаење вклучува колективизирано знаење така

што тоа повеќе не е ексклузивна сопственост на индивидуалците или групите.

- ❖ Под економски термини, менаџментот на знаење е одговор на организациите на потребата да го интензивираат нивното создавање и искористување на знаењето.

Системите на менаџментот на знаење

Едно истражување на 431 американски и европски фирми од Ruggles(1998) утврди дека следниве системи биле користени:

- Создавање на приватна компјутерска мрежа (intranet) (47%).
- Создавање на “Складиште на податоци”, големи физички бази на податоци кои чуваат информации од различни видови на извори (33%).
- Употребување на системи за поддршка на одлука кои ги комбинираат анализите на податоци и софистицираните модели за да го подржат несекојдневното донесување на одлука (33%).
- Употребување “groupware”, технологиите за информациско комуницирање како што е електронската пошта и Lotus Notes дискусии бази, за да поттикне колаборација помеѓу луѓето да споделуваат знаење (33%).
- Создавање мрежи и заедници за интерес или обука на учени луѓето за да го споделат тоа знаење (24%).
- Преработка на извори од страна на внатрешната експертиза, на пример, создавање на “expert yellow pages” и именици на заедниците (18%).

Користена литература

- Лидија Наумовска – Менаџмент на човечки ресурси: ЕУРМ, Скопје 2008
- Лидија Наумовска – Основи на менаџмент: ЕУРМ, Скопје 2009
- Bohlander, Snell – Managing Human Resources, Thomson, ed.14, 2007
- Kreitner – Kinicki Organizational Behaviour, Irvin 199

338.48-6:663.2(497.2)

Lyubov Kirilova Ivanova,
Department of Economics,
Southwest University, Blagoevgrad, Bulgaria.

Wine routes as a tool for rural communities development in Bulgaria.

Abstract: *Wine roads or trails are considered to be the oldest form of wine tourism. In all European countries producing wine and developing, or with trends to develop wine tourism, this type of tourism is structured formally through the main product, known as the "Road of wine" or "wine routes". The European Commission Policies developed for the rural communities offer more and more tools for integrated multisectoral development. A concrete manifestation of these policies these are the **Wine and Gastronomic itineraries** and **Wine routes**, viewed independently. The product "wine route" must be developed on the base consisting of a package of local products and the availability of historical, cultural and/or natural attractions, accompanied by high quality service.*

Although in Europe there have been developed over 200 wine routes, Bulgaria until recently did not have none. At least no one officially recognized. But now we are about to obtain at least a dozen routes for wine tours, some of which are fully prepared and others are under development. It began in 2007 with the creation of a wine cluster on the initiative of "Trakia" regional wine chamber.

Key words: *wine route, wine tourism, wine region, wine cellar, conversation of cultural heritage, traditions.*

Wine roads or trails are considered to be the oldest form of wine tourism.⁹³
In the context of the modern concept of their development, they are presented in all

⁹³ Carlsen, J., Wine tours and trails, Global Wine Tourism: Research, Management and Marketing, 2006, p.12

2Comité régional du Tourisme de Languedoc- Roussillon Prodexport, 1994

wine regions. Although the research on their features are limited, obvious are their positive effects on the achievement of satisfaction as a result of experiences related to wine tourism. There is also a lack of depth analysis on new and alternative forms of participation in self-organized wine tours.

In all European countries producing wine and developing, or with trends to develop wine tourism, this type of tourism is structured formally through the main product, known as the "**Roads of wine**" or "wine routes". Several areas in France have long developed wine routes related attractions, regions, and the winemakers are united by one goal - increasing the volume of the economy through the production of grapes and increasing the area of vineyards in favor of tourism⁹⁴.

A little bit later other European countries such as Hungary, Moldova and Portugal created wine roads to develop wine culture and rural tourism⁹⁵. Many **wine trails** in Europe are been developed with the support of the European Council of wine roads /Europäische Weinstrassen/⁹⁶, founded in Bordeaux, France.

The activities of the European Council of wine roads are aimed at:

- Providing an inventory of existing wine roads and trails in Europe
- Development of a standard marking and presentation of the wine roads and their components in different countries and regions through pictograms.
- Establishing standards for wine and time requirements for accreditation.
- Facilitating the development of further wine roads.
- Marketing of wine tourism by producing marketing.

³ Hall and Macionis, 1998 Wine Tourism Around the World: Development, management and markets, Oxford. Elsevier Science, 297±32

⁴European Council of Wine Roads. It ncludes 60 wine regions and is supported by the European Council of Wine Regions, Hall and Macionis, 1998.

One of the first countries using the wine road as an essential tool for the development of wine tourism, it is Spain. Actions related to organizing and conducting the wine routes are controlled by the Association of Cities of wine⁹⁷ and the State Secretariat for Tourism⁹⁸.

The first report of the Secretariat focuses on the following **three elements** necessary for successful implementation of the "**Roads**" - *the tourists* for whom they are intended, *technical implementation* and *formalities* connected with the mechanism of controlling the system of "**roads of wine**":

For the **tourists** the wine route is presented as a "quality tourist destination that offers opportunities to learn about the culture, traditions and customs of a particular wine region."

- The **technique** is necessary to outline the route as a complex tourist product that offers "cooperative system of corporate actions and public - private joint events, which system integrates both specific travel companies and organizations, as well as other sectors which are traditionally far from tourism (wineries, Enoteca, specialized shops, restaurants, bars, hotels, accommodation rural houses, travel agencies and accommodation bureaus, events aiming recreation etc.). The technique also affects the local administrations in the territory through which the route passes because most of the management of the values and resources in the territory depend on their activity. This network of coordinated actions is materialized as a substantial coordinating body which builds its own face in the form of an association or a company, a body that is responsible for planning, quality control, management and commercialization of the tourist product.

- The **formalities** are needed to ensure the required quality standards and norms for self-regulation adopted by ACEVIN and the Secretariat of Tourism. The Standards and norms are the main part of the *Manual management of the tourist*

⁹⁷ Asociación Española de Ciudades de vino, (ACEVIN)

⁹⁸ Secretaría de Estado de Turismo. The State Secretary of Tourism controls officially the product "Route of Wine" after a report in 2008.

product of the wine routes in Spain, according to which "they affect the requirements and conditions of the management system, signage, promotion and commercialization of this product and all who have to perform all bodies, institutions and companies involved in the route - restaurants, accommodation facilities, wineries, sales representatives, dealers, agents and others."⁹⁹

The mechanism of action and control, which confirms these parameters, it is the **Certification system for Wine roads in Spain**, which periodically monitors the implementation of the requirements for the Routes.

On one hand the **tourists** seek to meet the lifestyle associated with the wine - landscape and simultaneously to taste and buy wine directly from the manufacturer. In their turn the cellars seek to build trust in its customers, making it possible to make their own wine brand recognizable, to highlight their advantages and at any opportunity to avoid distribution costs, in order to sell their products directly.

The European Commission Policies developed for the rural communities offer more and more tools for integrated multisectoral development. A concrete manifestation of these policies these are the **Wine and Gastronomic itineraries** and **Wine routes**, viewed independently. Wine routes create opportunities for promotion of a new form of tourism, which is offered by the so-called *virtual frames or Cycles*. These cycles allow you to appreciate the culinary advantages of rural areas, managing to integrate all participants in the same chain of processes related to the search of culinary delights. Yet a question arises, however, whether these tools are really effective in generating revenue in a given area and offer local production development of the local economy and building the image of an area. There also arises the question whether these routes can generate economies of scale in order to establish a system of economies that improve the chains in local search and at the same time to improve the conditions in the territory in which they are

⁹⁹ "Manual de Producto Turístico Rutas del Vino de España".

being developed. The aim is to reconsider whether the wine routes can really prove to be effective instruments offering opportunities for manufacturers of local products and to be positive in the process of reviving the rural areas and their conservation.

Wine tourism is developing in a strong and growing area of tourism with a special interest, especially in the New World and is a perfecting major component of the regional and rural tourism product of these countries. There exist several definitions about the term. Despite the fact that each one of the definitions imply enrichment compared to the previous one, the basic idea is connected with a visit to a wine region in which consumers and providers seek to protect and satisfy their interests.

The development of the wine routes throughout Europe and especially in the New World, provides the link between wine and tourism.

South Africa is considered to be one of the countries with the greatest reputation in terms of the development of wine tourism in the short and medium term.

Studies in Australia have shown that the main reasons for participation in the wine routes are:¹⁰⁰

- Interest in wine (tasting, drinking, purchase);
- Events and traditions associated with wine;
- Visits with dating;
- Desire to meet wine producers;
- Striving to expand knowledge about wine, its production, etc.;
- Desires to learn about local cuisine, events and more.

In the different theories the term "wine route" prompts an image of recreation. From a purely economic point of view it is considered to be an integrated system of demand. The system of relationships between companies is

¹⁰⁰Vinen tourism. Xarakterni vidove i formi, <http://bgconv.com/docs/index-8280.html>

associated with "Network" that creates advantages thanks to the existence of "economies of scale, systematic economy and targeted economy."¹⁰¹

The Scale economy cannot be tested at the company level, but it can be clearly seen with regard to the overall product system within the territory. On the other hand the Target economies are important endogenous in terms of distribution of demand among companies in the territory, developing management tools that can satisfy collective needs. A good example of such management is the created **Association of wine routes.**

Involving all public and private authorities that contribute to the development of the local tourism product allows for the use of extreme approaches to build effective relationships between systems. In the system there are "soft" and "hard" elements that "form the structural part, the based on the concept of territorial development that best expresses the coexistence of difference models for territorial development in a particular area."¹⁰²

In systems in which all the public institutions and the private sector are involved, contributing to the creation of local tourism product, it is possible the introduction of a common final approach. Their role is very important because they stabilize the relationships between companies and ensure their path to growth and expansion in terms of structure and human resources.

The productivity of the network and its ability to activate growth inside the local level, is strictly related to the presence and assessment of a structure that is able to build a chain of relationships between companies.

Regarding the development of routes, the ability of operators to use valuable information about the territory, known by the term "*terroir*" in all its dimensions - natural, social and cultural heritage, is thanked to the palpable presence of a number of factors. The variables affect the regulatory, organizational

¹⁰¹ Antonioli, Corigliano, 1992, Marroni, 1992

¹⁰² SILVIA GATTI, FABRIZIO INCERTI, The Wine Routes as an Instrument for the Valorisation of Typical Products and Rural Areas, Typical and traditional productions: Rural effect and agro-industrial problems. 52nd EAAE Seminar - Parma, Italy, June 19-21 1997, p. 213

and human aspects that are integrated with the object "to produce" a path of valorization of "territorial system" and therefore the products it offers."¹⁰³

The product "wine route" must be developed on the base consisting of a package of local products and the availability of historical, cultural and/or natural attractions, accompanied by high quality service. These factors generate positive externalities that make the "route" specific and unique.

In this sense, the organizational structure of the local productive system can be examined by analyzing the two elements that are closely linked:

1. The nature of the relationships established between the companies within a territorial system.
2. The relationship tourist - consumer of the product "route" and the ones who are working on the development of this product.

In order to determine the characteristics and the typology of the operators involved in developing a route analysis of the relationship between the companies is needed, whether they can be private companies, public institutions or intermediaries.

For the study of terroir are responsible, "producer group dealing with soil or pedo - climatic characteristics and the organizational features selected according to the historical review of the specification of the product itself."¹⁰⁴

As it concerns the private companies, the responsible ones among them, these are the agricultural conglomerates - food enterprises, tourist sector and the chains producing local products. Each type of company can cover more than one segment of the product chain and can always ensure strong links to the territory and contribute to the collective image of the area.

Public institutions are mainly municipal councils of large and small municipalities and mayoralities. They play the role of coordinators and managers of

¹⁰³ Angela Tregear, Filippo Arfini, Giovanni Belletti, Andrea Marescotti, The impact of territorial product qualification processes on the rural development potential of small-scale food productions, XI World Congress of Rural Sociology, Trondheim, Norway - July 25-30, 2004

¹⁰⁴ Dediere, 1995

the collective product "route" as they are directly involved in the activities carried out in the territory. Their task is to provide bureaucratic, organizational and practical means and to develop route in the name of the collective interest.

Regarding the intermediary institutions these are the Chamber of Commerce, the Tourism Council, the Board of Directors in tourism and tourism consortia responsible for the protection of the local tourist product. They must be in coordination with private companies in the management of routes as the primary means to ensure development of collective marketing and offer a guarantee of product quality route offered to tourists and consumers.

The analysis of the relationship between the companies is done "by reviewing existing territorial framework provided by neoinstitutional economy and the already mentioned one in the economic theory of conventions. (European Theory of Conventions)."¹⁰⁵

The functioning of the wine route is represented by its operational model in *Fig 1*.

Developing a wine route is influenced by structural changes in the wine industry. The route is specifically related to the wineries and châteaux within it. By wine routes the nature and range of wine tourism product can be determined. Areas called wine routes are totally dependent on the potential of wine tourism and their implementation has long been a subject of discussion.

Obviously, the development of the wine route is an integral part of the wine and tourism industry. In practice, they are the roads of the core attraction in the wine tourism – the wines, the funds for wine and wineries.

A very important motive for the tourists is that he wants to experiment in different lifestyles associated to the pleasure of "wine - landscape" and simultaneously to taste and buy wine directly from the manufacturer. On their turn the cellars seek to build trust in their customers by making up their brand and the

¹⁰⁵ Lewis, 1969, Shelling, 1977, Eggertson, 1990, European Theory of Conventions

virtues of wine, which they offer distinct and seek to avoid the costs of distribution in order to sell wine directly on site. This two-way process in which both parties meet their needs and realize their goals is an opportunity for development of the region in which the tourist is offered a fully "walked" on the wine route, the development of which would lead to the preservation of the cultural heritage, and would improve the infrastructure and would provide new opportunities for trade development at a regional level.

Although in Europe there have been developed over 200 wine routes, Bulgaria until recently did not have none. At least no one officially recognized. But now we are about to obtain at least a dozen routes for wine tours, some of which are fully prepared and others are under development. It began in 2007 with the creation of a wine cluster on the initiative of "Trakia" regional wine chamber.¹⁰⁶. Within the cluster it is planned nine routes to be developed throughout the country. To each of the routes a working group was added whose tasks are associated with analysis of the sites to be included in the itinerary, training personnel, and developing projects to apply for funding through EU funds. The idea is to combine wine business, tourism businesses and municipalities. The role of the latter is to improve the infrastructure with EU funds through self-financing. The role the individual companies do is to develop diverse and attractive tourism products and services and to promote the realization of the projects.

So far the most advanced is the work on the *three routes in South Bulgaria - The Way of Dionysus, The Way of Orpheus and Ancient way of the Thracian wine.*¹⁰⁷.

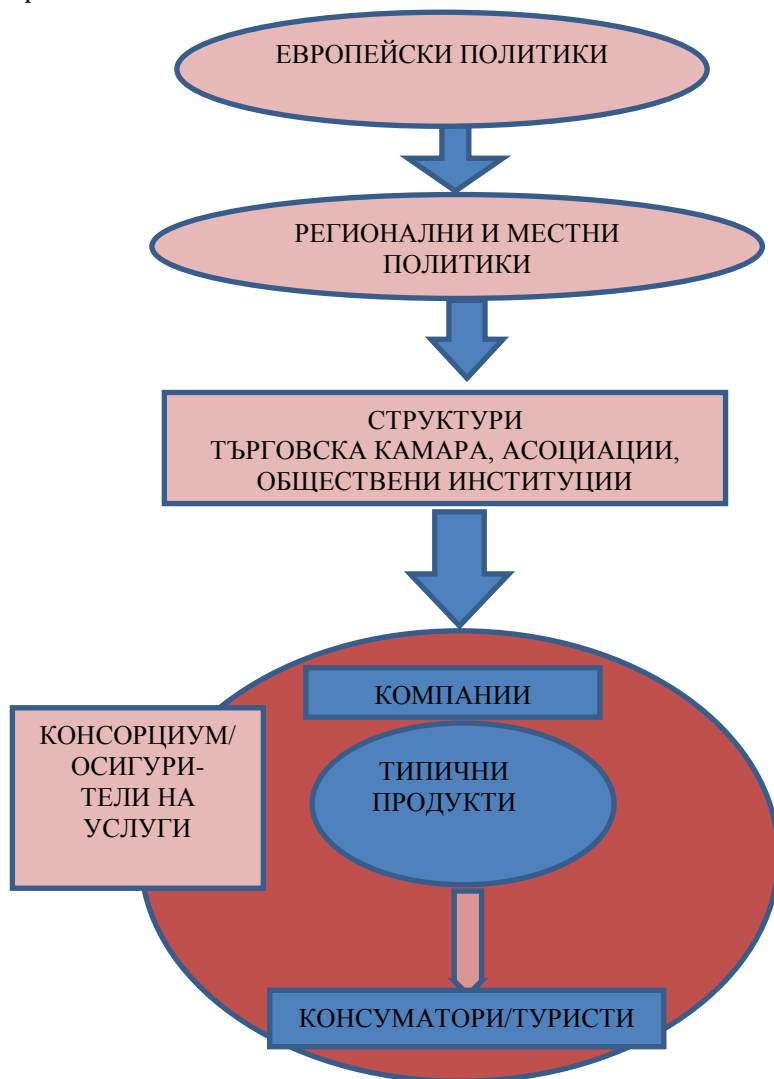
The Way of Dionysus starts from "Trakia" highway near the village of Kalugerovo passing through the area of the municipalities of Pazardzhik, Krichim, Perushtitsa, Rodopi, Kuklen, Asenovgrad, Kurdjali to Perperikon and the Haskovo

¹⁰⁶ <http://archive.is/JN7k>

¹⁰⁷ Andreeva, Ekaterina, Vineni marshruti v Bulgariya, Horemag, 9 November, 2009.

mineral baths. The length of the entire route is 220 km. There are nine wineries, with the potential for another 5, two of them in construction. Along the route there are seven villages with famous mineral springs and a built large tourist base - more than 50 hotels, spa centers and rest homes, as well as natural and cultural heritage resources for further construction of another 15-20 new hotels.

Figure 1: Operational model of Wine route

Source: University of Parma, Faculty of Economics, 2001.

The third route - **The Way of Orpheus** combines natural, cultural and historical resources of the city and several municipalities in Bulgaria and Greece for the establishment of a common tourist product. The route starts from Plovdiv in the direction of Asenovgrad – Bachkovo. It is divided into three branches and covers about 20 villages in the two countries. In creating the wine routes *the French connection* can not be mentioned. A new product was developed in 2007 by French experts at the request of the State Agency for Tourism (SAT).

Eight wine routes covering the main wine-producing regions in Bulgaria, offered the French Claude Samson – oenologist and Pascal Teton – a marketing specialist in vine and wine. Unlike the wine cluster their approach has not been to develop a certain region, but, proceeding from the existing realities, to identify attractive routes. The aim of the experts is to combine the tour of some of the best wineries in the country with consideration of Bulgarian cultural and historical sites.

The Wine routes in Bulgaria cover the cellars of "Winery Karnobat", "Katarzyna Estate", "winery", "Edoardo Miroglio", the wine cellar to the Museum of Wine in Pleven, "Medovo" cellar "Todoroff", "Starosel", the cellar and palace "Rose Valley", "Evksinograd", "Damyanitsa" near Sandanski, Melnik, "The Black see gold" in Pomorie, "Domain Boyar", "Lovico ", "Leventa" in Russe, The Old Cellar "Yambol", etc..

They combine visiting wineries with other attractions. Wine tasting, hotel accommodation and restaurant offer the wineries as "Winery of Karnobat", the cellars "Katarzyna", "Besa Valley winery", "Edoardo Miroglio". Wine, spa and health is a trademark of Sandanski and the "Damyanitsa" cellars as well as that of Pomorie and "Black Sea Gold" cellar. "Wine and Crafts" is the proposal of the "Medovo" cellar, combining wine tasting with a visit to an ethnographic complex, and the wine curing is practiced in "Todorov" and "Starosel" cellars.

The routes vary in length, ranging from one to nine days. They can be combined into **three categories** – of a **long duration** (8-10 days), of a **medium duration** (5-6 days stay) and of a **short duration** (1-2 days). One of the longest

routes lasting nine days of the whole tour includes a visit to the cellar in Melnik and the Rila Monastery, a view of the Thracian tomb in Starosel and the local winery, an examination tour around the Old Town of Plovdiv combined with wine tasting in the "Rose Valley" cellar, a visit to Nessebar and the "Black Sea Gold" and "Medovo" cellars and as a final visit - the Palace "Evksinograd" and its` cellar.

Some of the shorter routes include a visit to Pleven Panorama "Pleven Epic" and breakfast in the "Wine Museum" cellar, visiting the complex "Arbanassi" in Veliko Tarnovo, a visit to the temple-monument "Shipka" and Kazanlak and the wineries in the region.

It is expected that the routes will be of interest not only for foreign but also for Bulgarian tourists. According to experts, they can be a good addition as for rural tourism as well as for holiday and business events. Offering wine routes will allow the tourism product to be diversified, seasonality in tourism to be reduced which will bring tourists to the country.

Before to get the routes differentiated, the experts from France have studied 51 wine producers with controlled and guaranteed origin in 14 regions of the country and have visited 25 wineries during three expeditions. In the selection of the cellars one of the criteria was that of presence of proper conditions and attractive presentation. The biggest criticism of French experts is to the infrastructure - bad roads and lack of signs. The two French specialists have had a long experience in the development of wine routes. From their experience benefited winemakers already imposed as Argentina, Chile and Australia, as well as close to Bulgaria countries like Moldova, Hungary, Romania, Russia, Georgia and Turkey. The xperts have committed first study of wine production in Bulgaria, and then did inventarization of cellars, restaurants, means of accommodation, cultural and historical sites, natural attractions, accessibility and infrastructure and so on.

The advertising of wine routes will go in two directions - on one hand, to the experts and connoisseurs - sommeliers, oenologists and wine lovers who can

compare what they find in Bulgaria, with similar products in other countries. And on the other hand, in front of tourists who visit Bulgaria on another occasion.

How much such a route will cost depends on the tour operators who should choose the appropriate accommodation and offer packages with a suitable offer, despite still the weak interest.

References:

1. Andreeva, Ekaterina, Vineni marshruti v Bulgariya, Horemag, 9 November 2009r.
2. Angela Tregear, Filippo Arfini, Giovanni Belletti, Andrea Marescotti, The impact of territorial product qualification processes on the rural development potential of small-scale food productions, XI World Congress of Rural Sociology, Trondheim, Norway - July 25-30, 2004
3. Antonioli, Corigliano, 1992, Marroni, 1992.
4. Asociación Española de Ciudades de vino, (ACEVIN)
5. Carlsen,J, Wine tours and trails, Global Wine Tourism: Research, Management and Marketing, 2006, p.12
6. Comité régional du Tourisme de Languedoc- Roussillon Prodexport, 1994
7. Dediere, 1995
8. European Council of Wine Roads. It nclude 60 wine regions and is supported by the European Council of Wine Regions, Hall and Macionis, 1998.
9. Hall and Macionis, 1998 Wine Tourism Around the World: Development, management and markets, Oxford: Elsevier Science, 297±32
10. Lewis, 1969, Shelling, 1977, Eggertson, 1990, European Theory of Conventions
11. "Manual de Producto Turístico Rutas del Vino de España".
12. Secretaría de Estado de Turismo. The State Secretary of Tourism controls officially the product "Route of Wine" after a report in 2008.
13. SILVIA GATTI, FABRIZIO INCERTI, The Wine Routes as an Instrument for the Valorisation of Typical Products and Rural Areas, Typical and traditional productions: Rural effect and agro-industrial problems. 52nd EAAE Seminar - Parma, Italy, June 19-21 1997, p. 213
14. University of Parma, Faculty of Economics, 2001.
15. Vinen turizum. Xarakterni vidove I formi.<http://bgconv.com/docs/index-8280.html>

Internet sources:

<http://archive.is/JN7k>

<http://bgconv.com/docs/index-8280.html>

334.72.012.64:340.13(497.7)

334.722:340.13(497.7)

Доц. д-р Елизабета Стамевска
м-р Виолета Паунковска

ВЛИЈАНИЕТО НА ПРАВНАТА РЕГУЛАТИВА ВРЗ МАЛИОТ БИЗНИС И ПРЕТПРИЕМНИШТВОТО ВО Р.МАКЕДОНИЈА

АПСТРАКТ

Малите бизниси и претприемништвото заземаат важно место во нашето општество, создаваат нови можности за вработувања, па оттука значително влијаат на развојот на македонското стопанство. Тие се битни носители на економската активност во државата, како и на добросостојбата на локалните и регионалните заедници.

Владеењето на правото создава предвидливо, стабилно и безбедно опкружување за опстој и раст на малите бизниси и претприемништвото. Затоа, треба да се посвети поголемо внимание на законската регулатива, којашто го засега овој сектор.

Клучни зборови: правна регулатива, закони, мал бизнис, претприемништво, бизнис средина.

IMPACT OF LEGAL REGULATIONS ON SMALL BUSINESS AND ENTREPRENEURSHIP IN R.MACEDONIA

ABSTRACT

Small businesses and entrepreneurship occupy an important place in our society, create new employment opportunities, hence significantly influence the development of the Macedonian economy. They are important carriers of

economic activity in the country, as well as the wellbeing of local and regional communities.

The rule of law creates a predictable, stable and safe environment for the survival and growth of small businesses and entrepreneurship. Therefore, we should pay more attention to the legal regulations, which concern the sector.

Keywords: legal regulation, law, small business, entrepreneurship, business environment.

ВОВЕД

Правната средина на бизнисот се занимава со концептите на донесување и почитување на законите и начинот на кој тие влијаат на работата на еден бизнис. Разбирањето на законската регулатива, правните институции и процеси обезбедува поголем увид во деловните одлуки и во сложеноста на бизнис средината. Со оглед на зголемената глобализација на пазарите, правната средината, освен домашен, има и интернационален елемент, кои се во блиска корелација. Уважувањето на клучните аспекти на оваа средина и нејзиното влијание врз бизнис организациите е мошне важен аспект за функционирањето на малите бизниси и претприемништвото.

Според наодите од истражувањето на Организација на работодавачи на Македонија генералната регулатива во Македонија ги ограничува претпријатијата. Тие претежно се жалат на честите законски измени, ригорозните казнени одредби, кои го отежнуваат долгорочното планирање, но и дека регулативите служат за полнење на државниот буџет.

Графикон 1: Генералната регулатива како ограничување за претпријатијата

Извор: Организација на работодавачи на Македонија, Бизнис - приоритети за побрз развој, Анкета со работодавачи, 2013

1. Правна рамка за поттикнување на малиот бизнис и претприемништвото

Во Уставот на Р.Македонија,¹⁰⁸ како основни карактеристики на новиот систем, се наведуваат правната заштита на сопственоста и слободата на пазарот и претпримништвото. Од независноста на нашата држава, па сè до денес се усвоени голем број на закони, кои влијаат на функционирањето на малиот бизнис и претприемништвото, и тоа: Законот за трговски друштва,

¹⁰⁸ Устав на Р.М. бр. 08-4642/1, Собрание на Р.М., Скопје, 1991.

Законот за едношалтерски систем, Законот за данок на додадена вредност, Законот за данокот на добивка, Законот за занаетчиска дејност, Законот за угостителска дејност, Законот за туристичка дејност итн. Во продолжение, разгледани се дел од нив.

Законот за трговски друштва¹⁰⁹ е основен економски закон во земјата, според кој се регулира основањето и функционирање на трговските друштва. Со него се утврдуваат општите одредби за трговските друштва, нивните основните белези и форми, постапката за нивна регистрација, водењето на трговските книги, изготвувањето и доставувањето годишни сметки и финансиските извештаи, распределување на добивката и сл.

Со донесувањето на **Закон за едношалтерски систем и за водење трговски регистар и регистар на други правни лица**,¹¹⁰ е поедноставена и забрзана регистрацијата на стопанските субјекти, во однос на потребните документи за основање, заштеда на време, трошоци и процедури и утврдување на потребниот оснивачки влог за регистрација.

Законот за данокот на додадена вредност¹¹¹ го регулира пресметувањето и плаќањето на додадената вредност. Данокот на додадена вредност, како општ потрошувачки данок, се пресметува и плаќа во сите фази на производството и трговијата, како и во целокупниот услужен сектор, освен ако не е поинаку пропишано со законот. Предмет на оданочување е прометот на производи и услуги кој се врши со надоместок во земјата од страна на даночниот обврзник, во рамките на неговата стопанска дејност и увозот на добра.

¹⁰⁹ Закон за трговски друштва, „Службен весник на Р.М.“, бр. 28/2004 93 (со измените и дополнувањата).

¹¹⁰ Закон за едношалтерски систем и за водење трговски регистар и регистар на други правни лица, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 84/2005 93 (со измените и дополнувањата).

¹¹¹ Закон за данокот на додадена вредност „Службен весник на Република Македонија“, бр. 44/1999 93 (со измените и дополнувањата).

Реформите во даночниот систем, коишто се имплементираа во 2007 година, имплицираа промени во **Законот за данокот на добивка**¹¹² и персоналниот данок на доход, во функција на поттикнување за основање и развој на малиот бизнис.

Во однос на политиката на државата кон малиот бизнис и претприемништвото потребно е да се продолжи со развој на принципот на неутралност, еднаквост и поедноставување на даночниот систем и создавање на модерна правна регулатива, усогласена со релевантните директиви на ЕУ за деловното оданочување. Исто така, важно е и целосното поедноставување на даночното известување, преку зголемена употреба на електронско оданочување. Создавање на даночен систем кој е лесен за следење од даночната администрација и обврзниците, ќе може да одговори на барањата на растечката пазарна економија и како резултат на тоа ќе се постигне зголемување на даночните обврзници.

Недостатокот од формално и систематско оценување на влијанието на законската регулативата го ограничува јасното разбирање на позитивните и негативните влијанија врз МСП, а директивите на ЕУ сеуште не се целосно пренесени во националното законодавство¹¹³. До денес голем дел од законските прописи веќе претрпеа промени, со цел нивно прилагодување според директивите на ЕУ.

Во рамките на заложбата на Република Македонија за развој на малиот бизнис, се вклучени и одредени законодавни реформи, во чии рамки е **Законот за мал бизнис на Европаа**, кој за прв пат предлага создавање на опсежна политичка рамка на Европската Унија и нејзините земји членки, како чекор понатаму кон идејата за Европа на претприемачи, со поедноставни бирократски процедури. Тој има за цел да им помогне на

¹¹² Законот за данокот на добивка, „Службен весник на Република Македонија“ бр. 80/93 (со измените и дополнувањата).

¹¹³ Програма за поддршка на претприемништвото, конкурентноста и иновативноста на малите и средни претпријатија во 2013 година, „Службен весник“, бр. 4/2013.

малите бизниси и претприемачите да се развиваат, преку поодговорна јавна администрација, подобрен пристап до поддршка со финансирање, повеќе иновации и едукација, пониски стапки на ДДВ за услугите кои се обезбедуваат локално.¹¹⁴

Законот за мал бизнис за Европа посочува на партнерство меѓу Европската Унија и земјите членки. Како амбициозен пакет на нови мерки, вклучува законски предлози, кој истите ги претвора во акција. Сите земји членки се поканети да го почувствуваат бенефитот од добрите практики кои постојат во рамки на Европската Унија. Она што сега е неопходно е силна политичка заложба на највисоко ниво, за да се постигне вистински напредок.

2. Препораки за подобрување на регулативата за малиот бизнис и претприемништвото

Законските реформи придонесоа за значително подобрување на правното опкружување и деловната клима во РМ, особено преку усогласувањето на легислативата со упатствата на ЕУ. За жал, искуството покажува дека тие не се доволни за да го забрзаат развојот на малиот бизнис и претприемништвото, па затоа во функција на нивната продуктивност и економски раст неопходни се поголеми интервенции во законите и донесување на правни решенија, кои ќе овозможат поголемо заживување на овој сектор.

Имено, идната правна рамка треба да биде насочена кон надминување на проблемите со коишто се соочуваат малите бизниси и претприемништвото, и тоа:

- долгите и бирократизирани административни процедури и високите трошоците поврзани со нив,
- ограничениот и тежок пристапот до финансиите,

¹¹⁴ Европска Комисија, Генерален директорат за претријатија и индустрија,

- тешката достапност до индустриски локации и недостаток на претприемачки зони што ќе нудат низа погодности за основање и натамошно функционирање на малиот бизнис и претприемништвото,
- несоодветно квалификуваниот кадар,
- недоволната соработка со локалните заедници, развојните агенции, создавањето и развојот на деловните субјекти со нови високи технологии и сл.

Токму поради тоа, од аспект на легислативата, како главни препораки за зајакнување на секторот на малите бизниси и претприемништвото се предлагаат:

- ✓ Подобрување на квалитетот на регулативата преку зголемување на времето за консултации со бизнис- заедницата;
- ✓ Изготвување детална анализа на влијанието на даночните регулативи врз компаниите според нивната големина, која ќе покаже дали се потребни прилагодувања на даночниот систем кои би биле поволни за микро и малите претпријатија;
- ✓ Спроведување селективно намалување на стапките на социјалните придонеси, или прилагодување на минималната основа за плаќање социјални придонеси во однос на минимална
- ✓ Воведување брза стечајна постапка;
- ✓ Повеќе време за претпријатијата да ја применат новата или изменетата трудова регулатива и водење силни информативни кампањи пред да се извршат поголеми промени во регулативата;
- ✓ Објективна работата на инспекциските органи, организирана кон доследно следење на законите, со оценување на регулаторното

влијание, како постојан механизам при подготовка на законите и процесот на хармонизирање со легислативата на ЕУ¹¹⁵.

ЗАКЛУЧОК

Владеењето на правото и заштитата на сопственоста се круцијални за креирање предвидлива, стабилна и безбедна околина за постоечките фирми и за фирмите кои ќе се основаат во иднина, како за домашните инвеститори, така и за странските директни инвестиции.¹¹⁶

Запознавањето со влијанието на правната регулатива на бизнис активностите на малите претпријатија и претприемништвото е многу важно прашање за менаџерите и претприемачите. Трендовите во легислативните политики се тесно поврзани со можностите кои ги имаат сопствениците на мали бизниси за да изградат одржливо и профитабилно претпријатие.

Подобрувањето на правната и регулативната средина, приспособување на малите бизниси и претприемништвото на изменетите законски прописи се особено битни за остварување ефикасна пазарна економија, која треба да биде креатор на нови работни места, генератор на економскиот раст, зголемување на животниот стандард и вкупниот напредок на државата.

¹¹⁵Институт за управување со мали бизниси и претприемништво, Универзитет во Виена, Vienna University of Economics and Business, Претприемачко образование во средните училишта: образовни системи, наставни методи и најдобри практики – анкета во Австрија, Финска, Франција, Германија, Италија, 2011.

¹¹⁶Повеќе: Организација на работодавачи на Македонија, Стратешка рамка на политика за подобрена бизнис клима за одржливи претпријатија во Македонија, Бизнис - приоритети за побрз развој, 2013.

Користена литература:

1. Европска Комисија, Генерален директорат за претријатија и индустрија.
2. Закон за трговски друштва, „Службен весник на Р.М.“, бр. 28/2004 (со измените и дополнувањата).
3. Закон за едношалтерски систем и за водење трговски регистар и регистар на други правни лица, „Службен весник на Република Македонија“, бр. 84/2005 (со измените и дополнувањата).
4. Закон за данокот на додадена вредност „Службен весник на Република Македонија” бр. 44/1999 (со измените и дополнувањата).
5. Законот за данокот на добивка, „Службен весник на Република Македонија" број 80/93 (со измените и дополнувањата).
6. Институт за управување со мали бизниси и претприемништво, Универзитет Виена за економија и бизнис, Претприемачко образование во средните училишта: образовни системи, наставни методи и најдобри практики – анкета во Австрија, Финска, Франција, Германија, Италија, 2011.
7. Програма за поддршка на претприемништвото, конкурентноста и иновативноста на малите и средни претпријатија во 2013 година, „Службен весник“, бр. 4/2013.
8. Устав на Р.М., број 08-4642/1, Скопје, 1991.

37.018.43:004

Msc. Verica Najdovska
European University – Republic of Macedonia

Ass. Prof. Aleksandra Andreska Sarevska
European University – Republic of Macedonia

E-LEARNING IS NOT PICTURE ON A PAGE WITH BULLET POINT

Abstrac

Some of the most important developments in education have happened since the launch of the internet. E-Learning is a vibrant, dynamic, and exciting way to learn new skills and concepts, it is all about learners – capturing their attention with content specifically designed to meet their immediate needs in a self-paced and comfortable environment. E-Learning is interactive, involving learners in the learning process step and allows them to learn by doing, by being involved, by receiving immediate feedback, and by monitor their progress with quizzes, tests, and variety of activities. E-Learning uses learners' senses – appealing to their auditory, visual, and tactile senses.

Keywords: e-learning, online, education, virtual learning

What is e-learning- building an inclusive definition

*„Online learning is not the next big thing,
it is the now big thing.”*
- Donna J. Abernathy

The origins of the term e-Learning is not certain, although it is suggested that the term most likely originated during the 1980's, within the similar time frame of another delivery mode online learning. While some authors explicitly define e-Learning, others imply a specific definition or view of e-Learning in their

article.¹¹⁷ E-learning is a computer based educational tool or system that enables you to learn anywhere and at any time. E-learning offers the ability to share material in all kinds of formats such as videos, slideshows, word documents and PDFs.¹¹⁸ E-learning tools can provide training and education to large number of students with diverse cultural backgrounds and educational levels. However, e-learning could be failed in education when overestimating what e-learning can accomplish.¹¹⁹

E-learning is commonly referred to the intentional use of networked information and communications technology in teaching and learning. A number of other terms are also used to describe this mode of teaching and learning. They include online learning, virtual learning, distributed learning, network and web based learning. Fundamentally, they all refer to educational processes that utilize information and communications technology to mediate asynchronous as well as synchronous learning and teaching activities.¹²⁰ On closer scrutiny, however, it will be clear that these labels refer to slightly different educational processes and as such they cannot be used synonymously with the term e-learning. The term e-learning comprises a lot more than online learning, virtual learning, distributed learning, networked or web-based learning. As the letter “e” in e-learning stands for the word “electronic”, e-learning would incorporate all educational activities that are carried out by individuals or groups working online or offline, and synchronously or asynchronously via networked or standalone computers and

¹¹⁷ Joi L. Moore, Camille Dickson-Deane, Krista Galyen, “e-Learning, online learning, and distance learning environments: Are they the same?”, School of Information Science and Learning Technologies, University of Missouri- USA, 2010, p.130

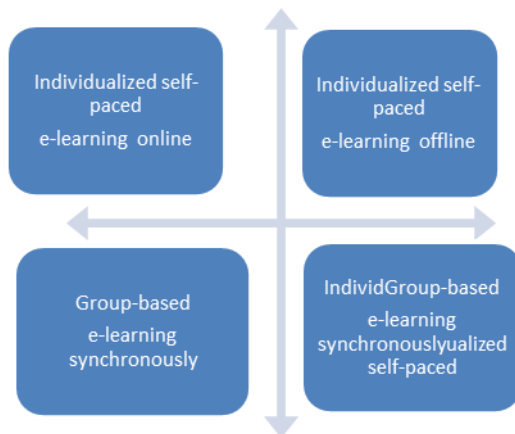
¹¹⁸ E-LEARNING CONCEPTS , TRENDS , APPLICATIONS, Epignosis LLC 315 Montgomery Street, 8th and 9th Floors San Francisco, California, January 2014, Available on: <http://www.talentlms.com/elearning/elearning-101-jan2014-v1.1.1.pdf>

¹¹⁹ Shadi Aljawarneh, Zahraa Muhsin, Ayman Nsour IT Faculty, “E-learning Tools and Technologies in Education: A Perspective” IT Faculty, Isra University, Amman, Jordan, p. 1

¹²⁰ Som Naidu, “E-Learning- A guidebook of Procedures and Practices ”, Commonwealth Educational Media Centre for Asia, 2006, p.1-2

other electronic devices. These various types or modalities of e-learning activity are represented in Table 1.

Table 1.E-learning modalities

Source: Romiszowski, A. “How’s the e-learning baby? Factors leading to success or failure of an educational technology innovation”, Educational Technology, 2004. 5-27

Individualized self-paced e-learning online refers to situations where an individual learner is accessing learning resources such as a database or course content online via an Intranet or the Internet. A typical example of this is a learner studying alone or conducting some research on the Internet or a local network. Individualized self-paced e-learning offline refers to situations where an individual learner is using learning resources such as a database or a computer-assisted learning package offline (i.e., while not connected to an Intranet or the Internet). An example of this is a learner working alone off a hard drive, a CD or DVD. Group-based e-learning synchronously refers to situations where groups of learners are working together in real time via an Intranet or the Internet. It may include text-based conferencing, and one or two-way audio and videoconferencing. Examples of this include learners engaged in a real-time chat or an audio-videoconference. Group-based e-learning asynchronously refers to situations where groups of learners are working over an Intranet or the Internet where exchanges among participants occur with a time delay (i.e., not in real

time). Typical examples of this kind of activity include on-line discussions via electronic mailing lists and text-based conferencing within learning managements systems.¹²¹

Back in the days the norm was to consult book recipes when cooking and to get lost in infinite pages of giant dictionaries when reading. Today, we use the internet to perform all these tasks.¹²² One of the most longstanding debates in the field of education has been whether or not we can benefit from e-learning to actually learn. Do we, as human beings, have the ability to soak up information, and can we truly learn new skills and expand our knowledge by learning virtually?¹²³

We realize the reservations of people who will argue that computers promote procrastination and offer distractions, however we owe it to ourselves to dig a little deeper and see the other side of the coin that pinpoints the unique advantages of learning online. It's true that as individuals we don't all respond to one teaching method in the same way – some learn visually, and others learn with repetition or writing; some prefer to learn by themselves, whilst others need someone to guide them all along the way; some are extroverts and feel comfortable talking in front of people, whilst others are introverts and are afraid to communicate openly inside the classroom. E-learning responds to those different needs with the use of different tools and a variety of materials. For example, e-learning commonly offers audiovisual content or interactive testing on the go that can be more attractive for younger learners than traditional books. E-learning also

¹²¹ Romiszowski, A. "How's the e-learning baby? Factors leading to success or failure of an educational technology innovation", Educational Technology, 2004. 5-27

¹²² Ricardo Geromel, "Can We Learn Anything Online? Yes! Even How to Play the Piano", 2012, Available on <http://www.forbes.com>

¹²³ E-LEARNING CONCEPTS , TRENDS , APPLICATIONS, California, CA 94104 United States of America, January 2014, Available on: <http://www.talentlms.com/elearning/elearning-101-jan2014-v1.1.pdf>

lets people communicate through email, forum or chat, allowing even introverts to take part in related conversations. E-Learning, in comparison with traditional learning, significantly reduces the time needed to locate information. It also offers access to online resources, databases, periodicals, journals and other material you wouldn't normally have access to from a library. Those characteristics can potentially maximize the time spent actually learning rather than looking for information (note however that seeking information can be a learning process in and of itself! – the word serendipity describes exactly that, the accident of finding something good or useful even when not specifically searching for it). Learning online in practice, and it has a lot of benefits.

Embracing the power of e-learning

Universities already embrace the power of e-learning to deliver content to students all over the world, even for free. At a time in which universities are under great pressure to deliver education, combining technology with education is integral to coming up with a final product that will empower the educational institution, set it apart, and allow it to grow its student base worldwide. Harvard and MIT are just two of the most well-known universities that have launched programs focused on offering classes online for free. However, according to a recent American Federation of Teachers report on distance learning, faculty must be prepared to meet the special requirements of teaching at a distance. Some of the challenges for instructors of teaching online include:

- Familiarity with the online environment
- Capacity to use the medium to its advantage
- Being available to students on an extended basis electronically
- Providing quick responses and feedback to students¹²⁴

Faculty involved in e-learning find themselves acting as a combination of content experts, learning process design experts, process implementation

¹²⁴ Massy, William. "Distance Education: Guidelines for Good Practice." AFT, May 2002

managers, motivators, mentors, and interpreters. In short, technology can leverage faculty time, but it cannot replace human contact without significant quality losses. However, the knowledge that a student is able to acquire this way depends not only on the course material that is offered, but also the practices used to provide them with this information.¹²⁵ There are some specific assessment techniques which assessing whether the course is “working” and provide all kinds of information that can use to determine if the course is successful.¹²⁶

- Enrolment
- Activity
- Completion
- Score
- Feesback/surveys

If students are not enrolling in course, then they might not know about the course or do not know how to enroll in the course. If the course is an elective course, the course may be named poorly or not located correctly in the catalog. Typically, if the content is appropriate for the audience, students will progress at a reasonable rate. Students who truly complete the course can provide valuable feedback. However, many course software will “flag” a student “complete” even if that student has not completed all the course assignments. Make sure that students have completed all the course work. Multiple assessments will allow measuring incremental progress towards the final learning goal, so it can be measured what exactly a student scored well on and where they have fallen short. Feedback is a vital part of online learning. Regular feedback will provide important details about the course content, assessments, and technology.

Many organizations and institutions are using e-learning because it can be as effective as traditional training at a lower cost. Delivery costs for e-learning

¹²⁵E-LEARNING CONCEPTS , TRENDS , APPLICATIONS, California, CA 94104 United States of America, January 2014, Available on: <http://www.talentlms.com/elearning/elearning-101-jan2014-v1.1.pdf>

¹²⁶ Josh Bersin in “Measuring E-Learning Effectiveness: A Five-Step Program for Success” E-Learning. March 2002

(including costs of web servers and technical support) are considerably lower than those for classroom facilities, instructor time, participants' travel and job time lost to attend classroom sessions. Moreover, e-learning reaches a wider target audience by engaging learners who have difficulty attending conventional classroom training because they are geographically dispersed with limited time and/or resources to travel, busy with work or family commitments which do not allow them to attend courses on specific dates with a fixed schedule, located in conflict and post-conflict areas and restricted in their mobility because of security reasons, limited from participating in classroom sessions because of cultural or religious beliefs, facing difficulties with real-time communication (e.g. foreign language learners or very shy learners). E-learning can offer effective instructional methods, such as practicing with associated feedback, combining collaboration activities with self-paced study, personalizing learning paths based on learners' needs and using simulation and games. Further, all learners receive the same quality of instruction because there is no dependence on a specific instructor.¹²⁷

Conclusion

E-learning is use of computer and Internet technologies to deliver a broad array of solutions to enable learning and improve performance. In particular, learners need to know the benefits of learning (why they have to learn something), they should like to learn experientially, to approach learning as problem-solving, that can learn better where they can see the immediate value and application of content and prefer to study at a time, place and pace convenient for them. E-learning is good option when there is a significant amount of content to be delivered to a large number of learners; learners come from geographically dispersed locations; learners have limited mobility; learners have limited daily time to devote to learning; learners do not have effective listening and reading

¹²⁷ FAO Trust Fund Project GCP/GLO/279/GER,"E-learning methodologies A guide for designing and developing e-learning courses"Rome 2011, p.8-9

skills; learners have at least basic computer and Internet skills; learners are required to develop homogeneous background knowledge on the topic; learners are highly motivated to learn and appreciate proceeding at their own pace; content must be reused for different learners' groups in the future; training aims to build cognitive skills rather than psychomotor skills as well as the course addresses long-term rather than short-term training needs and there is a need to collect and track data. E-learning is not pictures on a page with bullet point, it is significant impact in higher education today and, as technology evolves, promise to deliver even greater benefits in the future.

References

1. Massy, William. "Distance Education: Guidelines for Good Practice." AFT, May 2002
2. Joi L. Moore, Camille Dickson-Deane, Krista Galyen," e-Learning, online learning, and distance learning environments: Are they the same?", School of Information Science and Learning Technologies, University of Missouri- USA, 2010
3. Ricardo Geromel," Can We Learn Anything Online? Yes! Even How to Play the Piano", 2012
4. Romiszowski, A. "How's the e-learning baby? Factors leading to success or failure of an educational technology innovation", Educational Technology, 2004
5. Shadi Aljawarneh, Zahraa Muhsin, Ayman Nsour IT Faculty,"E-learning Tools and Technologies in Education: A Perspective" IT Faculty, Isra University, Amman, Jordan 2012
6. Som Naidu,"E-Learning- A guidebook of Procedures and Practices ", Commonwealth Educational Media Centre for Asia, 2006,
7. FAO Trust Fund Project GCP/GLO/279/GER,"E-learning methodologies A guide for designing and developing e-learning courses", Rome, 2011
8. <http://www.forbes.com>
9. <http://www.talentlms.com>

159.925.8:316.77

Александар Алексов
Факултет за економски науки,
Европски Универзитет - Република Македонија

Невербална комуникација

1.0 Вовед

Во овој труд ќе имате прилика да прочитате за најраниот вид на комуникација: *невербалната комуникација*. Што се подразбира под невербален говор? Како *личниот изглед* има влијание врз туѓата перцепција за еден поединец? Ќе видиме како *изразот на лицето* е пресуден фактор за распознавање на туѓите чувства, како *говорот на телото* и *држењето* на ставата (*отворено, завоено и самоуверено*) даваат позитивен или негативен впечаток за една индивидуа. За крај, ќе се задржиме на факторот *контакт со очи*, како и *разликите* кај мажите и жените во тоа поле.

2.0 Што е невербална комуникација?

Невербалната комуникација е исто така јазик, како што се англискиот, шпанскиот или францускиот јазик; всушност, таа е форма на комуникација со другите. Како и другите јазици, невербалната комуникација се користи за пренос на вашата порака намената за оние околу вас. Понекогаш пораката се испраќа со намера, како што е давање на знакот океј - “палец горе“, а понекогаш пораката е несвесна и непромислена, како вцрвенување на лицето кога некој е лут.

Невербалната комуникација е најверојатно најстарата форма на комуникација позната на човекот. Долго пред првите изговорени зборови, човекот комуницирал со другите преку невербален начин. Кога нашите предци искажувале лутина, говорот на нивното телото упатувало на нивната

агресија кон другите.¹²⁸ Доколку тие почнале да чувствуваат страв, говорот на нивното тело го соопштувало истото.

Според Википедија,¹²⁹ 'невербална комуникација е процес на комуникација преку кој праќаме и примаме најчесто визуелни знаци. Невербалната комуникација опфаќа многу повеќе, како на пример употреба на глас, допир, растојание, и физичка средина/изглед. Обично во невербалната комуникација се игнорира растојанието или неформалниот простор околу телото и користењето на времето. Не се работи само за контакт со очите, но и за активности на гледање додека разговарате, фреквенцијата на погледи, дилатацијата на зеницата и брзината на трепкањето. Оваа тема е разновидна, и во висност од културата не се граничува само на овие дефиниции'.

3.0 Личниот изглед

Тој често се занемарува во делот од комуникациските и презентациските вештини.

Кога зборувате во јавност претставувајќи ја вашата организација или самите себе, токму вие сте на прв план (во првиот ред). Тоа што го гледа другото лице, група или публика сте вие и пред да имате време да ја отворите устата и да дадете објаснување за вас, одредени претпоставки, свесно и несвесно, веќе се направени.

Првите впечатоци се многу важни - тие можат да бидат во врска со држењето, како и облеката која ја носите.

Визуелниот ефект е исто така

¹²⁸ Patterson L. Miles, *More Than Words, The Power Of Nonverbal Communication* 1999

¹²⁹ Википедија, слободна енциклопедија – Nonverbal communication - http://en.wikipedia.org/wiki/Nonverbal_communication

толку важен како и вербалното влијание, луѓето многу брзо си прават претпоставки врз основа на вашите изрази на лицето, облеката која ја носите, колку добро сте негувани вие и вашиот говор на телото.

3.1 Изрази на лицето

Малку е потребно да се стори за да го промените вашето лице, но многу е потребно да се стори во врска со изразот кој е на него. Без оглед на тоа како ви започнал денот, луѓето нема да сакаат да ве видат со мрачен израз на вашето лице.¹³⁰ Тоа е ваша должност - да се претставите во најдобро светло вие самите, како и организација која ја претставувате - да се пренесат мирни, пријателски и професионални надворешности, и покрај тоа како се чувствувате во внатрешноста. Насмевнете се и појавете се оптимистички.

Какви невербални сигнали твојот

израз им испраќа на другите? Запознајте се со значењето на говорот на телото, изразите на лицето и општиот изглед.

3.2 Говор на телото

Сликата пренесена од страна на физичкиот изглед треба да го поддржи и подобри она што се соопштува вербално.¹³¹ Доколку визуелната слика се разликува во голема мера од говорната порака, најчесто невербалната порака е поверодостојна.

¹³⁰ Skills you need - <http://www.skillsyouneed.com/ps/personal-appearance.html#ixzz3bBRVpBMN>

¹³¹ Skills you need - <http://www.skillsyouneed.com/ps/personal-appearance.html#ixzz3bBSRpHid>

4.0 Држењето и невербална комуникација

Според С. Giles држењето на телото може да помогне да се остави вистинскиот впечаток на еден состанок. Она што го кажувате е повеќе од она што излегува од вашата уста. Држењето на телото и тоа како го движите истото се важни елементи на невербалната комуникација, која може да влијае на тоа како другите ве перцепираат. Според една позната статија за "невербална комуникација"¹³² се забележува дека говорот на телото може да открие многу повеќе за одредена личност отколку што вербалната комуникација го прави тоа. Свесното држење на вашето тело може да ви помогне да оставите вистински впечаток во многу области од вашиот живот.

4.1 Отворено држење

Отвореното држење го отсликува стилот и позитивноста. Во отворено држење, нозете треба да се раширени, а дланките на рацете се гледаат нанадвор. Универзитетот на Северна Ајова Колеџот за бизнис администрацијата забележува дека луѓето со отворено држење изгледаат доста поубедливо отколку оние со друго држење. За да се постигне отворено држење, треба да седите или стоите исправено со крената глава, и да ги задржите вашите гради и стомакот изложени, советува написот "Говорот на телото." Комбинирајте го ова држење со релаксиран израз на лицето и добар контакт со очите за да изгледате пристапни и достапни. За време на разговорот, свртете го вашето тело кон друго лице.

4.2 Затворено држење

Прекрстете ги вашите раце преку градите, прекрстете ги нозете подалеку од некого, седејќи во наведната положба, покажувајќи го грбот на вашите раце и стегнувајќи тупаници се знаци на затворено држење на телото. Универзитетот на Северна Ајова и Колеџот за бизнис администрација

¹³² HelpGuide.org

забележуваат дека една затворена положба на телото може да даде впечаток на досада, непријателство или одвоеност.

4.3 Самоуверено држење

Ако сакате да се поставите како сигурни, дури и ако се чувствувате вознемирени, под стрес или доколку сте нервозни, треба да направите суптилни промени во држењето на вашето тело. Исправете се со вашата целосна висина, држете ја главата високо и задржете го вашиот поглед на нивото на очите, советува експертот за говорот на телото Џуди Џејмс, кажува Фран Крефилд во "5 сигнали на говорот на телото и што тие значат." Повлечете ги рамињата назад и држете ги вашите раце и нозе опуштено покрај вашето тело.

5.0 Контакт со очите

Контактот со очите е најсилна форма на невербална комуникација.¹³³

"Окото може да се заканува како наполнет пиштол, или може да ве навреди како свиркање или клоцање; во спротивно, тоа може, со изливи на љубезност, да го натера срцето да игра со радост".¹³⁴

Ралф Валдо Емерсон напиша: "Очите на човекот разговараат исто колку и нивните јазици." Ние сите знаеме дека ова е вистина.

Очите гледаат се' од раѓањето до смртта како и сите прилики помеѓу истите. Додека жените и мажите се разликуваат по однесувањето на нивните очи и што тоа однесување значи, контактот со очите е најсилна форма на невербална комуникација. Една популарна студија¹³⁵ предводена на Универзитетот во Мајами на Флорида покажа дека 43,4% од вниманието што го посветуваме на некој е наменето на неговите очи, додека устата доаѓа на

¹³³ Nelson Odri, *He Speaks, She Speaks*, 2010

¹³⁴ Emerson Waldo Ralf, Quote

¹³⁵ Janik Stiven and Welles Rodni, 1996

второ место со процент од 12,6%. (Устата и очите заедно сочинуваат 56 проценти од целокупното внимание.)

Ние внимаваме на туѓите очи, бидејќи овие органи се многу експресивни емоции. Зошто би сакале да погледнете во туѓи очи, ако не за да процените што таа личност чувствува? Размислете на чувствата кои се пренесуваат кога очите на некој близок се пенливи од радост, кога тие се омекнат со страст, кога се полни со страв или изненадување, или кога се полни со солзи.

Жените отсекогаш ја сметале за примамлива моќта на очите. Тие многу повеќе ги потенцираат нивните очи за разлика од мажите. Клеопатра била добро позната по украсот на очите - таа користела шминка наречена Кол со цел да ги истакне нејзините очи. Во Индија, жените ставаат накит околу очите за да привлечат внимание кон истите. Во нашата култура, жените имаат свои методи: коректор, лажни клепки, сенка за очи, туш, и маскара.

Исто така, вистина е дека луѓето воспоставуваат повеќе контакт со очите кај жените отколку што го прават кај мажите. Постојат две можни објаснувања за овој феномен:

- Жените поубаво се смешкаат и нудат поголема веројатност да ви одговорат невербално. Тие повеќе се насмевнуваат и се повеќе приемчиви и експресивни.

- Жените се сметаат за слаби. Тие не можат да го спречат нарушувањето на приватноста преку љубопитните очи на другите.

Континуираниот контакт со очите со времетраење од десет секунди или повеќе- загледувањето - е вознемирувачки и може да направи да се чувствувате непријатно. Од друга страна, и избегнувањето на контакт со очите, исто така, испраќа значајни пораки. Гледањето подалеку е показател за чувството на психолошка далечина, па дури може да биде и знак на лутина.

Општо земено, се обрнува поголемо внимание да се воспостави поголем контакт со очите со луѓе кои ги сметаме за наши претпоставени, а помалку за

оние за кои сметаме дека се инфериорни во однос на нас. Сите ние несвесно ги играме овие игри на моќ преку нашите очи, дури и преку користењето на контакт со очите, манипулираме со социјалните ситуации со цел да го добиеме она што го сакаме.

Контактот со очите, исто така, укажува на тоа каде еден поединец се чувствува дека се издвојува во општествената хиерархија. Луѓето кои имаат помалку енергија, или кои се зависни, се релативно повеќе внимателни од оние со висока моќност. Истражувања покажаа дека луѓето обрнувале повеќе визуелно внимание на оние кои се наоѓале на високи позиции, отколку на оние кои не биле. Во истражување со ROTC кандидати и офицери, на пример, истражувачите откриле дека луѓето кои се подоминантни предизвикуваат поголем број на меѓусебни погледи од оние кои се повеќе потчинети или во позиција со помала моќ. Поединците во надредена позиција можат да гледаат помалку, затоа што немаат потреба да ги протолкуваат повратните информации на нивните подредени. Исто така, би можело да биде вистина, дека не им е грижа што нивните подредени мислат, или како тие реагираат на нивната порака.

Исто така, дознаваме од истражувањата дека поединци со висок статус се чувствуваат слободни да се загледуваат повеќе во другите, да гледаат помалку додека слушаат, и да зафаќаат поголем визуелен простор. Луѓето со помалку моќ и статус, го прават спротивното: тие ќе ги спречат погледите упатени кон нив, ќе гледаат повеќе додека слушаат, и ќе зафаќаат помалку визуелен простор. Можеме да ги видиме овие однесувања помеѓу мажите и жените, помеѓу извршниот директор и секретарот, па дури и помеѓу различни расни групи.

5.1 Разлики помеѓу половите

Кога се обидуваме да ги интерпретираме половите разлики поврзани со 'контактот со очите', се чини дека постојат натпревачки теми во врска со припадност од една страна, и доминацијата / моќност од друга страна. Се чини јасно дека жените користат 'контакт со очите' за да проверат и за да "прочитаат" како се доживувани од страна на другите луѓе.

Тие, исто така, се обидуваат да се поврзат со другите луѓе како и да ги вклучат во интеракцијата

преку своите очи. Жените, исто така го наведнуваат нивниот поглед во знак на потчинување.

Спротивно на тоа, мажите употребуваат контакт со очите по повод статус и доминација (мажите се загледуваат –зјапаат- повеќе од жените). Тие користат помалку контакт со очите со еден поединец како начин да се искомунуира: "Вие сте неважен, јас имам повисок ранг од вас"

Сознанието за тие дивергентни невербални стилови ќе ви помогне подобро да ги разберете сигнали коишто ги испраќате, и како можат истите да бидат да протолкувани и погрешно протолкувани. Обрнете внимание на однесувањата кои ги поседуваат по навика или кога се социјализирате. Жените треба да обрнат внимание кога го наведнуваат погледот, однесување кое испраќа негативна пораката. Држете го вашиот поглед стабилен и директен како што доликува на рамноправен и активен член на интеракцијата.

Треба да се разбере дека и мажите треба да учествуваат во дел од социјалниот живот за време на интеракциите со подолго гледање за да добијат повеќе информации. Всушност, жените погрешно го сфаќаат

недостаток на контакт со очите кај мажите, бидејќи го сметаат за недостаток на интерес.

5.0 Заклучок

Всушност, станува јасно дека невербалната комуникација е многу побитен фактор во секојдневниот живот од вербалната комуникација. Многу пати луѓето ги анализираат изразите на лицето, говорот на телото, контактот со очите и држењето за да добијат целосна слика за емоциите и намерите на нивните соговорници, бидејќи тие се најчесто спонтани и неиспланирани. Од друга страна, вербалната комуникација знае да биде предвреме подготвена, воздржана, двосмислена и ограничена. Бидејќи уште од раните времиња човекот се служел со овој вид на комуникација, а преку истата опстанал и еволуирал, целиот овој труд ни укажува дека треба да обрнеме многу повеќе внимание на вербалната комуникација отколку што тоа го правиме.

Користена литература

1. Patterson L. Miles, *More Than Words, The Power Of Nonverbal Communication* 1999
2. Википедија, слободна енциклопедија – Nonverbal communication - http://en.wikipedia.org/wiki/Nonverbal_communication
3. Skills you need - <http://www.skillsyouneed.com/ps/personal-appearance.html#ixzz3bBRVpBMN>
4. Skills you need - <http://www.skillsyouneed.com/ps/personal-appearance.html#ixzz3bBSRpHid>
5. HelpGuide.org
6. Nelson Odri, *He Speaks, She Speaks*, 2010
7. Emerson Waldo Ralf, Quote
8. Janik Stiven and Welles Rodni, 1996

СЕСИЈА: ПРАВО И ПОЛИТИКА
LAW AND POLITICS SESSION

349.22:331.106

Доц. д-р Билјана Тодорова

СПОРЕДБЕНА АНАЛИЗА НА КЛАУЗУЛАТА ЗА НЕКОНКУРЕНЦИЈА ВО ДОГОВОРИТЕ ЗА ВРАБОТУВАЊЕ

Апстракт

При склучувањето на договорот за вработување, во одделни дејности или на специфични работни места, работодавачот и работникот можат да договорат забрана на конкуренција. Ваквата забрана може да се однесува за времетраењето на работниот однос или по неговиот престанок. Во трудот се анализира клаузулата за неконкуренција во легислативата на одделни европски земји, од една страна, и како облик на ограничување на правото на работа и слободен избор на вработувањето, од друга страна. Забраната за конкурентско дејствување на работникот се среќава под името конкурентски клаузули, клаузули за неконкуренција, рестриктивни договори, договори за неконкуренција и сл. Нејзината честа употреба во современото трудово законодавство е неспорна, со различни модалитети, условена со потребата од заштита на одредени интереси на работодавачот.

Клучни зборови: забрана за конкуренција, конкурентска клаузула, работен однос, работник, работодавач, вработување.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE NON-COMPETITION CLAUSES IN LABOUR CONTRACTS

Abstract

In the labor contracts, for particular fields or specific job positions, the employer and the employee may agree on a prohibition of competition. Such prohibition can be agreed for the duration of the labor contract or even after its

expiry. The paper analyzes the non-competition clause in the legislation of certain European countries on one hand, and the limitation of the right to work and the freedom of choice of employment, on the other. The prohibition of competitive activity of the workers is found under the name: competing clauses, non-competition clauses, restrictive agreements, restrictive covenants, non-competition covenants, etc. Its frequent use in modern labor legislation is undeniable, with different modalities, conditioned by the need to protect certain interests of the employer.

Keywords: *ban on competition, competing clauses, non-competition clauses, restrictive agreements, restrictive covenants, non-competition covenants.*

Вовед

Гледано историски уште во 1415 год. во Англија важело правилото дека ограничувањата во трговијата не треба да се применуваат (*Alger v. Thacher*). Оваа забрана останала непроменета сè до 1621 год., кога било прифатено дека одредено ограничување со границите во определена географска локација е применлив исклучок во однос на претходното апсолутно правило. Речиси сто години подоцна, еден исклучок станал правило со пресвртниот случај 1711 год. на Митчел против Рејнолдс, кој воспоставил модерна рамка за анализирање на апликативноста на неконкурентски договори (*M. v. Reynolds*, 53).

Денес, еден од најзначајните облици на ограничување на слободниот избор на вработување (правото на работа и слободата на работа) е забраната за конкуренција на работодавачот. Забраната за конкуренција на работодавачот трае за времетраење на работниот однос на вработениот на кој таа се однесува. Меѓутоа, често договорот за вработување содржи обврски за вработениот и по престанувањето на работниот однос тој да се воздржи од одредени работи. Токму ваквата забрана за по престанокот на работниот однос е најспорното прашање од овој институт.

Конкурентска клаузула или договор за забрана на конкуренција, е термин кој се користи и во законите за работни односи на повеќето земји од Европската Унија, според која вработениот се согласува да не се стреми кон слична професија или трговија која е во конкуренција против работодавачот. Користењето на ваквите клаузули се темели на можноста дека по нивното прекинување или резигнација, вработениот може да почне да работи за конкурент или самостојно да започне деловна активност и се здобие со конкурентска предност со помош на злоупотреба на доверливи деловни информации од работата на поранешниот работодавач. Спротивно на тоа, еден работодавач може да ја злоупотреби конкурентската клаузула во договорот со цел да го спречи вработениот да се вработи било каде.

1. Видови договор за неконкуренција

Забраната за конкуренција во Европа, општо земено, е дозволена само ако работодавачот покаже легитимен деловен интерес за забраната на конкуренција. Генерално постојат четири типови договори за неконкуренција (*Sack, S. Mitchell, 104*):

- неконкурентски договори чија цел е да се спречи еден поранешен вработен од директна конкуренција или работа со конкурентска фирма, обично во рамките на дадена географска област во определен период по престанувањето на работниот однос;

- договори за неработење чија цел е да се спречи еден поранешен вработен да заснова работен однос со поранешните клиенти, барајќи или прифаќајќи нарачки за стоки и услуги, во определен период по престанувањето на работниот однос;

- неприземачки договори чија цел е да се спречи еден поранешен вработен од регрутирање поранешни колеги во определен период по престанувањето на работниот однос;

- ограничувања за користење доверливи информации чија цел е да се забрани употреба на било какви доверливи информации стекнати од страна на вработениот за времетраење на работниот однос.

Лојалноста на вработениот е легитимен интерес на работодавачот. Верноста на вработениот претпоставува „меѓу субјектите на работниот однос да постои однос „*intuitu personae*“, посебен вид личен однос кој во суштина е поличен и поинтензивен отколку обичниот договорен однос“. Основот на легитимноста за забрана на конкуренција се обидува да се најде и во начелата на работната и деловната етика - добрите деловни обичаи. Забраната за конкуренција почива на забраната за нечесно постапување на работникот кон работодавачот. Не е чесно да се работи за еден работодавач, а истовремено да му се конкурира работејќи за друг работодавач или за сопствена сметка. Работењето за конкурентски работодавач е повреда на обврската за лојалност на работникот (*Лубард, 142*).

Со забраната за конкуренција работодавачите ги штитат своите деловни интереси, но од друга страна, некои видови забрана на конкуренција наметнуваат неразумни рестрикции за работникот, кои се чини дека би биле сериозна пречка за стапување на ново работно место во област за која тој има стекнато искуство. Работодавачот мора да има предвид дека забраната на конкуренција не смее да оди над она што е навистина потребно за да тој ги заштити своите легитимни деловни интереси. Во спротивно ваквата забрана би биле неприменлива. Основот за постоење забрана на конкуренција на работодавачот се наоѓа во природата на работниот однос, како двостран и товарен правен однос, во кој правата и обврските на неговите субјекти меѓусебно се условени. Кај овој однос, впрочем како кај сите договорни односи, обврските на едниот субјект истовремено со самото тоа се права на другиот и *vice versa*, а се под услови и во границите уредени во општите трудово правни акти, како и во нив допуштените мерки на поединечниот договор за вработување, односно друг формално-правен основ

за засновање на работно правен однос. Значи, во работниот однос се исполнуваат и мораат да се исполнуваат легитимните, т.е. од законодавецот признати и заштитени интереси без чие почитување би изостанале причините за постоење и на самиот работен однос, неговиот *raison d'être* (Богичевиќ, 141).

2. Велика Британија

Во Велика Британија конкурентските клаузули најчесто се вклучени во договорите за вработување на работници со подолг стаж. Ако работодавачот му даде отказ на вработен со ваков договор за вработување тогаш и условите за престанување на работниот однос мора да се во согласност со тој договор. Ако работодавачот го прекрши договорот за вработување на работникот, на пример со непочитување на отказниот рок што бил договорен во истиот, тогаш и конкурентската клаузула нема да биде важечка (*Stenhouse Ltd v. Phillips*). Неконкурентските договори се *prima facie* против јавната политика и според тоа се неспроведливи, освен ако не се сметаат за разумни во однос на интересите на засегнатите страни и на јавноста. Постојат две фази во оценување на разумноста. Прво, договорот мора да биде изготвен така да ги штити само легитимните деловни интереси на поранешниот работодавач. Легитимните деловни интереси подразбираат врска помеѓу купувачот, клиентот и снабдувачот, трговски тајни или други податоци од доверлива природа. Второ, границите на ограничувањето не смеат да одат подалеку од она што е неопходно за да се обезбеди соодветна заштита на легитимните интереси на поранешниот работодавач.

Фактот што работодавачот му обезбедува паричен надоместок на работникот за било кој период на ограничување, не му дава право на работодавачот да смета дека со договорот не го нарушува јавниот интерес. Иако ова не значи дека судовите би го поништиле целиот договор помеѓу двете страни, ако една или повеќе одредби за ограничување не можат да се

применат, вообичаено се практикува да остане во важност секоја одредба посебно, независно една од друга, ако се утврди дека една или повеќе од нив се неосновани и неважечки.

3. Франција

Неконкурентските договори се вообичаени во договорите за вработување во Франција. Тие не се уредуваат со нормативна регулатива, туку од судската практика и колективните договори. Со нив обично на вработениот му се забранува да работи кај некој конкурент на одреден временски период, во рамките на одредена географска област. Тие мора да бидат ограничени во време, додека нивниот опсег може да се намали ако се сметаат за прекумерно рестриктивни (*Diodes, Inc. v. Franzen*).

Клучниот елемент во одредувањето на правната важност е дали всушност неконкурентскиот договор го спречува работникот да работи во својата област. Така, дури и ако легитимните деловни интереси на работодавачот го оправдаат ограничувањето, судовите се фокусираат на тоа дали всушност правото на работникот за работа е загрозено. Неконкурентските договори не можат да го спречат работникот од вршење на дејност која е во согласност со неговото образование, професионална обука и професионално искуство (*TFS Derivatives Ltd v. Morgan*).

Работодавачот не треба да му плати на работникот исто колку што бил неговиот надомест за време на целиот период на неконкурентскиот договор, но тој мора барем да биде еднаков на 30-50% од месечниот надомест на работникот за секој месец на ограничување.

Бидејќи нивото на финансискиот надоместок може да биде доста висок, кога се размислува за отказот на вработениот и се проценува ризикот од било каква конкурентска активност, работодавачот може да одлучи, знаејќи дека ризикот не е многу голем, да не го спроведе неконкурентскиот договор. Според францускиот закон работодавачот може доброволно да се

откаже од спроведување на договорот и со тоа да избегне плаќање на било каков финансиски надомест. Сепак, францускиот Врховен суд се изјаснил дека во отсуство на било какви одредби од колективните договори или договорите за вработување во однос на постапката за доброволно одрекување од неконкурентскиот договор, работодавачот мора да го извести работникот навреме, т.е. во рок од една месец од одлуката, од намерата да се откаже од неконкурентскиот договор (*Thomas v. Farr plc & Hanover Park Commercial Ltd*).

4. Германија

Во Германија со цел конкурентските ограничувања да бидат валидни мора да бидат исполнети следниве услови:

- забраната мора да служи за заштита на легитимните деловни интереси на поранешниот работодавач. Нормално, таа може да обезбеди заштита на работодавачот само во тој дел од деловната активност во кој работникот бил вработен. Неразумните клаузули, на пример забрана на слични работни места во цела Германија, можат да бидат поништени;

- забраната не може неразумно да го спречува вработениот од заработка за живот;

- забраната е задолжителна само ако работодавачот се обврзал да плати надомест за времетраењето на забраната од најмалку половина од бруто плата која вработениот ја заработил непосредно пред да заврши неговиот работен однос (обврската да се плати надомест може да биде исклучена кога договорите се однесуваат на членови од надзорниот одбор и управни позиции). Доколку договорот одредува помал надомест, тогаш работникот може да избере да го прифати плаќањето и да се обврзе со неконкурентски договор. Работникот исто така може да ја одбие исплата со што во ваков случај неконкурентскиот договор е неспроведлив; и

- забраната може да важи најмногу до две години. Секоја клаузула чија цел е да се забрани конкурентноста за повеќе од две години, по истекот на тие две години, нема правна важност,

5. Италија

Во Италија неконкурентските договори се дозволени само ако се потврдени во писмена форма, надоместот е платен на вработениот и ограничувањето е дефинирано во рамките на одредени граници кои се однесуваат на цел, време и локација.

Времетраењето на ограничувањето не може да биде подолго од пет години, во случај кога се однесува на вработени на извршни работни места, а три години во други случаи. Доколку и двете страни се согласат договорот да трае подолго, тогаш времетраењето се сведува на веќе спомнатиот период од пет, односно три години. Сепак, неконкурентскиот период вообичаено се ограничува на шест до дванаесет месеци за сите вработени (*Italian Civil Code, Article 2125*).

Надоместот треба да е во корист на работникот и не треба да биде симболичен, нечесен или непропорционален со соодветната жртва на вработениот. Износот на надоместот зависи од следниве елементи: времетраењето на неконкурентскиот договор; географскиот опсег на неконкурентскиот договор; вид на работни обврски кои биле извршувани за време на вработувањето и платата на вработениот.

Работникот и работодавачот можат да се согласат надоместот за неконкурентската клаузула да се плаќа секој месец заедно со платата додека трае работниот однос. Во овој случај, надоместот е во вид на дополнителен процент додаден на платата и за истиот не постои минимален износ (*Italian Civil Code, Article 2125*). Неконкурентскиот договор може да се однесува и за работни обврски различни од оние што вработениот ги извршувал во компанијата на работодавачот, сè додека тоа не го спречува вработениот од

спроведување на било какви работни активности поврзани со неговите претходни искуства.

Заклучок

За неконкурентската практика во законската регулатива на соодветните држави се гледа дека судовите имаат развиено (во јурисдикциите на обичајното право, како што е Велика Британија) или имаат подготвени сеопфатни упатства за разумноста и спроводливоста на неконкурентските договори (во кодифицирани правни системи, како што се Франција и Италија). Сепак, овие упатства се употребливи само ако работодавачот и работникот се сметаат себе си обврзани со истиот домашен закон. Меѓутоа, можат да постојат проблеми (што не се предмет на проучување на овој труд) кои се јавуваат во обидот да се примени странски неконкурентски закон. Постојат два аспекта при таквата примена: дали судовите ќе ја почитуваат и применуваат странската клаузула за избор на закон и на кој начин, доколку спроводливоста е утврдена од страна на странскиот суд, пресудата може да се спроведе.

Користена литература

- Alger v. Thacher, 36 Mass. 51, 52 (1837).
- *Diodes, Inc. v. Franzen*, 260 Cal. App. 2d 244, 255 (1968).
- Др. Б. Лубарда, *Забрана конкуренције у радном праву*, Привреда и право, бр.5-6/92.
- Др. Ч. Богићевић, *Недозвољена конкуренција у радном праву*, Право и привреда, бр. 3-6/95.
- Р. Бркович, *Радни односи*, књига I, Индивидуални радни односи, Крагујевац, 2007.
- S. Mitchell Sack, *The Employee Rights Handbook: The Essential Guide for People on the Job*, New York, 2000.

- *Stenhouse Ltd v. Phillips* [1974] AC 391.
- *TFS Derivatives Ltd v. Morgan* [2004] EWCH 3181.
- *Thomas v. Farr plc & Hanover Park Commercial Ltd* [2007] EWCA Civ 118.
- *Herbert Morris Ltd v. Saxelby* [1916] AC 688.
- <http://www.abanet.org/antitrust/at-committees/at-ic/pdf/spring/06/006.pdf>

342.8:342.511]:342.4(4977)

Проф. д-р Живко Андревски
Доц. д-р Билјана Тодорова

ИСТРАЖУВАЊЕ НА ПОЛИТИЧКИОТ ПРОЦЕС ПРИ ПРЕТСЕДАТЕЛСКИ ИЗБОРИ (ОД АСПЕКТ НА УСТАВНИТЕ И ЗАКОНСКИТЕ РЕШЕНИЈА)

Апстракт

Функцијата Претседател на Републиката во уставниот и политичкиот систем на Република Македонија е воведена со амандмани на Уставот на СРМ од 1974 година, претежно како церемонијална функција што е потврдено и со фактот дека го избираше Собранието на СРМ, со двотретиноско мнозинство гласови од вкупниот број пратеници. Целосно етаблирање на оваа функција беше воспоставено со Уставот на РМ од 1991 год., донесен на 17ноември и прогласен на 21 ноември истата година. Во изминатите дваесетина години, врз основа на уставните одредби, се одржаа пет изборни циклуси за Претседател на Република Македонија (во 1994, 1999, 2004, 2009 и 2014 година).

Предмет на елаборација на овој труд се димензиите на изборниот процес за Претседател на државата (кандидирање, кампања, гласање) но не и белезите (квалитетот и компонентите) на извршувањето на функцијата од страна на нејзините конкретни носители.

Клучни зборови: *Претседател на Република Македонија, изборен процес, Државна изборна комисија, општински изборни комисии, медиумско покривање на изборите.*

RESEARCH OF THE POLITICAL PROCESS IN PRESIDENTIAL ELECTIONS (IN TERMS OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL PROVISIONS)

Abstract

The function President of the Republic in the constitutional and political system of the Republic of Macedonia is introduced with amendments to the Constitution of the Socialist Republic of Macedonia in 1974, mostly as a ceremonial function as evidenced by the fact that the President was elected by the Assembly of SRM, by a 2/3 majority vote of all the Members of Parliament. Complete establishment of this function was done by the Constitution of Republic of Macedonia in 1991, adopted on the 17th November and declared on 21st November 1991. In the past twenty years, based on the constitutional provisions, five elections for President of the Republic of Macedonia were held (in 1994, 1999, 2004, 2009 and 2014).

Subject to the elaboration of this paper are the dimensions of the electoral process for President of the country (running, campaigning, voting) but not the marks (quality components) of the execution of the function by its specific carriers.

Keywords: *President of the Republic of Macedonia, the election process, State Election Commission, Municipal Election Commissions, and media coverage of the elections.*

Вовед

Претседателот на Република Македонија се избира на општи, тајни и непосредни избори од страна на сите граѓани на Република Македонија со право на глас на денот на гласањето. За Претседател на Република Македонија може да биде избрано лице кое е државјанин на Република Македонија, на денот на гласањето има наполнето 40 години живот, деловно способно и да нема законски и други пречки за извршувањето на функцијата. За кандидирање е потребно да се обезбедат најмалку 10.000 гласачи кои со своите потписи гарантираат дека ја подржуваат одделната кандидатура или најмалку 30 пратеници од актуелниот состав од Собранието на Република Македонија.

Претседателот на Република Македонија ја претставува државата пред домашната и пред меѓународната јавност, односно во меѓународниот систем и простор, тој е врховен командат на вооружените сили на државата и врши други функции врз основа на Уставот и законските одредби.

Изборниот процес, по правило, се остварува во два круга, а во првиот круг може да биде избран кандидат кој освоил најмалку педесет отсто плус еден глас од вкупниот број гласачи од Избирачкиот список, додека во вториот круг се натпреваруваат двајцата кандидатите кои во првиот круг освоиле најголем број гласови и за претседател ќе биде избран кандидатот кој добил повеќе гласови во однос на противкандидатот, под услов на гласање да излегле најмалку 40 отсто од вкупниот број гласачи.

Постои посебна постапка за разрешување на Претседателот на РМ (кому мандатот може да му престане и по други основи како што се оставка, привремена или трајна спреченост за вршење на функцијата и сл.) доколку ги прекрши Уставот и законите, а предлог може да поднесе Собранието на РМ со двотретинско мнозинство од вкупниот број пратеници за кој конечно се изјаснува Уставниот суд на РМ, со двотретинско мнозинство од вкупниот број членови. Одлуката на Уставниот суд е извршна и непроменлива.

Разработка

Предлагаме четири целини од прашања за аналитичко проучување и согледување поврзани за политичкиот процес за избор на Претседател на Република Македонија.

Прво прашање: потребно е со аналитичко синтетички пристап да се лоцира функцијата на Претседателот на РМ во структурата на државната власт и со метод на класификација да се категоризира уставната позиција на Претседателот на Републиката (дали станува збор за силен, среден или слаб претседател).

Анализата претежно би била насочена кон елаборација на уставните овластувања на Претседателот на Република Македонија кои произлегуваат од фактот што тој го добива легалитетот и легитимитетот на општи, тајни и непосредни избори. Притоа треба да се доработат функциите на Претседателот во сферата на надворешната политика на државата (претставување на државата во билатерални, мултилатерални и меѓународни организации и системи), потоа во правата, надлежностите и обврските во врска со именувањето и поставувањето претставници на РМ во други држави (амбасадори и конзули и во други трајни, повремени или ad hoc организации и институции).

Со споредбено проучување да се согледа позицијата на Претседателот на Република Македонија во сферата на одбраната според фактот што тој е врховен командат на вооружените сили на РМ и што го именува Началникот на Генералштабот на Армијата на РМ, како основен носител на одбранбениот систем на државата. Споредбеното проучување наложува анализа на уставните одредби, законските решенија за улогата на Претседателот во одбраната и местото на функцијата на Претседател на државата во стратешки и наменски документи и анализи од сферата на одбраната.

Наредна целина за анализа на позицијата на Претседателот на државата во организацијата на власта е сферата на безбедноста (која произлегува од фактот што тој претседава со Советот за национална безбедност во кој членуваат уште и Претседателот на Собранието на Република Македонија, Претседателот на Владата на Република Македонија, министрите за одбрана, внатрешни работи и надворешни работи како и двајца членови што ги избира Претседателот на Републиката). Тука треба да се вброи и фактот што Претседателот на Републиката го поставува и директорот на Агенцијата за разузнавање (со функциите што ги има ова тело).

Заради допрецизирање на анализата е нужно да се согледа и правното, политичкото и практичното значење на фактот што Претседателот на Републиката предлага и двајца членови на Уставниот суд на РМ (кои ги избира Собранието на РМ), посебно од аспект на фактот што Уставниот суд во конечна варијанта одлучува за одговорноста/разрешувањето на Претседателот на Република Македонија, поради кршење на уставните и законските одредби. (Дали судиите што се избрани на предлог на Претседателот на Републиката имаат правна и морална обврска да го штитат Претседателот на државата при евентуален процес на негова одговорност, односно разрешување?)

Второ прашање: заслужува научна обработка и прашањето на можноста за кандидирање на конкретни личности за Претседател на РМ. Имено, според Уставот, кандидат за Претседател на РМ можат да предложат најмалку 10.000 граѓани со право на глас (по посебна процедура со утврдување на нивниот идентитет и согласност за поддршка на дадената кандидатура дадена пред надлежен орган), и втор начин на кандидирање е со поддршка од најмалку 30 пратеници од актуелниот состав на Собранието на РМ (со прецизирана процедура за очигледна согласност за поддршка на нечија кандидатура од страна на пратениците во Парламентот).

Анализата треба да ги расветли прашањата на партиско кандидирање на лица за функцијата Претседател на Република Македонија (со оглед на тоа што сегашните уставни решенија овозможуваат само граѓански или пратенички кандидат). Иако во практиката е лесно да се утврди која политичка партија, односно која политичка групација го кандидира конкретниот кандидат, сепак, треба да се има на ум, дека листата на кандидати би била многу поголема доколку легалните политички партии директно би можеле да предлагаат кандидат за Претседател на Република Македонија (речиси во целиот период на повеќепартиски систем и живот во Република Македонија, легални и легитимни политички партии во државата во секој момент, имало околу 50, што значи дека тие би можеле да се појават во улога на директни непосредни предлагачи). Факт е дека политичките партии посебно т.н. мали политички партии, во функција на промоција на своето егзистирање, својот идентитет и можни идеи, би го користеле со предлагање претседателски кандидат и негово присуство во изборниот процес.

Трето прашање: веќе е речено дека изборниот процес за Претседател на Република Македонија во многу нешта е самосвоен што значи и различен во однос на локалните и парламентарните избори. Како едно од прашањата што се наметнува е моментот што при избор на составот на советите на општините определен број гласови го губат своето значење поради примената на Донтовиот модел за членови на советите на општините. И при парламентарните избори, кои во Република Македонија се одржуваат во шест изборни единици, со пресметување на најмал заеднички количник определен број гласови немаат влијание врз бројот на пратениците што би ги добила одделна политичка партија.

Иземајќи ги неважечките ливчиња (од правна, техничка или друга природа) во изборниот процес за претседателски избори таквата загуба на гласови е невозможна.

Прочувањето на важноста и влијанието на секој глас во претседателските избори треба да претпостави и математички и теоретски можни ситуации како што се буквално ист број гласови на двајцата кандидати во вториот изборен круг, и практиката што од тоа може да произлезе. Во рамките на ова прашање треба да се димензионира и значењето и улогата на општинските изборни комисии чија што функција би се свела на техничко-организациско посредничко место.

Четврто прашање: Сметаме дека е мошне инспиративно за елаборирање прашањето на улогата на масовните медиуми во изборниот процес и нивното влијание врз завршниот изборен резултат при избор на Претседател на Република Македонија.

Во изминатите изборни циклуси се случуваше непојавување на еден од кандидатите за завршно телевизиско соочување со противкандидатот, што може и треба да се смета за историска штета за квалитетот на демократскиот процес во државата, за политичката и медиумската историја воопшто. По правило, завршните соочувања ги избегнуваа кандидатите кои врз основа на партиско политичката и медиумската поддршка, односно врз основа на релативно објективизирани резултати за нивниот рејтинг, веруваа во изборна победа. Оттаму, според нивното верување ги избегнуваа овие дуели со уверување дека тие можат само да им штетат и според очекуваниот изборен резултат и во однос на престижот и угледот што би го имале во политичката и пошироката јавност во државата. Можно е да се провери и тезата дека кандидатот кој го избегнува ваквото соочување повеќе мисли на својата изборна победа, отколку на граѓаните, и на јавноста воопшто.

Заклучок

Изборниот процес при изборот на Претседател на Република Македонија треба да се проучува (анализира, согледува и проектира) како посебен, оригинален феномен, различен од изборни процеси за локални

избори (избор на градоначалници на општините и советници во советите на општините, односно од парламентарните избори за состав на Собранието на РМ и за избор на Влада на РМ). Пристапот во проучувањето на овој изборен процес треба да се постави според фактот што Претседателот се избира на општи, тајни и непосредни избори, при што практично е тешко да се избере личност во еден изборен круг и врз која основа го влече легитимитетот, посебно во соодносите со Владата (владејачката парламентарна коалиција) и институционално со Собранието на РМ. Оттаму, може да се заклучи дека е многу пошироко полето за истражување отколку само фазите на изборниот процес (како примери можат да се наведат владеењето на Претседателот на Републиката во услови кога нема реално дејство врз владеачката политичка партија во парламентарниот систем, кога е/или не е под влијание на Владата и парламентарното мнозинство; кога е/или не е оспоруван од некои од парламентарните или од некои од вонпарламентарните политички субјекти).

Се разбира, е можен и компаративен пристап со проучување на исти или слични уставни позиции на Претседателот на Републиката во други уставни и политички системи, односно со различни уставни и законски права, овластувања, надлежности и одговорности.

Литература

- Андревски, Живко: **Сега е точно**, ФМБ, Скопје, 2005.
- Андревски, Живко: **Преинформирани или недоволно информирани гласачи**, Институт за социолошки и политичко-правни истражувања, Скопје, 2006.
- Мојаноски, Цане: **Основи на општественото уредување**, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“- Педагошки факултет „Гоце Делчев“, Штип.
- Ulrich K. Preuss: **“Patterns of constitutional evolution and change in Eastern Europe”** in Joachin J. Hesse and Nevil Johnson (ed.), **“Constitutional Policy and Change in Europe”**, 1995.
- Шкарик, Светомир; Силјановска, Д., Гордана: **Уставно право**, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“- Правен факултет „Јустинијан Први“, Скопје, 2007.
- Шкарик, Светомир: **Споредбено и македонско уставно право**, Матица, Скопје, 2004.

32.071.1/2-027.21

М-р Виолета Паунковска
violeta.paunkovska@eurm.edu.mk

СОВРЕМЕНИ ПРЕДИЗВИЦИ НА ПОЛИТИЧКАТА МИСЛА

АПСТРАКТ

Една од најстарите општествени науки е науката за политиката. Низ историјата на човекот кога човештвото преминува од првобитна заедница во класно општество е периодот на појава на политиката со нејзините феномени на политичката власт, политичките институции, политичките конфликти. Овие облици на политиката имале и сеуште имаат големо влијание во севкупниот општествен живот на човекот бидејќи тие всушност претставуваат креатори на нивната судбина. Затоа и денес политиката е во фокусот на човечкиот интерес.

Среќата и благосостојбата на луѓето зависи од нивната способност да го организираат општеството на најдобар начин. Сите политички облици се поврзани со политичката мисла која ги отсликува актуелните односи во државата и истата се обидува да даде одговор на секое прашање во однос на актуелната политичка ситуација во дадениот период.

Клучни зборови: наука за политиката, политичка власт, политички институции, политичка ситуација, политички облици.

CONTEMPORARY CHALLENGES OF POLITICAL THOUGHT

ABSTRACT

One of the oldest social science is the science of politics. Throughout the history of mankind when man turns the original community in class society is actually a period of occurrence policy with its phenomena of political power, political institutions, political conflicts. These types of policies have had and still

have a great impact on the overall social life of man because they actually represent the creators of their destiny. That is why politics is the focus of human interest.

Happiness and well-being of the people depends on their ability to organize society in the best way. All political forms associated with political thought which reflects the actual relations in the country and it is trying to answer every question about the current political situation in the given period.

Keywords: science, politics, political power, political institutions, political situation, political forms.

Вовед

Политичката мисла од теоретски аспект за прв пат се среќава во V век п.н.е. во античката грчка филозофија. Античките филозофи дале објаснување за политичката мисла дека таа е онаа која поставува прашања во областа на политиката и на истите дава објаснување за кои современата политика треба да ги почитува и да се потпира на истите. Мора да се нагласи генијалноста на Платон и Аристотел за нивните дела и теоретски размисли за политиката и за државата.

Предизвикот да се создаде, да се проектира државна институција која ќе ги задоволи сите барања на човекот, институција која ќе биде најсоодветна и најправедна, датира децени уназад. Па, дури и самиот Платон (428-347) се залагал и ја застапувал идејата за „идеална држава“. Овој предизвик не ги одминува и денешните припадници на политиката, аналитичари, државни функционери кои се носат со тенденција да создадат што поефикасно општествено уредување во државата со забрзана демократизација, преку накрсно оплодени мисли од различни свери и култури како и борба за општествена правда во внатрешноста на земјата и пошироко.

Низ историјата на политиката, политичката мисла во различни периоди кај различни народи и општествени слоеви различно е креирана и истата различно се манифестира во однос на политичката наука. Во средовековната политика со распаѓање на Римската империја, политичката мисла се развива во феудално општество каде што црквата има доминантна улога во истото. Ваквите промени овозмоле да се наметне ставот: „За овоземниот свет како грешен и зложен, наспроти божјиот кој е праведен и вечен. Значи, политичката мисла е подредена на теолошката и нејзината судбина и се движи во рамките на христијанската средновековна идеологија. Општествено-политичките појави и феномени се толкуваат и оценуваат од аспект на владејачката црковна доктрина,,¹³⁶ Во времето на хуманизмот и ренесансата се појавуваат зачетоците на граѓанската политичка мисла а со тоа доаѓа до пресврт во сваќањето на политиката. Тоа е период кога постепено од политичката наука се исфрлаат теолошките елементи и се воведуваат стоково-паричните односи како доминантни во стопанисувањето. Потоа доаѓа периодот на утопискиот социјализам кој се карактеризира со критика за односот на буржоаското општество и спротивностите. „Со својот критички однос утопискиот социјализам се диференцира од буржоаската идеологија изразувајќи го сеуште несозреаниот став на работничката класа кој започнува да се осознава.“¹³⁷ Така потоа се нижат елитизмот кон крајот на XIX век за чии припадници сметаат дека предмет на политичките науки се политичките елити кои се носители на власта и моќта и тие владеат со општеството. Марксистичката политичка мисла која според Карл Маркс секое општество е поделено на класи и основата ја бара во приватната сопственост. Идејата на демократија со која живееме денес е концепт на современата политичка мисла, исто како и доминантните либерални идеи на „индивидуална слобода“, „право на избор“, „човекови права.

¹³⁶ Кекеновски, Јове., (2004), Наука за политиката, Скопје

¹³⁷ Исто,

1. Суштината на политичката мисла

Главна цел на политичката мисла е да се илустрираат аспектите на политичките процеси и појави, нивното создавање, просперитет, соработка и развој. Голем е бројот на научници и политичари кои низ разни анализи и истражувања сакаат да дадат јасна слика на моменталната политичка состојба и се она што ја апстрахира од реалното и позитивното да го сведат на солидно, основно и конкретно со што ќе се овозможат подобри услови за живот во една општествена заедница.

„Други политички научници повеќе се интересираат за односите на населението и властите во демократските држави, особено дали јавното мислење влијае врз одлуките на властите. Други се ангажираат со тоа, како работат одредените политички институции. Тие спроведуваат истражувања со прашања, како што се следниве: дали конгресот ги брани интересите на некои оделни групи, отколку на целото население? Дали судските одлуки зависат од личните вредности на индивидуални судии и групната динамика на судски групи или од релативната моќ на странките во судскиот процес?.. Дали политичките партии ги подобруваат или забавуваат политичките процеси? Колку од политиките на државите се менуваат и зошто?“¹³⁸

Еден политички живот за да може да се остварува потребно е политичко учество на луѓе. Од тука се поставува прашањето: зошто луѓето се вклучуваат во политиката?

„Во теорија најчесто се укажува на следниве причини за вклучување на индивидуата во политиката: подредена состојба на човечкото спознание (на пример, чувство на загрозеност на својата општествена положба, кое според Ласал е рационално и пресметано спознание за своите интереси и неопходност од заземање на нов статус. Според Лејн, желбата за животен успех и должност и реализација на сопствените права, страв за сопствената

¹³⁸ Џенет, Батолф, Џонсон., (2009), Истражувачки методи на политичката наука, Академски печат, Скопје, стр.23

безбедност во општествениот систем итн.), остварување на определено културно-образовно ниво, достапност до информациите и многу други фактори и причини....¹³⁹

Исто така во најопшта смисла потребно е водење на политиката т.е. на политичкиот процес надвор од границите на земјата и во внатрешноста на земјата. А, р'бетот на цел политички процес секако дека претставува власта која влијае врз мобилизација на граѓаните и методите на управување на владеачката класа.

Потребно е водење на стабилен политички процес со постојани институционални облици, функционално искористување на механизмите за донесување на политички решенија и одлуки. Од цврстата заснованост односно стабилност на политичкиот процес се доаѓа до демократските вредности кои се обединувачка идеологија за мнозинството граѓани и партии.

2. Каква е политичката култура на населението во РМ

Политичката култура на населението во Република Македонија се базира на дефицит на демократски традиции и преку изразеноста на културната хетерогеност. Долгиот период на автократските владетели придонесоа недостаток на демократска легитимност и потчинетост на граѓаните кон власта, со што се создава одбојност и резервираност во односот кон самата власт.

„ Во свеста на населението зборот „власт“ сугерира властодржец кој неконтролирано располага со своите поданици – логична спротивност на граѓанската влада која во актуелниот Устав е дефинирана како извршител на волјата на суверените граѓани. Затоа односот кон „власта“ (традиционално туѓата и нелегитимната) не е одреден со лојалноста, со прифаќањето на

¹³⁹ Кекеновски, Јове., (2004), Наука за политиката, авторизирани предавања, Скопје

нејзините одлуки и учеството во нивното донесување и спроведување, туку со настојувањето да се избегне контактот со неа или, доколку не е можно тоа, таа да се изигра.¹⁴⁰

Во последно време во Република Македонија може да се забележи дека терминот „власт“ се помалку е во употреба во речникот на новинарите, политичарите, ителектуалците. Терминот „власт или владино“ е заменет со небулозните формации „позиција“ и „позиционо“.

Половина век комунистичката власт всади длабоки бразди врз населението во облик на комунистичка култура. Тука не е издвоен патријахарлизмот, авторитативните и воените елементи.

„Милитантниот атеизам, кој доминираше во тој период, ги поткопа вековните традиции и кај дезориентираното население предизвика морален цинизам. Општо беззаконие и големите социјални разлики доведоа и во Македонија да доминира начелото „снајди се“ на кое одговараа моделите на мислење и однесување што се неспоиви како со правното регулирање на односите во општеството, така и со рационалноста и делотворноста во работењето и меѓучовечките односи.“¹⁴¹

Ваквото политичко наследство на политичка култура кај населението на Република Македонија не дава некоја голема надеж и перспектива, дека граѓанинот без тешкотија и конфликти ќе стане носител на цивилното општество. Или, потчинувањето кон одредени водачи од страна на населението би можело да претставува „рана“ за демократијата и иднината на Македонија.

Ова е период на радикални економски и општествени реформи на кои им е потребен силен политички фактор. Период кога новата демократска држава во Македонија треба да стане гаранција на слободното цивилно

¹⁴⁰ Универзитет Св. Кирил и Методиј.,(2000),Развитокот на политичкиот и правниот систем на Република Македонија, Македонска ризница,Куманово

¹⁴¹ Исто,

општество ослободено од партиските стеги и етничките заедници. Општеството треба да биде колевка за слободата во демократијата и затоа сите видувања за успешноста и развој на една демократија водат од неговиот развој. Потребно е идеологија и убедување од страна на државната структура за да опстојува демократијата. Доколку народот не верува во неа тогаш тоа би значело дека таа ја губи легитимната форма на владеење.

„Меѓутоа, речиси сите проблеми и тешкотии врз квалитетот на животот во демократски услови имаат директна врска со социјалните и културните патологии кои остануваат далеку од досегот на некои институционални солүции и јавни политики. Затоа, главна тема за расправа забрзано станува токму културата како сретство за остварување на демократијата“.¹⁴²

Реалниот живот во политичката пракса на Република Македонија, укажува дека и покрај направените промени и суштествени чекори кон демократијата засега тешко се оставруваат. Ова се должи на политичката култура и постоењето на три „вида“ луѓе пред јавната сцена нивниот однос кон политиката и политичките институции. Односно од нив ќе произлезат и трите вида на политичка култура: поданици, циници и граѓани.

3. Предизвиците на слободата и правната држава

„Слободен човек е оној кој не е спречен во остварувањето на сопствената волја“ истакнува англискиот политички филозоф Томас Хобс. Човекот треба да е слободен од присилата на одредени барања на туѓата волја и од сите правни ограничувања кои не се произлезени од законодавната власт до она ниво во кој таа ја има нивната доверба.

„Човечкото суштество поседува одредени права со самиот факт што е човек. Оттука, слободите и правата извираат од самата природа на човекот,

¹⁴² Исто,

а не од волјата на државната власт. Затоа, слободите и правата се неотуѓиви и неприкосновени права, кои државната власт може само да ги штити, но не и да ги ограничува или да ги укинува по сопствена волја.¹⁴³

„Недовербата се појавува во моментите кога општествената јавност е во директен однос со одредена институција на системот, а притоа се јавува било каква злоупотреба или прекршување на некое право на личноста која има за цел истото тоа право да го реализира. Повторувањето на ваквата практика допринесува поголем дел од граѓаните да ја изгубат довербата во институциите на системот што треба да се грижат за остварување на граѓанските права.“¹⁴⁴

Недовербата на граѓаните во владејачкиот систем може да предизвика чувство на несигурност во државата. Треба да се води сметка да се откорени страшноста на партијата во државата т.е. да не постои злоупотреба на државните институции за партиски цели. Да се овозможи слобода на човекот во општеството кој ќе биде темел на кој се гради правната држава како и владеење на правото како облик на слобода на човекот.

Заклучок

Современите предизвици на политичката мисла сеуште ги прават суштествените чекори кон демократска консолидација, промените во општеството сеуште се на полето на убедување на ниво на институциите. Политичката култура е фрлена во сенка, таа не се чувствува во цивилното општество. Едно укажува теоријата, а сосема друго политичката пракса.

Современите политичари се оние кои треба да ги исполнуваат барањата на современата демократија. Да создаваат здраво политичко јадро преку кое ќе се реализира концептот за развој како и водење на активни

¹⁴³ Светомир, Шкарик, Гордана, Силјановска-Давкова., (2007), Уставно право (второ издание), Култура Скопје, стр. 351

¹⁴⁴ <http://www.pravdiko.mk>

дебати за најзначајните општествени прашања и компетентни ресурси кои ќе можат да ја имплементираат зацртаната агенда.

Потребно е промена на политички план за изградба на стабилно современо општество во кое ќе доминира граѓанскиот поредок. Ова ќе се оствари само ако постои свесна политичка волја која бара многу повеќе од тоа да се прави набрзина трансвер на институции, технологии...Бидејќи демократијата расте од долу нагоре така што е невозможно да се воведе сила од горе надолу. Демократското општество се гради одвнатре- нанадвор.

Користена литература

1. Кекеновски, Јове., (2004), Наука за политиката, Скопје
2. Ценет, Батолф, Џонсон., (2009),Истражувачки методи на политичката наука,Академски печат, Скопје
3. Универзитет Св. Кирил и Методиј.,(2000),Развитокот на политичкиот и правниот систем на Република Македонија, Македонска ризница,Куманово
4. Светомир, Шкариќ,Гордана, Силјановска-Давкова., (2007),Уставно право (второ издание),Култура Скопје
5. Климовски, С., (2006), Политички партии и интересни групи, Просветно дело, Скопје
6. Мирчев, Д., Христова, Л., (2008), Модерната политикологија – темелите на проучување на политичкиот живот, ФОН и Култура, Скопје
7. Фрчкоски, Љ. Д., Иванов, Ѓ., (2003), Современи политички теории, Правен факултет „Јустинијан Први”, Скопје
8. Хофмајстер, В., Грабов, К., (2013), Политички партии, Фондација Конрад Аденауер, Скопје

9. Универзитет Св. Кирил и Методиј.,(2008),Документи за
Македонија,Правен факултет,,Јустинијан Први,Скопје

Интернет извори

1. www.pravdiko.mk
2. www.euba.edu.mk
3. <http://www.kas.de>
4. www.transparency.mk
5. www.oscepa.org

618.177-089.888.11:340.13(497.7)

Вон. Проф.д-р Викторија Кафеџиска
М-р Симона Шенбакар

Правни и научни аспекти на Законот за Биомедицинско потпомогнато оплодување во Република Македонија

Legal and scientific aspects of the Law of Biomedical Assisted Reproduction in the Republic of Macedonia

АПСТРАКТ

Медицинската наука, се развива многу брзо. Научниците од целиот свет, одамна работат во области, кои се сметаа речиси невозможни, а во некои земји, дури препуштени на шансата. Се разбира, дека, биомедицинското потпомогнато оплодување, сурогат мајчинството и други области не се нови, но од правен аспект, секогаш отварале бројни дилеми. Така, се полемизира (во правната сфера, бидејќи медицинската е неспорна), колку ваквите постапки, ги штитат, човековото достоинство, неговите права и приватноста.

Законот за биомедицинското оплодување Република Македонија е еден од најлибералните закони од ваков вид, но до денешен ден, не е направен обид да се пополнат празнините и недореченостите кои постојат, иако е донесен уште во 2008 година. Во оваа смисла, се отвара и дилмета, дали и како, правно да се регулира можноста да се роди за друг (сурогат мајчинство), поради што во 2014, Законот за биомедицинско оплодување беше дополнет, со можноста и во Македонија да се стане сурогат мајка. Ова пак, отвори простор и за усогласување на *нормите од* семејното право, особено во делот на стекнување и извршување на родителските права.

Огромниот експериментален простор во медицинскиот дел, во уредувањето на законодавството ја наложи и потребата за целосна забрана,

за клонирање на луѓе (човечко суштетство генетски истоветно со друго) , што е кривично дело. Исто така, кривично дело е, и оплодување на јаце клетка со сперматозоид од животно, или животинска јајце клетка со сперматозид од маж.

Значи, пред нас се отавра дилемата, колку брзиот развој на медицината, може да биде следен, со Законите, односно, колку овие нови области ја ставаат пред огромни предизвици, пред се правната наука, а да не зборуваме за етичките граници. За нив, човекот може да се раководи, само според Кантовиот принцип, дека само звезденото небо е над нас, ама моралните принципи во нас.

Клучни зборови: биомедицинско оплодување, сурогат мајчинство, медицина, наука, право

APSTARCT:

The medical science develops quickly. Scientist from all around the world work on areas which used to be considered impossible; while in certain countries scientific pursuits are left to chance. Assisted reproduction techniques (ART), surrogacy and other areas are of course not new, but have always opened numerous dilemmas. From legal aspect it is discussed whether ART protect human dignity, human rights and privacy.

The law of biomedical assisted reproduction in the Republic of Macedonia is one of the most liberal laws of its kind even though certain aspects of ART were not fully addressed up to 2008, when the law was put into force. Consequently in 2014, the possibility of surrogacy which was not covered in the initial version of the law, was additionally regulated and further allowed in the Republic of Macedonia. This opened new space for harmonization with the Law for family rights especially in the part of acquisition and fulfillment of parents' rights.

As a consequence of the ability to freely run experiments within the medicine area, the law strictly prohibits human cloning (a human which is

genetically identical to another human), which is an offense and is penalized. It is also an offense to fertilize a human oocyte with animal spermatozoon, or an animal oocyte with a human spermatozoon.

Therefore we ponder over the dilemma whether the quick medicine and scientific developments could be followed by the legislature, and how greatly the new medicine areas pose moral and ethical challenges to the science of law.

Key words: assisted reproductive technologies, surrogacy, medicine, science, law

БОВЕД

Маж од Австралија настардал, со моторот, во тешка сообраќајна несреќа. Со оглед на тоа, дека тој и неговата сопруга, активно работеле да добијат дете, жената, не сакала да се откаже од оваа идеја. Два дена одела, по разни институции и судови, се додека, не издејствувала дозвола, да извади сперма од својот покоен сопруг [1].

Ова било направено со специјален метод, во кој биле извлечени сперматозоиди, кои во еден дел биле замрзнати, а останатите, биле вбригнати во сопругата на покојникот. За среќа, овој обид бил успешен и по девет месеци е родено бебе, кое сега има една година [1].

Случајот е толку контроверзен, што ја подели научната заедница. Уникатен е, и затоа што, ова е прв пат, да се извади целосно употреблива сперма, со нималку оштетна ДНК, од човек кој починал пред само 48 часа. Досега рекордот бил, семена течност стара, нешто повеќе од еден ден [1].

Овој пример, само ги илустрира, речиси непостоечките граници во медицината. Ин витро, оплодувањата не се ниту новост, ниту некој, веќе ги смета за нешто невообичаено. Меѓутоа, ако оваа постапка е стара 50-тина години, а кај нас, првиот Закон е донесен, дури во 2008 година, доволно илустративно говори, за расчекорот меѓу правната и медицинската наука.

Ин витро, оплодувањето е постапка со која на брачните или вонбрачните партнери им се овозможува, да дојдат до потомство, доколку, од низа здравствени причини, не можеле тоа да го реализираат по приорден пат. Постојат два вида на ваква репродукција а тоа е т.н. автологно оплодување, (сопствени полови клетки и ембриони) и алогенично оплодување во кое се користат туѓи клетки, поради спречување на тешки наследни болести или поради невозможноста да се произведат свои (на пример во случаи каде жената не овулира т.е не продуцира јајце клетки; кога мажот има отсуство на сперматогенеза и има дијагностицирана азооспермија – отсуство на сперматозоиди во семената течност; и во случаи на самохрани мајки кои користат донирана сперма) . Овие два вида на оплодување, се спроведуваат, преку внатретелесно и вонтелесно оплодување. Законот, потоа ги регулира советодавните постапки, како психолошкото советување, родителскиот статус, па се до начинот на донирање на половите клетки и нивото чување но исто така ги регулира и етичко – сензитивните прашања. Затоа овој закон забранува бирање на пол, мешање на клетки , тргување и јавно огласување, забрана за клонирање на човечко суштетство [2].

Воочлив, е податокот дека во овој закон за биомедицинско потпомогнато оплодување, од 2008 година, сурогат мајчинството било забрането, но во 2014 година, законот е дополнет, токму со можноста за раѓање на дете за други.

ПРАВНИ АСПЕКТИ

Законот за биомедицинско потпомогнато оплодување (во натамошниот текст БПО) превзема делови и од Законот за семејство, зашто неминовно ја регулира и сферата на родителските права.

Така, право на користење на оваа постапка, имаат лицата кои се во брак или живеат во вонбрачна заедница, односно според возраста и

здравствената состојба се во можност да бидат родители. Доколку, токму поради , нивната здравствена состојба не се во можност да ја реализираат ин витро постапката, се упатуваат на посвојување, кое пак, е исто така регулирано со Законот за семејство [3].

Од правен аспект, секако, најважно е давањето писмена согласност. Имајќи ги во предвид постапката и потеклото на половите клетки, дадената писмена согласност е признавање на татковството, односно мајчинството при раѓањето на детето. Ова директно се одразува врз нивните родителски права и обврски, на живо роденото дете, кое, потоа, станува нивни полноправен законски наследник, чии права со ништо не можат да бидат оспорени (освен во точно набројаните законски причини за утврдување на недостојнот при наследувањето). Идните родители можат да се откажат од постапката, се додека клетките или ембрионите, не се внесат во телото на жената.

Измените во Законот за БПО, овозможија и сурогат мајчинство. Компаративните анализи за правното регулирање, на оваа материја покажуваат, дека некои земји дозволиле сурогат мајчинство, само од алтруистичка природа , односно без надомест, (Холандија, Белгија, Украина, Обединето Кралство) па се до целосна забрана (Исланд, Франција, Италија) [2] . Во Чешка, Полска, Грција, не е регулирано со закон.

Овде треба да се нагласи дека според првиот член од измените, кои го овозможија сурогат мајчинството, таа се определува како: „Сурогат мајка,, е жена на возраст над 21 година живот, психо-физички здрава, која носи ембрион или фетус кој бил зачат со постапка на БПО и кој е добиен со спојување на јајце клетка и сперматозоиди на жена и маж кои се во брак и која има намера да го предаде детето по раѓањето на брачната двојка.“ Жената од каде доаѓаат јајце клетките бидејќи не може да роди свое дете (на пример, нема матка, ама има јајници) – може да побара право да најде сурогат мајка. Токму затоа концептот за сурогат мајка е дополнет во законот

за БПО, а не во Законот за семејство. Инаку сеуште е забрането да се роди ДЕТЕ ЗА ДРУГ [2].

Законот предвидува кои се правата и обврските на сурогат мајката. Од правен аспект, најважно е што сурогат мајката нема родителски права и обврски кон детето. Овде писмената согласност е токму, откажување од родителските права. Дури, податоците за мајката, не му се достапни на детето, се до неговата 18 година. Како мајка на детето во матичните книги се заведува жената на чие барање е реализирано сурогат мајчинството [2].

Инаку сурогат мајката може да роди само едно вакаво дете и нема право да поведе постапка за прекинување на бременоста. Законот забранува рекламирање на сурогатството, односно нудење на услугите за сурогат мајка [2].

НАУЧНИ АСПЕКТИ

Законот за БПО во Република Македонија е еден од најлибералните закони од ваков вид со кои што, сепак, легално се ограничува, но не и забранува, и научно истражувачката работа со човечки ембриони, под услов да е изведена во строго контролирани лабораториски и правни услови. Од друга страна, законот забранува, мешање на клеточна содржина од две жени и клонирање на човек (човечко суштество генетски истоветно со друго човечко суштество) [2].

Мешањето на клеточна содржина од две жени, исто како и сурогатството, веќе би претставувало вклучување на трета личност во процесот на ин-витро оплодување но во сосема поинаков контекст. Имено, во природната хумана репродукција потомокот генетски е истоветуван со *само* два родитела и ова се смета дека е генетската норма. Меѓутоа во текот на научно напредни БПО процедури, се уште неприсутни во Република Македонија, доаѓа до случаи каде и трета личност може да допринесе во генетската мапа на индивидуата. Размената на нуклеарен (јадрен) или

цитоплазмичен генетски материјал помеѓу ооцити и ембриони отвара нови репродуктивни опции за превенција на одредени заболувања како на пример наследните митохондријални болести [4].

Митохондриите се клеточни органели кои во себе носат свој генетски материјал, различен од јадрениот, каде се кодирани 37 гени, сите вклучени во оксидативната фосфорилација (процес преку кој клетката се снабдува со енергија) или пак митохондријална делба [5]. Митохондријалната дисфункција е препознаена како значителна причина за бројни сериозни болести кои афектираат пред сè органи со висока метаболичка побарувачка. Вакви органи се мозокот, срцето, мускулите и централниот нервен систем. Митохондријалните болести резултираат од мутации во самата митохондријална ДНК, или пак од нуклеарни гени кои што се инволвирани во митохондријалната функција. Не постои третман што би ги излекувал пациентите со митохондријална болест. Поради лимитираните опции за пренатална и преимплантациска дијагноза на оваа проблематика, вниманието до сега е фокусирано пред сè кон превенција на пренесувањето на митохондријалната болест. Бидејќи митохондријалната ДНК е наследна преку мајката најпроминентен пример за репродуктивна опција во вакви случаи е нуклеарниот трансфер (или “замена на митохондријалниот геном,”) [4].

Оваа процедура вклучува трансфер на герминативната везикула (јадрото) од несозреана јајце клетка заболена од митохондријална болест, во донорска здрава јајце клетка чие јадро е претходно отстрането. Донорската јајце клетка во овој случај се разбира е од трета личност, односно втора жена, која што ќе послужи само како средина во која има здрави, незаболени митохондрии и на тој начин ќе се спречи митохондријалната болест.

Заклучно со Февруари 2015 година, законот со кој што оваа техника е и официјално дозволена во ин-витро клиниките во Велика Британија, е изгласан од британскиот парламент [6]. Ова не е изненадувачки, ако се земе

во предвид дека и првото ин-витро бебе е добиено токму во Велика Британија, во 1978 година, а Др. Роберт Едвардс кој го раководи тимот, во 2010 ја добива и Нобеловата Награда за Медицина поради „развојот на ин-витро фертилизацијата“ [7] .

Иако во научните кругови, особено во Велика Британија која е земја пионер во областа на БПО, сè помалку се гледа со скептицизам кон „бебињата од три родители“, во останатиот меѓународен простор законските регулативи не умеат да го достигнат темпото на Британија. Скандинавските и прогресивни земји како Шведска и Норвешка го имаат стриктно забрането и сурогатството и присуството на трет родител во БПО процедури. Шпанија пак од друга страна, која што е традиционално католичка земја, го дозволува вклучувањето на трета страна слично како и Велика Британија [8].

Во Македонија, законот за БПО, како што веќе е спомнато, забранува мешање на клеточна содржина од две жени. Со ова се подразбира дека и било какви техники кои би овозможиле превенција на митохондријални болести, а притоа вклучуваат нуклеарен трансфер, се забранети. Не е присутна статистика за тоа колкумина во Република Македонија би имале бенефит од ваквата процедура.

ЗАКЛУЧОК

Има многу нови процедури и третмани од областа на БПО (како ин-витро фертилизација, селекција на ембриони со преимплантациона дијагностика, сурогатство, замрзнување на полови клетки и ткива итн.) за чија што, практика од клучно значење е воспоставувањето на легална регулатива. Ова е доста тешко бидејќи брзиот чекор на генетските откритија, медицинската наука и технологија, како и палетата на мислења за легитимноста на нивната апликација, и се разбира еволутивните социјални и јавни норми диктираат сосема различно темпо, кое што е тешко, да се преточи во апликативна законска рамка. Едно е јасно, во оваа тематика има многу инволвирани страни и интереси, а последиците од неконтролираната

работа можат да бидат фатални. Сепак, мора да се внимава да се остави доволен простор за флексибилност во ваквите законски регулативи, а се со цел, тие да бидат во чекор со научната и медицинска свест.

Во Република Македонија, законот за БПО е еден од најлибералните закони од овој вид во светот и ги контролира, речиси сите аспекти, од работата на БПО процедурата. Сепак, евидентен е, впечатокот дека Македонија, генерално земено, сеуште нема развиено *јавни* инфраструктурни механизми, преку кои современите научни и медицински достигнувања од областа на БПО, би биле имплементирани за добробитот на засегнатите единици. Во ситуација кога постојат членови од законот што го контролираат и речиси непостоечкиот научно истражувачки-процес во БПО областа, се поставува прашањето, дали Македонија не само законодавно туку и апликативно ја следи медицинската и научната сфера?

CONCLUSION

There are plenty of new ART procedures and treatments (in-vitro fertilization, preimplantation embryo selection, surrogacy, cryopreservation of gametes, etc.) for which it is of paramount importance to establish a legal framework. This is made difficult because of the rapid pace of genetic discoveries and derived technologies, the diversity of opinions on the legitimate application of these new techniques, and the pluralistic and evolving social norms of society regarding the use of the new reproductive methods. One aspect is very clear – there are a lot of involved sides and interests in this area, and the consequences of uncontrolled work may be fatal. Nonetheless, there must be a certain degree of flexibility to these laws and regulations so that they can follow up the medical and scientific achievements.

In the Republic of Macedonia the Law of Biomedical Assisted Reproduction is one of the most liberal laws of its kind in the world that controls entirely almost all aspects of the ART procedure. Yet, it is evident that Macedonia,

generally, has not developed *public* infrastructural mechanisms through which the modern scientific and medical achievements would be implemented for the welfare of those involved in ART. In a situation where there are certain parts of the law which control the almost non-existent process of scientific research in ART in Macedonia, one could ask if Macedonia not only legally but also applicatively follows up the medical and scientific sphere?

БИБЛИОГРАФИЈА

1. **Australian woman allowed to use dead husband's sperm in IVF.** – Online source. Превземено на 25.05.2015
(<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/australiaandthepacific/australia/8530696/Australian-woman-allowed-to-use-dead-husbands-sperm-in-IVF.html>)
2. **Закон за биомедицинско потпомогнато оплодување.** – Министерство за здравство, Службен весник на Република Македонија, бр. 37/2008 објавување: 19.03.2008, влегување во сила: 27.03.2008
3. **Закон за семејство.** – Министерство за труд и социјална политика. Службен весник на Република Македонија, бр. 38/2014 објавување: 24.02.2014, влегување во сила 03.03.2014
4. **Three-parent in vitro fertilization: gene replacement for the prevention of inherited mitochondrial diseases.** Amato P, Tachibana M, Sparman M, Mitalipov S.; *Fertil Steril*. 2014 Jan;101(1):31-5.
5. **The biological basis for defining bi-parental or tri-parental origin of offspring from cytoplasmic and spindle transfer.** Cohen J, Alikani M. *Rep BioMed Online*. 2013 Jun; 26(6):535-37.
6. **Scientists cheer vote to allow three-person embryos: Nature News & Comment.** Online source. Превземено на 24.05.2015
(<http://www.nature.com/news/scientists-cheer-vote-to-allow-three-person-embryos-1.16843>) .
7. **Robert G. Edwards – Facts.** Online source. Превземено на 24.05.2015.
(http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/2010/edwards-facts.html).

8. Third-party reproductive assistance around the Mediterranean: comparing Sunni Egypt, Catholic Italy and multisectarian Lebanon. Inhorn MC, Patrizio P, Serour GI. *Rep BioMed Online*. 2010 Dec; 21(7):848-853.

343.6/.7

Асистент м-р Марјан Габеров
(Европски универзитет Р.М.
– Факултет за правни науки)
Република Македонија

Нови облици на криминалитетот на насилство

Анстракт

Самиот развој на општеството по себе не доведува до поголема благосостојба на човекот, напротив тој е исправен пред уште поголем предизвик да се справи со придобивките кои ги носи новото време. Се јавува потреба некои дејствија да ги класифицираме во групата на нови форми на насилнички криминалитет од причина што тие се карактеристика на поновото време. Тука можеме да ги вброиме: насилството кај организираниот криминал, семејното насилство и спортскиот хулиганизам.

Клучни зборови: *организиран криминал, семејно насилство, спортски хулиганизам, современ криминалитет, криминалитет*

Abstract

The development of society itself does not lead to greater well-being of man; on the contrary he stands in front of an even bigger challenge to deal with the benefits that are brought by the new era. There is a need some actions to be classified like new forms of violent crime because they are characteristic for the modern age. Here we include: violence among organized crime, domestic violence and sports hooliganism.

Key words: *organized crime, domestic violence and sports hooliganism, modern criminality, criminality*

Насилство кај организираниот криминал

Организирианиот криминал претставува еден од најконтровеpзните поими со кои се оперира во општествените науки, поим околу кој се плете тајна мистика уште од неговото појавување. Најкомплетна дефиниција за организирианиот криминал е дефиницијата на Конференцијата на Обединетите нации против транснационалниот организиран криминалитет.¹⁴⁵ Поимот организиран криминалитет е дефиниран на следниов начин : Организирана криминална група, структурирана од три или повеќе лица, организирана трајно да делува во криминалната област со цел да изврши едно или повеќе сериозни кривични дела идентификувани, одредени со конвенцијата.

Од нашите автори, Арнаудовски дава сеопфатна дефиниција на организирианиот криминалитет преку потенцирање на конститутивните елементи на криминалната организација. Според него тоа се следниве елементи: трајна, централизирана криминална организација, хиерархиски поставена, со внатрешна поделба на работите, планско и систематско занимавање со криминалитетот, конспиративноста, затвореноста, внатрешната дисциплина, развиениот систем на јатаци, високиот степен на покорност и верност, инфилтрирањето во државните и стопанските институции и во политичките партии по пат на создавање на “персонална унија”, со цел да се воспостави монопол врз криминалната бранша, интернационализација и користење на современите средства на комуникација и мобилност.¹⁴⁶ Слична дефиниција на организирианиот криминалитет дава и Камбовски, дефиниција во која можат да се препознаат веќе посочените карактеристики на организирианиот криминал. Здружение

¹⁴⁵ Котовчевски, М.: *Облици на криминално дејствување на транснационалниот организиран криминал, Филозофски факултет*, Институт за одбранбени и мировни студии, Скопје, (2003), стр. 1-4

¹⁴⁶ Арнаудовски, Љ.: *Кон прашањето: Дали кај нас постои организиран криминалитет*, Безбедност, Ревииа за криминалистика, криминологија и кривично право, Скопје, бр. 3, (1994), стр. 418

заради извршување казнени дела од страна на злосторничко здружение заради остварување профит или моќ со употреба на насилство или со користење посебна положба во општеството, со намалување на ризикот преку вклучување во легални економски, политички и други активности и со однапред одреден ситем на заштита од гонење.¹⁴⁷

Кога сакаме да зборуваме за опфатноста на организираниот криминалитет, т.е. за неговите области на делување се соочуваме со тешкотии, од причина што неговото поле на дејствување е многу широко и комплексно. Така тука можеме да ги сместиме: трговијата со луѓе, трговија и шверц со оружје, проституција, комар, рекет, изнудување, фалсификување пари, перење пари, поткуп, корупција, искористување здравствени фондови, осигурителни измами, убиства, телесно повредување, разбојништва, изнуди и многу други. Оваа листа со дела кои можеме да ги подведеме под феноменот на организиран криминалитет не е конечна, затоа што како што веќе кажавме неговиот предмет и неговата област на делување е многу широка и разновидна.

Семејно насилство

Кога е во прашање насилството во семејството, би требало да се тргне од основните функции на семејството: раѓање, заштита, воспитување, образование, грижа, економско обезбедување. Во врска со (не)остварувањето на овие функции се раѓа и насилството. Прво, во сексуалниот однос и несаканото дете, насилството над жената во сексуалните односи, неразбирање и нетрпение во кое мажот ја малтретира жената и ја тепа до убиство, алкохолизам во семејството и тепање. Второ е насилството во врска со насилството: “ќотекот е излезен од рајот” и децата се воспитуваат со

¹⁴⁷ Камбовски, В.: *Правна држава и организиран криминалитет*, Правен факултет, Скопје, (1996), стр.12

котек. Трето е насилството врз децата и нивната економска злоупотреба. Односите помеѓу членовите на семејството, често ги карактеризираат сите видови на злоупотреби и насилство. Жртви се децата, своите родители, брачните другари, поранешните брачни другари, како и други лица што живеат заедно, а не се во крвна или брачна врска.

Под семејно насилство се подразбира малтретирање, грубо навредување, загрозување на сигурноста, телесно повредување, полово или друго психичко или физичко насилство со кое се предизвикува чувство на несигурност, загрозување или страв спрема брачен другар, родители или деца или други лица што живеат во брачна или вонбрачна заедница или заедничко домаќинство, како и спрема поранешен брачен другар или лица што се наоѓаат во блиски лични односи.¹⁴⁸ Врз основа на оваа дефиниција може да се издвојат посебните видови на насилство кои што постојат во рамките на семејството. Во прв ред доаѓа насилството од интимниот партнер, потоа насилството врз децата и насилството врз стари (родителите). Кога се зборува за насилството од интимниот партнер тука пред се се мисли на насилството кое што е извршено од страна на мажот врз жената, бидејќи жените многу почесто се жртви на семејно насилство, но не значи и дека не е можна и обратната ситуација во која мажите стануваат жртви.

Препораката Пре(2002)5 на Советот на Европа за заштита на жените од насилство ја утврдува следнава дефиниција: насилството врз жените треба да се сфати како било кој акт на полово - бизарно насилство, кое резултира со, или најверојатно ќе резултира со физичка, сексуална или психолошка повреда или страдање на жените, вклучувајќи закани или слични акти,

¹⁴⁸ Член 122, став 19, Кривичен законик, Сл. весник на РМ бр. 37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 41/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014 и 199/2014

принуда или насилно лишување од слобода, без разлика дали се случува во јавниот или приватниот живот.¹⁴⁹

Конкретно кога се зборува за насилството од интимниот партнер во Република Македонија може да се забележи дека најчеста жртва на овој вид на насилство е жената. Насилството над жената од интимниот партнер, долго се сметало како дел од традиционалниот фолклор во Македонија и јавно е толерирано. Жената е создадена да раѓа деца и да се грижи за потребите на домот, односно на мажот, а тој има право да се однесува така како што сака да се однесува, затоа што е машко. Тепањето, сексуалната злоупотреба, психичкото и економското насилство се табу тема во сите социјални и културни средини, без разлика на економското ниво на развој на едно општество. Затоа откривањето на облиците на насилничко однесување, како и подигањето на свесноста за постоење на насилство се приоритетни задачи на разни институции и организации, како и на медиумите.

Насилството врз децата или злоупотребата на деца е глобален проблем кој е длабоко вкоренет во културната, економската и општествената практика. Насекаде се известува за чедоморство, сакатење, напуштање и други форми на физичко или сексуално насилство врз децата. Под злоупотреба на деца начесто се подразбира брутално физичко казнување, сексуално искористување, сурово занемарување на егзистенцијалните и психичките потреби, вклучувајќи го и семејното насилство. Злоупотребата на стари лица од страна на нивните роднини или на други негователи се повеќе се јавува како тежок социјален проблем. Тоа исто така, е проблем што може да продолжи во земјите со голем број постаро население. Како и кај злоупотребата на децата, и кај старите лица е присутна физичка, сексуална и психичка злоупотреба и запоставување. Постарите луѓе, особено се

¹⁴⁹ Recommendation Rec(2002)5 of the Committee of Ministers to member states on the protection of women against violence, 2002

подложени на економска злоупотреба, кога нивните роднини и други негователи ги злоупотребуваат нивните финансиски средства и имотот.¹⁵⁰

Со измените на Кривичниот законик од март 2004 година беше воведена казненоправна заштита на жртвите на семејно насилство. Со нив за прв пат се дефинираше семејното насилство, и истото стана предмет на инкриминација, преку инкорпорирање на соодветни решенија во веќе постоечките кривични дела содржани во овој закон. Целта на казненоправната заштита беше санкционирање на насилното однесување во рамките на семејството, односно да се даде дознаење дека таквото однесување е недозволиво и дека истото ќе биде подложно на соодветни санкции. Со ова, семејното насилство се издигнува на степен на општествено зло кое заслужува официјална реакција. Главна карактеристика на казненоправниот систем е построгата казнена политика во однос на семејното насилство. Таа се манифестира во пропишаните построги казни за кривичните дела што се сторени при вршење на семејно насилство и гонењето на овие кривични дела по службена должност. На овој начин, согласно со застапеноста, природата и последиците, семејното насилство се издвојува од останатите видови криминал. Поаѓајќи од фактот дека семејството е основната општествена клетка во чии рамки сигурноста на сите нејзини членови мора да биде загарантирана, повеќе од оправдано е построготото санкционирање на поведението на оние членови на семејството кои ќе сторат насилство врз лица кои се дел од нивното семејство или семејна заедница, односно врз лица со кои се во блиски лични односи. Отстапување од построготото санкционирање на кривичните дела кои го регулираат семејното насилство постои во ситуација кога жртвата на семејно насилство ќе повреди насилникот, односно ќе посегне по неговиот живот. Кога ваквите кривични дела се сторени како последица на семејно

¹⁵⁰ Чонева, Љ.: *Семејното насилство над детето*, Годишник на Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања, Скопје, (1999), стр. 25-26

насилство, сторителите на овие кривични дела (жртвите на семејно насилство) се подложни на поблаго санкционирање - за разлика од основното дело. Семејното насилство не е предвидено како едно посебно кривично дело, туку се санкционира преку инкриминирање на негови поединечни облици под постоечките кривични дела. Оттука: физичкото насилство се санкционира со кривични дела против животот и телото; психолошкото насилство се санкционира со кривични дела против слободите и правата на човекот; сексуалното насилство се санкционира со кривични дела против половата слобода и половиот морал.

И покрај ваквата казнено правна рамка на семејното насилство тоа кај нас се уште е застапено. Неговата застапеност е резултат на онаа традиционална догма дека се она што се случува во семејството, останува во семејството, па затоа органите на прогонот имаат огромни потешкотии при откривање на случаите на семејното насилство. Речиси сите земји во светот се уште се соочени со проблемот на неможноста да се определи бројот на жртвите на криминалитетот воопшто, а особено на жените што се јавуваат како негови жртви. Кај овој вид насилство карактеристично е што постои висока темана бројка, која се создава како резултат на стравот и срамот на жртвите да го пријават насилството, а и на неподготвеноста на нашите органи да се справат со семејното насилство. Специфичноста на односот помеѓу сторителот и жртвата се причина за големата темна бројка кај овие дела и за нивното неказнување.

Спортски хулиганизам

Спортските настани, за жал, се помалку се место за спортско навивање и бодрење на својот клуб, а се повеќе можност за изразување на навивачки страсти преку нагласување националистички чувства, меѓусебни провоцирања, испишување пароли со непријателска и навредлива содржина,

демонстрација на насилство исказано со демолирање на спортските арени, уништување технички и материјални средства на објектите каде се одржува некоја спортска манифестација, но и манифестирање насилство спрема граѓаните на улиците во градовите, вандалско уништување на продавници, јавни објекти, возила и други цивилизирани вредности.

Сигурноста е една од фундаменталните потреби на граѓаните на секоја држава и интегрален дел на квалитетното живеење. Поради тоа, елиминирање на предусловите за создавање на негативни појави во форма на насилство преку кое се изразува, расизам и национализам во државата вклучувајќи ги и оние на спортските терени претставуваат и сериозен облик на кршење на човековите права. Хулиганството како појава се јавува во Англија, земја со кралска историја и со верски премрежја и тоа, највеќе поради судир на протестанско – католичките предрасуди. Зборот “хилиганизам” е од англиско потекло и претставува прекар за лондонскиот криминален свет од ирско потекло, кон преминот во овој век.¹⁵¹

Со осамостојувањето на Република Македонија како независна држава, почнува процесот на основање на спортските сојузи, според старата терминологија, односно денешни федерации, кои имаа обврска да ги организираат натпреварувањата или манифестации во пооделни спортови. Односно кон крајот на 90-те години, почнува експанзивно да се формираат навивачки групи, кои во прв план го имаат бодрењето, т.е. подржувањето на својот клуб, но да не заборавиме во исто време и се главни организатори (промотори), на насилство и агресија на спортските манифестации. Од деведесетите години па наваму, евидентни се се почести судари помеѓу разбеснетите навивачи и полициските сили кај нас. Во контекстот на ова треба да се каже дека голем дел од спортските натпревари, поради опасноста од насилство за време на спортскиот натпревар, се прогласени за

¹⁵¹ Sloan, A.: *Nogometni huliganizam*, Izbor 1-2, Zagreb, (1990), стр. 36

“натпревари од висок ризик”, со што се губи смислата за спортот и спортското натпреварување.¹⁵²

Во нашето постојано законодавство (кривичното и прекршочното) хулиганството не само што не е дефинирано туку тоа, воопшто не постои како правен поим. Во законот за спречување на насилството и недостојното однесување на спортските натпревари, за спортското хулиганство употребена е формулација “насилство и недостојно однесување на спортски натпревари”.

Интенцијата на законот иако е токму спречување на насилството на спортските терени не можеме многу да се пофалиме со постигнатите резултати на терен, па така додека спортот ни тоне поради апатијата на народните избраници и спортските институции, поради беспарицата на спонзорите и непрофесионализмот на спортистите, вандалите од трибините дивеат, уништувајќи ги тешко здобиените материјални добра и угледот на државата. Единствено решение е засилување репресијата спрема извршителите на овој вид на насилство, а и конечно време е веќе да се разгледа и можноста ова насилничко однесување на спортските терени да го инкриминираме како кривично дело. Свесни сме дека целосно не можеме да го искорениме насилството во спортот, но со едно добро законодавно решение и со подигнување на свеста на самите навивачи и играчи во одредена мера ќе успееме да ги постигнеме вистинските вредности на спортот.

Заклучок

Современото општество со сите свои придобивки, како хумно и демократско не успеа да застане на патот на насилството, не успеа да се

¹⁵² Ангелески, М.: *Карактеристики на насилничките и агресивните однесување на спортските натпревари и правци на општествена превенција*, Годишник на факултетот за безбедност, Скопје, 1999/2000, стр. 96

справи со насилничкото однесување кое е се поприсутно. Скоро е неспорен фактот дека современиот човек живее во свет на насилство кое врз поединецот се врши многу помасовно, многу почесто, побрутално, поперфидно од било кога порано. Еволуација на цивилизацијата не само што не го укинува насилството, туку го поттикнува до степен на негово ентропично присуство на историската сцена. Тезата дека во денешниот свет има помалку насилство, дека цивилизацискиот развој сам по себе доведува до смалување на насилството, дека обезбедувањето на слободите и правата на човекот само по себе води кон смалувањето на насилството и криминалитетот на насилство, е неприфатлива бидејќи истражувањата на овој криминалитет укажуваат на обратни состојби. Укажувањето дека насилството, т.е. криминалитетот на насилство е присутен помеѓу нас во големи размери, не смее да не направи немоќни, туку напротив мораме да станеме посилни од кога било, и со сите расположливи средства да се обидеме да му се спротиставиме.

Новите облици на криминалитетот на насилство кои ги разработивме, насилството кај организираниот криминал, семејното насилство и спортскиот хулиганизам, само го дополнуваат сетот и предметот на криминалитетот на насилство воопшто, кој е многу поширок и покомплексен. Конкретно за сузбивањето и превенцијата на овие нови видови на криминалитет на насилство најодговорна е државата која преку еден сеопфатен пристап треба да се избори со истите.

Conclusion

Modern society with all its benefits, considered as humanistic and democratic failed to stand in the way of violence and deal with bullying behavior. Almost indisputable is the fact that modern man lives in a world of violence performed in more massive, frequent, brutal and perfidious manner than ever

before. Evolution of civilization not only abolishes violence, but encourages the degree of its entropic presence on historical stage. The thesis that in today's world there is less violence, that the development of civilization itself leads to a reduction of violence, that the provision of freedoms and human rights leads to reducing violence and crime of violence, is unacceptable because researches on this topic indicate reverse situation. The indication that violence, i.e. crime of violence is present among us in large scale should not make us powerless, but rather we must become stronger than ever, and with all available means to try to oppose.

New forms of crime of violence that have evolved: violence in organized crime, domestic violence and sports hooliganism, only complete the set and the subject of violent crime in general, which is much wider and more complex. Specifically, highest responsibility for elimination and prevention from these new types of crime of violence relies within the state, which needs to apply comprehensive approach in order to deal with all of them.

Користена литература:

- 1) **Ангелески, М.:** *Карактеристики на насилничките и агресивните однесување на спортските натпревари и правци на општествена превенција*, Годишник на факултетот за безбедност, Скопје, 1999/2000;
- 2) **Арнаудовски, Љ.:** *Кон прашањето: Дали кај нас постои организиран криминалитет*, Безбедност, Ревиија за криминалистика, криминологија и кривично право, Скопје, бр. 3, (1994);
- 3) **Камбовски, В.:** *Правна држава и организиран криминалитет*, Правен факултет, Скопје, (1996);
- 4) **Котовчевски, М.:** *Облици на криминално дејствување на транснационалниот организиран криминал*, Филозофски факултет, Институт за одбранбени и мировни студии, Скопје, (2003);
- 5) **Sloan, A.:** *Nogometni huliganizam*, Izbor 1-2, Zagreb, (1990);

- 6) **Чонева, Љ.:** *Семејното насилство над детето*, Годишник на Институтот за социолошки и политичко-правни истражувања, Скопје, (1999);
- 7) **Кривичен законик**, „Сл. весник на Република Македонија бр. 37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 41/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014 и 199/2014);
- 8) **Recommendation Rec(2002)5** of the Committee of Ministers to member states on the protection of women against violence, 2002;

316.33:[316.66:316.37]

Доц. д-р Ивица Максимоски
Европски универзитет Република Македонија

ЧОВЕКОТ И ОПШТЕСТВОТО

Анстракт

Вистински предизвик е да се пишува на вака широка и сеопфатна тема која нуди можности да се разгледаат повеќе опции од различни аспекти. Оваа тема ни ја пружа можноста да направиме бинарна опозитност помеѓу опитото и посебното и воедно да повлечеме некои паралели и да направиме дистинкција помеѓу опитото и посебното. Темата се разработува како мултидимензионална величина чии вредности ги согледуваме во секојдневниот живот и претставува збир од мноштво сфери. Овој труд треба да го покаже степенот на развој на општеството и техничко-технолошкиот развој и прогрес и притоа да даде одговор на прашањата: каде е местото на човекот во општеството; која е неговата улога; какво е значењето; и каков е придонесот на човекот за развојот на општеството. Дали човекот придонесувајќи за развојот на општеството си ја загрозува својата иднина?

Клучни зборови: човек, општество, развој, наука, образование, кариера и иднина.

Abstract

It is a real challenge to write on such a broad and comprehensive theme that provides opportunities to consider many options from different angles. This theme gives us the opportunity to make binary opposition between the general and the specific and at the same time, draw some parallels and make distinctions between the general and the specific. The theme is elaborated as a

multidimensional measure whose values we see in everyday life and is a sum of a multitude of spheres. This paper will show the degree of the development of society and the technical-technological developments and progress and answer the questions: what is the place of the human being in society; what is his/her role; what is the meaning, and what is his/her contribution to development of human society. Does man contributing to the development of society, jeopardize his/her future?

Key words: human being, society, development, science, education, career, future

Навлезени сме во втората половина од втората деценија на дваесет и првиот век и секојдневно се соочуваме со некои новитети, иновации, техничко-технолошки пронајдоци и развој на научната мисла. Нема сфера од општеството во која не го согледуваме развојот и прогресот. Фрапантни и застрашувачки се бројките за новите изуми и откритија.

Кога зборуваме за општеството најпрво треба да го објасниме поимот **опшество**. Ако го земеме предвид етимолошкото значење на поимот опшество ќе осознаеме дека во неговата основа или во коренот на поимот се наоѓа зборот **општо**. Оттука веднаш треба да го дефинираме поимот **општо** и со тоа да сфатиме дека сепак станува збор за мултикоплексен поим. Круцијалната дефиниција на овој поим ни укажува дека станува збор за нешто што е *најшироко* или *сèприсутно*. Наспроти поимот **општо** како негов опозит стои поимот **посебно (поединечно)**. Оттаму можеме да го извлечеме есенцијалното значење на овие поими при што ќе дојдеме до сознание дека општото е нешто што генерализира или поидентификува збир од повеќе нешта во едно, а посебното (поединечното) е нешто што конкретизира или го доведува до корелат со индивидуата (личноста, поединецот).

Одредувајќи го поимот опшество можеме да го означиме како систем од врски кои меѓусебно се поврзани и координирани преку соодветни правила, прописи, норми, стандарди и законитости. Сето тоа мора да биде

организирано и синхронизирано на највисок степен. Општеството е составено од поединци кои се здружуваат во групи, а тие групи се во меѓусебни односи, а тие односи создаваат институции. Науката која што го проучува општеството се нарекува социологија. Социологијата ги проучува нормите, вредностите и општествените уредувања. Според етимолошкото потекло поимот социологија во основата на својот корен го има зборот **социо**- а неговото значење е разум, разумност, свесност. Поединците за да ги остварат своите цели и интереси се здружуваат во групи.

Според историскиот развиток разликуваме неколку видови општества: првобитно, робовладателско, феудално, капиталистичко и комунистичко (со неговата пониска фаза социјализам).

Според сложеноста на структурата постојат два вида на државно уредување: унитарна држава и сложена држава. Во рамките на сложената држава постојат два вида на уредување: федерација и конфедерација. Унитарната држава е единствена, обединета и целокупна. Федерација е сојузна држава или сојуз на држави. Тоа значи дека во рамките на една држава постојат неколку држави кои се обединети во еден сојуз и имаат цврста и силна кохезија. Пр: Руска федерација, Соединетите Американски Држави, Белгија, Германија, Шпанија, Мексико, Канада и Бразил. А поранешни силни федерации беа: СФРЈ (Социјалистичка Федеративна Република Југославија), СССР (Сојуз на Советските Социјалистички Републики) и Чехословачка. За конфедерација најтипичен пример е Швајцарија како држава и Европската Унија како сојуз од држави. Значи, федерација е сојузна држава или сојуз на држави, а конфедерација е сојуз од држави. Во конфедерацијата заеднички се: надворешната политика, безбедносната политика, пазарот и валутата, а останатото си е автохтоно на секоја држава. Иако и во рамките на конфедерацијата одредени држави ја имаат заедничката валута, но ја користат и сопствената валута. Конфедерацијата не е чиста федерација и има функции во кои се губи

националниот суверенитет со тоа што го пренесуваат на Европската унија и тоа таа го врши.

Според начинот на владеење има неколку видови на владеење: анархија, автократија, апсолутизам, бирократија, демократија, олигархија и тиранија и деспотизам. Анархија во буквален превод значи безредие. Овој начин на владеење подразбира исклученост на сите правни норми и закони, прописи и правила. Автократија превед буквално значи владеење на еден човек, но за овој начин на владеење типичен е авторитетот кој што го наметнува личноста која владее. Бирократија буквално преведено значи владеење на одреден слој, типична е крутоста и наметнувањето на хиерархија како начин на владеење и стил на решавање на работите. Демократија во буквална смисла значи владеење на народот. Сите општества, сите држави сакаат да се претстават како демократски, но за жал ретки и малубројни се случаите каде има вистинска демократија. Деспотизам во буквална смисла значи владеење на еден човек и е многу сличен пример со автократија, само со таа разлика што во автократијата владетелот наметнува авторитет, а овде владетелот било да е монарх, крал, цар, деспот, султан и кој и да е друг владетел тргнува од својата позиција, од моќта, од финансиите и ред други елементи кои го прават доминантен и суперорен во однос на другите. Олигархија во буквална смисла значи владеење на одредена елита која што секогаш тргнува од зачувување на својата позиција, финансиите, моќта и власта. Тиранија во буквална смисла значи владеење на малцинството над мнозинството и тоа се прави насилно и принудно.

Сите важни и значајни нешта во едно општество се поврзани со два клучни фактора, а тоа се: економијата и политиката. Па затоа најчесто велиме дека сè зависи од општествено-економските и општествено-политичките фактори во општеството или државата. Во секое општество постојат два вида дејност: стопанство и нестопанство. Стопанството е онаа

гранка или дејност која има продуктивна и производствена моќ, а нестопанството е непродуктивно, нерентабилно и непроеизводствено. Во стопанство спаѓаат следните дејности: земјоделство, поледелство, сточарство, шумарство, овоштарство, лозарство, рударство, дрвна индустрија, градежна индустрија, електроиндустрија и др. Во нестопанство спаѓаат следните дејности: економија, образование, наука, култура, литература, ликовна уметност, музичка уметност, драмска уметност, политика, трговија, религија, екологија, спорт, безбедност, одбрана, правосудство и финансии.

Сето ова што досега го напишавме се однесуваше на општеството, а човекот е дел од општеството. Всушност, човекот е најважниот и клучниот фактор во општеството. Сите општествени дејанија се поврзани со човекот. Човекот е и работник, и земјоделец, и директор, и сопственик, и политичар и научник, и писател, и сликар, и артист, и музичар и верник. Човекот и општеството се нераскинливо поврзани и еден без друг не можат. Не може да постои општество без човек, ниту човекот може да функционира и егзистира без општество. Во зависност од степенот на развојот на науката, научната мисла, техничко-технолошкиот прогрес и економската моќ се развивал, усовршувал и подобрувал животот на човекот. Во денешната цивилизација во современата и модерна ера на живеење на многу висок стадиум се достигнати сите сфери на општественото живеење. Рапиден развој во техничко-технолошките изуми, современа инфраструктура, модерни патишта, развиен авио-сообраќај, најсовремени модели на автомобили, паметни телефони, успешна електронска комуникација, модерна мобилна комуникација, развиена научна мисла, најсовремени уреди и апарати за домаќинството, квалитетни книжевни, ликовни, драмски, филмски, театарски и музички дела.

Со цел да си го олесни и поедностави сопствениот живот, човекот направи најсовремени машини кои што може целосно да го заменат

човечкиот труд. Затоа денес постојат огромен број на апарати и предмети кои во целост ја заменуваат човечката работна сила. Пр: масажери, соковници, лифтови, дигитрони, мобилни телефони и компјутери со дигитрони, компјутерски програмски алатки – word – овозможува брзо, квалитетно и ефикасно пишување, excel – точни и прецизни табеларни и прегледни пресметки и power point – за презентирање на сè што е интересно на пазарот на трудот и во образованието. Постојат самоуправувачки или самовозечки автомобили и камиони. Постојат машини за садење тутун, машини за миење тутун, машини за перење алишта, машини за перење садови итн.

Од погоренапишаното согледуваме дека местото на човекот во општеството е централно и есенцијално. Човекот во општеството има улога да врши разни функции во општеството и да се труди да го подобрува и модернизира начинот на живот. Еден ист човек може да има повеќе улоги и да врши повеќе функции. Пр: да биде директор, татко, дедо, политичар и хуманитарец. Значењето на човекот за општеството го согледуваме од повеќе аспекти бидејќи тој е носител и двигател на сите промени било да се од политичка или општествена природа. Човекот е тој кој што има можност да ги контролира работите и да управува со машините, предметите, апаратите и уредите. Придонесот на човекот за развојот на општеството го согледуваме во фактот што човекот ги пронаоѓа сите новитети, изуми и пронајдоци, тој го менува системот на вредности, образовниот систем, литературните норми, уметничките подвизи, музичките потфати, културните достигнувања, го забрзува прогресот на науката, научната мисла и техничко-технолошкиот развој. Едноставно и единствено човекот може да контролира сè, да унапредува и усовршува и да го променува општествениот живот. Со сите овие пронајдоци и со развојот на техничко-технолошкиот развој и усовршувањето на машините за работа кои може да го заменат човекот и човечката работна сила секако дека до одреден степен е доведена во

опасност иднината на човекот, но како и да е, сепак главниот и одлучувачки фактор за сè е човекот. Тој може да ги уништи роботите, самовозечките камиони и самоуправувачките автомобили и сите други машини кои го доведуваат во опстанок неговиот егзистенцијален опстанок.

Заклучок

Од напишаното можеме да дојдеме до заклучокот дека човекот и општеството се феномени кои се меѓусебно поврзани и еден без друг не можат или нема смисла нивното постоење. Главниот и одлучувачки фактор кој е носител на сите предизвици, промени и новитети во општеството е човекот, но во желбата за што полесен и полежерен живот понекогаш може да си го доведе во прашање и сопствениот опстанок и личната егзистенција. Доколку се случи тоа најверојатно ќе дојде до радикални пресврти и промени при што ќе мора да се уништи сè она што го загрозува човечкиот опстанок, работната сила и предизвикува беда, немаштија и сиромаштија. Сега засега нема потреба од такво нешто зашто сè уште човекот ги движи нештата и ги држи роботите во своја рака и под контрола. Лично се надевам дека за тој што сака да работи секогаш ќе има работа и ќе си заработи за парче леб и за каква таква егзистенција. Сепак, би ја отфрлил можноста во блиска иднина целосно човечката рака и работна сила да може така лесно и едноставно да биде заменета од машините или роботите.

Conclusion

From what is written above, we come to the conclusion that man and society are phenomena which are mutually connected and that their separate existence does not make much sense. The main and the decisive factor which is the agent of all challenges, changes and novelties in society is the human being, but his desire for easier and leisurely life, might jeopardize his own personal survival and existence. If that happens, there will be probably some radical shifts and changes

which will destroy everything that jeopardizes human survival and his/her labor thus causing misery, deprivation and poverty. For the time being, there is no need to do that, since man still moves things and keeps things under his/her control. I personally hope that those who want to work will always have work and will be able to earn their bread and butter to provide their existence. However, I reject the possibility that the human hand and his/her workforce could be easily and simply replaced by machines or robots in the near future.

001:7]-021.364

Проф.д-р Живко Андревски
Европски Универзитет - Република Македонија
Факултет за правни науки

НАУЧНОТО ВО УМЕТНОСТА, УМЕТНИЧКОТО ВО НАУКАТА - ПРИМЕРОТ НА ПОИМОТ ИДЕАЛНА ПОЛОВИНА

Апстракт

Користејќи го најмногу споредбениот метод во трудот ќе бидат разработени сличностите и разликите, допирните точки и разгнувањата меѓу двете големи целини на човековото дух, науката и уметноста. Појдовно гледиште за двата поима ќе биде најопитното определување за содржината и суштината на науката и уметноста, а ќе се споредуваат одделните нивни белези и компоненти.

Поимот, пак, идеална половина ќе се третира според математичка и правна поставеност, а проникнувањата меѓу науката и уметноста ќе се илустрираат со реална елаборација на површина од формат А4 за мерење на хартија.

Клучни зборови: наука, уметност, идеална половина, проникнувања, сличности, разлики, површина, формат А4.

РАЗРАБОТКА НА СОДРЖИНАТА

Што е тоа наука - основни определувања

Научното сознание (знаење) и неговите одлики

-Науката суди за стварноста и е единствената дејност која мора да прибере аргументи за своите тврдења. Стремежот кон искуство е вграден во целокупната сознајна постапка, а е изразен во научното знаење. Општата природа на научното сознание поблиску се покажува во низа особини од кои најважни се: општоста, објективноста, проверливоста, прецизноста, систематичноста, организираноста и вистинитоста.

Општост

-Научното знаење не се однесува на одделни случаи од стварноста, туку на сите истовидни појави во неа. Без таквото знаење науката на би можела да донесува судови за стварноста кои би имале некое пошироко значење за човековата практика.

-Општоста на научното знаење има две димензии, од кои првата ја прави сестраноста—знаењето се однесува на многу случаи или мноштво на појави. Благодареејќи на неа, научното се јавува во вид на општи ставови. Другата димензија ја прави сеопфатноста која упатува на тоа општите ставови да се поврзуваат во релативно пошироки или потесни зависни склопови кои, пак, имаат карактер на општост. Така се оди во пресрет на стремезот на науката целокупниот свет да се сфати како целина и да се создаде знаење за него.

Објективност

-Под објективност на научното знаење се подразбира отсуство на пристрасност, но и напор стварноста да се утврди онака каква што таа релативно е.

-Освен тоа, објективноста на научното знаење укажува на потребата во сознајниот фонд да се вклучат сите релевантни факти кои се важни за научната работа. Сите расположиви и релевантни податоци, граѓа, се неопходни за да се заклучува непристрасно. Научникот е должен да биде отворен кон секој вид на искуство, од здраворазумското до научното за, тргнувајќи од него, да ја создаде парадигмата на новото знаење. Како и општоста, и објективноста има свои два аспекти: првиот се однесува на отвореноста кон разновидните податоци кои се неопходни за научните ставови, а другиот на елиминирањето на пристрасноста со употреба на правилата на објективноста.

Проверливост

-Дури кога со почитување определени законитости во процесот на стекнување на знаење и во пошироката јавност ќе се дојде до усогласување и потврдување на резултатите до кои се дошло со истражувањето, може да се зборува за формирано научно знаење.

-Проверливоста на научното знаење се засновува врз две својства: интерсубјективната комуникација за докажаноста на знаењето од страна на поголем број научници и логичко-теориската контрола.

Прецизност

-Прецизноста на научното сознание, пред сè, се однесува на фактите што ги содржи научното знаење.

-Прецизноста се постигнува на различни начини, но во прв ред со јасни поими кои се употребуваат во јазикот на науката. Научниот јазик по својот основен стремеж е прецизен, односно на една страна е ослободен од нефактичко просудување, а од друга, е упатен на содржината на појавите, се стреми да ја сознае нивната суштина и да ја искаже на најјасен начин.

Систематичност

-Систематичноста е важна одлика на научното знаење која ретко се сретнува кај другите облици на сознанија. Веќе самото групирање на проучуваните појави бара некаков ред кој, иако претставува само поддржување на стварноста, сепак, овозможува соодветно сознание. Без среденост на фактите тешко би можело да се постигне точно разумско објаснување на светот.

Организираност

-Научното знаење е организирано и во смисла на начинот на неговото стекнување и како вид на неговата примена во животот и во практиката.

-Организираноста на научното знаење подразбира и дефиниран однос спрема човековата практика, односно примена на знаењето во рамките на стремежот за подобрување на животот.

Вистинитост

-Научната вистина се засновува врз научни и логички докази за стварноста, врз основа на моделот што се постигнува со изведување на битните ставови за науката. Научните поими, закони, теории опстојуваат и тогаш кога нема сетилни потврдувања, туку е доволно да се засновани и раководени од логиката.

-Научната вистина се искажува трикратно: најпрвин во однос на содржината на стварноста, како модел со кој врз основа на факти се утврдуваат внатрешните суштински врски во појавите, потоа во однос на логичкото изведување на доказите кои се содржани во воопштените и проверени знаења и најпосле со потврда низ практиката.

Што е тоа уметност - енциклопедиско определување

Уметноста е човечка активност, производ на таа активност или идеја за истата, поврзана со сетилата, со емоциите и со интелектот. Може да се рече дека уметноста му е својствена на човекот, со што тој се разликува во рамки на природата, и се издвојува од останатите живи битија.

Во Европа, од крајот на 18 век, овој поим главно се однесува на производите на таканаречените „убави уметности“, како на пример скулптурата, сликарството, архитектурата, графиката, но исто така и музиката, танцот, поезијата и литературата. Подоцна на тоа, меѓу другото, се додаваат и кујната, кинематографијата, театарот, фотографијата, стрипот, телевизијата, односно дигиталната уметност. Класификацијата на уметностите не е универзална и да се бара единствена класификација се чини невозможно.

Оваа концепција на уметноста како автономна активност, како продукт на предмети од страна на уметници кои се во потрага по убавото, согласно судот на вкусот, датира од периодот меѓу 18 и 19 век. Но честопати се смета дека модерната и современата уметност го напуштиле поимот на убавото и на безвременскиот стил за да ги прифатат принципите на трансгресијата.

Наједноставната дефиниција за поимот уметност е дека таа е творештво на човекот. Иако денес под поимот уметност најчесто обично се подразбира визуелна уметност, концептот за тоа што е уметност постојано ќе се менува низ вековите. Можеби најконцизна дефиниција е најопштата - дека поимот уметност се однесува на сите креативни и творечки дејствија на човекот, со исклучок на дејствата директно поврзани за опстанокот и репродукцијата. Од поширока перспектива, уметност е едноставно изведен поим за било кој производ на креативен импулс, од кој произлегле сите други човечки активност, како науката преку алхемијата, и религијата преку шаманизмот.

Што е тоа идеална половина?

Вообичаено, па и прецизно под идеална половина се подразбира кога едно цело (како на пример површина, предмет, објект, износ, вредност и слично) се дели на два дела и се очекува деловите меѓу себе да бидат или потполно идентични или идентични во нивните најсуштиснки својства (така, дури и кога се делат на идеални половици извесни суми пари може да се смета дека тој поим е повеќе како цел отколку како остварување, бидејќи може да се случи двете идеални половици од парите да бидат во различни апоени, да имаат различно значење во даден контекст и за конкретен сопственик). Бидејќи се објаснети белезите на научното сознание, ќе бидат разгледани соодносите меѓу тие белези и уметноста.

Така, уметноста може да биде општа, но не мора да биде сестрана и сеопфатна.

Објективната вистина не е обврска на уметноста иако може да биде присутна.

Ниедно уметничко дело не подлежи на проверливост, дури и кога неговата содржина нуди можности за тоа.

Прецизноста може да се препознае и кај уметноста, но таа е ослободена од прецизност во смисла на научно изразување.

И кај уметноста важи белегот на систематичност, но само во рамките на конкретното уметничко остварување.

Уметноста како дејност има потреба од организираност, но како креативен момент повеќе подлежи на инспирација и слободоумност.

Веќе е познато дека можат да се поклопуваат, но најчесто се разликуваат, уметничката и научната вистина.

Како може да биде поделена на две идеални половици површина на формат А4 (должина 297 mm, ширина 210 mm). Прва можност: поделена во линија на должината, втора можност поделена во линија на широчината, трета

можност дијагонална поделба (во две можни форми), четврта можност на определен број делови со линии паралелни на должината, петта можност поделено со линии паралелни на ширината, шеста можност поделено со неограничен број истоветни квадратчиња, седма можност со неограничен број истоветни триаголници, осма можност со еден круг и остаток кој е со иста површина, девета можност два круга и остаток кој има иста површина, десетта можност определен број различни геометриски фигури (ромбови, ромбоиди, неправилни форми) и остаток кои меѓусебно имаат еднаква површина, единаесетта можност ликови на цветни апликации и остаток со еднаква површина (што може да се доближува до конкретен дел на ликовно творештво).

Од ова може да се види дека се неограничени можностите површина од формат А4 да се подели на идеални половици.

Заклучок

И за науката, и за уметноста е карактеристично дека се резултат на креативниот човеков ум и дух. Многу нешта во уметноста се потпираат и произлегуваат од научните сознанија, како што има голем број можности во науката да се применат принципите и вредностите на уметноста (на пример, инспиративно и привлечно презентирање на научни сознанија од областа на општествените науки, примена на контрасти од ликовната уметност во презентирањето на научните сознанија).

Примерот на две идеални половици за површина од формат А4 е само доказ дека една математичко-геометриска операција може да доведе и до завидлив и атрактивен уметнички резултат.

Користена литература

1. Андрвски, Живко: Методологија на научни истражувања, Европски Универзитет - Република Македонија, Скопје.
2. Википедија - слободна енциклопедија (одредница уметност)
3. Учебници по геометрија за основно и средно образование (во делот на пресметување површина на круг, на триаголник, на квадрат и сл.)
4. Мојаноски, Цане: Методологија, 2 август, Штип, 2007 год.
5. Шешиќ, Богдан: Методологија друштвених наука, Научна книга, Београд, 1974 год.

343.9:004]:001.892

Д-р Слободан Шајноски
Европски универзитет Република Македонија, Скопје,
E: slobodan.shajnoski@gmail.com

НАУЧНО-ТЕХНОЛОШКИОТ РАЗВОЈ И ЧОВЕКОТ – КОМПЈУТЕРСКИ КРИМИНАЛ

SCIENTIFIC-TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT AND THE PEOPLE – CYBER CRIMINAL

Abstract: *Computer crime is very specific compared to other types of criminal behavior: a great dynamic, constantly spreading to new areas, weighing the consequences (property, and intangible character), a large dark figure, difficulty in detecting and proving, a specific profile of perpetrators, high opportunities performed for concealing an offense, and it is caused by the environment in which these crimes are carried out. It is clear that this is a very complex form of crime that society can stand if fully comprehend all its peculiarities and specificities. In the world of cyber crime victims lost about \$250 billion each year, and earnings of criminals in this area are 750 billion Euros per year. Annually, the cyber attacks damage the global economy more than it is damaged by drug sales and piracy. It is a business larger than the national wealth of some countries. In terms of revenue, it is business that costs the world 200.000 job positions. According to the World Economic Forum, there is 10% probability of a significant decline in critical information infrastructure in the next decade, which could impair the industry by 250 billion dollars. According to statistics, there is presence of 150,000 viruses on a daily basis and 148,000 computers were affected. It is logical and necessary that recently the European Commission to promote cyber security strategy and the proposed guidelines in the area of network and information security and the fact that in the beginning of October 2014 Interpol has opened*

new commanding center in Singapore (including 190 countries, amount which Macedonia) for synchronization of the combat against cyber criminals.

KEYWORDS: *Computer crime, criminal offense, proof, dynamism, people*

Анстракт: *Компјутерскиот криминалитет има свои специфичности во однос на другите видови криминални однесувања: голема динамичност, постојано ширење на нови области, тежина на последиците (имотен, но и нематеријален карактер), голема темна бројка, отежнато откривање и докажување, специфичен профил на сторителите, големи можности за прикривање на извршеното казнено дело, а сето тоа е причинето од амбиентот во кој овие кривични дела се вршат. Јасно е дека се работи за многу сложен облик на криминал на кој општеството може да му се спротивстави само ако во потполност ги согледа сите негови особености и специфичности. Во светски рамки жртвите на кибер криминалот губат околу 250 милијарди долари секоја година, а приходите на криминалците во таа област се 750 милијарди евра годишно. Според Светскиот економски форум, има 10% веројатност од значаен пад на критична информатичка инфраструктура во наредната деценија, што би можело да нанесе штети од 250 милијарди долари. Кибер нападите во светот годишно на глобалната економија и нанесуваат поголема штета од вкупната продажба на дрога и пиратерија заедно. Тоа е бизнис поголем од националното богатство на некои држави. Во однос на приходите, тоа е бизнис што светот го чини 200.000 работни места. Според статистиката секојдневно се присутни околу 150 000 вируси, а 148 000 компјутери се засегнати. Логично е и неопходно што деновиве Европската комисија ја промовира стратегијата за кибер безбедноста како и предлогот за директиви во областа на мрежната и информатичката безбедност и што Интерпол во почетокот на октомври 2014 година отвори нов команден центар во Сингапур (190*

земји меѓу нив и Македонија) за синхронизирање на борбата против кибер-криминалците.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: *Компјутерски криминал, казнено дело, докажување, динамичност, човек*

Вовед

Компјутерите одбележуваат една посебна ера во научно – технолошкиот развој на човештвото. Истовремено, злоупотребата на компјутерите најавува ера на досега невидена појава и пораст на еден посебен вид на криминал кој сериозно се заканува по основите на општеството, но и целокупниот живот на луѓето како поединци. Во прашање се економските, но и основните човекови права и слободи. Се разбира, проблемот не е во техничко – технолошкиот напредок, туку во начинот на управување со новите технички средства. Ова подразбира радикално менување на општествените односи за да може технологијата да му служи на човекот, а не обратно.

Застрашувачки се активностите на одредени држави кои се закана за Интернетот. Американската Влада треба да биде лидер на Интернетот во светот, а не закана. Владата треба да е транспарентна во однос на нејзините активности, во спротивно граѓаните ќе помислат на најлошото. (Цукерберг). Ова следеше по откритијата на ГАРДИЈАН дека во некои случаи американската Агенција за национална безбедност имитирала профили на Фејсбук за да инјектира вируси во одредени компјутери. Според Сноуден, нејзин поранешен соработник, Агенцијата имала пристап до серверите на Фејсбук, Гугл, Јаху.

Како одговор на ова, Путин ќе прави руски интернет. Сегашниот, според него, е проект на ЦИА и како таков се развива. Рускиот интернет брзо ќе се

развива и ќе може да придонесе за остварување на руските интереси. (Нова Македонија, 25.04.2014)

Од друга страна драстичен е порастот на хакерството за шпионски цели. Според Годишниот извештај на Верајзон комјунিকেјшн за 2013 година, 49% од случаите на шпионски упади се припишуваат на граѓаните на Кина и на други источно – азиски земји. Земјите од Источна Европа учествуваат со 21% во хакерските напади. 25% од шпионските напади не можат да се припишат на хакери од конкретна земја, 11% од нападите се на организиран криминал, а 87% се на влади.

Комерцијализација

Ако за криминал има било каква можност, можеме да бидеме сигурни дека онаму каде што се заработува пари, компјутерските криминалци дефинитивно ќе пробаат да направат нешто. Денес се повеќе и повеќесе појавуваат маркетинг (рекламни) активности во онлајн средините. По дефиниција ова овозможува појавување на зголемен број на можности за криминалните искористувачи. Од овде следи и заклучокот дека зачестеноста на компјутерскиот криминал со финансиски мотив се очекува да се зголеми драстично. Интернет незаконитостите кои што пред тоа не беа окарактеризирани како комерцијализам, стануваат предмет на голема финансиска мотивација. Како пример може да се земе предвид детската порнографија. Денес „деловните“, деца подготвени со веб камери управуваат со веб страниците користејќи компании кои употребуваат систем за плаќање со кредитни картички, со што би создале приход добиен преку нивните домашно направени слики и сексуални онлајн изведби (Eichenwald, 2005).

Многубројните можности за криминално искористување на интернет се многу очигледни на криминалните организации. Во наредните години се

очекува да се види како организираниот криминал ја опфаќа дигиталната технологија со зголемен ентузијазам.

Интеграција

Компјутерските криминалци не се секогаш обврзани во изолација, каков што е случајот со копнениот криминал. На пример, вооружените ограбувачи можат да украдат автомобил и да патуваат до местото на грабежот и да си го олеснат бегството. Таков начин на компјутерски криминал ќе наметне комбинација од различни криминални дела. Ново усовршување е интеграцијата на посебни форми на компјутерски криминал за остварување на синергизам. Спонтано електронско писмо (е- маил) може да содржи злонамерен код којшто може да биде активиран ако примачот на писмото го отвори писмото или линкот. Овој код би можел да биде дизајниран на тој начин што ако се активира, ќе му дозволи на прекршителот да го конфискува инфицираниот компјутер и да го употребува за криминални цели.

Учество на малолетниците

Огромната сила која што дигиталната технологија им ја дава на обичните поединци се проширува исто така и во рацете на малолетниците. Некои од најзлогласните компјутерски криминалци се поединци коишто се во нивните млади години. Како пример би спомнале за криминалното искористување во Масачусетс, (САД) од страна на еден малолетник којшто успеал да ги онеспособи комуникациите со воздушниот сообраќај и контролната кула на регионалниот аеродром во Ворчестер, притоа дистрибуирајќи неодбивни напади.

Закана за приватноста

Заканата за приватноста во дигиталната ера произлегува од три основни извори: Индивидуални компјутерски криминалци, трговски организации и владата. Меѓу најголемите закани за нечија дигитална приватност се оние информации кои што се добиваат од интернет страниците при купување на најразлични продукти при што се оставаат и информации за годините и местото на живеење, склоностите, расфрлани низ компјутерскиот свет. Технологиите што се бават со поврзување на податоците овозможуваат собирање на електронски досиеа со комплетни детали. Истите тие досиеа можат да бидат продавани и купувани за маркентишки цели.

И покрај надзорот на криминалци и законски бизниси, државата поставува закон за лична приватност. Надзорот на граѓаните од страна на владините агенти и со електронски средства долго била техника која служела на тоталитарните влади, симболизирана низ синтагмата – Големиот брат те гледа.

Заклучок

Компјутерскиот криминалитет со развојот на информатиката и во иднина ќе претставува сериозна закана за функционирањето на економските субјекти во нашата држава, но и сериозен предизвик пред институциите на безбедносниот систем во нивното спротивставување. Борбата против појавните облици на компјутерски криминалитет некои ја поврзуваат со познатата изрека на Асанж: кога владите ќе престанат да мачат и убиваат луѓе, кога корпорациите ќе престанат да го злоупотребуваат правниот систем, тогаш можеби ќе дојде време да се постави и прашањето за одговорноста на борците за слобода на говорот. Независно од овие тенденции, неопходно е на научно рамниште да се истражат и проучат

одделните облици на компјутерски криминалитет, нивните нови софистицирани облици, но и градење ефикасен модел на криминалистичка методика за откривање, докажување, разјаснување и превенција на овој криминалитет.

Conclusion

The computer crime will be serious threat to the operations of the economic players in our country, especially with the development of the information technology, but at the same time it will be serious challenge for the institutions in terms of the fight against it. Some relate the fight against the forms of the computer crime to the famous quote by Asange: "When the governments will stop torturing and killing people, when the corporations will stop abusing the legal system, maybe then there will be time to ask the question about responsibility for the freedom of speech fighters." Regardless of these tendencies, it is necessary to research, on scientific level, the different types of computer crime, their new sophisticated forms, as well as building an efficient model of criminalist methods for discovery, proving, clarifying and prevention of this type of crime.

Користена литература

1. М. Ангелески, Криминалистика, НИО "Студентски збор", Скопје, 1993 година.
2. С. Тодороска – Ѓурчевска, Криминологија, Европски Универзитет, Скопје, 2011 година.
3. Д. Стојановски, Кривичноправната заштита на компјутерските системи во Република Македонија во периодот на транзиција, Зборник на трудови

Комуникации – медиуми – македонска транзиција, ЕУРМ, Скопје, 2006 година.

4. Кривичен законик, "Службен весник на РМ" бр. 7/2008 година.

5. "Нов аларм за компјутерски криминал одекнува низ светот, Хакерите повторно напаѓаат",

<http://www.vreme.com.mk/DesktopDefault.aspx?tabindex=5&tabid=1&EditionID=1950&ArticleID=134557>

6. ЕДРИ-грам „Yahoo penalised in Belgium for not disclosing personal data“ бр. 7.5, 11 март, 2009.

7. <http://www.kirilica.com.mk/vest.asp?id=61489>

СЕСИЈА: БЕЗБЕДНОСТ
SECURITY SESSION

327.36(100)

Наумче Прлески
Стојан Славески
Европски Универзитет - РМ
Факултет за детективи и криминалистика

Меѓународна безбедност – ризици и закани по меѓународната безбедност

Апстракт

Постојат повеќе ризици и закани за меѓународната безбедност. Закани и ризици за меѓународната безбедност се следниве: вооружени конфликти, нестабилни политички и економски средини, корупција, слабо спроведување на законите и високата стапка на криминал, верски екстремизам, природни катастрофи, епидемии, климатски промени, итн. Голем дел од нив ќе бидат обработени во овој труд.

Клучни зборови: безбедност, конфликти, верски екстремизам, епидемии, корупција

Abstract

There are a lot of risks and threats for the international safety. The threats and the risks to international safety are the following: armed conflicts, unstable political and economic environments, corruption, weak law regulative and high rate of criminal, religious extremism, natural disasters, contagious diseases, climate changes. Most of them are elaborated in this paper work.

Key words: safety, conflicts, religious extremism, contagious diseases, corruption

Вовед

Целта на овој труд е согледување и анализа на ризиците и заканите за меѓународната безбедност. Во текот на годините, содржината на интернационалната безбедност се проширила. Денеска, таа покрива голем број теми во светот кои имаат некакво влијание врз опстанокот на човекот.

Односно тука се опфатени традиционалните модели на воена моќ, причините и последиците од војна меѓу држави, економската сила, етничките, верските и идеолошките конфликти, трговските и економските конфликти, располагањето со енергенси, наука, технологија и храна, потоа уништување на животната средина, заразни болести, климатски промени, трговијата со дрога, тероризмот, корупцијата и слично.

1. Ризици и закани за меѓународната безбедност

Транснационалните закани создаават корени за развивање на регионални и глобални тензии. Трговијата со дрога и организираниот криминал го помагаат перењето на пари и овозможуваат финансирање на вооружени групи. Мрежите на организиран криминал се закана за ефикасно управување со државите на границите и на териториите на тие држави. Тие ги заобиколуваат владите на државите, шират корупција и го ослабуваат економскиот развој. Поради тоа, тие прават пат за радикалистички процеси што можат да водат кон насилан екстремизам и тероризам. Најчесто, бунтовниците и криминалците профитираат од ваквата нестабилност и во некои случаи, токму тие, ги создаваат условите за таквата нестабилност.¹⁵³

1.1 Организираниот криминал -закана и ризик за меѓународната безбедност

Во последната деценија, напредокот во технологијата, отворените граници и отворените пазари создадоа поголеми прекугранични можности за криминалните групи. Како резултат на тоа, организираниот криминал е застапен во повеќе форми, стана глобален и достигна макро-економски пропорции. Исто така, тој разви поблиски врски со трговијата со дрога, тероризмот и корупцијата. Организираниот криминал е голема закана за националната и глобалната безбедност. Ниту еден дел од светот не е имун на

¹⁵³ <http://www.franceonu.org/Transnational-threats-to-8739>

ова зло. Особено ранливи се регионите каде што имало конфликт, областите каде не се почитуваат, ниту спроведуваат законите и во земјите што се неразвиени.

1.2 Трговијата со дрога - закана и ризик за меѓународната безбедност

Трговијата со дрога е глобален проблем. Не е доволно само да се гледаат економските и општествените последици, туку треба и да се побара помош од институциите што се одговорни за меѓународниот мир и безбедност.

1.3 Тероризмот - закана и ризик за меѓународната безбедност

Уште еден голем проблем за меѓународната безбедност е тероризмот.¹⁵⁴ Факторите кои придонесуваат за појава на тероризмот можат да бидат од различна природа, односно можат да бидат: политички, економски, социјални, геополитички, религиозни и слично. Целите на тероризмот се најчесто политички обоени и можат да бидат различни, почнувајќи од изнудување на одредени отстапки, преку промена на дел од внатрешната и надворешната политика на одредена земја, па сè до јасно манифестирана желба за соборување на поредокот, односно освојување на власта во некоја или во повеќе земји. Тероризмот (со меѓународно значење) своите зачетоци ги има уште во 1930 година, кога било извршено првото грабнување на авион.¹⁵⁵ Главните причини за појавата на глобалниот тероризам треба да се бараат во неговите корени, во времето кога настанал и во неговата главна цел.¹⁵⁶ Иако, светот одамна настојува да воспостави определени норми и облици на меѓународно регулирање на односите меѓу државите и народите, па сепак не може да го искорени ова зло кое на човештвото му се заканува со сета своја сила, умешност и економска моќ,

¹⁵⁴ <http://www.franceonu.org/Fight-against-terrorism-8738>

¹⁵⁶ Зиројевиќ, Мина: *Тероризам – Меѓународни поглед*, 2014 година

која произлегува од одредени извори на финансирање кои тешко можат да се спречат. Главната причина за појавата на глобалниот тероризам се бара во сè поизострените верски и расни разлики меѓу народите и нивната борба за превласт на глобално ниво. Според некои теоретичари, појавата на глобалниот тероризам е резултат на сè поизразените економски разлики помеѓу државите и регионите во светот, а најмногу поради борбата за освојување на енергетските ресурси во одделни региони иако тие во нив не се користат на најдобар можен начин. Тоа придонесува сферата на влијание или превласт на економски посилните земји да стават рака врз нивното експлоатирање и користење за свои потреби. Затоа глобалниот тероризам е како закана и опасност е присутен насекаде во светот. Глобалниот тероризам е инфилтриран и во владите на некои земји. Денеска светот е исполнет со големи противречности на економски и политички план.¹⁵⁷ Сето тоа е како резултат на појавата на воени конфликти во повеќе региони од светот кои се поттикнати од големите и економски моќни земји што ги користат малите земји како средство за остварување на нивната превласт.¹⁵⁸ Од тие причини глобалниот тероризам понекогаш се користи како параван за остварување на државни цели на одредени земји, а со тоа не се почитуваат големиот број меѓународни документи што ги регулираат економските односи во светот и заштитата на човековите права.¹⁵⁹

1.4 Корупцијата – закана и ризик за меѓународната безбедност

Корупцијата е една од непризнаените закани за меѓународната безбедност.¹⁶⁰ Најчесто, земјите каде што е застапена корупцијата се општества каде што е присутно насилството и нестабилноста. Тие држави имаат поголем ризик за конфликт или неуспех на државата. Во дванаесет од

¹⁵⁷ <http://www.nctc.gov/site/groups/>, 2014 година

¹⁵⁸ Браун, М.; Коте Јуниор, О: Теории за војната и мирот, Ars Lamina, 2014 година

¹⁶⁰ Carnegie Endowment for international peace: Corruption – The Unreconized Threat to Internation Security, јуни 2014 година, страница 2

петнаесетте најниско рангирани земји на Индексот за корупција на „Транспаренси интернационал“ во 2013 година, има востанија, екстеремистички групи или претставуваат токму тие земји претставуваат сериозна закана за меѓународната безбедност.¹⁶¹

1.5 Климатските промени- закана и ризик за меѓународната безбедност

Уште една закана за меѓународната безбедност се климатските промени. И покрај тоа што на дел од научната јавност и требаше одреден период за прифаќање на реалноста на климатските промени во светот, нивните последици се евидентни подолг временски период, а со текот на годините стануваат и навистина поизразени.¹⁶² Поради тоа, решавањето на проблемот на климатските промени на ниво на политики, земјите во светот го започнале уште на самитот во Рио 1992 година кога е донесена Рамковната Конвенција за климатски промени на Обединетите Нации, кон која е донесен и Протоколот од Кјото донесен во 1997 година, а кој стапи на сила во 2005 година.¹⁶³

Заклучок

Во текот на времето, значењето на зборот безбедност доби пошироко значење. Политиките за безбедноста на земјите се проширија и ги вклучија политичките, општествените, економските и еколошките прашања. Во современиот свет, постојат повеќе закани и ризици. За дел од нив се зборуваше во овој стручен труд. Опфатени беа трговијата со дрога, организираниот криминал, корупцијата, климатските промени. Наведените претставуваат чести и сериозни закани за меѓународната безбедност. Сепак, постојат и други закани за меѓународната безбедност: традиционалните модели на воена моќ, причините и последиците од војна меѓу држави,

¹⁶¹ Carnegie Endowment for international peace: *Corruption – The Unrecognized Threat to International Security*, јуни 2014 година, страница 4

¹⁶² Петковски, Љубомир: *Соочување со климатските промени*, Скопје, 2001 година

¹⁶³ Македонски зелен центар: *Македонија и климатските промени*, Скопје, март 2008 година

економската сила, етничките, верските и идеолошките конфликти, трговските и економските конфликт, наука, потоа уништување на животната средина, заразни болести и слично. Ова се проблеми на современото живеење кои државите се трудат да ги контролираат и да ги решат за да не се одразат на меѓународната безбедност.

Conslusion

During time, the meaning of the word safety got a wider meaning. The safety policies are wider and they now include politic, social, economic and environment . In the modern world, there are more threats and risks. Part of them were included in this paper work. Some of them were: drug trafficking, organize crime, corruption, climate changes. Those happen very often and they are a serious threat to international security. However, there are some other threats for international security: traditional models od military power, causes and consequences of the war among states, economic power, ethnic, , religious and ideological conflicts, trade and economic conflicts, sestruction of the environment, contagious deiseases and similar. These are the problems of the contemporary living which the states try to control and to solve in order to prevent them to affect the internaqtional security.

Користена литература:

1. Браун, М.; Коте Јуниор, О: *Теории за војната и мирот*, Ars Lamina, 2014 година
2. Carnegie Endowment for international peace: *Corruption – The Unreconized Threat to Internation Security*, јуни 2014 година, страница 2 и 4
3. Зиројевиќ, Мина: *Тероризам – Меѓународни поглед*, 2014 година
4. Македонски зелен центар: *Македонија и климатските промени*, Скопје, март 2008 година

5. Петковски, Љубомир: *Соочување со климатските промени*, Скопје, 2001 година
6. <http://www.franceonu.org/Transnational-threats-to-8739>
7. <http://www.nctc.gov/site/groups/>, 2014 година
8. <http://www.franceonu.org/Fight-against-terrorism-8738>

327.36(497.7)

Александар Марковски
Европски Универзитет Скопје

Ризици и закани по безбедноста на Република Македонија

АПСТРАКТ

За секоја држава процената на ризиците и заканите по националната безбедност претставува клучен и неизбежен услов за рано предупредување и преземање на соодветни превентивни мерки во зачувувањето на виталните државни интереси. Поради овој факт, се изготвуваат стратегии за одбрана, односно национални концепции за безбедност и одбрана на периодичен и долгорочен рок. Во нив се нотираат основните реални и потенцијални ризици и закани, носителни на активностите и мерките што ќе се превземат и операционализација на плановите за постапување.

Република Македонија како аспирант за евро-атлантските интеграции и земја која се соочува со внатрешни и надворешни проблеми, се соочува со ризици и закани по безбедноста и загрозување на националните интереси. На внатрешен план реални и потенцијални опасности се нестабилната состојба поради латентната, политичка криза предизвикана од конфронтациите меѓу власта и опозицијата, тешката економска состојба, меѓуетничките проблеми, организираниот криминал и корупцијата, нефункционирањето на правната држава и немањето на демократски капацитет, како и немањето консензус за приоритетните национални интереси. На надворешен план Република Македонија најголем проблем има со Грција во врска со спорот за името, со Бугарија околу потпишување на договорот за соработка и пријателство, со Албанија за нејзиното патернистичко однесување и често мешање во внатрешните работи., со Косово околу порозноста на границата, и со Србија е црковниот спор. Овие

регионални проблеми имаат директна рефлексija и на поширок план, поради што меѓународната заедница мора постојано да ги менаџира. Досегашното искуство покажува дека земјите од регионот Западен Балкан, вклучувајќи ја и Република Македонија, немаат капацитет сами да ги разрешат проблемите, поради што се принудени да бараат посредништво и медијаторство од ЕУ и САД.

Токму поради ваквата фактичка состојба, Република Македонија има изготвена Стратегија за одбрана, односно национална концепција за безбедност и одбрана со детална процена на ризиците и заканите. Во него се наведени сите можни и потенцијални обиди на намифестирање на ризици и закани за безбедност.

For each country, assessment of the risks and threats to national security is a key and unavoidable condition for early warning and taking appropriate preventive measures in preserving vital state interests. Due to this fact, there are prepared defense strategies or concepts of national security and periodical and long term defense. They note the main real and potential risks and threats, bearers of activities and measures to be taken and implementation of action plans.

Macedonia, as an aspirant for euro-Atlantic integrations and a country that is facing internal and external problems, is facing risks and threats to security and jeopardizing of national interests. Internally, real and potential hazards are: unstable condition due to latent political crisis caused by confrontations between the government and the opposition, the difficult economic situation, ethnic tensions, organized crime and corruption, non-functional rule of law and the lack of democratic capacity, as well as a lack of consensus for priority national interests. Externally Macedonia's biggest problem is with Greece over the name dispute, with Bulgaria on signing the cooperation and friendship agreement, with Albania about their paternal behavior and interference in internal affairs, with Kosovo about the porosity of the border, and the church dispute with Serbia. These regional problems have a direct reflection on a wider scale, which is why the

international community must constantly interfere and manage them. Past experience indicates that the countries of the Western Balkans region, including the Republic of Macedonia don't have the capacity to resolve the problems themselves, and because of that they are forced to seek mediation by the EU and US.

Precisely because of this factual situation, the Republic of Macedonia has developed a Strategy for defense (national security and defense concept) with a detailed assessment of the risks and threats. It contains all the possible and potential attempts to manifest risks and threats to security. This paper concludes that the Republic of Macedonia in the long run is no longer under threat of conventional war, but highlight emerging threats to peace and international stability in Europe.

Ризици и закани по безбедноста на Република Македонија

Процената на ризиците и заканите по националната безбедност во Република Македонија, за прв пат беше јавно објавена во Стратегијата за одбрана на Република Македонија¹⁶⁴ од 1998 година. Во овој документ се користеа термините опасности и извори од загрозување, додека во Националната концепција за безбедност и одбрана од 2003 се користат термините ризици и закани. Подетална проценка на ризиците и заканите е направена во Стратегискиот одбранбен преглед¹⁶⁵ (СОП). Иако во Европа не постои опасност од војна, сепак во Националната концепција за безбедност и одбрана стои дека последиците од распаѓањето на Социјалистичките држави, негативните последици од глобализацијата, националната, верската и територијалната конфронтација, сепак можат да претставуваат потенцијални и реални ризици кои би можеле да доведат до конфликт или војна.

¹⁶⁴ Стратегија за одбрана на Р.Македонија, (Службен весник на Р. Македонија, 08/1992 год.)

¹⁶⁵ Стратегиски одбранбен преглед, Министерство за одбрана на Р.Македонија 2004 година)

Во ризици и закани по безбедноста на Република Македонија спаѓаат: Можните манифестации на екстремн национализам, расна и верска нетрпеливост. Облиците и активностите сврзани со меѓународниот тероризам, организираниот криминал, нелегалната миграција, нелегалната трговија со дрога, оружје, луѓе, стратегиски и материјали за двојна употреба како и последиците од употребата на средствата за масовно уништување. Поседувањето на големи количини илегално оружје. Транзициските проблеми како што се: корупцијата, организираниот криминал, урбаниот тероризам, тешкиот криминал, вклучувајќи уцени, рекетирање и убиства и напади врз сопственоста на граѓаните, економскиот криминал, даночната евазија, недоизграденоста на институциите на демократскиот систем, проблемите во функционирање на судството, социјалните проблеми и невработеноста. Активностите на странските специјални служби насочени кон влошување на безбедносната состојба, со тоа и забавувањето на демократските и интегративните процеси, особено на оние кон НАТО и ЕУ. Последиците од судирите на интереси за користење на изворите и патиштата на стратегиски енергенси, како и попречување и блокирање на нивниот увоз во Република Македонија. Елементарните и други непогоди, техничко-технолошките катастрофи, заразните заболувања на луѓето и животните предизвикани од домашни или странски чинители. Компјутерскиот криминал, пиратството и злоупотребата на информатичката технологија, особено во делот на личните податоци на граѓаните, деливната, службената и државната тајна, и деградацијата и уништувањето на животната средина.

Подетална проценка на заканите, ризиците и опасностите од становиште на одбраната е направена во *Стратегискиот одбранбен преглед* изработен во Министерството за одбрана, а одобрен од страна на Собранието

на Република Македонија во 2004 година.¹⁶⁶ Карактеристично е што во овој документ се наведуваат и заканите по безбедноста што не е случај со Концепцијата која оперира со поимите ризици и опасности. И во овој документ се констатира дека „Република Македонија на подолг рок не е веќе под закана на конвенционална војна“. Но, сепак, се нагласува дека во Европа постојат нови предизвици и закани за мирот и меѓународната стабилност, предизвикани од распаѓањето на биполарниот свет, рецидивите и последиците од распаѓањето од одделни поранешни социјалистички држави, негативните последици од глобализацијата, националната, верската, големодржавната и територијалната конфронтација. Република Македонија не е имуна на ова и сега и во иднина ќе биде исправена пред товарот на безбедносните и одбранбени барања.

На среден рок (три до пет години) очекувано е со сличен интензитет, но и со постепено опаѓање да постојат заканите, ризиците и опасностите предизвикани од екстремниот национализам, расната и верската нетрпеливост, тероризмот и организираниот криминал, како и од импликациите од состојбата од непосредното опкружување на Република Македонија. Ова значи дека АРМ ќе треба да ги развива „вештините за помош на внатрешната безбедност, борбата против тероризмот и другите вооружени инциденти“ се вели во документот. Обезбедувањето на границата и натаму ќе биде една од главните прашања сè додека регионалната гранична безбедност не е на соодветно ниво, АРМ ќе мора да биде подготвена и способна во ова да и помага на Полицијата, ако ситуацијата се влоши. Критичен момент и можност за подрастично зголемување за безбедноста на Република Македонија и очекуваната интеграција во НАТО што ќе обезбеди дополнителен имплус за побрза реализација на вака зацртаните реформи во безбедносниот и одбранбениот сектор. Не се очекува зголемување на

¹⁶⁶ Стратегиски одбранбен преглед, Министерство за Одбрана на Република Македонија, 2004 година.

интензитетот на другите неконвенционални и асиметрични закани.

На долг рок (пет до десет години и натаму) се очекува понатамошно опаѓање на заканите, ризиците и опасностите предизвикани од екстремниот национализам, расната и верска нетрпеливост, тероризмот и организираниот криминал, како и од импликациите од состојбата во непосредното опкружување во Република Македонија. Сепак, АРМ и натаму треба да ги одржува и да располага со соодветни капацитети за справување со овие закани и да дава помош на силите на Полицијата, но само ако тие побараат помош и поддршка, регулирана со закон и други нормативно–правни акти и процедури. На подолг рок (десет години и натаму) останува ризикот од конвенционални закани и од минимални други неконвенционални и асиметрични закани, ризици и опасности.

Процената на заканите, ризиците и опасностите сублимирано и по степен на интензитет е дадена во следниов преглед. Овие закани се поставени во безбедносниот сектор како целина. Од безбедносниот сектор се очекува да ги сочува способностите за да се справи со најсериозните и опасни закани.

Безбедносната проценка претставува прв и основен чекор во планирање на безбедносните мерки и во поставување организациски структури кои треба да ја спроведат пропишаната безбедносна политика. Преку погоре утврдените конкретни безбедносни ризици и закани, воедно дефинираните носители на безбедносното загрозување, а потоа доаѓање до капацитетите за спротивставување на загрозувањата по Република Македонија треба да се дојде до квалитетна безбедносна проценка од која зависи ефикасноста на безбедносниот систем и имплементацијата на безбедносната политика. Следењето и процената на безбедносните појави се основна претпоставка за успешно владеење со безбедносната состојба, како и за ангажирање на капацитетите во насока на реализација на поставените безбедносни цели во политиката. Лицата кои се поставени да ја извршуваат таа проценка на безбедносната состојба се одбрани од

страна на раководните лица во државата и треба да работат исклучиво во интересите и за интересите на државата.

При изработката на безбедносните процени потребно е да се обезбеди единствена методологија за изработка на процени, затоа што таа е неопходен услов за еднообразна работа на институциите во безбедносниот систем. Поседувањето на методологија за изработка на безбедносни процени посебно е значајно за високо бирократизирани институции, затоа што тие мора да остварат највисок степен на единствено дејствување. Единственото дејствување на безбедносните институции на целата територија не е можно да се оствари без единствен став по клучните безбедносни прашања кои се дел од безбедносната политика, односно единствена оцена за безбедноста и за мерките кои треба да се преземат за да се одговори на конкретното безбедносно прашање. Имајќи предвид дека треба да се има единствена методологија и структура на изработка на безбедносна проценка во голем број институции, може да се заклучи дека структурата на безбедносните процени, со одредени разлики од институција до институција треба да ја сочинуваат следните елементи: општ концепт на безбедносна проценка, анализа на состојбата за релевантна безбедносна појава, утврдување на состојба на безбедност, донесување на заклучоци со оцена на безбедносната состојба, прогноза за движењето на состојбата на безбедноста и донесување безбедносни задачи.

Процена на заканите по безбедноста на Република Македонија

<u>ЗАКАНИ, РИЗИЦИ И ОПАСНОСТИ НА ИНТЕНЗИТЕТ</u>			
	Во моментот	Среден рок	Долг рок
Конвенционална воена – агресија	МНОГУ НИЗОК	МНОГУ НИЗОК	МНОГУ НИЗОК
Можни манифестации на екстремн национализам, расна и берска нестрпливост, Меѓународен тероризам, нелегална миграција, нелегална трговија од сите видови вклучувајќи трговија со стратегиски и материјали за двојна употреба, недоволно безбедни и ефикасни граници и друго.	ВИСОК	СРЕДЕН	НИЗОК
Поседување големи количества илегално оружје, транзакциски проблеми како што се: корупција, урбаниот тероризам, тешкиот криминал, економскиот криминал, даночната евазија и друго.	ВИСОК	СРЕДЕН	НИЗОК
Активности на странски специјални служби насочени кон влошување на безбедносната состојба, последици од судир на интереси за користење на изворите и патиштата на стратегиските енергенци.	СРЕДЕН	СРЕДЕН	НИЗОК
Елиминарни и други непогоди, техничко-технолошки катастрофи, епидемии и слично.	НИЗОК	НИЗОК	НИЗОК
Деградација и уништување на животната средина.	СРЕДЕН	СРЕДЕН	СРЕДЕН
Компјутерски криминал со големи штети.	НИЗОК	СРЕДЕН	ВИСОК

Користена литература:

Бакрески, О., *Контрола на безбедносниот сектор*, Филозофски факултет Скопје, 2008 година.

Бакрески, О., *Координација на безбедносната заедница на Република Македонија*, Филозофски факултет Скопје, 2008 година.

Бакрески, О., *Координација на безбедносниот сектор, искуства и практики*, Филозофски факултет Скопје, 2006 година.

Мојаноски, Ц., *Безбедноста на Република Македонија*, Научно истражувачки извештај, Универзитет Св. Климент Охридски - Битола

327.28:2(100)

Associate Professor Dr. Stojan Slaveski
EURM, Republic of Macedonia
Dr. Igor Gelev, Ministry of Defense
Republic of Macedonia

Religious Terrorism: Impact on the Security of the Republic of Macedonia

Abstract: *Terrorism in the name of religion has become the predominant model for political violence in the modern world. This is not to suggest that it is the only model because nationalism and ideology remain as potent catalysts for extremist behavior. However, religious extremism has become a central issue for the global community. In the modern era, religious terrorism has increased in its frequency, scale of violence, and global reach. At the same time, a relative decline has occurred in secular terrorism. The old ideologies of class conflict, anticolonial liberation, and secular nationalism have been challenged by a new and vigorous infusion of sectarian ideologies. Grassroots extremist support for religious violence has been most widespread among populations living in repressive societies that do not permit demands for reform or other expressions of dissent. In our paper, first, we will focus on the relationship of religion to terrorism, in general, and the relationship of Islam to terrorism, in particular. Then, we will be looking at the question of Al-Qaeda and Islamic State. And finally we will discuss about Macedonian citizens going off to fight in Syria and Iraq, and the threat of terrorism they pose back home.*

Key words: religion, Islam, terrorism, security, struggle

Абстракт: *Тероризмот во име на религијата стана доминантен модел за политичкото насилство во модерниот свет. Не треба да се сугерира дека е и единствен затоа што национализмот и идеологијата остануваат и понатаму да бидат потенцијни катализатори за екстремно однесување.*

Меѓутоа, религиозниот екстремизам стана централно прашање за глобалната заедница. Во новата ера, религиозниот тероризам се зголеми во фреквенцијата, обемот на насилството и глобалните достигнувања. Старите идеологии за класниот конфликт, антиколонијалното ослободување и секуларниот национализам се наоѓаат пред сериозен предизвик од страна на насилното влијание на секташките идеологии. Најшироката поддршка за екстремистите кои вршат религиозно насилство доаѓа од населението кое живее во репресирани општества кои што не дозволуваат реформи или слободно изразување на „посебноста“. Во овој труд, прво, ќе се фокусираме на односот на религијата кон тероризмот во целина и особено односот на Исламот кон тероризмот. Потоа ќе го разгледаме прашањето за односот помеѓу Ал Каеда и Исламската држава. На крајот ќе дискутираме за македонските граѓани кои од верски мотиви одаат на боишката во Сирија и Ирак и теростичката закана која тие ја претставуваат кога ќе се вратат назад дома.

Клучни зборови: религија, Ислам, тероризам, безбедност, борба

Introduction

Religious terrorism is a type of political violence motivated by an absolute belief that an otherworldly power has sanctioned—and commanded—terrorist violence for the greater glory of the faith. Acts committed in the name of the faith will be forgiven by the otherworldly power and perhaps rewarded in an afterlife. In essence, one's religious faith legitimizes violence as long as such violence is an expression of the will of one's deity.¹⁶⁷

Terrorism carried out in the name of the faith has long been a feature of human affairs. The histories of people, civilizations, nations, and empires are replete with examples of extremist true believers who engage in violence to promote their

¹⁶⁷ Bader, Eleanor J., and Patricia Baird-Windle. *Targets of Hatred: Anti-Abortion Terrorism*. New York: Palgrave, 2001.

belief system. Some religious terrorists are inspired by defensive motives, others seek to ensure the predominance of their faith, and others are motivated by an aggressive amalgam of these tendencies.

Religious terrorism can be communal, genocidal, nihilistic, or revolutionary. It can be committed by lone wolves, clandestine cells, large dissident movements, or governments. And, depending on one's perspective, there is often debate about whether the perpetrators should be classified as terrorists or religious freedom fighters.¹⁶⁸

Religion and terrorism

Religion though, we have indeed witnessed in recent years, has become a very powerful motivator and also serves as a profound justification for many people engaging in violence. Across all religious faiths over the past decade or more, we have seen individuals drawn to violence who justify the killing and the destruction that they commit on the basis of religious texts or sacred literature or see themselves directly responding to the demands of the calls of religious figures or clerical authorities. And in this case too, even in the realm of suicide terrorism where we have seen a tremendous increase both in this tactic and especially by people motivated by a religious imperative, we have seen a broad diversity of types.

There are also profound feelings of religious devotion that sometimes trigger or sometimes animate or motivate or inspire individuals to pick up violence. But for all these people, there is an underlying conviction that their violence is not only justified, but is also legitimate. In the case of religious terrorists that it is not only justified and legitimate, but in addition, it's divinely commanded. All terrorists in this sense see themselves as altruists. We may see them as fanatics and the violence that they inflict is, of course, abhorred. But they themselves see the

¹⁶⁸ Allen, Tim. *Trial Justice: The International Court and the Lord's Resistance Army*. New York: Zed Books, 2006.

violence that they inflict as part or in foreign service of a good cause. And therefore, explain away the means as justifying the ends.

Terrorists share this sense of self-righteous commitment and self-sacrifice that draws people into terrorist groups. It helps them to justify their violence by being in a group of people who think similarly or indeed, identically to the way they do. But most importantly, by joining a terrorist group or becoming part of a larger terrorist movement even if they do not actually join the group or participate in training, but nonetheless feel part of something bigger than themselves, gives their violence collective meaning and gives the force of their violence a cumulative power that they hope will achieve the fundamental changes that they seek.¹⁶⁹ We have seen deeply devout, lifelong, very orthodox observant individuals, as well as recent converts, who have embraced their new faith with a fervor that is, perhaps, not understandable or comprehensible to others and therefore, drives them to commit this extreme act of violence as proof of their faith and fidelity.

Historical Perspectives on Religious Violence

Judeo-Christian Antiquity

Within the Judeo-Christian belief system, references in the Bible are not only to assassinations and conquest but also to the complete annihilation of enemy nations in the name of the faith. One such campaign is described in the Book of Joshua. The story of Joshua's conquest of Canaan is the story of the culmination of the ancient Hebrews' return to Canaan. To Joshua and his followers, this was the Promised Land of the covenant between God and the chosen people. According to the Bible, the Canaanite cities were destroyed¹⁷⁰ and the Canaanites attacked until

¹⁶⁹ Individuals will always be attracted to violence in different ways. And over the past decade, we have seen this very clearly in the backgrounds of terrorists and radicals both in the United States and the United Kingdom. They have come from places as diverse as North Africa and South Asia. From the Middle East and from the Caribbean. They have come from overseas. They have also been home grown. They have been religiously devout. Recent converts. They have been secular. They have been married. They have been unmarried, for example. Young, old, male, and female. What we see is that there really is no one set profile of the modern terrorist in the 21st century.

¹⁷⁰ Assuming that Joshua and his army put to the sword all the inhabitants of the 31 cities mentioned in the Bible, and assuming that each city averaged 10,000 people, his conquest cost 310,000 lives.

“there was no one left who breathed.”¹⁷¹ To the ancient Hebrews, the Promised Land had been occupied by enemy trespassers. To fulfill God’s covenant, it was rational and necessary from their perspective to drive them from the land, exterminating them when necessary.

Christian Crusades

During the Middle Ages, the Western Christian (i.e., Roman Catholic) church launched at least nine invasions of the Islamic east, the first one in 1095. These invasions were called the Crusades because they were conducted in the name of the Cross. The purpose of the Crusades was to capture the holy lands from the disunited Muslims, to whom they referred collectively as Saracens.

Christian knights and soldiers answered the call for many reasons. The promise of land, booty, and glory was certainly central. Another important reason was the spiritual promise, made by Pope Urban II, that fighting and dying in the name of the Cross would ensure martyrdom and thereby guarantee a place in heaven. Liberation of the holy lands would bring eternal salvation. Thus, a “knight” who with pious intent took the Cross would earn a remission from temporal penalties for all his sins; if he died in battle he would earn remission of his sins.”¹⁷² This religious ideology was reflected in the war cry of the early Crusades: Deus lo volt! (God wills it!).¹⁷³

Not all Christian Crusades were fought in Muslim lands. The Western Church also purged its territories of Jews and divergent religious beliefs that were denounced as heresies. The zealotry and violence of these purges became

¹⁷¹ Halevi, Yossi Klein. *Memoirs of a Jewish Extremist: An American Story*. New York: Little, Brown, 1995.

¹⁷² Stern, Jessica. *Terror in the Name of God: Why Religious Militants Kill*. New York: Ecco/HarperCollins, 2003.

¹⁷³ During the First Crusade, Western knights—primarily Frankish soldiers— captured a broad swath of biblical lands, including Jerusalem and Bethlehem. When cities and towns were captured, most of the Muslim and Jewish inhabitants were killed outright, a practice common in medieval warfare. When Jerusalem was captured in July 1099, Frankish knights massacred thousands of Muslim, Jewish, and Orthodox Christian residents. An embellished Crusader letter sent to Pope Urban II in Rome boasted that the blood of the Saracens reached the bridles of the Crusaders’ horses.

legendary. During the brutal Albigensian Crusade in southern France during the 13th century, the story was told that concerns were raised about loyal and innocent Catholics who were being killed along with targeted members of the enemy Cathar sect. The pope's representative, Arnaud Amaury, allegedly replied, "Kill them all; God will know his own!"

The Church-sanctioned invasions and atrocities were deemed to be in accordance with God's wishes and therefore perfectly acceptable. An extreme and unquestioning faith in the cause led to a series of campaigns of terror against the non-Christian (and sometimes the Orthodox Christian) residents of conquered cities and territories. In a typical and tragic irony of the time, the Greek Orthodox city of Constantinople, center of the Byzantine Empire and one of the great cities of the world, was captured and sacked by Western Crusaders in 1204 during the Fourth Crusade. The Crusaders looted the city and created a short-lived Latin Empire, which lasted until 1261.

The Assassins

The Order of Assassins,¹⁷⁴ sometimes referred to as the Brotherhood of Assassins, was founded by Hasan ibn al-Sabbah (d. 1124) in 11th-century Persia. Al-Sabbah was a caliph (religious head) of the Ismaili sect of Islam. He espoused a radical version of Ismaili Islam and founded the Order of Assassins to defend this interpretation of the faith. Beginning in 1090, he and his followers seized a string of fortresses in the mountains of northern Persia, the first of which was the strong fortress of Alamut near Qazvin. Because of these origins, al-Sabbah was called The Old Man of the Mountain.

The word assassin was allegedly derived from the drug hashish, which some commentators believe al-Sabbah's followers ate before committing acts of violence in the name of the faith.¹⁷⁵ They referred to themselves as hashashins or hashishis, reputedly meaning hashish eaters. During the early years of the

¹⁷⁴ Gerges, Fawaz. *Journey of the Jihadist: Inside Muslim Militancy*. Orlando, FL: Harcourt, 2006.

¹⁷⁵ Huband, Mark. *Warriors of the Prophet: The Struggle for Islam*. Boulder, CO: Westview, 1999.

movement, Assassin followers spread out of the mountains to the cities of Persia, modern Iraq, Syria, and the Christian Crusader-occupied areas of Palestine. The Assassins killed many people, including fellow Muslims who were Sunnis and Christians. Suicide missions were common, and some Crusader leaders went so far as to pay tribute to the Assassins so that the Assassins would leave them alone.

The Assassins were very adept at disguise, stealth, and surprise killings, and thus the word assassination was coined. A key component of the Assassins' beliefs was the righteousness of their cause and methodology. To kill or be killed was a good thing, because it was done in the name of the faith and ensured a place in paradise after death. This belief is practiced by many of today's religious terrorists. Although their political impact was negligible and the organization was eliminated in 1256, the Assassins left a profound psychological mark on their era and in many ways on ours.

Modern Arab Islamist Extremism

The Arab world passed through several important political phases during the 20th century. Overlordship by the Ottoman Empire ended in 1918 after World War I. It was followed by European domination, which ended in the aftermath of World War II. New Arab and North African states were initially ruled primarily by monarchs or civilians who were always authoritarian and frequently despotic. A series of military coups and other political upheavals led to the modern era of governance.¹⁷⁶

These phases had a significant influence on activism among Arab nationalists and intellectuals, culminating in the late 1940s, when the chief symbol of Western encroachment became the state of Israel. Postwar activism in the Arab Muslim world likewise progressed through several intellectual phases, most of them secular expressions of nationalism and socialism.¹⁷⁷ Many activists and

¹⁷⁶ Gerges, Fawaz. *Journey of the Jihadist: Inside Muslim Militancy*. Orlando, FL: Harcourt, 2006.

¹⁷⁷ The secular phases included the following: Anticolonial nationalism, during which Arab nationalists resisted the presence of European administrators and armed forces; Pan-Arab nationalism

intellectuals became disenchanted with these movements when they failed to deliver political reforms, economic prosperity, and the desired degree of respect from the international community. In particular, several humiliating military defeats at the hands of the Israelis—and the seemingly intractable plight of the Palestinians—diminished the esteem and deference the secular movements had once enjoyed. Arab nationalists—both secular and sectarian—had struggled since the end of World War II to resist what they perceived as Western domination and exploitation, and some tradition-oriented nationalists began to interpret Western culture and values as alien to Muslim morality and values. As a result, new movements promoting Islamist extremism began to overshadow the ideologies of the previous generation. This has placed many Islamists at odds with existing Arab governments, many of which are administered under the principles of the older ideologies.

In the post–Cold War political environment, adopting Islam as a vehicle for liberation is a logical progression. When radical secular ideologies and movements made little progress in resisting the West and Israel, and when secular Arab governments repressed any expressions of domestic dissent, many activists and intellectuals turned to radical interpretations of Islam. There is a sense of collegiality and comradeship among many Islamists, but there are also differences within the ideologies of many leaders, as well as between the Sunni and Shi’a traditions. The Islamist movement, however, has transcended most ethnic and cultural differences and is a global phenomenon.

Islam and terrorism

The caliphate is an old, Islamic institution. For all intents and purposes, it really passed from existence back in the 13th century AD. When it first began, the caliph, who ruled at the head of the Islamic empire was both the political and the

(Nasserism), led by Egyptian president Gamel Abdel-Nasser, which advocated the creation of a single dynamic United Arab Republic; Secular leftist radicalism, which activists often adopted to promote Marxist or other socialist principles of governance, sometimes in opposition to their own governments.

spiritual leader of the empire. Over time, the caliph's power eroded until the institution really disappeared with the Mongol invasions in the 13th century. The name of the caliphate was claimed by subsequent rulers, particularly the Ottoman sultan. When the Ottoman empire was overthrown in the early 20th century, Ataturk, who founded the modern state of Turkey, did away with the institution of the caliphate.¹⁷⁸

Many jihadis want a restoration of the caliphate, not just because they believe it is going to bring back justice and Islamic rule to the world, but also this is part of the prophecies about the end times in Islam that the caliphate will be a precursor to the appearance of the Muslim savior that is supposed to come back at the end of times and spread Islam throughout the entire world and lead the final battle against the West. So the reestablishment of the caliphate is really heady stuff for a lot of jihadis and is the main source of the Islamic State's appeal.¹⁷⁹

The concept of jihad is a central tenet in Islam. Contrary to misinterpretations common in the West, the term literally means a sacred struggle or effort rather than an armed conflict or fanatical holy war. Although a jihad can certainly be manifested as a holy war, it more correctly refers to the duty of Muslims to personally strive “in the way of God.”¹⁸⁰ This is the primary meaning of the term as used in the Quran, which refers to an internal effort to reform bad habits in the Islamic community or within the individual Muslim. The term is also used more specifically to denote a war waged in the service of religion.¹⁸¹

Regarding how one should wage jihad, the greater jihad refers to the struggle each person has within him or herself to do what is right. Because of human pride, selfishness, and sinfulness, people of faith must constantly wrestle with themselves and strive to do what is right and good. The lesser jihad involves the

¹⁷⁸ Huband, Mark. *Warriors of the Prophet: The Struggle for Islam*. Boulder, CO: Westview, 1999.

¹⁷⁹ Kelsay, John. *Arguing the Just War in Islam*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.

¹⁸⁰ Karen Armstrong, *Islam: A Short History* (New York: Modern Library, 2000), 201.

¹⁸¹ Josh Burek and James Norton, “Q&A: Islamic Fundamentalism: A World-Renowned Scholar Explains Key Points of Islam,” *Christian Science Monitor*, October 4, 2001.

outward defense of Islam. Muslims should be prepared to defend Islam, including military defense, when the community of faith is under attack.¹⁸²

Thus, waging an Islamic jihad is not the same as waging a Christian crusade—it has a broader and more intricate meaning. Nevertheless, it is permissible—and even a duty—to wage war to defend the faith against aggressors. Under it, warfare is conceptually defensive; by contrast, the Crusades were conceptually offensive. Those who engage in armed jihad are known as mujahideen, or holy warriors. Mujahideen who receive martyrdom by being killed in the name of the faith will find that awaiting them in paradise are rivers of milk and honey, and beautiful young women. Those entering paradise are eventually reunited with their families and as martyrs stand in front of God as innocent as a newborn baby.¹⁸³

The precipitating causes for the modern resurgence of the armed and radical jihadi movement are twofold: the revolutionary ideals and ideology of the 1979 Iranian Revolution and the practical application of jihad against the Soviet Union's occupation of Afghanistan. Some radical Muslim clerics and scholars have concluded that the Afghan jihad brought God's judgment against the Soviet Union, leading to the collapse of its empire. As a consequence, radical jihadis fervently believe that they are fighting in the name of an inexorable force that will end in total victory and guarantee them a place in paradise.

Al Qaeda vs. Islamic State and the battle for the soul of jihad

When Islamic State leader Abu Bakr al-Baghdadi rejected Al Qaeda's authority and later declared a caliphate, he split the fractious jihadist movement. The two are now competing for more than the leadership of the jihadist movement: they are competing for its soul. Who will emerge triumphant is not clear. But the implications of one side's victory or of continuing division are profound for the

¹⁸² Walter Laqueur, *The New Terrorism: Fanaticism and the Arms of Mass Destruction* (New York: Oxford University Press, 1999), 100.

¹⁸³ Evan R. Goldstein, "How Just Is Islam's Just-War Tradition?" *The Chronicle Review*, April 18, 2008.

Middle East and for the United States, shaping the likely targets of the jihadist movement, its ability to achieve its goals, and the overall stability of the Middle East. The United States can exploit this split, both to decrease the threat and to weaken the movement as a whole.¹⁸⁴

The Islamic State and Al Qaeda fundamentally differ on whom they see as their main enemy, which strategies and tactics to use in attacking that enemy, and which social issues and other concerns to emphasize. Although the ultimate goal of Al Qaeda is to overthrow the corrupt “apostate” regimes in the Middle East and replace them with “true” Islamic governments, Al Qaeda’s primary enemy is the United States, which it sees as the root cause of the Middle East’s problems. The logic behind this “far enemy” strategy is based on the idea that U.S. military and economic support for corrupt dictators in the Middle East—such as the leaders of Egypt and Saudi Arabia—is what has enabled these regimes to withstand attempts to overthrow them. By targeting the United States, Al Qaeda believes it will eventually force the United States to withdraw its support for these regimes and pull out of the region altogether, thus leaving the regimes vulnerable to attack from within.¹⁸⁵

The Islamic State does not follow Al Qaeda’s “far enemy” strategy, preferring instead the “near enemy” strategy, albeit on a regional level. As such, the primary target of the Islamic State has not been the United States, but rather apostate regimes in the Arab world—namely, the Asad regime in Syria and the Abadi regime in Iraq. Baghdadi favors first purifying the Islamic community by attacking Shi’a and other religious minorities as well as rival jihadist groups. The Islamic State’s long list of enemies includes the Iraqi Shi’a, Hizballah, the Yazidis (a Kurdish ethnoreligious minority located predominantly in Iraq), the wider Kurdish

¹⁸⁴ Charles Lister, “ISIS: What Will the Militant Group Do Next?” *BBC News*, 27 June 2014, <<http://www.bbc.com/news/world-middle-east-28053489>>.

¹⁸⁵ Bruce Riedel, *The Search for Al Qaeda: Its Leadership, Ideology, and Future* (Washington D.C.: Brookings Institution Press, 2010), 94.

community in Iraq, the Kurds in Syria and rival opposition groups in Syria (including Jabhat al-Nusra) and the Jews.¹⁸⁶

Al Qaeda considers Shi'a Muslims to be apostates but sees killing sprees against them as too extreme and thus detrimental to the broader jihadist project. Al Qaeda believes that the "Muslim masses," without whose support Al Qaeda will wither and die, do not really understand or particularly care about the doctrinal differences between Sunni and Shi'a, and when they see jihadists blowing up Shi'a mosques or slaughtering Shi'a civilians, all they see are Muslims killing other Muslims.¹⁸⁷

In fact, Al Qaeda believes in playing nice with other jihadists in general; the Islamic State does not. Jabhat al-Nusra, Zawahiri's designated affiliate in Syria and the Islamic State's rival, works with other Syrian fighters against the Asad regime and, by the low standards of the Syrian civil war, is relatively restrained in attacks on civilians—in fact, at the same time the Islamic State was making headlines for beheading captured Americans, Jabhat al-Nusra made headlines for releasing the UN peacekeepers it had captured. Having learned from Al Qaeda in Iraq's (AQI) disaster when the population turned against it, in areas Jabhat al-Nusra controls, it proselytizes rather than terrorizes to convince Muslims to embrace "true" Islam. When U.S. forces bombed Jabhat al-Nusra because of its links to Al Qaeda, many Syrians were outraged, believing America was striking a dedicated foe of the Asad regime. Somewhat incredibly, the Islamic State's lesson from Iraq was that it didn't use enough terror to ensure that the population stayed in line.¹⁸⁸

Al Qaeda has long used a mix of strategies to achieve its objectives. To fight the United States, Al Qaeda plots terrorism "spectaculars" like 9/11 to electrify the

¹⁸⁶ Loretta Napoleoni, *Insurgent Iraq: Al-Zarqawi and the New Generation* (New York: Seven Stories Press, 2005), 104-105.

¹⁸⁷ Saif al-Adel, "My Experience with Abu Musab al-Zarqawi," *Minbar al-Tawhid wa al-Jihad* (blog), <<http://www.tawhed.ws/r?i=ttfom6f>>.

¹⁸⁸ Zaki Chehab, *Inside the Resistance: Reporting from Iraq's Danger Zone* (New York: Nation Books, 2006), 47.

Muslim world (and get Muslims to follow Al Qaeda's banner) and to convince the United States to retreat from the Muslim world. The model is based on the U.S. withdrawals from Lebanon after Hizballah bombed the Marine barracks and U.S. embassy there and the "Black Hawk Down" incident in Somalia and, especially, the anti-Soviet experience. In addition, Al Qaeda supports insurgents that fight against U.S.-backed regimes (and U.S. forces in places like Afghanistan, where it hopes to replicate the Soviet experience). Finally, Al Qaeda issues a flood of propaganda to convince Muslims that jihad is their obligation and to convince jihadists to adopt Al Qaeda's goals over their local ones.¹⁸⁹

The Islamic State embraces some of these goals, but even where there is agreement in principle, its approach is quite different. The Islamic State seeks to build, well, an Islamic state. So its strategy is to control territory, steadily consolidating and expanding its position. Part of this is ideological: it wants to create a government where Muslims can live under Islamic law (or the Islamic State's twisted version of it). Part of this is inspirational: by creating an Islamic state, it excites many Muslims, who then embrace the group. And part of it is basic strategy: by controlling territory it can build an army, and by using its army it can control more territory.¹⁹⁰

Al Qaeda in theory supports a caliphate, but Zawahiri envisioned this as a long-term goal. Back in the day, although Bin Laden and Zawahiri supported Al Qaeda in Iraq publicly, in private they did not approve of its declaration of an Islamic state in Iraq. In particular, Zawahiri feared that AQI was putting the cart before the horse: you need full control over territory and popular support before proclaiming an Islamic state, not the other way around. Indeed, Al Qaeda has never shown much interest in taking or holding territory in order to set up an Islamic state and

¹⁸⁹ Will McCants, "State of Confusion: ISIS Strategy and How to Counter it," *Foreign Affairs*, 10 September 2014, <<http://www.foreignaffairs.com/articles/141976/william-mccants/state-of-confusion>>.

¹⁹⁰ Matthew Levitt, "Declaring an Islamic State, Running a Criminal Enterprise," *The Hill*, 7 July 2014, <<http://thehill.com/blogs/pundits-blog/211298-declaring-an-islamic-state-running-a-criminal-enterprise>>.

govern, despite the fact that doing so is one of its stated goals; on the contrary, the only reason it has ever shown interest in territory is as a safe haven and as a place to set up training camps.¹⁹¹

The two groups' preferred tactics reflect these strategic differences. Al Qaeda has long favored large-scale, dramatic attacks against strategic or symbolic targets. The Islamic State evolved out of the civil wars in Iraq and Syria, and its tactics reflect this context. The Islamic State seeks to conquer, and thus it deploys artillery, massed forces and even tanks as it sweeps into new areas or defends existing holdings. Terrorism, in this context, is part of revolutionary war: it is used to undermine morale in the army and police, force a sectarian backlash or otherwise create dynamics that help conquest on the ground. But it is an adjunct to a more conventional struggle. In territory it controls, the Islamic State uses mass executions, public beheadings, rape and symbolic crucifixion displays to terrorize the population into submission and "purify" the community, and at the same time provides basic (if minimal) services. This mix earns them some support, or at least acquiescence, from the population.

Helping the Islamic State's meteoric rise and its ability to attract tens of thousands of young men to its ranks is its ability to use social media to disseminate its propaganda to its target demographic: angsty Muslim males roughly between the ages of 18 and 35. The leaders and members of the Islamic State are a generation younger than those of Al Qaeda (Baghdadi is believed to be around 43 years old, whereas Zawahiri is 63 years old), and the generation gap shows.¹⁹²

On September 11, 2001, at the height of Al Qaeda's power and influence, Facebook, Twitter, and YouTube did not exist. The way it disseminated its

¹⁹¹ Colin Kahl, "Breaking Dawn: Building a Long-term Strategic Partnership with Iraq," *Foreign Policy*, 31 August 2010, <http://mideastafrica.foreignpolicy.com/posts/2010/08/31/breaking_dawn>.

¹⁹² Brian Fishman, "Redefining the Islamic State: The Rise and Fall of Al-Qaeda in Iraq," National Security Studies Program Policy Paper, New America Foundation, August 2011, <http://security.newamerica.net/sites/newamerica.net/files/policydocs/Fishman_Al_Qaeda_In_Iraq.pdf>.

propaganda, therefore, was by sending written statements and videos to news outlets such as Al Jazeera; launching big attacks guaranteed to make the international news; and communicating with other jihadists in relatively obscure online forums. For the most part, the Al Qaeda core still mostly produces variants of the same tired old content it has been putting out since 2001—long videos featuring senior Al Qaeda ideologues pontificating about various aspects of jihad and quoting extensively from the Qur'an.¹⁹³

The Islamic State, on the other hand, came of age in the world of smart phones, hashtags and viral videos, and its recruitment tactics reflect this: the group issues propaganda in multiple languages across multiple social-media platforms, even hijacking hashtags like “World Cup 2014” to get its message out. In part because the group has not had to worry about producing content safe enough to be shown on television (unlike Al Qaeda), it is able to create much more visceral content, like the beheading videos and the short film *Flames of War*, which features rousing music; dramatic explosions; and graphic, blood-soaked images of dead enemies.¹⁹⁴

Which do you think is more likely to attract the attention of an 18-year-old boy dreaming of adventure and glory: a badass video with CGI flames and explosions, or a two-hour lecture on the Qur'an from a grey-haired old man? For now, the momentum is still on the Islamic State's side. Unlike Al Qaeda, it looks like a winner: triumphant in Iraq and Syria, taking on the Shi'a apostates and even the United States at a local level, and presenting a vision of Islamic governance that Al Qaeda cannot match. But this may not last. The Islamic State's fate is tied to Iraq and Syria, and reversals on the battlefield could erode its appeal. Like its predecessor organization in Iraq, the Islamic State may also find that its brutality

¹⁹³ Jessica D. Lewis, “Al-Qaeda in Iraq Resurgent: The Breaking the Walls Campaign, Part I,” Middle East Security Report 14, Institute for the Study of War, September 2013, <http://www.understandingwar.org/sites/default/files/AQI-Resurgent-10Sept_0.pdf>.

¹⁹⁴ Tim Arango and Eric Schmitt, “Escaped Inmates from Iraq Fuel Syrian Insurgency,” *The New York Times*, 12 February 2014, <<http://www.nytimes.com/2014/02/13/world/middleeast/escaped-inmates-from-iraq-fuel-syria-insurgency.html>>.

repels more than it attracts, diminishing its luster among potential supporters and making it vulnerable when the people suddenly turn against it.¹⁹⁵

The United States and its allies should try to exploit the fight between the Islamic State and Al Qaeda and, ideally, diminish them both. The infighting goes against what either organization claims to want, and it diminishes the appeal of jihad if volunteers believe they will be fighting the jihadist down the block rather than the Asad regime, Americans, Shi'a, or other enemies. Efforts to stop foreign fighters should stress this infighting. The Islamic State's social media strategy is also a propaganda weakness: because the organization allows bottom-up efforts, it risks allowing the most foolish or horrific low-level member to define the group. Playing up its atrocities, especially against other Sunni Muslims, will steadily discredit the group.¹⁹⁶

Military efforts also matter tremendously. For Al Qaeda, the constant drone campaign has diminished its core in Pakistan and made it harder for it to exercise control over the broader movement. For the Islamic State, defeat on the ground will do more to diminish its appeal than any propaganda measure. Washington should also work with regional allies to ensure cooperation on intelligence and border security.¹⁹⁷

Return Fighters from Iraq and Syria and security of the Republic of Macedonia

In 2014 we had an attack on the Jewish Museum in Belgium by someone who came back from Syria. And we also saw many Macedonian citizens go to Syria and fighting for the Islamic State. So understandably, this has led to alarm. And the Macedonian Security Services warned to some sort of danger that could lead to

¹⁹⁵ Shane Harris, "The Re-Baathification of Iraq," *Foreign Policy*, 21 August 2014, <http://www.foreignpolicy.com/articles/2014/08/21/the_re_baathification_of_iraq>.

¹⁹⁶ Keith Johnson, "The Islamic State Is the Newest Petrostate," *Foreign Policy*, 28 July 2014, <http://www.foreignpolicy.com/articles/2014/07/28/baghdadis_hillbillies_isis_iraq_syria_oil_terrorism_islamic_state>.

¹⁹⁷ Jenna Lefler, "Life Under ISIS in Mosul," *Institute for the Study of War*, 29 July 2014, <<http://iswiraq.blogspot.com/2014/07/life-under-isis-in-mosul.html>>.

casualty attacks back home. However, most of them probably will not come back. Many of the people who go to Iraq and Syria are going to die. These are exceptionally dangerous places, and a fair number will die in combat. Some will also stay on as professional jihadists. They will continue to fight in these countries. They may fight elsewhere in the Muslim world. But, they are not going to go back to their home countries to do attacks. Of those who do go back, many had no intention, and have no intention, of doing attacks at home.

These individuals go to Syria for a variety of reasons. They believe that their Sunni Muslim brethren are under attack from the Assad regime, from Shia Muslims. And they are going to live under what they feel is an Islamic state. And what people fear is that while they are in Syria, several things will happen. First, they will become more dangerous. They will learn how to fight. They will become much more violent. Also, while they are in Syria, they will become more radical. They may go there simply to defend Syrians or to defend Iraqis. But when they are there, they will be exposed to a range of other jihadist ideas, including anti-Western ones. And this combination of indoctrination with greater skills has security officials, rightly, very concerned.

Also very important is the groups involved. The most important group in Iraq and Syria right now is the Islamic State. And this group is certainly anti-American and anti-European. But right now that is not its priority. It is a group that is focused on fighting the Iraqi government, fighting the Syrian government, on killing Shia, on establishing an Islamic state in the Middle East. But, it is not focused, for now, on attacking in the West. And the US and Western air strikes on its forces may change this orientation. But for now, this has not been a priority. Of those who remain, some may pose a danger. And here is where the security services become very important. Security services in Western Balkan countries are monitoring these people and arresting them. And in a very strange way, going abroad makes people more vulnerable to being identified by the security services. When they go abroad, their travel can be noticed. Their communications can be

noticed. And many of these people see themselves as heroes. They believe they are defending their community, so they write about it on Facebook, they tweet about it. And just as other jihadists and supporters might be following them, so, too, might security services.

So their social media activities make them extremely vulnerable to detection. And when they come back, not only are they known, but so, too, are many of their associates, again, because of social media. So of the few who come back who are dangerous, often they are detected, identified, and arrested by security services.

There may still be a few who were not detected. And if you look at the police action in Kumanovo 9 May 2015 there may still be some attacks. I do not want to say that the danger is zero. But, the question is, how big a problem is this? We can also work more with communities. And here we need the trust of communities. We need to work with local leaders. We need to work with families, and convince them that we have the same goal, which is you do not want these young men to go off and to die and to kill people, and that we want to work together.

Macedonian authorities could also disrupt people in transit. Turkey, in particular, is an important place to work. The vast majority of Macedonian citizens going to Syria and Iraq are traveling through Turkey. They simply hop on the bus, or hop in the plane, and go to Turkey and cross the border. Turkey has been fitful, at best, in stopping people from crossing the border. And there has been pressure on Turkey in recent months. And my hope is that this will increase. Turkey has a very capable intelligence service. It has a very capable military. And it can crack down and stop this activity, or at least greatly reduce it. Macedonian authorities could also stop people as they go out of Syria. So we want to stop them going in, and you want to stop them going out. So Turkey is probably more important than any other player in terms of a regional response.

Once people start coming home, there is another way of responding. Part of this is intelligence sharing. These people may transit multiple countries. The Republic of Macedonia may have a bit of information. Other Western Balkan

countries may have other information. Middle Eastern countries may have more. And we want to put these pieces together. So intelligence sharing is vital. Also though, is working with local communities when people come back. Communities tend to know their own. And they can identify who is dangerous, who is traumatized. And they can also spread the message that many of the people who went there are simply miserable and exhausted, and had a brutal, horrible time. And so if you can work with local communities, we can sort out the dangerous people who must be arrested, from those who you could try to use to try to discredit the movement. None of these steps by themselves will stop the problem. But if we do them all, even though each is small, together they can have a big impact.

Conclusion

Religion is not the problem, but it can be problematic. When religions are being turned into ideologies, taken from the purely spiritual sphere into the realm of political ideology, they can become particularly rigid and powerful in the sense that of course, if you believe that what you believe in is not man made but was divinely inspired, then you cannot possibly compromise on it. That is one point. The other point that what makes ideologies different from religions is that religions promise salvation. So, if you are a Marxist, you are fighting for a better world. You do not believe that fighting for a Marxist cause will get you into heaven. But if you are religiously motivated, you may come to the conclusion that that particular act of violence will get you a reward in the afterlife. And it is very easy to see how despite all the scholarship that claims the contrary, this seems to facilitate acts, for example, of suicide terrorism.

In the immediate future, some degree of continued infighting between Al Qaeda and the Islamic State is the most likely outcome. The good news is that the fight within may consume much of the two groups' attention; the bad news is that anti-American violence or high-profile attacks in the Middle East may become more intense as each side seeks to outmatch its rival. Yet while spikes in violence

may occur, such infighting will undermine our enemies' ability to shape regional politics, diminish both movements' influence and discredit jihadism in general.

Effective policy can take the danger and reduce it even further. One thing to do is simply to stop people from going in the first place. And you can do travel bans, you could stop people at the airport. But also, Macedonian authorities could try to de-radicalize people. Most of the killing that the Islamic State does is of other Muslims. And there is a huge fight right now between the Islamic State and a group called Jabhat al-Nusra, which is an Al-Qaeda backed group. And so a lot of people who go there to fight are not really fighting as heroes even in their own eyes. They are going there and killing other Sunni Muslims. And the Western Balkan countries, the Republic of Macedonia institutions, need to spread this message that when you go there, you are going to be shooting at the person down the block, not fighting the enemies that you feel you deserve to fight.

Bibliography

Allen, Tim. *Trial Justice: The International Court and the Lord's Resistance Army*. New York: Zed Books, 2006.

Bader, Eleanor J., and Patricia Baird-Windle. *Targets of Hatred: Anti-Abortion Terrorism*. New York: Palgrave, 2001.

Brian Fishman, "Redefining the Islamic State: The Rise and Fall of Al-Qaeda in Iraq," National Security Studies Program Policy Paper, New America Foundation, August 2011,

<http://security.newamerica.net/sites/newamerica.net/files/policydocs/Fishman_Al_Qaeda_In_Iraq.pdf>.

Bruce Riedel, *The Search for Al Qaeda: Its Leadership, Ideology, and Future* (Washington D.C.: Brookings Institution Press, 2010), 94.

Charles Lister, "ISIS: What Will the Militant Group Do Next?" *BBC News*, 27 June 2014, <<http://www.bbc.com/news/world-middle-east-28053489>>.

Colin Kahl, "Breaking Dawn: Building a Long-term Strategic Partnership with Iraq," *Foreign Policy*, 31 August 2010, <http://mideastafrica.foreignpolicy.com/posts/2010/08/31/breaking_dawn>.

Evan R. Goldstein, "How Just Is Islam's Just-War Tradition?" *The Chronicle Review*, April 18, 2008.

Evan R. Goldstein, "How Just Is Islam's Just-War Tradition?" *The Chronicle Review*, April 18, 2008.

- Gerges, Fawaz. *Journey of the Jihadist: Inside Muslim Militancy*. Orlando, FL: Harcourt, 2006.
- Gerges, Fawaz. *Journey of the Jihadist: Inside Muslim Militancy*. Orlando, FL: Harcourt, 2006.
- Halevi, Yossi Klein. *Memoirs of a Jewish Extremist: An American Story*. New York: Little, Brown, 1995.
- Huband, Mark. *Warriors of the Prophet: The Struggle for Islam*. Boulder, CO: Westview, 1999.
- Huband, Mark. *Warriors of the Prophet: The Struggle for Islam*. Boulder, CO: Westview, 1999.
- Jenna Lefler, "Life Under ISIS in Mosul," *Institute for the Study of War*, 29 July 2014, <<http://iswiraq.blogspot.com/2014/07/life-under-isis-in-mosul.html>>.
- Jessica D. Lewis, "Al-Qaeda in Iraq Resurgent: The Breaking the Walls Campaign, Part I," *Middle East Security Report 14*, Institute for the Study of War, September 2013, <http://www.understandingwar.org/sites/default/files/AQI-Resurgent-10Sept_0.pdf>.
- Josh Burek and James Norton, "Q&A: Islamic Fundamentalism: A World-Renowned Scholar Explains Key Points of Islam," *Christian Science Monitor*, October 4, 2001.
- Karen Armstrong, *Islam: A Short History*. New York: Modern Library, 2000.
- Keith Johnson, "The Islamic State Is the Newest Petrostate," *Foreign Policy*, 28 July 2014, <http://www.foreignpolicy.com/articles/2014/07/28/baghdadis_hillbillies_isis_iraq_syria_oil_terrorism_islamic_state>.
- Kelsay, John. *Arguing the Just War in Islam*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.
- Loretta Napoleoni, *Insurgent Iraq: Al-Zarqawi and the New Generation* (New York: Seven Stories Press, 2005), 104-105.
- Matthew Levitt, "Declaring an Islamic State, Running a Criminal Enterprise," *The Hill*, 7 July 2014, <<http://thehill.com/blogs/pundits-blog/211298-declaring-an-islamic-state-running-a-criminal-enterprise>>.
- Saif al-Adel, "My Experience with Abu Musab al-Zarqawi," *Minbar al-Tawhid wa al-Jihad* (blog), <<http://www.tawhed.ws/r?i=ttofom6f>>.
- Shane Harris, "The Re-Baathification of Iraq," *Foreign Policy*, 21 August 2014, <http://www.foreignpolicy.com/articles/2014/08/21/the_re_baathification_of_iraq>.
- Stern, Jessica. *Terror in the Name of God: Why Religious Militants Kill*. New York: Ecco/HarperCollins, 2003.
- Tim Arango and Eric Schmitt, "Escaped Inmates from Iraq Fuel Syrian Insurgency," *The New York Times*, 12 February 2014, <<http://www.nytimes.com/2014/02/13/world/middleeast/escaped-inmates-from-iraq-fuel-syria-insurgency.html>>.

Walter Laqueur, *The New Terrorism: Fanaticism and the Arms of Mass Destruction*. New York: Oxford University Press, 1999.

Will McCants, "State of Confusion: ISIS Strategy and How to Counter it,"

Foreign Affairs, 10 September 2014,

<<http://www.foreignaffairs.com/articles/141976/william-mccants/state-of-confusion>>.

Zaki Chehab, *Inside the Resistance: Reporting from Iraq's Danger Zone* (New York: Nation Books, 2006), 47.

343.622/627

М-р Тања Јовановска
Европски Универзитет-Скопје

ДЕЦА ЖРТВИ НА СЕМЕЈНО НАСИЛСТВО

Апстракт

Исконска цел на постоењето на човекот, неговата сегашност и иднина се поврзани со децата, суштества кои го осмислуваат и обновуваат животот. Злоупотребата на деца примарно се врзува за семејството и нејзините најчести облици потекнуваат од родителите или други лица кои се грижат за детето.

Семејните односи кои се темелат на меѓусебно почитување и поддржување се од одлучувачка важност за здрав психосоцијален развој на децата. Семејното насилство пак е дијаметрална спротивност на семејната идеја и истото ги коси темелите на семејната заедница. Фрустрираноста од лошите прилики и односи во семејството поттикнуваат агресивност кај родителите и други од семејството кон децата, со што се присутни појавите на физичко и емоционално насилство, односно децата стануваат жртви на семејно насилство.

Клучни зборови:

Деца, жртва, семејство, семејно насилство, родители, сторител.

Abstract

Primeval purpose of people's existence, his present and future are connected with children, who thought and renew their live. Primary abuse of child is bind for family and the most of the forms of abuse derive by parents and another person who cares for a child.

Family relations that are based on mutual respect and support have important role for healthy psychological and social development of children.

But family abuse is diametrically opposite to family idyll and ruins reap the foundation of family union. The frustrating of bad family circumstances and family relation stimulates aggressiveness at parents and other person in family, which is directly reflected on children.

Key terminology:

Children, victim, family, family violence, parents, perpetrator.

Семејството, како основно јадро во кое се јавува и одржува хармоничен живот, може да биде и извор на насилство меѓу нејзините членови, чии жртви се и децата. Детето спаѓа во најчувствителните жртви на насилството. Во некои земји детето се сместува во категоријата немоќни жртви на кривични дела.

Насилството врз децата во семејството е сериозен криминален проблем. Физичкото и емоционалното насилство врз деца е најтежок вид на семејно насилство, со оглед на физичките и психичките особини на жртвата, емоционална поврзаност и должност за чување и воспитување од оние на кои се должни да се грижат за децата. Семејното насилство на штета на децата, во најголем број случаи останува неоткриен, бидејќи се одвива во домот каде родителите и децата го прикриваат насилството. Физичката и психичката злоупотреба на деца во рамки на семејството исто така и тешко се докажува поради традиционалната затвореност на семејството, страв и незнаењето на детето- жртва.

Иако физичкото и емоционалното казнување на децата одамна е оценето како педагошки неприфатливо, тоа во некои граници се уште се смета како право на родителите. Сеуште е присутно традиционалното сфаќање за оправданоста на примена на сила врз децата. И со години „правото на злоставување” и „правото на располагање со животот на детето” се задржале и биле прифатени како легитимни. Ваквите ставови за

одгледување и воспитување се задржани дури и тогаш кога општествените вредности и околности битно се променети. За родителите е карактеристично што имаат изградено своја филозофија на живеење и свои методи на воспитување, кои иако се претерано строги, авторитативни и казниви, според нивно мислење тој начин на оснесување кон децата се вклопува во нивниот животен стил и се прифатени како дисциплински мерки. „Од в година во година родителите убиваат од 600 до 1000 деца. Според проценките, годишно се вршат дури 60 000 малтретирања на деца. Телесните последици од малтретирањето често се толку тешки што изгледа несфатливо како можеле лекарите да ги предвидат и да не ги препознаат како траги од малтретирање”¹⁹⁸

Силата на влијанието на семејството врз децата произлегува од едно важно обележје што е резултат на севкупните прилики и односи. Адекватноста на семејните односи се огледа во степенот на учеството на формирањето на правилно ориентирани и сестрано развиени лични особини на децата. Спротивно на тоа, семејствата каде доаѓаат до израз неповолни семејни прилики и односи стануваат центар на притисоци, кои се манифестираат преку криминално однесување на родители кон деца, со употреба на физичка и психичка сила. Во таа смисла зборуваме за дисфункционално семејство. Во тешки ситуации некои луѓе остануваат смирени, додека други го губат трпението и употребуваат физичка и психичка сила врз најслабите односно децата.

Во текот на поголемиот дел од историјата, злоупотребата на деца беше прифатена, па во многу случаи охрабрувано и подржувано. Историски гледано, на децата им биле доделени малку или никакви права, а често се

¹⁹⁸ Trube-Becker 1987, стр.18 (наведено според Кајзер Г, Криминологија, Александрија, Скопје 1995, стр.258)

сметале за неважни и незначителни нивните права. Децата отсекогаш биле предмет на злоупотреба од страна на нивните родители.

Насилството врз децата е проблем кој е стар со векови. Овој проблем не е карактеристичен само за овој век. Децата биле тепани и малтретираны илјадници години наназад. Во раните цивилизации кај Египќаните, Римјаните, Ацтеките, децата редовно биле подложни на насилство од родителите кои ритуално ги жртвувале децата за да ги смират боговите.

Во римската историја таткото имал целосна контрола врз семејството, а посебно врз децата, чие право се состоело во неговата одлука дали децата ќе живеат или ќе умрат. Правниот систем во антички Рим овозможил татковците да имаат асопутна власт над децата и овластување да ги продаваат и убиваат своите деца. Типично, таткото ја остварувал таа своја власт ако детето се роди деформирано, слабо, инвалидно или на било кој начин не се сметало за нормално. Правото и контролата на таткото одела до степен до кој тој може да ги убие своите деца поради непослушност. Жените подеднакво учествувале во насилството.

Според библискиот закон родителите ритуално ги жртвувале своите деца и спалувале во чест на кралевите и било практикувано вградување на децата во темелите на градба. Исто и според англиското обичајно право, децата биле третираны како имот во сопственост на родителите, особено таковците. Ваквиот исход бил спроведен во американските колонии и вметнати во законите на САД.

Целокупната казнена политика во однос на кривични дела од областа на семејното насилство укажува на тенденција на благо казнување. Предвидени се парична казна, казна затвор до три, пет и десет години. За кривични дела од областа на семејно насилство врз дете, за кои е предвидена казна затвор до три години, судот може да се изрече и алтернативни мерки. Целта на алтернативните мерки е спрема кривично одговорниот сторител да не се примени казна за полесни дела кога тоа не е нужно заради кривично-

правна заштита и кога може да се очекува дека целта на казнувањето може да се оствари со предупредување, со закана за казна (условна осуда), само предупредување (судска опомена) или со мерки на помош и надзор на однесувањето на сторителот на слобода.¹⁹⁹ Затоа сметаме дека законот во одредени граници го толерира физичкото и емоционалното насилство извршено врз деца.

Во криминолошката литература на семејството, му се посветува значајно влијание како на фактор со непосредно значење и влијание врз настанување на криминалитетот на насилство над деца. Семејството како микросоцијален фактор, во современата криминолошка наука се смета како основен и доминантен криминоген фактор. „Семејното милје може, покрај позитивното, да има и негативно влијание во процесот на формирање на најмладите членови во општеството. Тоа е случај со оние семејства кои не остваруваат позитивно воспитување, во кое најмладите членови не постигнуваат основно морално воспитување, позитивни навики и склоности, во чиј живот родителите и семејната атмосфера може да служат само како негативен образец на нивно однесување.“²⁰⁰ Милутиновиќ семејствата со тешки материјални услови, алкохолизам, проституција, семејни караници и несогласувања, напуштања, авантуризми и слични појави ги нарекува деградирани или разорени семејства.

Нерешените егзистенцијални прашања на семејството, ниски примања, ниско образовно ниво на родителите, доведуваат до незадоволства и притисоци манифестирани преку агресии директно насочени на децата.

¹⁹⁹ Камбовски В, Кривичен законик чл. 48, Интегрален текст-предговор, кратки објаснувања и регистар на поими, ЈП Службен весник на Република македонија, Скопје 2008, стр60

²⁰⁰ Milutinovic M, Kriminologija, Prosveta, Beograd 1969, стр.312

Семејства во кои доаѓаат до израз различни облици на структурална непотполност и функционална дезорганизација, негативно влијаат на децата. Лошата семејна атмосфера се манифестира со примена на насилство врз деца. Насобраните фрустрации многу често се празнат во семејството, а физичкото и психичкото насилство најмногу се изразени таму каде преовладуваат неповолни семејни услови. Токму овие фактори може да влијаат на намалена способност за успешно родителство и ја зголемуваат веројатноста за злоупотреба на децата.

Според Кајзер, сторителите од откриените случаи потекнуваат речиси секогаш од долните социјални слоеви: ова секако е во врска со поголемата видливост кај социјално неповолните прилики. Многу пати сторителите како деца и самите биле жртви на малтретирање, што го повторуваат врз своите деца²⁰¹. Оние кои доживеале насилство во детството, како возрасни личности ги злоставуваат своите деца. Причини за насилниот однос кон сопствените деца лежат во насилните конфликти, насилна комуникација, конфликтно однесување и насилно решавање на семејните проблеми меѓу нивните родители, меѓусебе и кон децата. Во текот на својот живот, моделот на воспитување кој тие го имале, не им давал здрава основа да се градат себе си како личности со здрав начин на однесување, позитивни ставови и вредности.

Како посебно загрозени важат т.н мултипроблематични семејства, што се карактеризираат со безработица, ексецивна консумација на алкохол, голем број на деца и лоши станбени прилики.²⁰² Средината може подолг временски период да не ги препознае овие пореметување, а тие стануваат

²⁰¹ Кајзер Г, Криминологија, Александрија, Скопје 1995, стр.258

²⁰² Ибид, стр.258

евидентни кога избиваат семејните кризи, посебно се забележува девијантно, деструктивно однесување кај децата.

Поради низата неповолни семејни прилики и односи, децата може да бидат загрозени и изложени на малтретирања. Секој поединец и семејство различно се справуваат со животните тешкотии. Некои се помалку отпорни на стрес, а други потешко се справуваат со кризните ситуации. Поради несовесноста на родителите, нездравата семејна средина, нарушени односи, детето е должно да ги трпи штетните последици.

5.Заклучок

Утврдување на корените на проблемот претставуваат значајни елементи што ќе се искористат во спроведување политики на превенција и стратегии за заштита и добросостојба на децата во иднина. На сето ова треба да се додаде и претпоставката дека семејното насилство е поскриено од очите на јавноста и во таа мера за злоставувањето во нив тешко може да се сознае.

Корените и опстојувањето на семејното насилство во нашата држава се наоѓаат во традиционално уредените семејни односи и традиционален начин на воспитување на децата, а кој начин влијае врз моралните и вредносните ставови на родителите за тоа како треба да се одгледува и воспитува детето. Практикувањето на поговорот „Ќотекот е излезен од рајот“ е често алиби на родителите што поради една или друга причина ги тепаат своите деца. А и неповолните објективни услови во кои живеат голем дел од домаќинствата, доведуваат до нарушување на така дефинираните односи, што резултира со агресивност. Евидентно е зголемена агресивност во семејството, а силата која преминува во насилство, е начин на решавање на семејните недоразбирања.

Користена литература

1. Кајзер Г., Криминологија, Александрија, Скопје, 1995
2. Проевски В., Кривично право-општ дел, НИО„Студентски збор”, Скопје, 1986
3. Kashani J., The impact of family violence on children and adolescents, Sage publications, California, 1998 godina
4. Knudsen D., Child maltreatment: emerging perspectives, General Hall, New York, 1992
5. Lau K, Krase K, Morse R .,Mandated reporting of child abuse and neglect, Springer publishing company, New York, 2009
6. Lakic A., Rano otkrivanje I prepoznavanje znakova zanemarenja I zlostavljanja dece, Srna J, navedeno vo Od grupe do tima, Centar za brak I porodicu IP,, Zarko Albulj”, Beograd, 2001
7. Milutinovic M., Kriminologija, Prosveta, Beograd, 1969
8. Malley-Morrison K., International perspectives on family violence and abuse, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey, 2008 godina
9. Mallon G, Ness P., Child welfare for the 21st century, Universety Press, New York 2005
10. Wiehe V., Understanding family violence:treating and preventing partner, child, sibling, and elder abuse, Sage publications, California, 1998
11. Whitcomb D.,When the victim is a child, Hational institute of justice, 1990
12. http://scn-see.ba/d_upload/Situaciona_analiza.pdf

327.28:355.45]:340.14(497.7)

Доц. д-р Атанас Козарев, Факултет за правни науки, ЕУРМ, Скопје
Doc. d-r Maid Pajević, Univerzitet Logos, BiH

Terorizam – prijetnja koja može ugroziti kritična nacionalna infrastruktura u Republici Makedoniji

Apstrakt

Ugrožavanje kritične nacionalne insfrastrukture u Republici Makedoniji predstavlja potencijalna pretnja za sveukupno funkcioniranje društva i države, te sustava nacionalne sigurnosti. To proizlazi iz činjenice da njezin cjelokupni ili delimični gubitak ili njezino ugrožavanje, mogu uzrokovati velike ljudske gubitke, imati ozbiljni utjecaj na nacionalne sigurnosti i gopodarstvo, te imati druge ozbiljne posljedice za zajaenicu u cjelini ili bilo koji njezin deo. Republika Makedonija kao multietnička država je posebno osjetljiva na ugrožavanje svoje kritične infrastrukture, osobito preko nove bezbjednosne pretnje kao sto su terorizam i organizovani kriminal.

Ključne riječi: terorizam, bezbjednosne pretnje, kriminal, nacionalna sigurnost.

Apstract

Threat to critical national of infrastructure in the Republic of Macedonia represents a potential threat to the overall functioning of society and the state, and the national security system. This stems from the fact that its entire or partial loss of, or its threat, can cause great loss of life, have a serious impact on national security and gopodarstvo, and have other severe consequences for community as a whole or any of its part. Republic of Macedonia as a multiethnic state is particularly sensitive to threats to their critical infrastructure, particularly through new safety threats such as terrorism and organized crime.

Keywords: terrorism, safety threats, crime, national security.

Uvod

Naučno proučavanje terorizma kao globalne bezbjednosne prijetnje predstavlja fundamentalni gnoseološki izazov, jer je to ozbiljan fenomen koji se u današnjem svijetu manifestuje kroz nove, sofisticirane metode i sredstva. Poznato je da kriminalci, "borci za slobodu", a ponekad čak i vlade primjenjuju terorističke metode u rušenju određenih režima ili održavanju autoritativnih režima. Zato, izučavanje problematike savremenog terorizma je posao pun neizvjesnosti, naučnog rizika ali i hrabrosti. To je istovremeno i častan izazov za ljude koji se bave ovom vrstom nauke, ali je i izuzetna odgovornost. Definisanje savremenog terorizma predstavlja najsloženiju i najznačajniju fazu antiterorističkog procesa.²⁰³

Polazeći od Senekove misli da čovjeku svakodnevno prijeti opasnost od čovjeka, radi se sve u pokušaju da se prouči terorizam kao kontinuirana prijetnja nacionalnoj infrastrukturi jedne zemlje koji može da dovede do konkretnih preporuka, neophodne izgradnje kapaciteta za borbu protiv buduće planirane i neplanirane terorističke aktivnosti. U tom proučavanju teorija nudi brojne i divergentne definicije pojma „terorizam“, jasno naglašavajući da postoje indikativni razlozi zbog kojih nije pronađena čarobna formula za jednu i jedinstvenu definiciju. U odnosu na manifestovanje, prema kriterijumima – ideološka osnova, terorizam se najčešće javljao u prošlosti kao ultradesničarski tj. fašizoidni ("crni"), i ultralevičarski ("crveni"), tj. kvazirevolucionarni. Na terorizam su veoma uticale intelektualne i doktrinarne ideje. U istraživanju njegovih motiva može se otkriti promjenjivi nivo ideoloških vrijednosti. Jedan za drugim, ideološki trendovi su se oslobodili serije terorističkih nasilnih postupaka čije je opravdanje saglasno aktuelnom mišljenju koje je zasnovano na patriotizmu,

²⁰³ Gaćinović R., Terorizam u političkoj i pravnoj teoriji, Drugo dopunjeno izdanje, Beograd, 2011, str. 9,11.(Autor, zauzima stav da terorizam nije biološka pojava, tj. Da se čovek ne rađa kao terorista).

nacionalizmu, rasizmu, kulturnoj toleranciji, religioznom fanatizmu i političkoj dogmi.²⁰⁴

Nesumnjivo je da uprkos ideologiji, terorizam ima političke, socijološke, ekonomske, nacionalne, regionalne, međunarodne i globalne dimenzije, kao i što je nesporno da pojedini teorijski oblici predstavljaju zloupotrebu ljudskog uma, nauke i tehnološkog razvoja. Posledice prezire čovječanstvo.

U Republici Makedoniji se od osamostaljivanja pa do danas može vidjeti da postoje slučajevi koji se prema pozitivnom krivičnom pravu i sudskoj praksi tretiraju kao teroristički aktovi (konflikt 2001 godine, događaji u Brodecu, Smilkovsko jezero i dr.). Zato državni organi u ključnim nacionalnim dokumentima posvećuju posebnu mjesto terorizmu kao fenomenu koji bi mogao ugroziti našu nacionalnu infrastrukturu. Takoje u Strategiji odbrane iz 2010, dokumentu koji daje strateške smjernice za razvoj i funkcionisanje sistema odbrane do 2015 navedeno da se Makedonija suočava sa sljedećim vrstama prijetnji i rizicima po nacionalnu bezbjednost : terorizam- koji ugrožava mir , sigurnost , interese zemlje i svijeta, a predstavlja i realnu opasnost za personal raspoređen u međunarodnim misijama. Nacionalna koncepcija bezbjednosti i odbrane u rizike i ugrožavanje bezbjednosti RM uključuje i oblike povezane sa međunarodnim terorizmom, organizovanim kriminalom, ilegalnom migracijom, trgovinu drogom, oružjem, strateškim i materijalnim, dvostruke namjene, kao i posljedice korišćenja sredstva za masovno uništavanje. Druga karakteristika modela borbe protiv terorizma se odnosi na konkretno angažovanje pripadnika sektora bezbjednosti u globalnoj antiterorističkoj koaliciji. U Makedoniji postoji politički konsenzus svih političkih stranaka, uključujući i makedonsku javnost u vezi sa podrškom koalicije u borbi protiv terorizma. Republika Makedonija zauzima aktivno učešće preko ispraćanja svojih jedinica u misije ISAF-a i Slobode za Irak. Pravni osnov u donošenju odluke o slanju jedinica Vojske za učešće u

²⁰⁴ Gaston B., Definitions of Terrorism; International Terrorism and World Security; David Carlton and Carlo Schaefer, Groom Helm, London, 1975, p. 52.

mirovnim operacijama u Iraku i Avganistanu , član 41 stav 3 Zakona o odbrani, prema kojem odluku o ispraćanje jedinica ARM van teritorije za učešće u mirovnim misijama donosi Skupština. U maju 2006, sa izmjenama i dopunjavanjem Zakona o odbrani izvršena je jedna intervencija u skladu sa navedenom odredbom. Naime , u skladu sa ratifikovanim međunarodnim ugovorom, odluku da se pošalju vojne jedinice za učešće u mirovnim operacijama za kolektivnu odbranu van teritorije RM pod vođstvom NATO-a donosi Vlada RM.

1. Normativni okvir u funkciji nacionalne infrastrukture u borbi protiv terorizma

Analiza normativnih akata ukazuje na fakt da ključni zakoni iz oblasti bezbjednosne i odbrambene oblasti jasno određuju represivno-preventivnu borbu protiv terorizma i kao nacionalni koncept je kompatibilan sa međunarodnim standardima i principima. U članu 16 Zakona o unutrašnjim poslovima koji se odnosi na nadležnosti Uprave za bezbjednost i kontraobaveštajne poslove, izričito je naveden pojam "suprotstavljanje i zaštita od terorizma"; na osnovu člana 2 Zakona u Agenciji za obavještanje, ona prikuplja podatke i informacije od značaja za bezbjednost i odbranu Republike Makedonije i ekonomske, političke i druge interese države; član 5 u Zakonu o Finansijskoj policiji, ne spominje konkretno terorizam kao termin, ali u okviru djelokruga rada nabrojane su aktivnosti za prikupljanje informacija i podataka i istražnih aktivnosti koje nisu u skladu sa postojećim propisima o pranju novca ili drugog finansijskog kriminala, član 3 u Zakonu o sprečavanju pranja novca i drugih prihoda stečenih u kriminalom i finansirskom terorizmu, kao i u nadležnostima Uprave za finansijsko razuznavanje je navedeno slijedeće: priprema i dostavljanje izvještaja sa mišljenjem nadležnim državnim organima, kad god postoji osnovana sumnja o počinjenom krivičnom dijelu pranja novca i finansiranju terorizma, obaviještava

nadležni državni organ o postojanju osnovane sumnje da je učinjeno krivično djelo i druge aktivnosti.

Zakon o spriječavanju pranja novca usvojen je 2001 (br. 70 / 2001), a 2004 godine je usvojen Zakon o spriječavanju pranja novca i drugih prihoda stečenih kriminalom (br. 46 / 2004) i po prvi put ovaj zakon definiše pojam finansiranja terorizma u skladu sa preporukama FATF-a, uvedena je obaveza praćenja transakcija za koje se sumnja da su u vezi sa pranjem novca, uvodi obavezu da se prate i transakcije za koje se sumnja da su povezane sa finansiranjem terorizma . Godine 2008, Skupština je usvojila Zakon o spriječavanju pranja novca i drugih prihoda stečenih kriminalom i finansiranju terorizma.

Pored ovih ključnih bezbjednosnih zakona, Vlada je usvojila Nacionalnu strategiju za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma (2005-2008), garant izražene političke volje vlasti da se koordinirano suprotstave prijetnjama od strane finansijskog kriminala i terorizma, planski usmeravaju razvoj. Ova strategija treba da doprinese razvoju sveobuhvatne akcije i saradnje između institucija za efikasno rješavanje problema izazvanih pranjem novca i finansiranjem terorizma, i razvija sistem kompatibilan sa relevantnim sistemima razvijenih zemalja, a u skladu sa relevantnim međunarodnim instrumentima i standardima.

Kontinuitet u ovoj oblasti je završen sa : Nacionalnom strategijom za sprečavanje pranja novca i finansiranja terorizma (2009-2011) i Nacionalnom strategijom za sprečavanje pranja novca i finansiranja terorizma (2012-2014).

Ekspanzija međunarodnog terorizma zahtijeva od države realnu saradnju, naročito u pogledu otkrivanja i prekidanja kanala finansiranja terorizma i razmijenu informacija u okviru koordinisanja zajedničke akcije na međunarodnom nivou. U tom smislu , naša zemlja je ratifikovala : 1.Konvenciju Savjeta Evrope o pranju, traženju , zamrzavanju i oduzimanju imovine stečene kriminalom od 1990 (Strazbur konvencija), 2.Konvenciju transnacionalnog organizovanog UN 2000 (

Konvencija Palermo), 3.Osam Specijalnih preporuka FATF-a finansiranja terorizma, 4.Međunarodnu konvenciju o suzbijanju terorističkih napada eksplozivnim napravama i druge.

2.Institucionalni dizajn u funkciji nacionalne infrastrukture za borbu protiv terorizma u Republici Makedoniji

Važnost institucionalnog dizajna proizlazi iz činjenice da je to, sa jedne strane, bazični element (odnosno zbir institucija koje sačinjavaju bezbjednosnu arhitekturu) nacionalne infrastrukture, a sa druge strane, prakтика pokazuje da su institucije političkog sistema jedan od prioritetnih ciljeva terorista (čijom realizacijom se stvara nepovjerenje građana u te institucije).

Makedonska nacionalna infrastruktura u institucionalnom smislu podrazumijeva mrežu institucija koje daju doprinos u borbi protiv terorizma, kao što su: Ministarstvo unutrašnjih poslova (Biro javne bezbjednosti, Uprava za bezbjednosne i kontraobavještajne poslove), Ministarstvo odbrane (Vojna obavještajna i bezbjednosna služba i dr. tijela), Ministarstvo pravde, Ministarstvo finansija (Uprava za javne poreze, Carinska uprava, Finansisko obavještajna uprava, Uprava finansijske policije), Obaveštajna agencija, Državni zavod za statistiku, Centralni registar, Centralni depozitar, Komisija za hartije od vrijednosti, Državna komisija za sprječavanje korupcije, Državno pravobraniteljstvo i druge institucije.

Vlada Republike Makedonije je 2005 godine donijela odluku o formiranju savjetodavnog tijela za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma. Ovim tijelom rukovodi direktor Direkcije za sprječavanje pranja novca, a njegovi članovi su visoki predstavnici slijedećih državnih organa: Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva pravde, javnog tužilaštva, Uprave za javne poreze, Komisije za hartiju od vrijednosti, Finansijske policije i Narodne banke Republike Makedonije.

Direkcija je od strane Vlade 2002 godine naznačena za instituciju – koordinatora saradnje između Ministarstva finansija, Ministarstva pravde i Ministarstva unutrašnjih poslova i Savjeta Evrope, tačnije Komiteta eksperata za evaluaciju mjera za sprečavanje pranja novca (PC-R-EV) u oblasti pranja novca i finansijskog kriminala. Direkcija funkcioniše kako administrativni model jedinice za finansijsko obaveštajne poslove (FIU) i djeluje kao posrednik između privatnog sektora s jedne i organa progona sa druge strane, odnosno funkcioniše kao organ koji dokazuje povjerenje građana na osnovu koga zaduženi subjekti dostavljaju podatke koji predstavljaju njihovu poslovnu tajnu.

U okviru Uprave za finansijsko obaveštajne poslove funkcioniše Odjeljenje za sprječavanje finansiranja terorizma koje postupa po izvještajima o sumnjivim transakcijama za koje postoji osnovana sumnja da su povezane sa finansiranjem terorizma, a koje su dostavljene od strane subjekata i od strane nadležnih državnih organa. Navedeno odjeljenje je nadležno za izvršavanje slijedećih aktivnosti:

- Otvaranje predmeta o dostavljenim izveštajima o sumnjivim transakcijama i sprovođenje analiza;
- Podnošenje inicijative do nadležnog javnog tužioca sa prijedlogom za određivanje privremenih mjera za stopiranje, odnosno blokiranje transakcije i privremeno zapljenjivanje novca i imovine;
- U slučaju kada postoji osnovana sumnja o izvršenom krivičnom djelu finansiranja terorizma, priprema i podnosi izvještaj sa mišljenjem do nadležnih državnih organa, kao što su: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Finansijska policija ili javno tužilaštvo;
- Sprovođenje obaveza prema Zakonu o međunarodnim restriktivnim mjerama;
- Prijem, obrada i dostava nadležnim subjektima lista poznatih terorista i terorističkih organizacija, izrađenih od strane relevantnih međunarodnih organizacija;
- Izrada tipologije metoda koje se najčešće koriste za finansiranje terorizma;

- Učešće u izradi liste indikatora za prepoznavanje transakcija povezanih sa finansiranjem terorizma.

Od samog svog formiranja, ovo odjelenje je aktivno uključeno u borbu protiv finansiranja terorizma, uz intenzivnu saradnju sa ostalim institucijama iz zemlje koje su involvirane u borbu protiv terorizma. Ovo odjelenje funkcioniše u okviru Sektora za regulativu i razvoj.

Sistem za sprječavanje pranja novca i finansiranje terorizma u našoj državi se sastoji od nekoliko stubova:

- Prvi stub sačinjavaju subjekti koji imaju obavezu da preuzmu mjere i aktivnosti, u vezi sa Zakonom o sprječavanju pranja novca i finansiranju terorizma;
- Drugi stub čini Uprava za sprječavanje pranja novca i finansiranje terorizma koja se javlja kao posrednik između subjekata sa jedne i istražnih organa sa druge strane;
- Treći stub čine istražni organi: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Uprava finansijske policije, Javno tužilaštvo i Carinska uprava.

Kontrolu sistema za sprječavanje pranja novca i finansiranje terorizma odnosno nadzor nad primjenom mjera i aktivnosti vrše nadzorni organi: NBRM, Agencija za superviziju osiguranja, Uprava za javne prihode, Komisija za hartije od vrijednosti, Agencija za superviziju kapitalnog finansijskog penzijskog osiguranja, Komisije pri Advokatskoj i Notarskoj Komori i Uprava za sprječavanje pranja novca i finansiranja terorizma.

Na nacionalnom nivou, međuinstitucionalna saradnja se karakterizira potpisivanjem Memoranduma o saradnji u otkrivanju izvršioca krivičnog djela u oblasti organizovanog kriminala i korupcije između Javnog tužilaštva Republike Makedonije, Direkcije za sprječavanje pranja novca, Ministarstva unutrašnjih poslova, Carinske uprave, Finansijske policije i Uprave za javne poreze; elektronsko povezivanje sa bazama podataka institucija koje su direktno ili indirektno involvirane u borbu protiv ove vrste kriminala.

Na međunarodnom nivou, saradnja se odvija između domaćih institucija, kao što su Direkcija za sprječavanje pranja novca i finansiranja terorizma i EGMONT grupa i MONEYVAL. Na planu međunarodne razmjene povjerljivih podataka i informacija, Direkcija je potpisala Memorandume o razumjevanju i razmjeni informacija sa institucijama nadležnim za sprječavanje pranja novca Poljske, Češke, Ukrajine, Ruske Federacije, FINCEN – jedinice za finansiranje obaveštajnih poslova SAD (2005 godina), Luksemburga i Moldavije (2006) i dr.

Uprava ostvaruje saradnju sa ostalim FIU, kao i sa drugim međunarodnim organizacijama. Republika Makedonija je od 2004 godine članica EGMONT grupe – neformalne organizacije FIU (Financial Intelligence Units), i Moneyval Komiteta za evaluaciju mjera za sprečavanje pranja novca i finansiranja terorizma pri Savjetu Evrope.

3. Aktuelna stanja povezana sa funkcionisanjem nacionalne infrastrukture i prijetnjama od terorizma

Borba protiv međunarodnog terorizma zahtijeva angažovanje i naše države, posebno preko kontrole finansijskih fondova osumnjičenih terorista i organizacija na međunarodnom planu. Finansijski planovi predstavljaju krvotok svake terorističke organizacije, pa ukoliko međunarodna zajednica uspije presjeći taj krvotok, svaki daljnji planovi od strane konkretne terorističke organizacije bi bili osuđeni na nauspjeh. Republika Makedonija je još 2002 godine dobila liste osumnjičenih terorista i organizacija od strane Međunarodnog monetarnog fonda i Ambasade SAD. Naime, dosadašnje iskustvo je pokazalo da organizovane terorističke grupe isto tako zloupotrebljavaju svjetski finansijski sistem da bi finansirale njihove ilegalne aktivnosti, što predstavlja ozbiljnu prijetnju da će određena finansijska institucija biti iskorištena za sakrivanje novca dobijenog putem terorizma. Zbog toga, mjere za prevenciju pranja novca treba proširiti i na finansiranje terorizma.

Pranje novca i finansiranje terorizma u velikom broju slučajeva uključuju slične transakcije, čiji je glavni cilj prikrivanje. Lica involvirana u pranje novca puštaju u opticaj nelegalna sredstva preko legalnih kanala s ciljem da prikriju njihovo ilegalno porijeklo, dok oni koji finansiraju terorizam vrše transfer sredstava legalnog i ilegalnog porijekla, s ciljem da prikriju njihovu namjenu – pomaganje terorizma.

U Republici Makedoniji su utvrđene slijedeće tipologije sumnjivih aktivnosti koje su povezane sa finansiranje terorizma iz 2011 godini:

- Fizičko lice sa dvojnim državljanstvom (mekedonskim i neke druge države), sa trenutnim boravištem van Republike Makedonije, unosi značajna finansijska sredstava preko granice, kao nerezident otvara račun u banci u RM, na koji u gotovom uplaćuje novac prethodno prenijet preko granice da bi ih odmah zatim transferirao na račun fizičkog lica u (nekoj) drugoj državi koja je visoko rizična;
- Pravno lice namjenski otvara račun u banci sa ciljem da (na isti) primi finansijska sredstava od pravnog lica sa sjedištem u državi osumnjičenoj da finansira terorizam i/ili državi koja je pod međunarodnim sankcijama;
- Fizičko lice nije otvorilo bankarske račune, ali učestalo koristi uslugu brzog transfera novca pri čemu u velikom broju slučajeva ima uplate od fizičkih lica iz država za koje postoji (osnovana) sumnja da finansiraju terorizam;
- Strani državljanin osniva humanitarnu organizaciju u Republici Makedoniji. Sa svog računa u matičnoj državi vrši transfer velikih iznos finansijskih sredstava sa naznakom da je riječ o donacijama. Isto tako, na računu humanitarne organizacije realizovani su transferi u vidu donacija od fizičkih lica iz Republike Makedonije. Zatim, novčana sredstava parcijalno povlače u gotovom;
- Strani državljani osnivaju pravno lice u Republici Makedonij i namjenski otvaraju račun u banci sa namjerom da realizuju priliv finansijskih

sredstava po osnovu izvoza stoke prema pravnom licu registrovanom u državi u kojoj vlada građanski rat. Osnov na kojem je sključen ugovor ne korenspondira sa dejnošću pravnog lica;

- Na računu humanitarnog udruženja realizuju se prilivi po osnovi donacija i pomoći iz stranih zemalja, nakon čega se sredstava podižu u gotovini ili se prabacuju na račun u drugu banku.²⁰⁵

Borba protiv terorizma i uloga Republike Makedonije na tom planu je dio i ocjena Evropske komisije za napredak naše države koji su značajni za ostvarivanje najvažnijeg nacionalnog interesa – članstvo u Evropskoj uniji. Sublimirano za period 2008-2012 godine u izveštajima su date slijedeće ocjene:

- **Postignut je napredak u borbi protiv terorizma.** Zakon o sprječavanju pranja novca i finansiranja terorizma je stupio na snagu, ostaje da se potvrdi njegova usaglašenost sa acquis. Međuagencijska saradnja kontinuirano se poboljšava, naročito u vezi (sprečavanja) finansiranja terorizma. Uprava za sprječavanje pranja novca sada ima pristup do baze podataka UJP i DBK-MUP-a i efikasno podržava istražni i kapacitet gonjenja organa sa posebnim ovlašćenjima. Povećan je broj prijavljivanja sumnjivih transakcija poslatih Direkciji, ali isti je još uvek nizak. Praznine u kriminalizaciji prekršaja o terorizmu, a naročito na polju (njegovog) finansiranja su bile zatvorene donošenjem Zakona o finansiranju terorizma. Ratifikovana je Konvencija Savjeta Evrope iz 2005 godine o prevenciji terorizma. Ostvaren je napredak u pripremama u oblasti borbe protiv terorizma.²⁰⁶
- **Može se primjetiti dobar napredak u borbi protiv terorizma.** Usvojena je Strategija za sprječavanje pranja novca i finansiranja terorizma. Doneseni su podzakonski akti o sprovođenju i administrativnim pravcima.

²⁰⁵ Годишен извештај за работата на Управата за спречување на перење пари и финансирање на тероризам во 2011 година, стр. 23-24

²⁰⁶ Работен документ на службите на Комисијата, Извештај за напредокот на Република Македонија за 2008 година, стр. 53-54.

Ratifikovana je Konvencija Savjeta Evrope iz 2005 godine o pranju novca, otkrivanju, zaplijeni i konfiskaciji prinosa od kažnjivih djela i finansiranje terorizma. U 2008 godini Upravi za sprječavanje pranja novca su bile prijavljene 134 sumnjive transakcije. Brojka je još uvijek niska. Odgovoreno je na propuste u kažnjavanju terorističkih prekršaja, posebno u oblasti finansiranja. Pripreme su u ovoj oblasti ostvarile dobar napredak.²⁰⁷

- **Notiran je dobar napredak u borbi protiv terorizma.** Stupile su na snagu izmjene Krivičnog zakonika kojim je proširena definicija terorizma pri čemu su dodata nova krivična djela koja su povezana sa ovom oblašću koja su usaglašena sa Konvencijom Savjeta Evrope o sprečavanju terorizma i Okvirnom odlukom Savjeta o borbi protiv terorizma. Zakonom o unutrašnjim poslovima preciznije su definisane nadležnosti Službe za bezbjednost i kontraobavještajne poslove. Donesene su izmjene u sprječavanju pranja novca i finansiranju terorizma. Donesen je program o nacionalnoj bezbjednosti i borbi protiv terorizma koji pokriva period od 2009-2011 godine. I dalje se poboljšava bilateralna i multilateralna saradnja. U 2009 godini Direkciji za sprječavanje pranja novca su prijavljene dve sumnjive transakcije koje su se konkretno odnosile na finansiranje terorizma, ali iste nisu bile poslate javnom tužilaštvu. Ostvaren je značajan napredak kod priprema u ovoj oblasti. Još uvijek nedostaje sveukupna statistika o pranju novca.²⁰⁸
- **Može se primijetiti određeni napredak u oblasti borbe protiv terorizma.** Policija donosi adekvatan pristup prema pitanjima koja se odnose na borbu protiv terorizma. Bilateralna i multilateralna saradnja se nastavlja. Saradnja sa istražnim organima i tužilaštvom, kao i sa stranim

²⁰⁷ Работен документ, Извештај за напредокот на Република Македонија за 2009 година, стр. 91.

²⁰⁸ Работен документ на службите на Комисијата, Извештај за напредокот на Република Македонија за 2010 година, стр. 57.

obavještajnim jedinicama je poboljšana. Strategija za borbu protiv terorizma (2012-2014) u odnosu na Strategiju za borbu protiv terorizma EU i Evropske konvencije za sprječavanje terorizma Savjeta Evrope zajedno sa odgovarajućim Akcionim planom, tek treba da bude donešena. U periodu izvještavanja prijavljeno je pet novih sumnjivih transakcija povezanih sa finansiranjem terorizma od strane Uprave za sprječavanje pranja novca i finansiranje terorizma. U cjelini, prisutan je napredak u pripremama za ovu oblast.²⁰⁹

- **Može se primijetiti napredak u oblasti borbe protiv terorizma.** Zemlja je postala članica inicijative za borbu protiv terorizma Savjeta Evrope. Bilateralna i multilateralna saradnja se nastavlja. Usvojena je Nacionalna strategija za sprječavanje pranja novca i finansiranje terorizma za 2012-2014 godinu. Savjet za borbu protiv pranja novca i finansiranje terorizma je osnovan kao međuresorsko tijelo za poboljšanje međuinstitucionalne saradnje. Potpisan je Memorandum o saradnji između FIU i Obavještajne agencije. U 2011 godini, FIU je podnio tri obavještenja o sumnjivim transakcijama u odnosu na finansiranje terorizma, agenciji za sprovođenje zakona i tužilaštvu. Kod priprema u ovoj oblasti notiran je dobar napredak.²¹⁰

Zaključak

Ozbiljan pristup ka terorizmu je više nego neophodan, pri čemu je potrebno da se i javno mišljenje ponaša tako, sa ciljem da pravovremeno stignu neophodne preporuke, smijernice institucijama koje su dio jedne važne nacionalne infrastrukture u borbi protiv terorizma, ali i druge bezbjednosne prijetnje i rizici. Samo na takav način se može obezbijediti globalan političko-bezbjednosan

²⁰⁹ Работен документ на службите на Комисијата, Извештај за напредокот на Република Македонија за 2011 година, стр.64.

²¹⁰ Работен документ на службите на Комисијата, Извештај за напредокот на Република Македонија за 2012 година, стр. 75.

odgovor terorizma od strane društvene zajednice u kojem nacionalne infrastrukture pojedinih država imaju posebno mjesto i značaj. Odatle, potrebno je da se detektuju kritične tačke nacionalne infrastrukture nasuprot centrima moći koji nastoje svoje ciljeve ostvariti, pa ako treba i uz primjenu terorističkih metoda. Od toga koliko su temelji nacionalne strukture zasnovani na demokratskoj, profesionalnoj jačini, kvalitetu, pravnoj državi i poštovanju ljudskih prava i sloboda, će zavisiati da li terorizam može ugroziti istu i da li može lako nagristi njezine konture.

Republika Makedonija je uspostavila ozbiljnu nacionalnu strukturu u borbi protiv terorizma i drugih prijetnji i rizika: koju sačinjavaju slijedeći ključni elementi:

- 1.koncizen normativan okvir ;
- 2.razvijen institucionalen okvir i
- 3.koordinirana nacionalna i međunarodna saradnja u borbi protiv terorizma.

Ali i pored jasnih i deklarativnih zalaganja, ni naša država nije imuna na terorističke akte (još uvijek se vodi naučna, politička i ekspertska debata o konfliktu 2001 godine, slučaju Smilkovsko jezero i drugima). Zato je potrebno da u narednom periodu aktivnosti budu usmjerene ka daljoj demokratizaciji našeg društva i jačanju instrumenata za poštovanje ljudskih prava i sloboda kao najbolje garancije za razvijanje makedonske nacionalne infrastrukture.

343.611(497.7)„2001/2010”

Филимена Лазаревска, М-р по Криминалистика
Европски Универзитет на Р.М

КРИВИЧНО ДЕЛО УБИСТВО НА ТЕРИТОРИЈАТА НА Р.МАКЕДОНИЈА ВО ПЕРИОД ОД 2001-2010 ГОДИНА

АПСТРАКТ

Феноменолошката слика на криминалитетот отсекогаш се менува. Во светот се забележува пораст на вкупниот број на кривични дела, особено кај оние со најтешки појавни облици, на кое прво место е кривичното дело убиство. Овој труд опфаќа податоци од Министерство за внатрешни работи ретроспективно за кривичното дело убиство во период од 2001 – 2010 на територијата на Р.Македонија. Мотивот за изработка на овој труд потекнува првенствено од "златното правило" *neminem laedere* (не прави му штета никому или не смееш да правиш зло!) со што респектот спрема човечкиот живот и телесен интегритет е елементарна основа на нашата цивилизација.

Клучни зборови: убиство, животот на човекот, дела на лишување од живот

ABSTRACT

Criminal phenomenological picture always is changing. In the world we can notice increase of the number of crimes, especially those with severe forms of appearance, where the first place is the crime of murder. This paper includes data from the Ministry of Internal Affairs, retrospectively for the crime of murder for the period from 2001-2010 on the territory of the Republic of Macedonia. The motive for making this paper comes from the "golden rule" *neminem laedere* (do

not harm anyone or don't do evil) from which the respect for the human life and body integrity is elementary base for our civilization.

Key words: murder, human life, murder crimes

1.ВОВЕД

Преданијата и пишаните документи укажуваат дека кривичните дела против животот и телото се врсници на човековата цивилизација и тие се практикуваат уште во првобитната заедница кога владеел законот на посилниот. Секој вид на насилство кое предизвикува телесно загрозување (повреда на животот и телото), како и лишување од живот претставуваат кривични дела. Сите кривични дела против животот и телото се изразуваат како определен интерперсонален однос помеѓу сторителот и жртвата, што најчесто добива облик на непосреден физички контакт.²¹¹ Најдрагоцен е што човекот има живот. Животот и телесниот интегритет се неговите најголеми вредности, не само негови туку и општествени. Општеството го сочинуваат луѓето, поединци.. Кривично право како дел од државниот апарат е инструмент на владеачката класа за заштита на вредности од нивни интерес. Кривично правната заштита за животот и телесниот интегритет отсекогаш постоела, но таа заштита не била отсекогаш подеднаква ниту постоела за сите лица. Овој факт говори за класната условеност на заштита за најголемите вредности на човекот. Во робовладетелското општество веќе почнуваат првите организирани правни системи кои преку своите закони пред се ги штителие богатите и нивните богатства, додека во феудализмот се штител животот на кметовите но не и телесниот интегритет, не барем во целост. Во Хамурабиевиот законик во старото вавилонско кралство (18. Век пред нашата ера) за убиствата извршени меѓу класно еднакви луѓе биле предвидени најстроги казни, споредталионските обичаи: око за око, заб за

²¹¹ B.V Henting, The criminal and his victim, Archom Books, 1967, str.384; Clinard; Quinney, Criminal Behavior Systems. A. Typology, New York, 1967, str. 28

заб... Правото на живот претставува едно од основните човекови права и како такво неговата неприкосновеност ја штитат сите правни системи, устав и други законски акти во земјите низ светот. Но, сепак секојдневно се крши ова човечко право, човечкиот живот се уништува по неприроден пат, со насилство, сила и тоа најчесто од страна на други луѓе, истите тие за кој животот треба да го земат како врховен стандард на живеење, без обзир на раса, пол, религија или сексуална ориентација. Делата против животот и телото се најелементарен облик на криминалитет во општата социолошка и криминолошка смисла. Тие се јадро и образец за делата на насилство како неуништулив дел на казненото право, како нешто без кое тоа речиси и не би постоело. Една од основни специфичности на нападите врз животот и телото, во споредба со другите дела, е неизбежното присуство и пројавување на индивидуалниот биолошки елемент. Затоа и не може да се продри во нивната природа без претходно познавање на природата на човековиот агресивитет како таков. Историјата на човештвото е и историја на борбата на човекот за извојување неприкосновеност на неговата физичка егзистенција против самиот себеси, и против силите во општествените односи што го отугуваат од неговата човечка суштина, од робовладетелското општество до современите тоталитарни системи со сите придружни феномени на „државен терор“, „бел геноцид“, „исчезнати лица“, „вонсудски егзекуции“..²¹²

2. КРИВИЧНО ДЕЛО УБИСТВО

Хомицидалното однесување е застапено од почетокот на човековото постоење, периодот на првобитната заедница, првите општествени организации па се до современото општество. Без разлика во кој временски период е извршено, најважно е дека се третира како кршење на религиските,

²¹² Ѓорѓи Марјановиќ. (1998) КРИВИЧНО ПРАВО, ОПШТ ДЕЛ (петто, целосно преработено издание); Скопје

законските и моралните забрани и е проследено со најостри реакции. За граѓаните убиството претставува најопасен вид на криминална активност која создава чувство на страв, неспокојство и може да биде важен фактор за чувството на небезбедност. Не е случаен податокот што безбедноста кај одредени заедници се мери со бројот на извршени убиства, а успешноста на полициските службеници се мери со расветлувањето на убиствата. Убиствата како најдрастичен облик на агресија и интерперсонално насилство, со децении претставуваат фокус на интерес на истражувачите за изучување на феноменологијата, етиологијата и евентуалната превенција на убиствата. Постои импозантен број на конкурентни психолошки теории за виолентно однесување, во потесен и поширок обем, кои претендираат да го објаснат потеклото и структурата на човековата агресивност, причините и факторите на насилство, различните стапки на убиство во различни типови популација (*Ferracuti, 1961; Dando 1982; Kulenovic, 1984*).

Рани студии за убијци, инспирирани од прашањата зошто луѓето убиваат и кои се, доколку ги има, специфични атрибути на убијците, во главно трагаат за утврдување на општите карактеристики за сите луѓе кои направиле хомицид. Првата систематска студија од оваа област ја објавил во 1839 година пионерот на американската психијатрија *Isaak Ray*. *Ray* опишува два типа на убици: хомицидни мономанијаци (“абнормални”) и криминални убици (“нормални”). (*Lunde, 1976*)

2.1 ДЕЛА НА ЛИШУВАЊЕ ОД ЖИВОТ

Убиство – основно дело законот го дефинира со употреба на општа формулација, како лишување од живот друг. Она што ги поврзува сите дела на убиства и што истовремено на тука содржаното дело е „минимално“ објективно битие за останатите дела. Од тоа произлегува и супсидијарната природа на основното дело на убиство по однос на квалифицираните и

привилегираните облици на лишување од живот на друг. Покрај основното дело на убиство постојат и квалифицирани и привилегирани дела на убиство, што од основното дело се разликуваат со некои додатни околности, како што е начинот на извршувањето, својствата на жртвата, субјективните околности и сл. Постои убиство од небрежност и умислено убиство.

Убиство од небрежност, (чл.126) од кривичниот законик Р.Македонија службен весник бр.37 1996 година. Одредбата од чл. 126 ги покрива сите случаи на небрежно лишување од живот на друг (таа е, патем, единствената одредба во посебниот дел во која небрежниот облик на делата не е внесен, односно приклучен кон одредбата за основното умислено дело; бездруго затоа што има пошироко значење како општ законски модел на небрежно убиство). Од основното дело на убиство (чл. 123 ст.1) небрежното убиство се разликува по својата објективна страна:објективното битие на делото вклучува и повреда на правилата за должно внимание, покрај предвидувањето на последицата.

Квалифицирани уиства – Квалифицирано (тешко) убиство е умислено лишување од живот друг, извршено под особено отежнувачки околности, определени во законот, што го креваат степенот на неправото и вината на сторителот и поради кои законот за убиство пропишува тешка казна (доживотен затвор). Квалифицираното убиство се разликува од обичното убиство по определени квалификаторни околности од објективна или субјективна природа. Тука спаѓаат: убиство на свиреп начин, убиство на подмолен начин, убиство со умислено доведување во опасност животот на уште некое лице, убиство од користољубие, убиство заради извршување или прикривање на друго кривично дело, убиство од безобзирна одмазда, убиство од други ниски побуди, убиство по порачка, убиство на бремена жена, убиство на судија, јавен обвинител, адвокат или службено или воено лице при вршење на нивните функции, убиство на повеќе лица.

Убиство од благородни побуди (чл.124) од кривичниот законик Р.Македонија службен весник бр.37 1996 година го покрива случајот на евтаназија, што по дефиниција претпоставува постоење на такви побуди (милосрдие, сожалување пред страдањата на друг итн). Како основа за привилегирање на сторителот се земаат неговите побуди, мотиви за извршување на убиството. Благородни побуди, спротивно на нивниот антипод се побуди што од морален, социјално-етички аспект не заслужуваат особено остар прекор, туку, напротив одобрување и солидаризирање со сторителот на делото. Тука застапена е и евгениката унишување на безвреден живот пр: душевно болни, стари, изнемоштени лива и сл.

Привилегирани убиства се: убиство на миг, убиство на дете при пораѓање, наведување на самоубиство и помагање при самоубиство.²¹³

- **Животот на човекот** претставува биолошко-социолошки единствена појава, процес чишто различни фази, од неговото започнување до неговото згаснување, за казненото право се еднакво релевантни. Заштитата на човековиот живот има апсолутен карактер, во таа смисла што животот се заштитува без оглед на животното чувство, животниот интерес на поединецот, без оглед на способноста за живот, вреднување на животот на поединецот од страна на општеството и животната фаза. Сепак постојат и некои исклучоци од барањето за апсолутен респект на животот на човекот, како што се: дозволеното пометнување, војната, осудата на смртна казна (во некои законодавства), или нужната одбрана, од што произлегува дека респектот спрема биолошкиот животна човекот треба да се доведе во врска со основните социјални и антрополошки ориентации на општеството; може да се заклучи дека основното право на човекот на живот трпи и некои социјално условени ограничувања. Човекот како секое живо битие е родено од жена. Заштита на идниот живот од зачнувањето до раѓањето е обезбедена

²¹³ В. Камбовски, КЗ посебен дел, 2007

со инкриминација на противправно прекинување на бременоста. Заштитата на животот и телесниот интегритет на човекот како живо битие(а не како иден живот), како самоимпулсирачки живот, започнува со раѓањето на човекот²¹⁴.

Правото на живот како основно човеково право е загарантирано со член 10 од Уставот на Република Македонија според кој „Животот на човекот е неприкосновен“. Овој член предвидува безусловна заштита од сите можни закани за животот на човекот, а не само против намерното лишување од живот.

3. Кривичното дело убиство во период од 2001-2010 година на територијата на Р.Македонија

Табела 1: Пријавени и реализирани кривични дела убиство во период од 2001-2010 г.

	2001		2002		2003		2004		2005	
	Пријавени кр. дела	Реализирани Кр.дела	Пријавени кр. дела	Реал. Кр.дела	Пр.кр. дела	Реал. Кр.дела	Пр.кр. дела	Реал. Кр.дела	Пр.кр. дела	Реал. Кр.дела
Убиство чл.123-127	59	46	65	41	75	57	56	38	53	44
Обид за убиство	34	31	70	54	69	56	64	56	64	56
	2006		2007		2008		2009		2010	
	Пријавени кр. дела	Реализирани Кр.дела	Пријавени кр. дела	Реал. Кр.дела	Пр.кр. дела	Реал. Кр.дела	Пр.кр. дела	Реал. Кр.дела	Пр.кр. дела	Реал. Кр.дела
Убиство чл.123-127	51	41	42	32	36	32	36	33	40	33
Обид за убиство	49	43	59	54	43	36	47	44	39	37

www.moi.gov.mk

²¹⁴ Баткоска Лилјана. (2007) КРИМИНАЛИСТИЧКА ПСИХОЛОГИЈА, Охрид : Центар за научно - истражувачка работа, Факултет за туризам и организациони науки

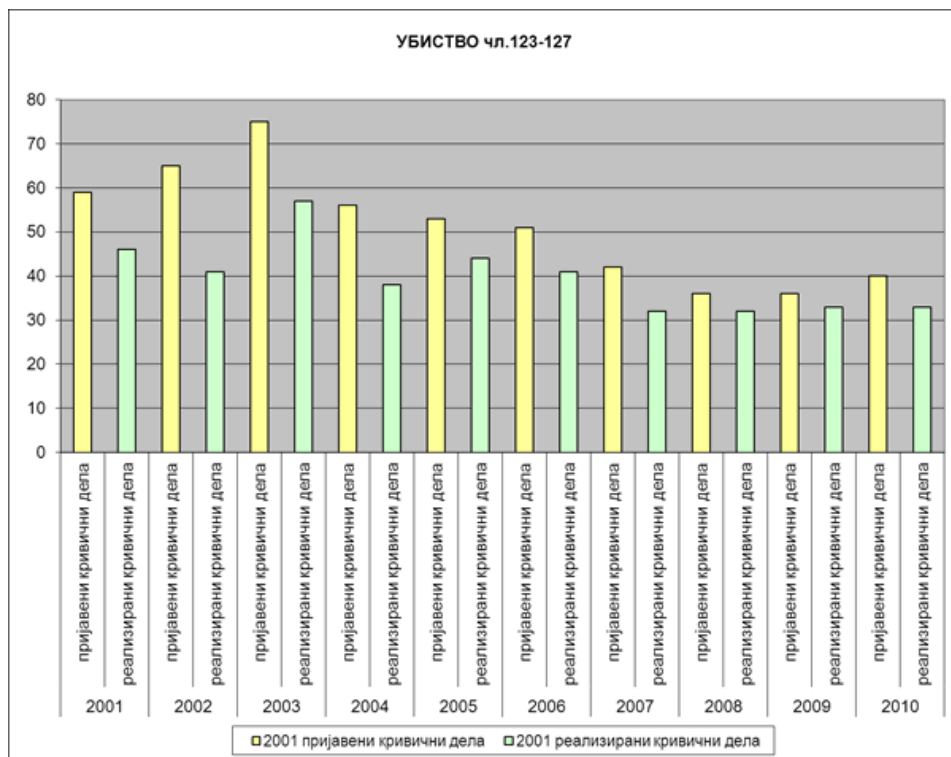
Убиството како најтежок облик на кривично дело против животот и телото, се до 2003 година бележи континуиран пораст додека од 2004 година нивниот број постојано се намалува. „Покрај намалувањето на бројот на извршените кривични дела значајно е што во овој период бележиме континуирано висока ефикасност на полицијата во реализирањето на овие дела која во 2009 година достигнува дури 92%. Инаку во периодот до 2004 ефикасноста на полицијата се движела од 63% до 78%" ²¹⁵.

Феноменолошките истражувања на криминалитетот овозможуваат дескрипција на појавата преку нејзиниот обем, динамика, структура, просторна и временска распространетост итн. Феноменолошките карактеристики на тешката кражба, освен идентификацијата како појава и нејзиното движење на просторот на нашата држава ќе овозможат да се продре што подлабоко во појавите, односно да се согледаат одредени релации и состојби кои одат во правец на објаснување на неговата етиологија. Феноменолошките карактеристики ги определуваат обемот, динамиката, територијалната и временската распространетост, структурата и структуралните промени кај КД убиство ²¹⁶.

²¹⁵ Покарактеристични дела од општ криминал, извадено од moi.gov.mk на ден 01.05.2015

²¹⁶ Арнаудовски Љупчо. (2007) КРИМИНОЛОГИЈА, Скопје

Графикон 1: Податоци за кривичното дело убиство во периодот од 2001-2010 на територијата на Македонија

Оваа ретроспективна студија опфаќа податоци за кривичното дело убиство во периодот од 2001-2010 на територијата на Македонија. Се користи дескриптивна статистика на податоците запишани во Министерството за внатрешни работи и Државниот завод за статистика. Во периодот од 2001-2010 има 513 пријавени убиства, 397 реализирани кривични дела убиства и 538 пријавени обиди за убиство, 467 реализирани обиди за убиство. Сепак, доведување во меѓусебна врска на собраните податоци, можно е да се направи некои заклучоци за феноменолошки карактеристики на убиството кое е претставено во заклучните забелешки на овој документ.

- Етиологијата на кривичните дело убиство треба да се набљудува во склоп со дејствувањето на факторите на социјалната средина и со особините на личноста на сторителите. Од фактори на социјална

средина до израз дошле: економските прилики (сторителите припаѓаат на економски послабите општествени слоеви и живеат на село). Алкоголизмот, заостанатите сфаќања и предрасуди кои се однесуваат на бракот, семејството, честа, слободата и патријархалните односи можат да допринесат за сторување на кривично дело.²¹⁷ Најчести социјални криминогени фактори кај жените се: лоши материјални услови за живот, низок социјален статус, низок степен на образование, невработеност, отстранувања на малтретирањата и злоупотребувањата во брачната или вонбрачната заедница, постигнување на ослободување од несакано дете или од мажот што и здосадил. Додека некои мотиви имале за цел со убиство да се решат спорови околу имотот. *Abrahamsen D., 1960* сугерира на мултикаузалноста на криминалното поведение, односно ”секоја особа живее во социо-психо-билошко поле и е инфлуирана од сите три сили”. Промовирајќи ја својата т.н. формула за криминално однесување, тој инсистира дека хомицидот е секогаш интерплеј меѓу конституцијата на личноста и нејзината околина. *Anderson, 1982* укажува дека сиромаштијата и ниското социјално ниво е тло за една возрасна индивидуа да се најде во конфликт што води во насилство. Заради тоа што таквата индивидуа е многу повеќе оттуѓена од можноста за социјално вклучување, оставена е сама на себе да ги средува конфликтите по нивното појавување. *Monahan (1988)* исто така ја потенцираат важноста на ситуациските фактори.. Утврдено е дека степенот на образование, економскиот статус и професионалниот успех имаат изразита корелација со стапката на хомициди (*Parker, 1986*).

²¹⁷ Konstantinovic – Vilic Slobodanka, Nikolic- Ristanovic Vesna; (2003); KRIMINOLOGIJA, Nis: Centar za publikacije pravnog fakulteta u Nisu;

Табела 2: Пријавени полнолетни лица за кривично дело убиство²¹⁸

Пријавени полнолетни лица на кривично дело	2007/жени	2008/жени	2009/жени	2010/жени	2011/жени
Убиство	76/1	106/3	79/3	71/3	69
Убиство од небрежност	2	1	2		1
Убиство на дете при пораѓање	1/1	2/2			1/1

Државен завод за статистика, Публикации

4. ЗАКЛУЧОК

Од оваа студија можеме да заклучиме дека во периодот од 2001-2010 година повеќе има пријавено и реализирано обиди за убиства, додекаубиствата се застапени на второ место. Убиството како најтежок облик на кривично дело против животот и телото, се до 2003 година бележи континуиран пораст додека од 2004 година нивниот број постојано се намалува. Од табелата за пријавени полнолетни лица за кривично дело убиство, може да забележиме дека најзастапено е убиството во период од 2007 до 2011 година. Може да

²¹⁸ податоците се преземени од статистичките публикации:
Државен завод за статистика, Публикации,
Сторители на кривични дела во 2007, Скопје јули 2008
Државен завод за статистика, Публикации,
Сторители на кривични дела во 2008, Скопје август 2009
Државен завод за статистика, Публикации,
Сторители на кривични дела во 2009, Скопје септември 2010
Државен завод за статистика, Публикации,
Сторители на кривични дела во 2010, Скопје ноември 2011
Државен завод за статистика, Публикации,
Сторители на кривични дела во 2011, Скопје јули 2012

забележаме дека убиствата се намалуваат во 2010 и 2011 година. Демографскиот фактор како што е полот укажува дека мажите се најчести сторители на кривичното дело убиство без разлика за кој вид станува збор. Со оглед дека оваа студија е спроведена на територијата на Р. Македонија може да заклучиме дека според националност најзастапени се Македонците, а според вероисповед најзастапени се православните христијани. Треба да се направи непосредно проучување на етимологијата на насилничкото однесување (кои причини го продуцираат неговото настанување и потекло, состојби кои му претходе: нарушени меѓусебни односи, закани, загрозеност на социјалната сигурност на децата поради семејни проблеми, оддавање на алкохолизам, психопатски манифестации и слично.) Од големо значење се и проучувањето на демографските, ситуациските фактори и социјалните, како што се пол, возраст, националност, религија, брачен статус, професија, социоекономски стаус, фамилијарна анамнеза за насилство, рецедивизам и карактерот на личноста кои ја даваат целосната слика за етиологијата на кривичното дело убиство.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Abrahamsen, D. (1960) The Psychology of crime, Columbia Univ., Press,
2. Adams, S., Olson, D., & Adkins, S. (2002). Initial Analysis of the 2000 Illinois Probation Survey. Illinois Criminal Justice Information Authority.
3. Арнаудовски Љупчо. (2007) КРИМИНОЛОГИЈА, Скопје
4. Баткоска Лилјана. (2007) КРИМИНАЛИСТИЧКА ПСИХОЛОГИЈА, Охрид : Центар за научно - истражувачка работа, Факултет за туризам и организациони науки

5. Blackburn, R. (1993) The psychology of criminal conduct, Chichester, UK: John Wiley & Sons
6. B.V Henting, The criminal and his victim, Archom Books, 1967, str.384; Clinard; Quinney, Criminal Behavior Systems. A. Typology, New York, 1967, str. 28
7. Ѓорѓи Марјановиќ. (1998) КРИВИЧНО ПРАВО, ОПШТ ДЕЛ (петто, целосно преработено издание); Скопје
8. Кајзер Гинтер. (1996) КРИМИНОЛОГИЈА, Александрија, Скопје
9. Konstantinovic – Vilic Slobodanka, Nikolic- Ristanovic Vesna; (2003); KRIMINOLOGIJA, Nis: Centar za publikacije pravnog fakulteta u Nisu;
10. Milutinovic M.:Kriminologija, Beograd, 1969
11. Pesic V:Ubistvata vo Jugoslavija.Institut za kriminoloski i socijalni istrazuvanja, Belgrad, 1972
12. The Crime Prevention Casebook: (1994)Securing High Crime Locations. Washington, DC: Crime Control Institute
13. Чадловски Георги. (2006) КРИМИНОЛОГИЈА И ПСИХИЈАТРИЈА, Скопје
14. Закон за внатрешни работи, Службен весник на Република Македонија бр. 92 /2009

Правни акти :

21. Устав на Р.Македонија (Службен весник на Р.М бр. 52/91)
22. КРИВИЧЕН ЗАКОНИК НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА, службен весник бр. 37, 1996 година (измени и дополнувања 14.09.2009)

Интернет извори:

Покарактеристични дела од општ криминал, извадено од moj.gov.mk на ден 01.05.2015

343.347.2

М-р.Стефанија Агროтова
Европски Универзитет РМ
stefanija.agrotova@eurm.edu.mk

ЕВОЛУИРАЊЕ НА БИОЛОШКИОТ ТЕРОРИЗАМ

Апстракт:

Во изминатите децении здравствените прашања се ставени на безбедносната агенда. Денес вниманието е насочено кон ризици за здравјето: ширење на заразни болести и биолошки тероризам.

Што е биолошки тероризам? Употреба на хемиски супстанции или отрови со цел да предизвикаат штета на луѓето. Едноставноста во употребата, релативно лесната набавка на материјали за производство на биолошко оружје, како и глобалната природа на тероризмот се фактори кои го зголемија ризиците од овој вид. Затоа на биолошкиот тероризмот се гледа како сериозна закана за националната но и глобалната безбедност.

Потенцијалниот ризик од тероризмот со биолошко оружје посебно доби на публицитет по дистрибуцијата на спорите од антракс преку писма до конгресните канцеларии на САД и новинските медиуми, после 11 септември 2001 година. Напредокот постигнат во биотехнологијата го прават можно произведувањето биолошки агенси во помали објекти со технологија за двојна употреба. Во склад со тоа се зголемува и ризикот од тајно производство и пролиферација.

Во овој труд се претставени заразните болести како есенцијалните елементи на биолошкиот тероризам кои ги детерминираат и насочуваат развиените активности на терористичките групи.

Клучни зборови: *закана, биолошки тероризам, ризик, биолошко оружје*

EVALUATION OF BIOLOGICAL WEAPONS

Abstract:

During the past decades the health matters are included into safety agenda. Nowadays the attention is focused on the health risks: spread of infectious deceases and biological terrorism.

What is biological terrorism? Usage of chemical substances and toxins is order to cause harm the people. Simplicity in its usage, relatively easy procurement of materials needed for biological warfare production as well as the global nature of terrorism are factors that have increased the risk of this kind. Therefore the biological terrorism is seen as a serious threat to national and global security.

In particular the potential risk of terrorism with biological weapons gained publicity after the distribution of letters containing anthrax spores to congressional offices and media offices in the USA after September,11,2001. The progress in biotechnology made the production of biological agents into smaller facilities with dual-use technologies possible In accordance with this, the risk of secret production and proliferation. is increased.

This paper presented infectious diseases as essential elements of biological terrorism that determine the developed and diversifield activities of terrorist groups.

Key words: *Threts, Biological Terrorism, Risk, Biological Weapons*

ВОВЕД

Имајќи ги во предвид денешните збиднувања во меѓународните односи, на глобално ниво може да се забележи тренд кој што завзема голем замав, тренд наречен биолошки тероризам. Современиот тероризам, односно

неговото еволуирање е карактеристично за 21 век. Сега кога насилството постана доминантна форма и мошне популарна стратегија за постигнување на однапред определени и планирани ефекти. Ефектите од овие активности се насочени кон предизвикување на штета и можност за доаѓање до израз на некои скриени цели на организирани криминални групи кои често се нарекуваат „борци за слобода“.

Покрај фактот што биолошкото оружје е лесно достапно, за негово испорачување неопходен е висок степен на биолошка компететност. Денес биотехнологијата се злоупотребува со цел да се промени генетската структура на микроорганизмот, на тој начин што му овозможува да го надвлеее човечкиот имунитет или да направи микроорганизам отпорен на антибиотици кој пак е многу полесен за производство или за складирање. Еден терористички напад кој вклучува некое биолошко оружје, како и други средства од убиствениот арсенал за оружјето за масовно уништување, под претпоставка и само делумно да успее, во голема мера претставува истовремено и ризик и закана за современата безбедност на секое ниво.

БИОЛОШКИОТ ТЕРОРИЗАМ КАКО ЗАКАНА

Ако за биолошкиот тероризам²¹⁹ знаеме дека претставува употреба и ширење на различни опасни материи од биолошко потекло (различни видови микроби) со цел да се предизвикаат бројни опасни последици, тогаш во денешницата сме сведоци дека биолошкото оружје²²⁰, во принцип, се користи за масовно уништување. Резултатите од биолошкиот напад не се

²¹⁹ Биолошкиот тероризам е намерно ослободување на вируси, бактерии или други бактерии кои се користат да предизвикаат болести или смрт кај луѓето, животните или растенијата. Овие средства типично се наоѓаат во природата, но можно е тие да се менуваат за да се зголеми нивната способност за уништување.

²²⁰ Биолошкото оружје може да се дефинира како здружување на кое било инфективно средство во комбинација со определени видови средства за испорака (пренос), како што се ракетите, артилериските гранати, бомби, аеросоли и други средства со цел да и се нанесе штета на непријателската страна.

веднаш воочливи, тие настапуваат и го земаат својот огромен данок во човечки животи неколку часа или денови подоцна, откако некои од жртвите веќе го напуштиле местото на нападот (контакт со биолошкото оружје). Сите овие карактеристики ја отежнуваат детекцијата на извршителите на биотерористичкиот напад, како и детектирањето на жртвата која е објект на терористичкиот напад.²²¹

Намерното предизвикување болести со употреба на биолошки агенсии, како начин на војување е стар неколку стотици години. Биолошките агенсии (бактерии, вируси или токсини кои постојано се развиваат и преминуваат од една во друга состојба) го загрозуваат организмот со инфицирање.²²²

Подготвеноста за употребата на биолошко оружје се потврди во Ирак во 1988 година против курдите; обидите на следбеници на Рајниш Багван да распространат салмонела во САД, како и нападот со употреба на сарин во метро во Токио во 1995 година од страна на култот Аум Шинрикио. Научниците предупредуваат, доколку дојде до пуштање на неколку стотици бактерии (бактерија што ја предизвикува болеста наречена Антракс) со помош на ветерот тоа ќе се распространи, и би довело до умирање од 100 000 – 1 000 000 луѓе во рок од дваесет и четири часа.

Како резултат на засилениот страв на западните држави, беа преземени одредени процедури за справување со биотерористички напади, како што се засилени инспекција на храната која влегува на пристаништата, засилена комуникациска мрежа, следење на биолошките материјали, создавање на резерви на вакцини и пронаоѓање на нови лекарства. Меѓународната соработка резултираше со серија на состаноци за координирани подготовки

²²¹ М. Котовчевски., „Современ тероризам“, Скопје, 2003г., 195стр.

²²² Инфицирањето може да се изврши на следниве начини со вдишување, голтање, инфицирање на слузокожата на дишните патишта или ткивото на белите дробови, при контакт со слузокожата на очите или ткивото на носот и со продирање во кожата преку рани и огреботини.

и реакции. СЗО преку Глобалната мрежа за алармирање и одговор на епидемија (GOARN) придонесуваше кон глобалната здравствена безбедност преку борба против меѓународното ширење на епидемии, осигурувајќи дека соодветната техничка помош стигнува брзо во погодените држави и преку учество во подготовките и изградбата на капацитети за справување со долгорочни епидемии.

И покрај евидентниот успех кој беше постигнат со преземањето на споменатите меѓународни мерки за справување со биотероризмот, сепак, огромниот број на финансиски средства, луѓе и други ресурси поврзани со реакциите против овој вид на закана само ја потврдија неговата успешност.

ТЕРОРИСТИЧКИ ГРУПИ ЌЕ ЈА КОРИСТАТ ЕБОЛАТА КАКО БИОЛОШКО ОРУЖЈЕ

Ниската цена во споредба со другите видови на „оружја за масовно уништување“ и лесното ракување, направи биолошкото оружје да стане многу евтина и лесно достапна замена за нуклеарното оружје за недржавните актери, вклучувајќи ги и терористичките организации. Озлогласената терористичка група Исламска држава на Ирак и Сирија размислува за користење на еболата како оружје за вршење биолошки терор, изјавил американскиот експерт за национална безбедност Ал Шимкус, дополнувајќи дека на терористите не им е потребно никакво знаење за обид за предизвикување пандемија (пренесува Ројтерс). Терористичките организации само треба да регрутираат доброволци кои намерно ќе се инфицираат со вирусот и потоа да го искористат воздушниот транспорт за да го прошират смртоносниот вирус. Поединец изложен на вирусот ебола би бил носителот. Во контекст на терористичките активности, не треба премногу софистицираност за да се направи такво нешто. Тие дури не треба ни да го изолираат вирусот – истакнал Шимкус. Според него, ИД лесно може

да испрати група оперативци во областите во кои пустоши еболата за таму намерно да се заразат и потоа да тргнат во ширење на вирусот во градови и држави по свој избор. Кога ИД или друга терористичка организација денес би решила да искористи тактика слична на таа со вирусот ебола, веројатноста за идентификација на човечките носители е голема, но не и стонастотна. Сепак, дури и во случај терористите да почнат со ширење на заразата во западните држави, ефективностa на нивната тактика е сомнителна, бидејќи вирусот не би се ширел со експоненцијалната брзина во областите со напредна здравствена грижа, смета Шимкус.

Додека светот се обидува да се справи со еболата, од која до сега починале над 3000 луѓе, на истокот на Африка се разбуди уште еден смртоносен вирус. Марбург, хеморагиска треска, која во 1967 година била идентификувана во белград и во германските градови Марбург и Франкфурт, ја однесе и првата жртва. Случај со триесетгодишниот здравствен работник, кој починал во болницата во Менго во Уганда ги крена на нозе здравствените работници во таа но и во соседните земји. Откако тестовите покажаа дека марбург без причина за неговата смрт, околу 150 луѓе биле ставени под карантин, он нив кај 11 биле забележани симптоми кои укажуваат на вирусот со висока смртност. Во Кенија и Судан под строга контрола се сите граѓани кои патуваат низ Уганда. Изворот на зараза бил мајмун од Африка, кој германските институти и Институтот од Торлак го увезле поради лабораториски истражувања. Од тогаш светот го погодија неколку бранови на оваа епидеија, а лекот сеуште не е пронајден. Болеста ја предизвикува мабург вирусот во најголем број случаи води до смрт.²²³

²²³ Дневен весник „Вечер“, вторник 14 октомври 2014г.

ЗАРАЗНИТЕ БОЛЕСТИ КАКО ЗАКАНА

Широката распространетост на новите заразни болести, како SARS, H5N1, AIDS, како и повторната појава на некои поранешни болести, како што е вирусот на западен Нил, еболата и мајмунски сипаници, но и ТВС-како нова форма на епидемија, предизвика голема загриженост за безбедноста на државите, посебно кај западните развиени земји. Постојат три причини за загриженост од овие настани.

Прво, ширењето на овие болести може да ја загрози државата со тоа што ќе предизвика социјални пореметувања: ќе се продлабочат социјалните разлики бидејќи богатите ќе добијат подобра здравствена заштита од посиромашните, што може да доведе до неспособност или одбивање на луѓето да ги извршуваат работните обврски, ќе се загрози функционирањето на јавниот сервис, па дури и функционирањето на одредени државни институции, кои нема да можат да се справат при евентуални насилства од страна на загрозени групи кои ќе ја изгубат довербата во државата и ќе проценат дека нема што да изгубат. На крајот тоа може да доведе и до пропаст на државите.

Второ, пандемиите можат да бидат директна закана за населението во развиените земји, кое за разлика од неразвиените беше позаштитено.

Трето, големите пандемии можат да предизвикаат и економски колапс: зголемени трошоци за здравствено осигурување на работниците, зголемени трошоци за функционирање на здравствените институции, опаѓање на продуктивноста поради отсуства на работниците, намалување на бизнис-довербата и намалување на инвестициите.

Биолошкиот тероризам исто така може да служи за оштетување или уништување на економијата. Во извештајот од центрите за контрола и превенција на болести се трошат средства од буџетот на државата најмалку 26 милијарди долари на 100 000 луѓе во САД. Овие економски последици по

државите можат да се почувствуваат и во глобалниот свет. Така на пример, краткотрајната епидемија на SARS во САД, во 2002 и 2003 година, иако со релативно многу помала смртност (под 1000 починати) во однос на маларијата, AIDS или TBC, сепак, предизвика огромни губитоци во инвестициите и трговијата со азиските земји, која се проценува дека изнесувала околу 30 милијарди долари.

ЗАКЛУЧОК

Биолошкото оружје има капацитет да се нанесе смрт и уништување во огромни размери и тоа неселективно. Заканата од употребата на биолошко оружје се чини дека е вистинска и можна и истото може да се употреби во војна, терористички напади, во криминал и во акција на тајните служби.²²⁴

Ширењето на еболата, односно биолошкото оружје и неговата испорака претставува многу сериозна закана за глобалната стабилност. Промената во природата на оружјето за масовно уништување бара промени во начинот на кој државите мораат да ги организираат нивните ресурси за да се обезбедат заедничка одбрана. Справувањето со оваа закана ќе бара нови доктрини и иновативни технологии, подобро разузнавање и спроведување на законските регулативи, како и подобра соработка меѓу владите во светот. Употребата и злоупотребата на биолошкото оружје, особено денес кога постојат илјадници микробиолошки лаборатории и стражувачки установи во кои генетиката и биотехнологијата се во интензивна експанзија. Сознанијата како и резултатите кои се остваруваат во нив, спаѓаат во продуктите на

²²⁴ Значи сето ова, во голема мерка го отежнува, односно го оневозможува откривањето на биолошките закани, кои претставуваат голема енигма и најголем проблем за сите разузнавачки служби во светот. Со цел благовремено да се утврди овој вид на закана е неопходно да се лоцираат проблемите за пролиферацијата на биолошкото оружје и биотероризмот.

двојна намена: иако се користат за доброто на човекот, бргу и лесно можат да се преусмерат и искористат за производство на биолошко оружје. Сепак, недостигот на законските регулативи кои се однесуваат на биолошките агенсии ја зголемува можноста за биотероризам од кој расте опасноста во целиот свет. Затоа во еден НАТО прирачник за биолошко оружје се истакнува: Било која власт е некомпетентна доколку нема дефинирана стратегија на превенција и акција против биотероризмот. За избегнување на употребата на оваа закана неопходно е постојано поттикнување на мир меѓу луѓето, но и поефикасни меѓународни регулативи, како и домашни закони, со кои би се ограничила или потполно забранила неговата употреба. Оттука, ова е проблематика на која треба да се работи и која треба да се решава sukcesивно.

Користена литература:

Вилијамс, Д., *Студии по безбедност*, (Скопје, Арс Ламина, 2012)

Оцаков, Ф., *Тероризам и организиран криминал*, (Скопје, Соларис принт, 2013)

Котовчевски, М., *Современ Тероризам*, (Скопје, Македонска Цивилизација, 2003)

<http://mk.wikipedia.org>

<http://www.vesti.mk/read/news/4798020/1793078/teroristi-se-dokopale-do-bioloshko-oruzhje-bakterija-ednakvo-na-a-bomba>

<http://tocka.com.mk/1/93393/dovolna-e-prasina-za-atentat-na-obama-ili-putin-nema-prevencii-protiv-ovoj-tip-na-terorizam>

<http://www.theguardian.com/uk-news/2015/feb/21/top-secret-ebola-biological-weapon-terror-warning-al-qaida-isis>

<http://rt.com/news/201371-ebola-weapon-isis-terrorism/>

343.9:004

Николина Стојаноска
ЕУРМ, Република Македонија

САЈБЕР ТЕРОРИЗАМ : ЗАКАНА ЗА КОМУНИКАЦИСКО – ИНФОРМАЦИСКИТЕ СИСТЕМИ

Апстракт: Една од причините за брзиот развој на технологијата се информациските системи. Технолошките можности се зголемени до таа мерка што е дозволено конструирање на поголеми и пософистицирани системи и доделување на сензитивни и критични функции на нив.

Комуникациите, науката и индустријата во голема мерка се развија благодарение на компјутерската технологија, така што нашиот начин на живеење неповратно се смени. Со компјутерот, невозможното стана возможно. Компјутерските системи придонесуваат големи количини на податоци да се сместат со огромна густина на компактен медиум. Поради големата брзина дури и најкомплексните пресметувања можат да бидат изведени во неколку милисекунди. Распространувањето на информатичката технологија во светот, сепак, има и негативна страна: ја отвори вратата на антисоцијалното и терористичко однесување на начин што досега бил невозможен. Потребна е мала грешка во работењето на овие системи за да се стават човечки животи во опасност. Брзата експанзија на големите компјутерски мрежи и можноста да се пристапи до многу системи, преку обична телефонска линија ја зголемуваат ранливоста на овие системи и ја отвораат можноста за злоупотреба и криминално-терористичка активност.

Клучни зборови: *Информациски системи, sajber terorizam, податоци, антисоцијалното - терористичко однесување, негативни страни.*

CUBER TERRORISM: THREAT OF INFORMATION- COMMUNICATION SYSTEMS

Abstract: One reason for the rapid development of information technology systems. Technological capabilities have increased to the extent that allowed the construction of larger and more sophisticated systems and providing sensitive and critical functions to them.

Communications, science and industry greatly developed thanks to computer technology, so that our way of life irrevocably changed. With the computer, the impossible became possible. Computer systems contribute large amounts of data to store with a huge density of compact medium. Due to the high speed even the most complex calculations can be performed in milliseconds. The spread of information technology in the world, however, has a negative side: open the door to terrorism and antisocial behavior in a way that was hitherto impossible. It requires a small error in the operation of these systems to put human lives in danger. Rapid expansion of large computer networks and the ability to access many systems through an ordinary telephone line increase vulnerability to these systems and open up the possibility for abuse and criminal-terrorist activity.

Key words: *Information systems, cyber terrorism, data antisocial - terrorist behavior disadvantages.*

1. Вовед

Комуникациско информациските системи се компјутерски алатки дизајнирани за поддршка на планирањето, донесувањето на одлуки и изведување на операциите. Можносите за нарушување на компјутерските системи и можноста да го загорзат нормалното пулсирање на општествениот живот, како и опасностите за масовно загрозување на животите на луѓето придонесуваат терминот „сајбер тероризам“ да биде опколен со чувство на страв и мистериозност. Ако војувањето со информации престапува начин за

војување во иднината, тогаш и иднината на тероризмот ќе биде суштински детерминирана со појавата на сајбер тероризмот.

Како терористите стануваат се помодерни тие ќе ги заменат пушките и гранатите во корист на целите на високата технологија. Кога станува збор за сајбер тероризам денес представува реална опасност дека информатичките ресурси, а особено глобалната информациска мрежа да стане многу ефективна алатка во рацете на терористите, овозможувајќи им начини на дејствување, кои претходно не би можеле ниту да се сонуваат.

Она што го зголемува ризикот кога станува збор за терористи е фактот дека тие во иднина се повеќе ќе користат висока технологија за да ги постигнат своите деструктивни цели, и преку изворите на "таленти" можат да обезбедат експерти или специјалисти, кои се способни за извршување на шпионажа и саботажа на високо компјутерско ниво.²²⁵

Меѓу последните примери на сајбер тероризам е употребата на вирусот "Stuxnet" конструиран да ги саботира нуклеарните објекти на Иран во септември 2010 година. Поради техничка софистицираност на "Stuxnet" мора да се претпостави дека државни играчи беа во позадина на навистина сериозниот сајбер напад.²²⁶

Според телевизијата Еј-би-си (eng.ABC), секој ден се регистрираат по околу 60.000 нови опасни компјутерски напади, а само сајтот на МО на САД дневно регистрира околу 500 напади на хакери од цел свет. Се очекува американскиот Конгрес да одобри дополнителни средства за заштита на американскиот информативен систем²²⁷

²²⁵ Apisgroup, Kompjuterski kriminalitet, Преземено на 01 Мај 2015, <http://www.apisgroup.org/sec.html?id=29>

²²⁶ Nacional br. 839, Cyber terorizam i kolaps civilizacije, Преземено 01 Мај 2015 <http://www.nacional.hr/clanak/121487/cyber-terorizam-i-kolaps-civilizacije>

²²⁷ ФБИ: Сајбер-нападите се главна закана за САД, Преземено на 01 Мај 2015, <http://www.time.mk/read/NONE/a9727a2c2b/index.html>

2. Сили на сајбер тероризмот

Како сили на сајбер тероризмот може да се јави едно лице, група, организација, или национална ќелија која ќе изврши напад или ќе се зацани со напад на одредена цел преку компјутер, компјутерска мрежа или одреден автоматизиран систем. Овие напаѓачи можеме да ги поделиме во неколку групи:

- Почетници - чии вештини се многу ограничени па најчесто ги користат хакерските алатки кои се на располагање на интернет, немаат способност за менување на алатките или за создавање на нова експлоатура, вообичаено е еден или мала група.
- Рекреативци - имаат широк спектар на нивоа на вештина, во однос на почетниците тие се високо квалификувани, обично овие хакери се мотивирани од љубопитност, вообичаено е еден или мала група.
- Сајбер активисти - имаат широк спектар на нивоа на вештина, но до денес нивните забележани активности се ограничени на измените на сајтовите и напади на DoS(eng. Denial of Service).

Организиpани криминалци - високо мотивирани од добивка, нивото обично се движи од умерени до исклучително вешти, хакери кои работат напорно за организиpаниот криминал, но исто така добиваат и значајна поддршка и заштита.

Терористички организации - индивидуални хакери или работна група во име на терористичка организација, како директна или во симпатизерска поддршка на одредена терористичка организација, нивното ниво на умешност може да варира од почетичко ниво до исклучително умешено ниво.

Нација-држава - може да организира и поддржува одредена хакерска група во име на еден народ или држава, нивото на умешност обично е многу високо, но често работат само на ниво кое е доволно за да се постигне мисијата.

Инсајдери-веројатно најопасната закана, бидејќи истите имаат целосен пристап до мрежата и ресурсите кои се потенцијална цел.

3. „Сајбер просторот е реален - со тоа и сите ризици кои ги носи” – Барак Обама

Античките римски и средновековни картографи пишувале на мапите на кои ги обележувале сеуште неоткриените територии, имплицирајќи дека на такви места може да се најдат непознати опасности. Во денешно време колку по технолошки напредна е една држава, толку е повеќе ранлива на сајбер напади. Ако може да се каже дека компјутерските мрежи станаа нешто налик “нервен систем” на инфраструктурите на цивилниот и воениот сектор, онеспособувањето на овој “нервен систем” ќе значи и парализа на целокупниот систем, на целата земја.

Сајбер нападите може лесно да бидат извршени од страна на тинејџери и криминалци, но може да бидат подготвени од терористички ќелии и меѓународно распространети групации. Ако еден насилан напад над државните инфраструктури го сметаме за акт на војна, тогаш зголемениот број на релевантни актери значи и дека војната не е повеќе базирана единствено на политичката рационалност. Цел на нападите може да бидат мали или големи системи, и може да се мотивирани од обичен вандализам, финансиски и политички придобивки, се до начин на докажување и заработување престиж во очите на другите “сајбер војници”. Географската одалеченост и границите се исто така небитни, бидејќи една цел може да биде погодена од спротивната страна на светот за само неколку секунди. Глобалистичката природа на Интернетот значи дека државите не се во

можност да ги заштитат своите граници, со тоа поткопувајќи еден од фундаменталните елементи во структурата на меѓународниот систем - државниот суверенитет.

Постои генерална согласност помеѓу експертите дека бројот на сајбер напади во блиска иднина ќе се зголеми, а нивната тежина дополнително ќе расте. Може да очекуваме да бидеме сведоци на една ескалација на тероризмот на глобална сцена со продолжување на конвенционалните акти на терор, како што се напади на бомбаши самоубијци, или вооружени престрелки, како и еден вид на “мега терор” како примерот сонападите од 11 Септември во САД и 11 Март во Шпанија. Исто така за очекување е да има чекор напред во употребата на неконвенционални оружја: биолошки, хемиски и нуклеарни, како и сајбер тероризам во кој напаѓачите ќе се обидат да го попречат снабдувањето со електрична енергија или да влијаат на авионскиот сообраќај, на пример, со едно притискање на копче”.

4.Инвазијата на сајбер просторот се шири со огромна брзина, а времето на сајбер тероризмот допрва следи.

Владините претставници и специјалистите кои се грижат за безбедноста на информатичката технологија, од почетокот на 2001 година, имаат документирано значително зголемување на интернет проблемите и серверските скенирања. Но, постои растечка загриженост меѓу федералните власти дека таквите наметнувања се дел од организирани напори од страна на сајбер терористи, странски разузнавачки служби, или други групи, за да ги мапираат потенцијалните безбедносни дупки во критичните системи. Сајбер терорист е некој кој заплашува или присолува влада или организација, за да ги унапреди своите политички или општествени цели, преку започнување компјутерски базирани напад врз други компјутери, мрежи, и информациите зачувани на нив.

Сајбер тероризам во целина, може да се дефинира како чин на тероризам извршен преку употреба на сајбер-просторот или компјутерски ресурси (Паркер 1983). Како таков, едноставна пропаганда на интернет, дека ќе има бомбашки напади за време на празниците може да се смета за сајбер тероризам. Исто така има и хакерски активности насочени кон поединци, семејства, организирани од групи во рамките на една мрежа, со тенденција да се предизвика страв меѓу луѓето, да се презентира моќ, да се соберат информации релевантни за уништување на животите на луѓето, да се реализираат грабежи, уцени и сл.

Сајбер изнудување е форма на сајбер тероризам во кој веб-сајт, е-меил сервер, или компјутерски систем е подложен на повторливи DDoS(denial of service) напади или други напади од страна на злонамерни хакери, кои бараат пари во замена за ветување дека ќе ги запрат нападите.

5.Документирани случаи

Едно од највисоко профилираните банкарски компјутерски злосторства се случило во 1970 година. Главниот пребројувач на експозитурата во Park Avenue на њујоркшката банка Union Dime Savings Bank, проневерил над 1.500.000 \$ од стотици сметки.

Хакерска група наречена МнИ (Мајстори на Измама), наводно украде лозинки и технички податоци од телефонската компанија Pacific Bell, Nynex., од други телефонски компании, како и од неколку големи кредитни агенции и два големи универзитети. Предизвиканата штетата била огромна, една компанија, Southwestern Bell претрпела загуби од над 370.000 долари, сама.

Во 1983 година, деветнаесет годишниот студент на универзитетот во Лос Анџелес го искористил својот компјутер да провали во Меѓународниот оддел за одбрана на комуникации систем.

Помеѓу 1995 и 1998 година, енкриптираната услуга плати-за-да-гледаш т.н. SKTV, на сателитот на Newscorp беше пробиена неколку пати за време на тогашната технолошка трка за вооружување меѓу пан-европската хакерска група и Newscorp. Оригиналната мотивација на хакерите била повторно да се емитува серијата „Star Trek“ во Германија; нешто што Newscorp немале авторски права да го прикажуваат.

Заклучок

Денес во проценките на заканата од сајбер тероризам, важно е да се погледне надвор од традиционалните терористички групи и погледот да се сврти кон добро обучените компјутерски експерти, кои веќе поседуваат значителни хакерски вештини. Следната генерација на терористите ќе расте во дигиталниот свет, кој ќе биде помокен и полесен за користење на алатки за хакирање. Во нив се гледа поголем потенцијал за сајбер тероризам отколку на денешните сајбер терористите, и нивното ниво на знаење и вештина во врска со хакирање ќе биде поголем. Сајбер тероризам, исто така, би можел да стане поатрактивен доколку реалниот и виртуелниот свет во иднина станат поблиски.

Conclusion

Today in the estimates of the threat of cyber terrorism, it is important to look beyond the traditional terrorist groups and look to turn to well-trained computer experts, who already possess considerable hacking skills. The next generation of terrorists will grow in the digital world, which will be more powerful and easier to use hacking tools. They sees greater potential for cyber terrorism than today's cyber terrorists and their level of knowledge and skill related to hacking will be higher. Cyber terrorism also could become more attractive if the real and virtual world become closer in the future.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Николоска, Светлана (2010), *Компјутерскиот криминалитет како сериозна закана за безбедноста*,Зборник на трудови, Скопје, стр.308
- 2.Apisgroup, *Kompjuterski kriminalitet*, Преземено на 01 Мај 2015, <http://www.apisgroup.org/sec.html?id=29>
- 3.Nacional br. 839, *Cyber terorizam i kolaps civilizacije*, Преземено 01 Мај 2015, <http://www.nacional.hr/clanak/121487/cyber-terorizam-i-kolaps-civilizacije>
- 4.ФБИ: *Сајбер-нападите се главна закана за САД*, Преземено на 01 Мај 2015, <http://www.time.mk/read/NONE/a9727a2c2b/index.html>

343.143-053.2:165.182

Проф. Д-р Слободанка Тодороска-Ѓурчевска
Факултет за детективи и криминалистика-Еурм-Скопје

СПЕЦИФИЧНИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА ПЕРЦЕПЦИЈАТА КАЈ ДЕЦАТА СВЕДОЦИ

PERCEPTIONS SPECIALITY OF CHILDREN WITNESS

Абстракт:

И покрај научно-техничкиот напредок во севкупното општествено живеење, сведоците и понатаму се битно и мошне експлоатирано средство во кривичната постапка. Кај субјективните доказни средства мошне важна е правилната оценка на веродостојноста на исказите на сослушаните лица. Поради тоа судијата покрај знаењата од правото треба да поседува и знаења од други научни дисциплини. Треба да се истакне значењето на познавањето на психичките функции и психичките својства кои се тесно врзани за давање на исказот на сведокот. Во овој труд во фокусот на вниманието ќе биде само еден психички процес-перципирањето и една категорија на сведоци-децата. Ќе се објаснат поимите осет и перцепција и ќе се укаже на некои општи карактеристики на перцепцијата кај децата. Обработени се и оние субјективни фактори на перцепцијата кај кои се јавуваат одредени специфичности кај децата, било во квантитативна или квалитативна смисла. Анализирани се следните субјективни фактори: анатомските фактори и нивното влијание на ограничените перцептивни способности кај децата, искуството, вниманието, интересите, мотивите, емоциите, сугестијата и сугестибилноста.

Клучни зборови: сведок, дете, перцепција, исказ, веродостојност на исказот, субјективни фактори на перципирањето, психологија.

Abstrakt:

Witnesses are important and very frequent sources of evidence in criminal trial. The correct estimate of the credibility of witnesses is of great significance. Therefore the judge must obtain some psychological knowledge. He must know some essential things about psychological processes and psychological features which are in relation to witness testimony. The Author brings into focus only one psychological process-perception and only one category of witness-children.

There are notions of sensations and perceptions and some characteristics of children perception. The Author analyzes the subjective factors of perception with some specific features in qualitative sense: anatomical factors, experience, attention, interests, motivation, emotions, suggestion and suggestibility.

Key words: witness, child, perception, statement, credibility, subjective factors of perception, psychology.

6. ВОВЕД

Сведоците отсекогаш биле важно и мошне често користено доказно средство во кривичната постапка. Тие и денеска не изгубиле од своето значење и покрај сознанијата дека можат да претставуваат прилично непоуздан извор на информации. *Сведоците спаѓаат во т.н. субјективни доказни средства.* Сведокот дава исказ за сетилно перципирани факти. Кај ваквите доказни средства тешко е да се избегне извесна доза на субјективизам кој ги проткајува и фазата на давање исказ на сослушуваното лице и фазата на оценката на веродостојноста на тој исказ.

Најважна обврска на сведоците е давањето на исказ. Под давање на исказ на сведокот се подразбира лаичка изјава на повиканото физичко лице кое по правило не е главен процесен субјект. Сведокот исказот го дава пред надлежен орган во пропишана форма за правно релевантните факти со цел истите да се докажат. Ако сакаме да нагласиome дека станува збор за исказ на сведокот во кривичната постапка, ќе истакнеме дека станува збор за исказ

во кривичната постапка кој е даден пред надлежниот орган во кривичното правосудство.

Иако терминот исказ овдека е употребен во процесна смисла треба да се има предвид дека тој има психолошка димензија. Во општата психологија под исказ се подразбира излагање на било кои содржини од страна на било кој субјект, обично во рамките на вербалниот симболички систем со евентуално присуство на други знаци и симболи²²⁸. Попрецизно кажано исказот претставува соопштување на одредени психички содржини кое го овозможуваат четири психички процеси кои се меѓусебно поврзани. Тие процеси се: преципирање, помнење, мислење и соопштување (искажување)²²⁹.

Судската одлука треба да се заснива на потполна и правилно утврдена фактичка состојба. Ова значи дека судот може да се повикува на исказот на сведокот како доказ само ако тој е вистинит, односно ако е во согласност со објективната стварност. Невистинит исказ на сведокот постои тогаш кога тој изјавува нешто кое не е во согласност со објективната стварност. Постојат два вида на неvistинити искази на сведокот со оглед на тоа дека со карактеристиката на неvistинитоста е опфатена свеста на сведокот или не. Ако сведокот е свесен дека неговата изјаваа не одговара на вистинската состојба на работите и е дадена со намера да ги доведе во заблуда правосудните органи, тогаш се работи за лажан исказ. Меѓутоа сведокот може да даде објективно неvistинит исказ тогаш кога не е свесен дека вистинската состојба е поинаква. Несвесно неvistинитиот исказ најчесто се нарекува неточен или погрешен исказ²³⁰. На прв поглед би можело да се заклучи дека многу е потешко да се разоткрие лажниот исказ за разлика од погрешниот исказ. Но, работите всушност се обратни. На судијата му е

²²⁸ Krstić, D; Psihološki rečnik, Beograd, 1996 g. str. 266

²²⁹ Ačimović, M; Psihologija zločina i suđenja, Beograd, 1987 g. str.201

²³⁰ Ačimović, M.op.cit.str.203

потешко да го открие погрешниот исказ на сведокот. Две причини ја отежнуваат работата на судијата при утврдување на неточноста на исказот на добронамерниот сведок. Од една страна причините за погрешниот исказ на добронамерниот сведок можат да бидат разновидни и многубројни во споредба со причините на лажниот исказ кои се сведуваат на утврдување на можниот мотив за измамничките намери на давателот на лажниот исказ. Од друга страна причините за неточниот исказ се грешките или пореметувањата кои можат да се јават во секој психички процес и кои претставуваат посебни фази или карики во ланецот на формирање на исказот. Треба да се има предвид дека психичките процеси се меѓусебно поврзани и грешките во претходните фази се пренесуваат во наредните и неретко се мултиплицираат до конечното соопштување на перципираниот материјал пред судот. Постојат извесни техники за испитување на сведоците за кои постои сомневање дека не се добронамерни. Ваквите сведоци лесно е да се „фатат во лага“. Но, кај давателите на погрешен исказ овие техники најчесто се неупотребливи бидејќи самиот давател на исказот не е свесен за неточноста на истиот и по правило дава кохерентни, неконтрадикторни, сигурни одговори без оглед на бројот на повторени испитувања и редоследот на поставените прашања. За да може фазата за оценка на исказот на сведокот коректно да се одвива, неопходно е судијата да располага со извесни знаења од општата и судската психологија, криминалистиката, логиката и другите вонправни дисциплини. Овој труд е скромн обид за унапредување на знаењата во таа област и од аспект на општата психологија. При тоа немаме претензии да ги прикажеме сите елементи од структурата на психичкиот живот на човекот туку само еден процес кој е значаен за давање на исказот. Тој процес е перцепцијата.

Законот за кривична постапка апстрактно и однапред не издвоил ни една категорија на лица и не ги прогласил неспособни да бидат сведоци поради нивните физички, психички или морални недостатоци. Својство на сведок

може да се има без оглед на возраста, состојбата на физичкото и психичкото здравје, телесните недостатоци, поранешната осудуваност. Ова значи дека во својство на сведоци можат да се јават дури и децата.

7. ОПРЕДЕЛУВАЊЕ НА ПОИМОТ ДЕТСТВО

При определување на поимот детство се сретнуваме со низа тешкотии поради различните пристапи при определување на овој поим (биолошки, психолошки, социолошки, правни итн.)

Несомнено е дека појмовното определување на детството подразбира одреден био-психо-социјален развој на личноста при чие утврдување се потпираме на одредени старосни граници и разграничувања со поимот малолетност. Се покажало дека секое одредување на старосните граници е произволно, бидејќи секогаш не може да се претендира на поклопување со бараниот степен на развој на личноста кој е еднообразен за машките и женските лица иако се знае дека нивниот развој не тече исто.

Конвенцијата за правата на детето го дефинира детето како секое човеково битие помладо од 18 години, освен ако според националното право полнолетството не се стекнува порано. Нашето кривично законодавство прави разлика меѓу децата како кривично неодговорни лица и малолетниците кои подлежат на кривична одговорност за сторени кривични дела. Значи во кривично-правна смисла деца се лица од раѓање до навршена четиринаесетта година од животот, а малолетници се лица кои за време на извршување на кривичното дело навршиле четиринаесет но не навршиле осумнаесет години. Овие се само формални одредби. Нивното значење не треба да се потценува ако не поради нешто друго туку за избегнување на термиолошки дилеми. Потребно е суштинско определување кое би имало за цел укажување на основните био-психо-социјални карактеристики на детето и кое ќе го прави различно од полнолетните лица. Ова ќе биде појдовна основа за определување на неговата правна положба во кривичната постапка

во својство на сведок, а воедно и тактика за негово сослушување и оценка на веродостојноста на неговиот исказ

3.ПРОЦЕСОТ НА ПЕРЦЕПЦИЈАТА И НЕЈЗИНАТА СПЕЦИФИЧНОСТ КАЈ ДЕЦАТА

Перцепцијата е основен когнитивен процес кој е основа на нашето севкупно знаење. Когницијата (сознавањето) е процес преку кого субјектот станува свесен за внатрешната и надворешната реалност и стекнува знаења за нејзе. Когницијата се одвива низ перципирањето, помнењето, учењето, употребата на јазикот и другите психички процеси. Перцепцијата е психички процес преку кого врз основа на сетилните податоци и другите сознајни процеси добиваме непосредни сознанија за предметите и појавите. Процесот на перцепцијата започнува со дејствување на дразбите на нашите сетила. Дразбите се различни облици на енергија (физичка, хемиска, механичка, топлотна) кои како стимулуси делуваат на нашите органи, предизвикуваат нервно возбуждување и преку нервните патишта се спроведуваат до кората на големиот мозок. Човекот перманентно е изложен на дразби, но на нив реагира селективно. Дразбите кои ги прима не ги прима поединечно туку ги прима и регистрира како целина. Поради ова перцепцијата е сложен психички процес кој е составен од селекција на дразбите кои делуваат на човековите сетила, нивното организирање и толкување на истите. Психологијата прави разлика меѓу осетот и перцепцијата. Осетот е првиот и наједноставниот психички феномен во процесот на перцепцијата кој претставува само одраз на непосредни карактеристики на дразбите на нашите сетила. Осетот е најелементарен вид на сознавање. Перцепцијата е сложен психички процес кој опфаќа збир на осети следени од нашето искуство и знаење за предметот на перцепцијата. Генерално гледано механизмот на настанување на осетите и перцепцијата е ист кај сите луѓе. Постојат некои карактеристики на лица кај кои се јавуваат извесни

специфичности на перцепцијата. Старосната граница, полот, психичкиот здравје се фактори кои можат да влијаат на точноста и севкупноста на перцепцијата. Од овој аспект може да се зборува и за некои специфичности на перцепцијата кај децата. Детските перцепции се одликуваат со субјективност и се засновани на афективни состојби. Детето ги забележува работите доколку се во врска со неговите моментални интереси. Детските перцепции се променливи. Она што еднаш детето ќе го перципира може да му се провлече и при следното перципирање во корист на други порано незабележани објекти. Детските перцепции се фрагментарни. Детето тешко ги перципира главните делови на некоја целина. Најпрво му паѓаат во очи различни споредни делови. Овие перцепции се синтетички. Кога детето перципира не поаѓа од поединечни делови за да ја сфати целината. Предметите и појавите добиваат индивидуалност која е својствена за нив и која долго останува неодредлива и нејасна, но сепак позната. Таа станува конкретна влегувајќи во составот на индивидуата со една од своите одлики која во очите на детето е најкарактеристична. Дури подоцна детето преоѓа на оваа субјективна синтеза на објективна анализа и синтеза заснована на разумот.

4. СУБЈЕКТИВНИТЕ ФАКТОРИ НА ПЕРЦЕПЦИЈАТА КАЈ ДЕЦАТА

На процесот на перцепцијата делуваат повеќе фактори кои можат да се класифицираат на повеќе начини. Ние ќе ја разгледаме класификацијата на **Звонаревиќ** кој факторите на перцепцијата ги дели на *објективни и субјективни*²³¹. Во *објективни фактори спаѓаат карактеристиките на објектот кој се перципира и условите под кои е перципиран. Субјективните фактори се врзани за карактеристиките на лицето кое перципира*. Бидејќи овој труд третира една посебна категорија на лица (деца) ќе ги прикажеме

²³¹ Zvonarević, M: Socijalna psihologija, 1989 g. Zagreb, str.94

субјективните фактори, посебно оние кај кои постојат некои специфичности врзани за децата.

8. 1. АНАТОМСКИОТ ФАКТОР И ПЕРЦИПТИВНИТЕ СПОСОБНОСТИ НА ДЕЦАТА

Анатомскиот фактор ја чини органската основа и се состои од сетилниот орган, нервните патишта и нервниот центар²³². Развитокот и исправноста на овие органи е услов за валидна перцепција. Децата се наоѓаат во развојна фаза, а тоа значи постојано усовршување на органските основи на перцепцијата.

9. ПРЕТШКОЛСКА ВОЗРАСТ

Во текот на првата година од животот се развиват осетите за допир, вкус (кој во почетокот е неиздиференциран од мирисот), болка. Се подобруваат и слухот и видот кои нагло се развиваат во текот на втората година од животот. Во текот на првата година се развиваат перцепциите кои стануваат попотполни и детето препознава лица и предмети. Перцепцијата на тригодишно дете е општа, нерасчленета, дифузна и лабилна.

Перцепцијата на боите кај претшколското дете квалитативно напредува од година во година и тоа во два правци. Прво во поглед на неговото непосредно перципирање и разликување и второ во именување на боите. Дете на возраст од две до три години успешно ги разликува четирите основни бои по пат на споредување, а со помалку успех ќе преминува и на нијанси. Нијанси разликуваат деца од пет години.

Перцепција на облик. Детето постепено според одредени знаци успева да препознае предмети. Децата од две години препознаваат предмети само врз основа на тактилни перцепции, а постарите деца само врз основа на подолги визуелни перцепции. Постепено на детето ќе му биде потребен само

²³² Kostić, I. Kriminalistička psihologija, Beograd, 1998 g. str.71

летимичен поглед со кој опфаќа некој типичен знак на предметот според кој ќе створи „внатрешен модел“ и преку него ќе го перципира предметот со неговите својства. На помлада школска возраст обликот е тесно врзан со предметот, а го одделуваат постарите деца. Помладото претшколско дете за нацртаниот круг ќе каже дека е топка, а постарото школско дете за нацртаниот круг ќе каже дека личи на топка. При перцепцијата на децата од четири години до израз доаѓа бојата а не обликот. Кај петгодишните деца е обратно.

Перцепција на просторот. Малото дете визуелно ги разликува просторните односи со помош на мускулните осети кои настануваат со акомодација и конвергенција при поместување на очите. Тоа се случува кога детето разгледува некој предмет или следи предмет кој е во движење. Со помош на движењата горе, долу, лево, десно детето добива впечатоци според кои се управува при понатамошното разликување на овие поими. Детето најпрвин се ориентира на сопственото тело при што прво место зазема десната рака. После тоа ориентацијата се пренесува на другите односи во просторот. Просторната ориентација стекната врз основа на порамнување според предметите се пренесува и на оддалечените предмети. Овде можат да се јават потешкотии. Пр. Четиригодино дете смета дека ридот е поголем ако е поблиску до него, или помал кога е подалеку од него. Поимите долго-кратко, дебело-танко детето ги разликува на возраст од две до три години. Тогаш ја оценува големината на предметите и може да се снајде во помал простор. Околу четвртата година разликува високо-ниско, широко-тесно, а после петтата година плитко-длабоко.

Перцепција на звук. Острината на слухот на детето расте со возраста. Кај претшколските деца е помала за разлика од возрасните. Истражувањата покажале дека говорниот или фонетичкиот слух кај децата се развива при крајот на првата година, а до крајот на третата година значително напредува.

Децата до петтата година имаат потешкотии во разликување на високите тонови, а после петтата година разликуваат кој тон е повисок, а кој понизок.

Перцепција на времето. Оваа перцепција на детето му прави потешкотии. Детето не можејќи да ја процени сопствената активност не се снаоѓа во временските релации. Пријатните активности ги доживува како краткотрајни. Подобро се снаоѓа дење. Меѓу деновите детето го разликува денот кога сите се дома, односно неработниот. Постарите претшколски деца ги разликуваат деновите во неделата. Детето најдобро ја сфаќа сегашноста (до втората година), потоа иднината (после втората година), па дури на крајот минатото (после третата година). Детето од четири години сфаќа што е час и минута и колку тие траат. Тоа може да го сфати и поимот на годишните времиња (зима-ладно, лето-топло). После навршената петта година детето има јасен поим за годишните времиња, ги знае деновите во неделата, а понекогаш и месеците во годината.

4.1.2.ШКОЛСКА ВОЗРАСТ

На оваа возраст созреаните сетилни органи ја потпомагаат подобрата сетилна перцепција. На помлада школска возраст тие достигнуваат потполн физиолошки развој, а понатамошното развивање се движи во психолошки правец. Училишното дете ги перципира предметите како да имаат константна големина, облик и боја. При средувањето на сетилните впечатоци и перципирањето битна улога има детскиот речник. На оваа возраст детето се задоволува со впечаток за целината. Деловите не може да ги опише по сеќавање, ниту да ги наброи. Со постепено зацврстување на аналитичкото мислење детето почнува да се прашува за детали кои возрасните воопшто не ги забележуваат. На оваа возраст детето се интересира за нови предмети во училиште, манифестира поголемо внимание и трага за ново и непознато. Постојат видни разлики во перцептивните типови: визуелен, акустички и моторички. Детето е се посposобно да биде

објективно во перцепцијата, да разликува реално од привидно. Училишните деца можат да бидат точни, внимателни и содржајни набљудувачи кои инстинктивно ја уважуваат реалноста.

10. ИСКУСТВО

Перцепцијата произлегува од наизменичноста на осетите како нововнесени впечатоци и претходните сетилни впечатоци сочувани во нашата свест²³³. Искуството му овозможува на лицето кое набљудува врз основа на мал број на симболи да го препознае набљудуваниот предмет. Искуството во перципирањето вклучува претходно знаење со што се осмислува перципираното. При перципирањето на сложени содржини кои порано не биле содржани во искуството се активира интелигенцијата. Поинтелигентните лица поуспешно ја користат аналогичјата, воопштувањето и другите мисловни процеси при осмислувањето на непознатиот склоп на дразби. Овој биполарен извор на секоја перцепција (осетите и искуството) треба да се имаат предвид кога се во прашање децата. Секако дека искуството не зависи само од староста на човекот туку и од неговиот начин на живот, средината во која живее, воспитувањето, образованието, можноста за усвојување на нови содржини. Факт е дека децата располагаат со помалку искуство и тоа треба да се има предвид кога се цени исказот на детето сведок.

Во поглед на познавањето на природата постојат огромни разлики меѓу децата кои живеат во град и децата кои живеат во село. На пр. Седумгодишно дете кое живее во град може да каже дека врапчето е поголемо од чавката. Девојчињата по правило подобро ги познаваат семејните и домашните прилики, а момчињата животот во природа и општествените релации.

²³³ Grosberger, R. Psihologija zločina i suđenja, Sarajevo, 1958 g. str. 275

Бидејќи на детето му недостига искуство тоа не може да се снајде во мноштвото на осети кои ги прима од средината. Затоа децата во почетокот не ја перципираат целината на предметите туку нивните поединечни аспекти. Во раното детство детето е неспособно за синтетички поглед на светот што се одразува и на карактерот на неговата перцепција.

11. ВНИМАНИЕ

*Вниманието е усмереност на менталната активност на ограничен број на дразби во одреден временски период*²³⁴.

Вниманието при перцепцијата има две карактеристики: прилагодување на организмот за што подобар прием на дразбите, и поголема јасност на перцепцијата на оние предмети кон кои е усмерено вниманието. Истражувањата покажале дека степенот на јасност е обратно пропорционален на бројот на предмети кон кои е усмерено вниманието. Колку е помал бројот на предмети толку појасно ги перципираме. Вниманието како психичка функција има две основни својства: **усмереност (вигилност)** и **сосредоточеност (тенацитет)**²³⁵. Вигилноста на вниманието овозможува брзо пренесување на психичката енергија од една на друга информација, а тенацитетот овозможува да го задржиме вниманието на одреден објект. Постојат периоди кога нашето внимание слабее или се прекинува што значи дека во текот на подолг временски период не можеме константно да перципираме некој објект со перманентно внимание. Појавата на наизменично сменување на константното внимание и неговото слабеење или прекинување се нарекува *флукуација на вниманието*. Вниманието може да биде *ненамерно или спонтано и намерно или хотимично*. Факторите кои го предизвикуваат спонтаното внимание се особините на дразбите: нивната големина, интензитет, траење, зачестеност,

²³⁴ Rot, N. Opšta psihologija, Beograd, 1976 g. str .94

²³⁵ Ibid. str . 94

движење ,контраст, промена, разлики од соседните дразби итн. Намерното внимание го предизвикуваат мотивационите фактори: потребите, интересите, очекувањата, поставените цели и сл. Ќе укажеме на некои специфичности на вниманието кај децата. Погледот на детето од две-три недели лута без определена цел но на моменти се задржува на лицата и предметите кои се пред него. Во текот на првата година детето е способно за постојано внимание кое го бара неговото лично учество. Пред крајот на првата година детето може да се задржи во игра до петнаесет минути, а дете од две години и до половина час. Трајноста на вниманието во втората година изнесува 6,9 минути, а во третата 8,9 минути. Намерното внимание доминира во првите седум години. Него го одредуваат и одржуваат осетите кои се во врска со детските интереси. Вниманието пропратено со напор како производ на воспитувањето и тренингот се развиваат во школската возраст. Наведените карактеристики на вниманието кај децата од предшколска и школска возраст треба да се земат предвид при нивното сведочење. Самиот чин на сослушување на детето треба да се прилагоди на способноста на детето за концентрација. Сослушувањето на претшколското дете треба да трае до 15 минути, а на школското до 30 минути. Треба да се води сметка за обемот и флукуацијата на детското внимание кога се оценува веродостојноста на детскиот исказ. Треба да се води сметка и за реалната можност детето од одредена возраст во текот на одреден временски интервал константно да го прати настанот.

12. .ИНТЕРЕСИ

*Интересите се позитивни и релативно трајни усмерувања на активностите на единката кон одредени работи*²³⁶. Интересот може да се јави само тогаш кога се исполнети сите физички и психички услови за манифестирање на тенденции, а тенденцијата може да се развива само кога

²³⁶ Smiljanić .V, Toličić .I, Dečja psihologija, Beograd, 1985 g. str.170

влијанието на средината е поволно. Според **Вермељан** во првите три години од животот преовладуваат перцептивните, моторните и говорните (гласичките) интереси²³⁷. Перцептивните интереси се јавуваат најрано од шестиот до осмиот месец. Моторниот интерес се јавува штом движењата станат кординирани од шестиот месец до втората година. Фаќањето и одењето се главни придобивки на овој период. Гласичкиот интерес кулминира меѓу втората и третата година. Во овој период зборот станува толку интересен колку и самиот предмет, бидејќи детето се труди да ги зголеми своите говорни капацитети. Во периодот од третата до седмата година се зголемуваат конкретните интереси. Детето во овој период е голем набљудувач и експериментатор. Тоа набљудува, споредува и класифицира. Школското дете се одликува со симболички активности и стекнување апстрактни сознанија. Децата од седум до десет години се одлични сведоци. Нивните сетилни органи не се истрошени и половата разлика не игра никаква улога. Освен тоа децата во оваа возраст немаат причина да бидат пристрасни поради љубов, омраза, користољубие и некои други мотиви. Момчињата од осмата до десеттата година се мошне заинтересирани за сите животни активности. Нив ги привлекува се што е авантуристичко, динамично и се што има техничка црта. Исказот на момчето на оваа возраст може да биде квалитетен како исказот на возрасните. Недостигот на животното искуство и зрелост во расудувањето се компензира со силината и острината на перцепцијата и фотографското помнење. Кај девојчињата од осмата до четиринаесеттата година почнуваат да се јавуваат првите знаци на пубертет. Присутноста на ексцентричноста и интровертноста можат да ја поматат нивната способност за перципирање, посебно ако во сето тоа се вклопува и фантазијата. Поради ова кај нив може да се јави и ризик од лажен исказ.

²³⁷ Vermeljan, G. Psihologija deteta i mladića, Beograd, 1981 str. 36

13. МОТИВИ

*Мотивот се одредува како свесен или несвесен повод или поттик на одредена активност*²³⁸. Мотивот е внатрешен фактор кој поттикнува, усмерува, контролира и интегрира кон или од целта усмерено однесување. Мотивите и мотивацијата влијаат на перцепцијата. Мотивацијата делува селективно, т.е. ги перципираме само оние работи кои не интересираат. Желбите и очекувањата се важни аспекти на мотивацискиот процес, влијаат на начинот на организирањето и толкувањето на дразбите. Зголемената мотивација ги изострува нашите сетила. Различни личности на различен начин перципираат ист објект или настан. На пр. Момче и девојче кои биле сведоци на сообраќајна незгода перципираат различни детали. Момчето кое собира автомобилчиња веројатно ќе обрне внимание на моделот и марката, а девојчето пред сè ќе ја забележи гардеробата на жртвата.

14. ЕМОЦИИ

Со емоциите ние воспоставуваме субјективен однос со луѓето, предметите и сопственото однесување. *Емоциите се дефинираат како промени на состојбите на активноста на организмот кои се манифестираат на три начини: физиолошки промени во функционирањето на поедини внатрешни органи, карактеристични промени во движењата и карактеристични доживувања на пријатност или непријатност.*

Секоја перцепција ја прати соодветен афективен тон чиј квалитет на пријатност или непријатност зависи од тоа колку перцепцијата е поволна или неповолна за набљудувачот. Афективната обоеност на перцепцијата влијае на исправноста и севкупноста на перцепцијата. Пријатните емоции со умерен интензитет по правило позитивно влијаат на перцепцијата, бидејќи го усмеруваат нашето влијание во тој правец. Интензивните емоции без разлика

²³⁸ Vodinelić, V. Kriminalistika, Beograd, 1987 g. str.353

дали се позитивни или негативни можат да го блокираат нашето внимание и да доведат до погрешна перцепција. Ако се работи за деца кои се жртва на кривично дело редовно преовладуваат негативните емоции (страв, бес, лутина). Стравот е непријатна емоција кај децата која во првите години од животот ја предизвикуваат новите и необични работи, лица, ситуации. Во почетокот стравот е реакција на реални, конкретни предмети и лица. Кај децата од шестата година стравот го предизвикуваат измислени суштества и ситуации (вештици, вампири, баба Рога, мрак и сл.). Децата исто се плашат од работи кои предизвикуваат страв и кај возрасните, змија, куче, вода итн. Доколку детето е постаро кај него се воочуваат поголем број на емоции кои се јавуваат по одреден редослед (гнев, страв, љубомора). Кај новороденчето постои една негативна неиздиференцирана емоција-општа вознемиреност од која до третиот месец ќе се развие вознемиреност како негативна емоција. Потоа се развива задоволството како позитивна емоција. Од третиот до шестиот месец од негативното стебло се одделуваат гневот, гадењето и стравот. Од позитивното стебло од шестиот до дванаесеттиот месец се одделуваат воодушевувањето и наклонетоста кон возрасните. Од дванаесеттиот до осумнаесеттиот месец се диференцираат наклонетоста кон децата и љубомората. Од осумнаесеттиот до дваесетичетвртиот месец се развива радоста. На развитокот на емоциите влијае и учењето и созревањето.

Детските емоции се разликуваат од емоциите на возрасните по начинот на нивното изразување, зачестеноста и должината на траење. Детските емоции се мошне силни. Децата спаѓаат во групата на емоционално преосетливи лица, бидејќи лесно се возбудуваат на незначителни внатрешни или надворешни стимулуси што негативно се одразува на перцепцијата.

15. СУГЕСТИЈА И СУГСТИБИЛНОСТ

Под сугестија се подразбира преземање на идеи кои не произлегле од самиот субјект туку нивното потекло е надворешно, а субјектот ги прифаќа како

да се негови, свесно или несвесно занемарувајќи ги сознанијата за нивните извори. Во основа на сугестијата стои некритичен однос спрема идеите, отсуство на сопствени идеи и прифаќање на надворешни идеи. Од сугестијата треба да се разликува сугестибилноста. Сугестијата се однесува на својствата кои ги има стимулусот, а сугестибилноста на својствата на лицето од кое се очекува одговор²³⁹. Сугестијата има потенцијал да предизвикува реакција, а дали до тоа ќе дојде зависи од степенот на сугестибилноста на лицето кое дава исказ.

Повеќето психолози се согласуваат дека сугестибилноста се намалува со годините. Според **Стерн** сугестибилноста во петнаесеттата година ќе биде за половина послаба во споредба со седмата година. Но во пубертетот сугестибилноста се зголемува. Според **Јунг** детето е поподложно на сугестија за разлика од возрасната жена, а таа е посугестибилна од возрасниот маж.

Момчето доколку е постаро полесно и се спротивстаува на сугестибилноста за разлика од девојчето. Со оглед на оваа карактеристика децата се сметаат за најопасни сведоци.

Сугестијата особено доаѓа до израз ако на детето поради неповрзаност на неговите искажувања му се поставуваат дополнителни прашања. По правило детето не ги сфаќа апстрактните прашања, а со секоја конкретизација расте опасноста од сугестија.

16. ВЕРОДОСТОЈНОСТ НА ИСКАЗОТ НА ДЕТЕТО

Сфаќањата за веродостојноста на детскиот исказ па според тоа и за (не)можноста за појавување на децата како сведоци во кривичната постапка се менувале со текот на времето.

Според **Ханс Грос** постојат поуздани и непоуздани искази на детето-сведок, исто како што постојат поуздани и непоуздани искази на возрасните

²³⁹ Krstić, I. Psihološki rečnik, Beograd, 1966 g.str. 645

сведоци. Отсуството на одредени карактеристики кај децата како љубов, омраза, религиозност, занимање, социјален статус, поседување пари, амбиции, им дава предност и може да ги направи подобри сведоци од возрасните. Освен тоа децата се поискрени и почесни, тие се подобри набљудувачи и помалку се записнати од интереси. Момчињата од седум до девет години можат да бидат најдобри сведоци под претпоставка вешто и внимателно да бидат сослушани од искусно лице кое добро ја познава психологијата. Во овој животен период девојчињата често се непоуздани. Според **Ханс Грос** најважни се околностите под кои детето растело, а интелигенцијата е на второ место. За сведочењето е битно колкава е разликата меѓу практично и непрактично дете. Практичното дете многу повеќе забележува. Дотолку е подобро ако детето е и надарено, но „најмалку надареното практично дете како сведок повеќе вреди од најнадареното но непрактично дете“.

Селинг смета дека во секој поединечен случај треба да се истражи дали постои некој од трите извори на грешки, а тие се: сугестибилност, фантазија, целисходност на лагата. Ако тие се исклучат, а предметот спаѓа во кругот на сфаќањата и детските интереси исказот е употреблив во судската доказна постапка²⁴⁰.

Резултатите од дваесетгодишното систематски испитување на еден институт во Германија покажале дека повеќето од половината нормално психички развиени деца се способни за давање исказ пред судот²⁴¹. Се среќаваат и мислења само за информативно значење на исказот на децата од три до шест години, за честа употреба на исказот како доказ кај децата од шест до десет години, за потребна детална контрола на исказот на децата постари од десет години со континуирано учество на детски психолог.

²⁴⁰ Seling, E. Udžbenik psihologije II, Beograd, 1959 g. str.389

²⁴¹ Söderman, O. Connell, Modern criminal investigation, New York, 1951 g. str.43

17. ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Согледувањето на психичкиот живот на детето во контекст на неговата обврска за сведочење потребно е од две причини. Прво децата се наоѓаат во посебно осетлив период и треба да им се овозможи адекватен третман во судската постапка која нема да предизвика и остави штетни последици на нивниот психосоцијален развoтoк. Поради тоа постојат многубројни меѓународни и уставни документи кои прокламираат право на посебна заштита на децата. Овие документи ги обврзуваат државите при донесување и примена на законите во различни области на општествените односи да обезбедат физички, ментален и социјален развoтoк на децата. Современите закони подразбираат систем на мерки на заштита на децата како сведоци или како оштетени. Овие мерки на заштита се усмерени на сузбивање на нивната секундарна виктимизација. *Под секундарна виктимизација се подразбира несензитивен третман од страна на полицијата, повторено и несензитивно испитување, недоволна заштита од непримерениот публицитет и недоволна заштита од заплашување и osveta.* Органите на кривичното правосудство при сослушувањето на децата како сведоци или оштетени треба да ги избегнуваат постапките кои можат да и наштетат на детската психа. Тие се обврзани да применуваат техники кои нема да имаат штетни последици врз психичкиот развoтoк на детето. Второ, многу е важно познавањето на функционирањето на психичкиот апарат на детето за правилна оценка на неговиот исказ. Ако добро се познаваат специфичностите и основите на развoтoкoт на психичките процеси и својства на децата значително ќе биде полесна работата на судот при откривање на евентуалните грешни или лажни искази на децата-сведоци.

По прашањето за веродостојноста на детскиот исказ не треба да се заемаат никакви а priori ставови. Детскиот исказ треба да се цени индивидуално при што е пожелно да се биде претпазлив и покритичен од вообичаено.

ЛИТЕРАТУРА

1. Aćimović, M. Sudska psihologija, Savremena administracija, Beograd, 1983 g.
2. Gross, H. Criminal Psychology. A. Manual for Judges, Practitioners and Students: Paterson Smit. Montclair, New Jersey (514).
3. Ingliš, H.B.- Ingliš, A.Č. Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova, Savremena administracija, Beograd, 1972 g.
4. Kreč, D. Kračfeld, R. Elementi psihologije, Naučna knjiga, Beograd, 1969 g. (758).
5. Krstić, B. Socijalne i psihopatološke crte shizofrenih ubica, JRKKP br.2/74 (171-198) Sudska psihijatrija, Kulturni centar, G.Milanovac, 1980 g. (136)
6. Rot, N. Psihologija ličnosti, Zavod za izd. Udžbenika SRS, Beograd, 1969 g. (202) Uticaj structure suda na stepen uvjerenosti pri suđenju, Zavod za izd. Udžbenika, SRS, Beograd, 1970 g. (115).
7. Zvonarević, M. Socijalna psihologija, Školska knjiga, Zagreb, 1976 g. (819) Forenzičko-psihološki aspekti upoznavanja ličnosti učinioca krivičnog dela, JRKKP br.4/64 9409-496)

327.36(497)

Стефаниа Стојмировска
Европски Универзитет
Република Македонија

Современи закани по безбедност-Дихадистите во Јужна Европа и Балканскиот Полуостров

АПСТРАКТ

Една од нај актуелните современи закани по безбедност во целиот свет а особено во Јужна Европа и Балканскиот полуостров е новиот вид на терориза односно радикалниот тероризам. Не поради тоа што исламот сам по себе е склон кон конфликти и насилство, туку поради тоа што мнозинството од фундаменталистичките движења, од Хезболах и Хамас на Блискиот Исток, преку Бин Ладен и неговите соборци во Авганистан и насекаде низ светот, па до Абу Сајафовата група на Јужните Филипини, имаат заклетва дека нивниот „пат“ може да се оствари само со насилство. Особено по 11 Септември доаѓаме до заклучок дека изворот на заканите како Ал Каеда и нејзините сојузни групи поточно сегашните актуелни Дихадисти се фундаментално религиозни, културни и системски. Идејата за исламски калифат во регионот на Балканот наречен Балканистан и создавањето на нова Отоманска Империја го уклучи алармот во Балканските земји по големиот бран на Дихадисти, предизвикувајќи разумна грижа на владите. Иако исламот е вкоренет уште од времето на Турската Империја, сепак, во времето на распадот на Југославија, поточно војната во Босна, од арапските држави беше увезен радикалниот ислам. Во периодот од 1992-1995 година трајно се населуваат светите војни, муџахедини, кои понатаму во времето на конфликтите на Косово и во Македонија дејствуваат на овие територии од поранешна Југославија. Нивните активности претставуваат реална закана по безбедноста на државите на Балканот.

Клучни зборови: безбедносни закани, радикален ислам, тероризам, екстремн национализам, Балкан,Европа

ABSTRACT

One of the most current modern security threats around the world and especially in Southern Europe and the Balkan Peninsula is the new kind of terror- or radical terrorism. The reason is not to be found in the Islam itself as (allegedly) religion that promotes conflicts and violence. The explanation lies rather in the fact that the majority fundamentalist movements, from Hezbollah and Hamas in the Middle East to Bin Laden and his followers in Afghanistan and elsewhere in the world, as well as Abu Saif's group in the South of Philipini, act on the basis of the belief that their "way" can be realized only through violence. Especially after September 11 we come to a conclusion that the source of the threats like al Qaeda and its federal groups specifically present actual jihadists are fundamentally religious, cultural and systemic. The idea of an Islamic caliphate in the region of the Balkans called Balkanistan and the creation of a new Ottoman Empire has turn the alarm in the Balkan countries after the huge wave of jihadists, causing reasonable concern of governments. The Islam arrived in the Balkans with the spread of the Ottoman Empire, but the radical Islam is a novelty that coincided with the dissolution of ex-Yugoslavia, or more precisely during the Bosnian war, directly from the Arap states. In the period of 1992-1995 there was an influx of the holy warriors (mujahedins), who later got involved also in the conflicts in Kosovo and Macedonia. Their activities represent real security threat for the states in the Balkans.

Key words : security threats, radical Islam, terrorism, extreme nationalism, the Balkans, Europa

1.Тероризам и Цихадизам како современи појави

1.1 Тероризам

Нај првин да дефинираме што е тоа тероризам.Тероризмот е навистина тешко да се дефинира,делумно заради самиот термин и делумно заради тоа што го асоцираме со активност дизајнирана да биде субјективна.Со други зборови , цел на една терористичка епизода не се само убиените жртви кои биле на мета, туку влади, јавни места, и конституенти од кои терористите се надеваат да предизвикаат некаква реакција, како на пример:страв,одбивност, заплашување, паника или радикализација.Еминентни специјалисти на полето на студиите за тероризам посветија илјадници страни за да развијат стандардна дефиниција за тероризам за да на крајот заклучат дека нивниот труд е залуден.Тероризмот останува предмет на перцепција, па затоа секој истражувач различно го формулира.Но постои само една дефиниција што ја опфаќа сржта на феноменот кој го сметаме за најголем проблем кон глобалната безбедност уште од 1960 а таа е дефиницијата на Стеј Департменот според која тероризам е однапред смислено,политички мотивирано насилство извршено против неборечки цели од страна на поднационални групи или тајни агенти чија цел обично е да извршат влијание врз публиката. Терминот “тероризам ”спојува две идеи :намерно тероризирање на цивили и употреба на сила од страна на недржавни актери.

1.2 Цихадизам

Од тука можеме да кажеме дека новиот бран на тероризам ги опфаќа и двете идеи.Цихадизмот (исто така познат како цихадистичко движење или движење на цихад) е концепт кој е наведен во Куранот, кој верува дека муслиманите имаат должност да го шират исламот со насилство или без насилство.Почетокот бидна во Ирак.Цихадистите од Исламската држава во Ирак и Леванте (ИСИС),го објавија создавањето на калифатот,на исламскиот политички режим враќајќи се десетици години наназад.Исламската држава во Ирак и Левант (ИСИС) е сунитска цихадистичка организација (навивачи

на "света војна"), која беше формирана под тоа име во април 2013 година.Потекнува од гранките на Ал Каеда во Ирак, но "мајката" Ал Каеда, предводена од Ајман Ал-Завахири, ја осуди, бидејќи е премногу насилна.Нејзината цел е да се создаде една исламска држава првенствено во Сирија и Ирак, но со експанзионистички тенденции каде што ќе се применуваат најекстремните верзии на исламскиот закон (шеријатот).ИСИС тврди дека борци од целиот свет се приклучиле во нивните редови и ги зајакнуваат "Баталјоните на Бога."Џихадистите неодамна го формираа "калифатот", кој се протега од провинцијата Дијала во Ирак до Алепо во Сирија. Тие ја нарекле нивната организација "Исламска држава" (ИД) и го прогласиле за нивен лидер АлБагантанти како шеф на "држава" и калиф на муслиманите на целата планета.Првично финансиер на ИСИС беше Саудиска Арабија. Во "касите" на "калифатот" влагаат пари и од контрола на рафинериите во област на Ирак и Сирија, како и кривични дела како што е шверцот и изнудувањето. Исто така огромни суми на пари и злато кои се ограбени од банките во Сирија, Јордан, па дури и Ирак се дел од буџетот на оваа организација.Џихадистите на "калифатот", се финансиран од страна на некои неизмерно богати саудиски бизнисмени.

2.Како Џихадистите стигнале на Балканот и Европа

Според Кенет Морисон вехабизмот е увезен на Балканот. Радикалното исламистичко движење пристигна на Балканот со војната во Босна за време на деведесеттите. Со целда се опише ситуацијата на босанските муслимани еден од соработниците на Бин Ла-ден, Насир Ахмад Насир Абдалах ал-Бахри, познат како Абу Џандал, кој учествуваше во војната во Босна изјави: „Комунистичката идеологија ги избришала сите симболи на исламската религија и сфаќањето за исламот. Ние видовме млади муслимани кои носат крст на нивните вратови без да знаат што тоа значи, иако тие доаѓаат од муслимански фамилии и имаат муслимански и арапски имиња. Тие имаа

игнорантски однос кон исламот. Оттука сфативме дека обврската што ни се наметна во Босна е побитна од мисијата да се бориме, за која што дојдовме. Па така сфативме дека иако дојдовме да ги научиме да војуваат ние сепак имавме обврска да ги научиме на нивната религија”.

Иницијалната причина за доаѓањето на луѓето како Ал Бахри на Балканот, беше да им се помогне на нивните браќа муслимани во Босна. Откако во Босна дојдоа поголем број муцахедини, тие решија да останат во Босна, се оженија со босански жени и добија босанско државјанство. Подоцна, со зголемувањето на вахабистичките групи во регионот, тие се проширија во териториите претежно населени со муслиманско население, како Санџак, Косово, Црна Гора и Македонија, демонстрирајќи дека вахабистичкото движење се шири низ Балканот.

3. Карта на прилив на Муцахедини во Босна од 1992 до 1995 година

Првиот чекор во откривањето на Џихадот во Косово е направената анализа на НАТО и КФОР со наслов „Косово во фокусот на интересирањето на исламските екстремисти”. Во неа јужната српска покраина е означена како рута за екстремистите кои доаѓаат од Заливот на исламските земји во Европа, користејќи ја слабата гранична контрола на Косово, како и речиси непостоечкото владеење на законот во покраината. Исто така, Косово е означено како потенцијален терен за регрутирање на исламски екстремисти. Голем број млади муслимани кои живеат во беда и сиромаштија се идеален плен во рацете на терористичките работодавци. Градот Призрен е идентификуван како примарен центар на исламскиот екстремизам во Косово, а Екрем Авдија од јужниот дел на Косовска Митровица е еден од главните пропагатори на радикалниот ислам во покраината. Од посебно значење се информациите проследени од страна на Томас Гимбл, поранешен шеф на разузнавачката служба на ОБСЕ на Косово во период од 1999-2004. Во декември 2006 година, тој тврдеше дека Косово е најголемиот резервоар на

цихадски терористи во светот, а Ал Каеда вложува огромни количини пари во регионот. Според неговите извори Саудиска Арабија, Иран, Ал Каеда и Хезболах, заеднички работат на воспоставување исламска војска во Европа, составена дури од 75.000 војници. Регрутни центри се наоѓаат во новите изградени џамии ширум Косово, Македонија, Босна и Албанија, изградени на трошок на арапските земји.

4.Зошто Европа е метата на Цихадистите?

Весникот Guardian наведува дека :Политичкото и верското значење на калифот како географско и религиозно определување се повторуваа, на меѓународната сцена во смисла на закана, насилство и одмазда за сè што е западно. Калифот ("сукцесија" на арапски) е институција која е создадена за прв пат во 7 век по смртта на пророкот Мухамед. Сега оживеа од цихадистите на исламската држава на Ирак и Левант, еден политичко-верски ентитет кои има како цел "реконституција" на исламскиот калифат во поширокиот регион на зоната на Медитеранот и пошироко. Т.н. христијанските земји на Западот, ги имаат "изгубено" одамна своите христијански карактеристики , бидејќи се одговорни за двете светски војни, за поттикнување на војните во не-европска територија за недозволена трговија со нуклеарни и уништување на нуклеарен отпад, трговија со оружје и трговија со дрога, трговија со жени и трговијата со луѓе, за човековата криза предизвикана во Африка и Азија, за воени и цивилни нео-колонијална интервенции во Третиот свет и мноштво на други прекршувања на човековиот живот, на достоинството и слободата. Многу млади од западот згрозени од празниот свет во кој живеат кој повеќе го нема егзистенцијалното значење и намена, од верски хипокризија, од недостатокот на човештвото и од политичкиот неморал, се свртуваат кон фундаментализмот, кој гарантира минлив пораст на адреналин и претставува една површна замена на смислата за живот. Општествата на Западот има

дадено приоритет на профитот, во уживањето, во неморалот, индивидуализмот, измамата и понижувањето, па затоа одмаздата го чека спогодниот момент, да "врати на секому тоа што заслужил" , без сентименталност и милост. Европа претставува мета на исламистите, тие сакаат да ја казнат и да се одмаздат за тоа што тие веруваат дека тие страдале од неа, и од сите видови и времиња на нејзините "крстоносци". Европските земји мора да сфатат, па дури и во последен момент, дека ситуацијата станува неконтролна, со непредвидливи последици за иднината, како за себе, така и за целото човештво.

Заклучок

Мора да се воочи фактот дека новиот вид на тероризам е најопасниот од сите досегашни терористички организации. Целите на дихадистичките напади не се насочени само кон одредена група на луѓе или држави, туку кон секој кој не е муслиман и не го почитува муслиманскиот закон. Радикализмот специфичен за оваа терористичка организација ја прави целата ситуација мошне опасна и глобална, бидејќи низ целиот свет постојат луѓе кои не веруваат во Ислам и кои имаат различни религиозни определби. Токму тука ќе треба да се запрашаме дали ново оформената Исламска Држава би можела да биде причина за отпочнување на нова Светска Војна и дали нивната кауза ќе може да ја оправда смртта на милиони муслимани и христијани. Сеуште не би можеле со сигурност да одговориме на овие прашања, но она што е сигурно е дека токму оваа терористичка организација има доста ескалирачки тензии и можеби токму сега е моментот за обединување на земјите од Балканот со цел да се одбранат од новата закана наречена Исламска Држава. Можеби сега е моментот кога Европа треба да го покаже своето единство и воена моќ, за да се заштити себеси, Балканот и целиот Свет.

Conclusion

We must acknowledge the fact that this new kind of terrorism is the most dangerous of all previous terrorist organizations. The targets of the Jihad attacks are not aimed only towards specific group of people ore countries, but towards every person who is not Muslim and does not respect the Muslim low. Radicalism, specific for this terrorist organization makes the whole situation very dangerous and global, because all over the world there are people who do not believe in Islam and have different religious believes. Now we have to ask ourselves if the newly formed Islamic state could become the reason for the beginning of a new World War and if their cause can justify the death of millions of Muslims and Christians? We are still unable to answer this questions with certainty, but what we are certain about is that this terrorist organization has quite escalating tensions and perhaps now is the time for merging of the Balkan states in order to defend themselves from this new thread called Islamic state. maybe now is the time for Europe to show her unity and military power, in order to protect herself, the Balkan and the whole world .

Користена литература

Интернет извадоци

<http://el.wikipedia.org>

<http://neapolitiki.gr>

<http://www.protothema.gr>

<http://www.tovima.gr>

<http://prvi.mk>

<http://vecer.mk>

<https://www.youtube.com>

<http://jihadology.net>

Книги

Daniel Byrnan “The Logic of Ethnic Terrorism”

Ehud Sprinzak “The Psychological Formation of extreme Left Terrorism in a Democracy

Mark Juergensmeyer “Terror in the Mind of God : The Global Rise of Religion Violence (2001)

Списанија

Dabiq Magazine

355.43(497.7)

Горан Димитриевиќ
Faculty of Detectives and Criminology, EURM

Национална безбедноста стратегија на Република Македонија

Апстракт: Главната идеја на изградбата и трансформацијата на безбедносниот систем на Република Македонија, кои што е сегмент од политичкиот систем на државата, беше да се спроведе процесот за целосна демократизација на земјата. Овој процес е во директна врска со „доброто владеење“ и е клучно за евроатлантската интеграција на земјата. За постоечкото општествено-политичко и економско уредување на земјата, како и новите видови на безбедносни ризици, неопходно е воведување на нови форми на организација и функционирање на безбедносниот систем.

Република Македонија се соочува со могу закани и ризици за нејзината безбедност. Најголем дел од ризиците и заканите се предвидени во Стратегијата за национална безбедност што е дел од системот за национална безбедност на Република Македонија кој е под постојан надзор на Собраниска комисија. Овој документ е подложен на промени ако се промени ситуацијата во земјата, со цел да може полесно да се избори со новонастанатите проблеми и ризици за безбедноста на државата.

Клучни зборови: Стратегија за национална безбедност, Устав, тероризам

Abstract : The main idea of the construction and transformation of the security system of the Republic of Macedonia, which is a segment of the political system of the country, was to conduct the process of full democratization of the country. This process is directly related to the „good governance“ and it is a key factor for Euro-Atlantic integration of the country. For the existing socio-political

and economic arrangements of the country, as well as new types of security risks, it is necessary to introduce new forms of organization and functioning of the security system

Republic of Maceonia is facing a lot of threats and risks for its safety. Most of the risks and threats are anticipated in the Strategy for National Safety which is part of the sysem for national security that is under the control of a Commision in the Parliament of Republic of Macedonia. This document can be altered if the sitation in the country changes in order to cope with the problems and the risks for the security of the country.

Key words: *Strategy for National Security, Constitution, terrorisam*

Вовед

Заканите и ризици во современiot свет се претежно неконвенционални, непредвидливи и најчесто невидливи и неочекувани. Главни носители на заканите и ризиците се недржавни фактори, нелегални структури и екстремистички бунтовнички сили. Сиромаштијата, болестите, природните катастрофи и зависноста од енергетските ресурси предизвикуваат огромни последици и страдања.²⁴² Со дел од овие ризици и закани се соочува и нашата земја. Како документ за следење на безбедноста во нашата земја постои Стратегијата за национална безбедност што е дел од системот за национална безбедност што е под постојан надзор од Собраниска комисија.

Ризици

Ризици за безбедноста на Република Македонија се: отворените прашања со соседите, решавањето на прашањето со името, итн.²⁴³ На

²⁴² "Службен весник на Република Македонија" број 42/2001 и 5/2003

²⁴³ Еден од најбитните фактори за стабилноста на земјата е имплементацијата на Рамковниот договор. Овој Договор потпишан на 13 август 2001 година во Охрид претставува

територијата на Балканот има многу групи од верскиот радикализам и од криминалното поднебје што интензивно комуницираат и имаат интеракција меѓу себе. Тоа претставува ризик и опасност за Република Македонија, како и за регионот. Во проценката на ризиците и заканите може да се нагласи дека најголем проблем на Балканот е регионалната безбедност. Секоја држава самостојно си ги регулира своите ризици и опасности. Не постои заедничко идентификување на регионалните опасности. На територијата на Западен Балкан здружување за заедничко справување со безбедносните ризици и закани. Уште една нова појава на ризик за нашата земја се каналите на илегална миграција кои од кризните региони доаѓаат по територијален коридор низ Република Македонија. Република Македонија само е транзитен коридор со што се изразува одреден ризик по стабилноста на земјата.²⁴⁴

Заканите изразени преку активности на поединци и групи од позиции на верски радикализам или екстремизам со елементи на тероризам, бараат координиран одговор, регионална соработка и постојана надградба на нормативните и институционални капацитети, како и градење на заедничка безбедносна стратегија за справување со предизвиците. Соочувањето со безбедносните ризици од тероризмот, нужно подразбираат и интензивирање на напорите во попречување на елементите на организираниот криминал кои го поддржуваат, како пролиферација на оружје, илегалната миграција и илегалната трговија со наркотични средства, оружје и луѓе. Во тој контекст

соединувачко ткиво што ги држи Македонците и Албанците заедно. Значајно е и тие треба да бидат мотивирани од желбата да бидат дел од евроатланските структури.

²⁴⁴ Таблите со пишани пораки на осум јазици наменети за мигрантите кои транзитираат низ нашава земја се изготвени и доставени до железничките станици во Скопје, Зелениково, Велес и Гевгелија. Истите ќе бидат поставени на оние места кадешто најчесто имаше сообраќајни незгоди. Во нив 27 лица го загубија животот. Овој проект го спроведува Црвен Крст на Република Македонија во соработка со Високиот комесаријат за бегалци и Меѓународниот комитет со седиште во Белград.

нагласена е потребата од што е можно побргу потпишување на Протокол за прекугранично константно гонење.²⁴⁵

Стратегија за национална безбедност

Во Република Македонија постои Стратегија за национална безбедност на Република Македонија каде се регулираат прашањата за безбедноста на Република Македонија. Стратегијата за национална безбедност на Република Македонија е темелен документ каде, во согласност со Уставот, сеопфатно се дефинираат базичните елементи во функционирањето на системот на национална безбедност и спроведувањето на националната безбедносна политика.

Стратегијата произлегува и претставува континуитет на Националната концепција за безбедност и одбрана на Република Македонија, усвоена од страна на Собранието на Република Македонија во 2003 година.

²⁴⁶

Во согласност со Уставот на Република Македонија и релевантните документи кои ја третираат националната безбедност, како и во согласност со меѓународните безбедносни документи, Стратегијата за национална безбедност на Република Македонија во својата содржина ги дефинира главните аспекти врзани за заштитата на темелните вредности на Република Македонија и стратешките интереси и цели кои произлегуваат од нив.

Согласно Националната стратегија за безбедност како важни за Република Македонија се дефинирани следните безбедносни предизвици: сеопштата глобализација особено во информатичко-комуникацискиот и

²⁴⁵ <http://www.novini.mk/read/1009091/makedonija-i-albanija-zaednichki-kje-se-borat-protiv-verskiot-radikalizam-i-terorizam>

²⁴⁶ "Службен весник на Република Македонија" број 42/2001 и 5/2003

техничко-технолошкиот развој; глобалната војна против тероризмот, асиметричното и софистицираното војување; проширувањето на Европските и Евро-Атлантските организации и обврските од членството во нив; водењето војна од четврта генерација (војна во вселената и сајбер војна). Експедициско војување и мултинационални здружени операции, намалување на виталните и енергетските ресурси; зголемување на енергетската зависност на државите; глобалните климатски промени и промените во екологијата и животната средина; радикални тенденции и делувања на недржавните фактори и актери; влијание на идните технологии и ранливост на информатичките и комуникациските системи; нестабилни и нефункционални држави.

САД во Македонската национална безбедносна стратегија

Во нашата стратегија за одбрана се вели дека стратегиското партнерство со САД е од „особено значење за безбедноста, стабилноста и за економскиот развој на Република Македонија и регионот“. Понатаму во документот се нагласува дека партнерството и поддршката од страна на САД резултираа со силна помош во изградбата на воените сили на АРМ, како и со значаен придонес на Македонија во глобалната борба против тероризмот.

Македонија уште во првите денови на својата самостојност ја искажа заинтересираноста за градење стратегиско партнерство со САД. Понатаму Македонија, и покрај тоа што го има ратификувано Римскиот статут за Меѓународниот кривичен суд (МКС) во Хаг во 2002 година, потпиша билатерален договор со САД во октомври 2003 година, во врска со непредавање одредени лица на МКС, што не е во согласност со ставот на ЕУ. Како дел од активностите за поддршката на американската надворешна политика Македонија стана дел од антитерористичката коалиција предводена од оваа држава во 2014 година.

Од друга страна, уште при првата посета на македонскиот претседател на САД, во јануари 1992 година, домаќините истакнаа дека „ќе се спротивстават на каков било обид, од која било страна, за употреба на сила или закана, насочена против територијалниот интегритет на Македонија“. Оваа поддршка САД ја операционализираа прво преку Набљудувачката мисија на ОБСЕ.

Генерално, САД се многу заинтересирани за безбедноста и за стабилноста на Македонија кога таа се соочува со надворешни закани или проблеми во меѓуетничките односи, но кога се во прашање демократизацијата на македонското општество и проблемите со кое тоа се соочува, тогаш Американците се многу повнимателни во давањето поддршка. Најавите за поголема вклученост на САД во „актуелните случувања“ во Република Македонија се новина во овој приод.²⁴⁷

Заклучок

Постојат повеќе ризици и закани за безбедноста на Република Македонија. Некои од нив се: тероризмот, нерешените прашања со соседите и прашањето со името, мигрантите што поминуваат низ нашата земја и слично. Постои Стратегијата за национална безбедност на Република Македонија што е изработена во согласност со природата и вредностите на нашето демократско уредување, реалните внатрешни и меѓународни односи и со земање предвид и на интересите и целите на останатите држави и народи. Оваа Стратегија претставува документ со долгорочни решенија за националната безбедност. Сите овие постапки и решенија се подложни на промени. Ваков вид документ континуирано ќе се развива и некои од решенијата ќе се изменат или ќе се пронајдат нови во согласност со

²⁴⁷<http://www.novamakedonija.com.mk/NewsDetal.asp?vest=32151627405&id=13&setIzdanie=23409>

состојбите или во случај на значајни промени во внатрешниот развој и ресурсите со кои располага Република Македонија. Комисија на Собранието на Република Македонија постојано врши надзор и контрола врз системот за национална безбедност.

Conclusion

There are a lot of risks and threats for the security of Republic of Macedonia. Some of them are: terrorism, unsolved questions with the neighbours, and the question with the name of the country, the migrants that go through our country and similar. There is a Strategy for National Security of Republic of Macedonia which is prepared by taking into consideration the nature and the values of our democracy, the real internal and international relations and by taking into consideration the interests and the purposes of the other countries and peoples. This Strategy is a document with longterm solutions for national security. All these procedures and solutions can change. Continuously, this type of document will develop and some of the solutions will change or new solutions will come up by because of the actual state and they will modify when there are some changes in the internal development and the resources on the territory of Republic of Macedonia. There is a Commission in the Parliament that controls the system for national security.

Користена литература:

1. “Службен весник на Република Македонија” број 42/2001 и 5/2003
Национална концепција за безбедност и одбрана
2. “Службен весник на Република Македонија” број 42/01, 05/03,
110/08 Стратегија за одбрана на Република Македонија
3. Кузев Стојан, „Основи на стратегијата за одбрана на Република Македонија,, Југореклам, Скопје, 2001 год.

4. <http://www.scribd.com/doc/94329180/%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8-%D0%B8-%D1%81%D1%83%D1%88%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82-%D0%BD%D0%B0-%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%98%D0%B0#scribd>
5. <http://eurm.edu.mk/publikacii/Zbornik-4ta-konf.pdf>
6. <http://www.novini.mk/read/1009091/makedonija-i-albanija-zaednichki-kje-se-borat-protiv-verskiot-radikalizam-i-terorizam>
7. <http://www.novamakedonija.com.mk/NewsDetal.asp?vest=32151627405&id=13&setIzdanie=23409>

СЕСИЈА: АРТ И ДИЗАЈН
ART AND DESIGN SESSION

001.1:133.2

Assist. Prof. Davidovska Lidija
European University-RM
Macedonia

Jorie Graham: From the Scientific to the Spiritual

Abstract

Any general analysis of Graham's discursiveness does not do justice to her complex themes and techniques, if one does not explore the types of discourses her "protagonist" employs in an attempt to understand scientifically, philosophically and spiritually the experiences and ultimately accepting them as incomprehensible phenomena. Although the philosophical and the spiritual discourses are at play in the majority of the poems in her early (five) collections of poetry, I demonstrate in this paper how a great number of poems which cut deeply into the 'flesh' of experience resemble the scientific (poetic) discourse because of its close examination and observation of minute details, its acuity and accuracy for nuance and quantification of time, space, force, matter and energy. Firstly, matter (inanimate objects and elements), energy, movement, and force are described in microscopic precisions and details to discern from their 'conduct' some general principle (as a physicist would); secondly, their general applicability is proposed to other planes of human existence (as a philosopher or a philosopher of science, would do). Thus, Graham's poetry demonstrates the constant urge to deduct some general principles which rule the being on this planet from the particular, the individual and the minute. This type of discourse resembles the 17th and somewhat 18th century scientific/philosophic discourse (as Bacon's, for example) when disciplines were not clearly cut yet.

The protagonist in her poems turns to all humanly constructed ways, channels, and paths towards the knowledge of the uncreated/created, the visible/invisible forms of existence, such as the science, philosophy, the arts

(painting), Christianity, Buddhism, Hinduism, Greek and Latin myths. In that quest for knowledge, after the scientific and the philosophical discourses are exhausted, comes the spiritual, the numinous ones when also the emotion, the plea, the humbleness, and the grace before the grand unknown, start.

Key words: *scientific-like, discourse, philosophical discourse, spiritual discourse*

Analyzing Graham's general discursive quality, does not do justice to the complex themes and stylistic techniques, if one does not explore the types of discourses the protagonist in her poems employs in a quest to understand experience, and accept what cannot be understood, as phenomena. In this paper I try to illustrate how Graham's poems cut deeply into the 'flesh' of matter and experience, as the painter, Luca Signorelli did to study the human body, the subject of one of Graham's poems.

The poems most often begin with a close observation and examination of minute details in the material world, and the language with its acuity and accuracy for nuance and quantification of time, space, force, energy, resembles scientific discourse. Thus, matter – inanimate objects, elements and living beings, are first closely described in a bid to discern from their 'conduct' and their laws, some general principles (as a physicist would do); then, the poems go further, proposing a general applicability of these principles to other planes of human existence (as a philosopher or philosopher of science would do). This poetry demonstrates an urge to deduct the general principles of existence, beginning with the particular, the individual (object, element or living being) in accordance with a certain poetic principle of induction. This principle resembles the scientific discourse of 17th and somewhat 18th centuries, when the division among disciplines was not clearly cut. In the *The Science of the Modern World*, A. N. Whitehead comments on Bacon's style as basically evaluative and qualitative, lacking the quantitative element so essential in science. Besides being a mixture of scientific and humanistic

discourses, the language of the so called “natural philosophers” of these centuries possesses a certain symbolic, figurative quality, since the natural laws and the ‘behavior’ of elements and objects in the material world, are described in words which describe human emotions and mental states, thus creating a sense of a personified material world, as the following excerpt from Bacon’s *The New Organon* shows:

Again, let the nature in question be weight or heaviness. Here the road will branch into two, thus. It must needs be that heavy and weighty bodies either tend of their own nature to the center of the earth, by reason of their proper configuration; or else that they are attracted by the mass and body of earth itself as by the congregation of kindred substances, and move to it by sympathy...

It is this blend of discourses, and the qualitative and evaluative approach towards matter, as well as the resulting figurative and symbolic qualities of Bacon’s style, that resemble Graham’s poetic discourses. Once the scientific descriptions are ‘completed’, the protagonist takes the ‘results’ up to a more general philosophical level, governed by the principle of poetic *deduction*, after the scientific (poetic) *induction* has been exhausted. In some poems, the meditations end at this point, but in majority the voice unavoidably slips into spiritual and the religious realms, as the final instances in the quest to understand phenomena. Thus, this change of discourses in a single poem – from the ‘scientific’ observation and description to the ‘philosophical’ and the ‘spiritual’ speculations, reflects the protagonist’s deep realization that sciences only describe the already existent, created nature/matter, best captured by Greek word “phusis” (thus physics) meaning the world/nature not created by men. Philosophy and science or philosophy of science, discover the existing, general principles which govern nature, but they do not provide the ultimate ontological answers. This is the point, the edge where human knowledge practically stops, the rational mind withdraws and man’s spiritual reflections and speculations begin. This order of discovering nature, explains the presence of an intrinsically numinous quality of

the world and existence in Graham poetry, which some critics have referred to as “semi-mystical” (Adam Kirsh, on-line source). I would argue that the result of this epistemological realization and consequently, protagonist’s approach towards matter/world, are the three types of discourses which dominate her poems interchangeably or most often concurrently, especially in the more discursive poems.

The beginning of the long poem “Relativity: A Quartet” (from her book *Materialism* 34) introduces the experiential frame of the event: the protagonist is in a train in motion, watching, or better, observing the scenes inside and outside. This is how the stopping of the train is described. I quote part of the beginning section without the line breaks in order to shed some light on the traces of the scientific discourse:

During the slowdown we lost power along the northeast corridor---it taking a moment before I realized we were at a crawl, then the slow catch, and we were still. I heard the cars behind me each receive the jolt of stillness. Felt the transfer of inertia slither though, creaking then an aftershock---long the backbone. Nothing shrill. A hiss clenched it. (*Materialism*, 34)

The style of the text slightly resembles Bacon’s “motion of the bodies” or a report written by an expert (possibly with a background in physics) which describes consecutive movements in the professional jargon of dynamics or engineering: “the slowdown”, “the slow catch”, “receive a jolt”, “the transfer of inertia”, “an aftershock”, “a hiss clenched in”. The interest in the actual physical process of motion and stillness of objects, and the corresponding register, is what makes this discourse resemble the scientific one. Actually, it is how “discourse” is defined in stylistics and pragmatics: “The process of activation of a text by relating it to a context of use” or “An ideological construct of particular sociopolitical or cultural values (Verdunk 18, 118).

The protagonist observing, shifts her eyes back and forth from and scenes outside and inside, and we realize that she is trying to discern the same principle of relativity and change at work at both places. Although, the scene of two sleeping

passengers opposite of her seems static, it is actually not; it is as changeable and relative as the scenes outside, since her previous assumption that they are a father and a daughter crumbles, and she realizes they are a couple of drug addicts (the “stoned couple”). The constantly changing scenes outside of the moving train are caught in the window pane and absorbed as such by the human “wet retina”:

to go by and go by, as if matter were going
on and on to its own
destination, bouquet of instances collecting all
the swift and cunning and mercenary
appearances---swish---so that it's *there, there*,
and we can, swaying slightly,
eyes still, eyes absolutely open receptive and still,
let it lay itself down frame by frame onto the wide
resistanceless opening of our wet
'retina---more and more--- (*Materialism*, 35-36)

Here is Graham yoking different discourses in the mind of the protagonist; their ‘friction’ produces certain emotions of an overwhelmed and frustrated mind and eye under such burden and pressure, reflected in the repetitive phrases “to go by and go by” and “*there, there*”. The scientific discourse (of physics) is constructed by the protagonist describing the movements, the motions of objects, elements people, and the changing perspectives of her eye optics. The philosophical discourse is constructed by the protagonist’s attention on the principle of change and relativity (applicable both to mind and matter), and her changing perceptions and points of view at moments of passing time. At one point the voice asks: “When does it change---the frame around her scene, the frame around my scene?” referring to her and her neighbor’ changing scenes on the windowpanes.

However, there is even stronger presence of the scientific discourse in the second section of the poem, examining “green leaves” which the protagonist in her meditation attempts to resolve, remembering some Zen Buddhist quotes about the origin of matter by Buddha’s first disciple Ananda and Shanadasa, the third

Indian patriarch of Zen Buddhism. Here is the scene of the green leaves stuck on the window pane, and the reaction of the eye, watching their movements in the wind from such a close perspective:

Against my pane,

Flat leaves that would bury themselves

into the molecules of glass---pressed
right up to my eye---(so close they blur
that flat cold lingering
against my skin

as I pull back.

A scribble of . . . Lowly . . . Green ribbon. Thy twitch (no
wind). They peck a bit (now wind). A stratagem... (*Materialism*, 36)

It seems that this closely documented scene of leaves on a glass pane is actually an observation of two types of matter together: the one uncreated by men – the leaves, and the one created by man – the windowpane, although not its components. The scene resonates with the old philosophical and religious argument about the idealistic and the spiritual origin of matter: can men create leaves in laboratory? And as the Zen Buddhist master and his disciple, suggest:

without meaning---leaf, leaf---

Shanavasa asked Ananda,

“what is the fundamental uncreated essence of all
things?”

Come back, come back with empty hands, he said,

and

where can dust collect?

(time and again wipe it diligently)

and

there has never been anything

given to another, there has never been anything

received from another... (*Materialism* 37)

Then, what follows is even a closer look at leaf morphology, anatomy and chemistry – the sciences that can only describe the given, the uncreated by man, matter, the physic:

Look close, I think. Stem, node,
bract, pedicel.
I count the greens.
I slow along the veins.

I'd take a leaf---from here
(against the light) the chlorophyll exists inside the plastids
and (where sun is strongest) light
thickens
drawing the carbon
in ...
Oxygen steams off.
Sun picks up mist.

Envelope, rib, protein, thylakoid,
starch grain,
acid strand.

And the cuticle of the leaf brim.
And the loosely packed layer of photosynthetic tissue,
guard cells,
substomatal chambers.... (Materialism 37-38)

The meditation of the protagonist continues with thoughts about the principles of creation and, at the same time, about various forms of destruction in piecemeal stories, news on casualties and wars, as well as the description of the couple's skin marked by needle pricks. However, the shocking story of urban violence and destruction which springs to the protagonist's memory, is about to be told at the end of the poem, in section 4: a boy shooting at passengers at random in a train car where she was riding at another time and place in "1982 on the downtown Express just out of 72nd Street" (41). This section demonstrates Graham's

aspiration to point out that behind different forms of human action and thought, the same principle to understand and conquer matter, governs.

Shots, and screams, the boy bending forward with his long extended arm as if

trying to include something in himself,
as if trying to sharpen himself for entry... (*Materialism* 42)

The motion of the boy's arm with a gun extended in the air is a form of 'penetration' into matter, a search for a "gap" in the attempt to conquer and destroy its forms, in this case, the people in the train-car. It is the same principle behind the human urge and the innate freedom to discover, know, explore nature or matter, either "dissecting" it or "abstracting it", as Bacon says (in *The New Organon*), that is, both, studying, learning, conceptualizing and cutting, destroying, probing, thus entering into it. It is the same principle behind splitting atoms and cramming the earth with radioactive waste, as many of Graham's poems, such as "Breakdancing", suggest. It is the same principle behind the Renaissance painter Luca Signorelli, dissecting corpses (including his son's) to learn the human body for his fresco-painting to serve God, or the unknown... The forms and purposes, as we can see, range from noble and creative to most violent and destructive, but the motion and the principle of 'entering' matter, remains the same.

Conclusion

Thus, the boundaries of art, science, philosophy, religion and spirituality and their respective discourses merge in Graham's poetry, reflecting a worldview of oneness of everything originating in the unknown, as the name for God in Judean tradition suggests – *YHWH – Jahweh – I am that I am*.

Jorie Graham is a poet who combines the experiential and the discursive; a poet who trusts the knowledge of the senses and what they ‘report’ on the *phenomena* – the way things appear to us and we perceive them as such. And, at the same time, a poet who lets her mind (her soul) speak and speculate on the *noumena* – the things-in-themselves which the human mind and the senses can never know and perceive as such, as the Kantian theory of knowledge propounds (in *Critique of Pure Reason, Book II. Chapter III*).

Bibliography

- Bacon, Francis: *The New Organon*. Ed. Fulton H. Anderson. New York: The Liberal Arts Press, 1960.
- Graham, Jorie: *Materialism*. Hopewell: The Eco Press, 1993.
- Kant, Immanuel: *Critique of Pure Reason*. Trans. Norman Kemp Smith. 2nd rev. Ed. New York: Palgrave-Macmillan, 2007.
- Kirsh, Adam: “The End of Beauty”. *New Republic* (2000). *Jorie Graham*. 2008-2012. 17 Apr, 2012 <http://www.joriegraham.com/kirsch_2000>.
- Verdunk, Peter: *Stylistics*. Oxford: Oxford UP, 2010.
- Whitehead, Alfred North: *Science and the Modern World*. Cambridge: Cambridge UP, 1927.

114/115:7

Благојче Наумоски
Факултет за арт и дизајн - ЕУРМ, Скопје

ЛИКОВНАТА УМЕТНОСТ И КВАНТНАТА ФИЗИКА – ИНСПИРАЦИЈА ЗА СОВРЕМЕН АВТОРЕФЕРЕНТЕН ИЗРАЗ

Анстракт

Теоријата на организираниот хаос и теоријата на релативноста на почетокот на XX век го отворија универзумот на квантната физика и го уништија картезиски- њутоновиот состав. Денес технологијата ни овозможи да ги декодираме фреквенциите над досегашните наши сетила, како нашите мерила се погодени од магнетски и електромагнетски полиња и гравитација. Сега ни е потребно како да ја предвидиме уметноста и да осигураме структура за други да изградат свои идеи и модели на стварноста. Формата ја следи функцијата - било основа на начелото на модернизмот. И иако живееме во постмодерно време, лекциите кои ги подучуваат модернистите се сеуште релевантни. Не се работи за стил и функционалност, во прашање е основната заедничка природа на науката и уметноста.

Клучни зборови: теорија на организиран хаос, теорија на релативност, фреквенции, уметност и технологија.

Abstract

The organised chaos theory and the theory of relativity in the early 20th century opened the Universe for quantum physics and destroyed the Cartesian/Newtonian paradigm. Today, the technology has enabled us to decode frequencies above our hitherto senses, how our measures are affected by electromagnetic fields and gravity. We now need to predict art and provide a structure in order that others build their ideas and models of reality. The form

follows the function – was the basis of the principle of modernism. And, in spite of our living in the post-modern era, the lessons taught by the modernists are still relevant. It is not the issue of the style and functionality; it is the issue of the basic common nature of science and art.

Key words: *organised chaos theory and the theory of relativity, frequencies, art and technology.*

Современите предизвици во науката и уметноста

Постмодернизмот е поим кој се обидува да вклучи нов начин на давање смисла на светот. Тој ја отфрла привилегираната положба на типичномодерните правци и го насочува вниманието врз разновидноста на стиловите.

Покренат е недостиг на еднообразност и културна центрираност. Нагласокот е врз различностите и промените. Наместо естетското постмодернизмот го почитува инстинктивното. Акцентот е врз играта, а не врз правилата. Постмодернизмот го сака мешањето на стиловите и е толерантен спрема расцепканоста и нејасноста. Изразено е негирање на историјата, па минатото се третира како складиште на облици кои се отргнати од временскиот контекст и се употребени во пригоден момент поради вклопување во сегашноста.

Веќе во постмодернистичкото време се препознаваат ситуации во кои западниот поглед на светот е непримерен. Цивилизацијата е потопена во новиот состав на вреднување. Причините за тоа се пред се во современите физички, филозовски и технолошки познавања. Имено, отворена е нова можност на перцепирање на околината и на себе: пронаоѓање физичко - филозовски принцип на детерминација.

Начелото на детерминираноста покажа дека не можеме веќе со сигурност и прецизност да ги одредуваме причините, положбата и времето на случувањата во материјалниот свет. Можеме само да ги одредиме

постоечките тенденции и случувања. Во спротивноста со механичкиот поглед на светот, светот се покажа во друго светло, како органска, еколошка и пред се интерактивна и целосна појава.

Овие сознанија ни нудат нови можности на перцепирање. Во ликовната уметност тоа отворено се отсликува врз постапувањето со набљудувачите. Придавањето на важноста на влијанието и меѓусебната интеракција помеѓу набљудувачот и набљудуваното, се развиваат поинакви сознанија за нашата перцепција, за сознанието на околината, за себе и целината. Искуството на набљудувачот станува важен фактор при опишувањето на составот. Се покажало дека е потребно да се избрише стариот поим „набљудувач“, а на негово место да се стави нов - „учесник“.

Уметноста не е игра без правила, но секогаш можеме да ја модифицираме или да предложиме друга во текот на процесот на интерпретација. Правилата на уметничката игра во таа смисла се бескрајно променливи. Таа планира да ги соочи партнерите: уметникот и набљудувачот. Тоа соочување е секогаш привремено, врзано за повеќе дискурси и е условувано од можните просторни односи.

Теоријата на организираниот хаос и теоријата на релативноста на почетокот на XX век го отворија универзумот на квантната физика и го уништија картезиски-нјутоновите состав. Новите сваќања се на удар и на верата и на науката. Во прашање е сигурноста на знаењето и умот како почитувани ентитети покрај кои сме ја опишувале реалноста во изминативе неколку векови, а исто така и верата, но не како личен одраз, туку веќе како организирана институција. Новите научни создавања започнале промени во перцепцијата: од физичките познавања спрема создавањата на фреквентните промени на текот на нештата.

Промените ја докажале релативистичката вистина во науката и нејзините последици покрај кои се одредувани традиционалните концепти и теории. Во делеузовскиот дискурс говориме за состојбата на константните

кризи. Рационалниот ум не може да ја вклучува потполната и севкупна вистина. Од тоа следи дека таквата наука и јавните медиуми не се занимаваат со вистината, туку со опишување на нејзината блискост.

Вака чувствителната партиципаторска реалност ги прави основните концепти на движење, сознание и чувство низ кои ги доживуваме просторот, реалноста, времето и свеста.

Идејата за преминот и променливоста на се како и чинот на уметничките артефакти овде и сега, перцепирањето на трудовите ме постави на подрачјето на евокација на енергија. Усогласување се наоѓа во фактот дека материјата е само еден вид енергија.

Енергетичноста на материјата, односно нејзината енергија која што се наоѓа во елементите и која извира и се движи, е својствена за секое тело во универзумот. Енергијата е универзален концепт. Некои ја чувствуваат енергијата како врска со друго човечко битие, некои енергии ги согледуваме како осветлувања или жештина на сонцето. Друг опис на енергијата би бил како деструктивна сила, додека пак други ја гледаат како почеток на животот. Ако ова се гледа од друг аспект, од аспект на источните народи, тогаш наместо тоа ќе се дојде до заклучок дека се работи за духовен проток на енергијата и енергетското поле кое ја опкружува секоја личност, место и тело. Енергијата ја достигнува онаа страна на мислите која се наоѓа во поголемите нивоа на внатрешното искуство.

Будењето на светлоста настапува кога таа свети низ уметноста. Овие трансмисии на светлоста и енергијата длабоко активираат спомен на божествената светлост внатре во гледачот.

Ние сме неколку слики од поголемите енергетски полиња на реалноста во која што сме вклопени. Без слика тешко е да ја замислиме енергијата во себе како одредена манифестација на овој огромен спектар и треба да размислиме за начините како да откриеме зошто сме под влијание на различни енергии а ние не ги гледаме. Ќе се запрашаме за оние работи

кои што треперат со таинствена сила: дали е тоа силата над нас или е дел од нашето стихијско човештво.

Како што е познато односите помеѓу физичките елементи, законите на физиката и човечкиот живот се едни од најинтересните аспекти на постоењето на универзумот.

Нашите претстави за просторот и времето заземаат истакнато место за нашата скица за стварноста. Тие служат за подредување на предметите и настаните во нашата околина и имаат незаобиколна важност не само во нашиот секојдневен живот туку и во нашите обиди да ја разбереме природата со помош на науката и филозофијата.

Просторот и времето како посебни (во смисла специфични) иако универзални начини на постоењето на материјата и самите се објективни и апсолутни во смисла на нивното објективно постоење како суштински форми на материјалните содржини на универзумот, независно од човечкото перцепирање и човечката свест. Просторот и времето се апсолутни празни битија, кои постојат независно од материјата и независно една од друга. Ова е типична елементарнологичка, односно метефизичка концепција на просторот и времето со која што јас се бавам во моето творештво.

Постепено низ процесот на скицирање и низ експериментирање со различни материјали, дојдов до релевантни медиуми за изразување на мојот проект „Визуелноста на просторноста на квантумот” (изложен во Музејот на современа уметност – Скопје 2009 год).

Во тој проект се занимавав со проблемот на просторот и времето каде што тој најтесно е поврзан со решението на основното прашање на филозофијата: субјективно - идејалистичкото решение на ова прашање имплицира негирање на објективната реалност на движењето, просторот и времето, нивно одвојување од материјата и третирање како субјективни форми и производи на сознанието.

Проблемот на енергија и простор во простор со кој што се занимавав покрај проблемите од физиката што ги содржи во себе, тука исто така се работи и за духовен проток на енергија и енергетско поле кое ја опкружува секоја личност, место и работи.

Како што секој елемент, секоја материја има своја енергија, која во контакт со друг елемент, друга материја или се соединува или се одбива, така во мојата представа на една илузија на простор во простор има изградени системи на елементи кои мораат да поседуваат оптимална синтеза помеѓу функционалните специјализации на енергијата на елементите и функционалните интеграции на дадениот систем во размената на енергиите.

Сакав представата за енергија да добие вистинско енергетско чувство кај публиката додека се наоѓаат помеѓу светлосните инсталации. Моментот на замрзната енергија заробена во архитектонско скулптурален транспарентен простор го изразив преку витканите неонски светла, каде што преку нивното зрачење гледачот ќе ја почувствува енергијата. Секако дека покрај концепциската конотација во поголемиот дел од овој проект сакав да воведам светлосна сензација која ќе побуди внимание кај публиката но и ќе ја натера да размислува за концепциски - ликовениот проблем.

Како што предходно наведов има многу примери за уметници кои прават различни концепти за енергија односно за спојување на уметност и наука, кои ја земаат за проблем со кој што се занимаваат.

Исто така дел од скулпторите комбинираат модели на естетски драматични ефекти со функционална збирка на енергии. Дел од тие автори користат топли води за визуелни ефекти како што се „Магли“ или функционални за греење на базени, стакленици и други услуги на побарување, а други користат кромастробично светло на пример: Пол Фридландер користи физичко вајарски верзии на некој динамички состав во 3Д простор или комплексни честички симулации, тип кој што се појавува како оддржување на плинска пареа. Тоа е неговото препознатливо

кромасробично светло (chromastrobic light) каде што тој мафепсува со спектакуларни светлосни скулптури кои се крајно олицетворение на доцните 60 ти Лајт-Шоу (60-light-show).

Поради кромастробичната светлина менувањето на боите на одредени квантуми од времето, помеѓу овие остри снимки боите се променети заедно со замагленостите, така да се појавуваат бели светлини. Но сјајот на светлото рапидно го движи објектот делејќи го во свои конститутивни бои.

Со „Вртеливите Гудачки Светлосни Скулптури“ тој пронајде многу блиска врска со концептот на експеримент во физиката, каде открива нова физичка појава, со што навистина ме натера да размислувам за тоа да воведам поинаков пристап кон проблемот на енергија.

Денес технологијата ни овозможи да ги декодираме фреквенциите над досегашните наши сетила, како нашите мерила се погодени од магнетски и елекромагнетски полиња и гравитација. Сега ни е потребно како да ја предвидиме уметноста и да осигураме структура за други да изградат свои идеи и модели на стварноста.

Ова е само едно ниво на енергија што се гледа како дејствувачка преку нас, дека е она што ние мислиме само површински феномен кој се состои од повеќе нивоа на свест. Границите на нашето размислување на стварноста во просторна смисла се различни, но дилемата е како се „гледа“ таа не-просторна димензија.

Во текот на моето истражување за проблемот на енергија, простор-време, простор во даден простор наидов на интересни размислувања и решенија на уметниците од „Енергетското уметничко движење (Energy Art)“.

Забележав дека тие се за промената на далечната важност од одделните работи а исто така спрема невидливите стварности во кои што се сместени. Фокусот на Енергичната уметност (Energy Art) е на живоста, каде што динамичниот тек појавувал облици место нешта во изолации. Границите

се флексибилни, промената на светлоста и бојата низ движењата и околу традиционалниот облик сугерира на присутност во она што некогаш го сметале за отсуство. Го прикажува нашето нуркање во океанската енергија која не храни и не води, каде што сликата може да ги разреши нашите илузии на одвоеноста.

Знаеме дека експериментот во науката се користи за тестирање на теории, но што е тогаш мојата теорија? Тоа е уметност која е во непосредна близина на науката. Би можело поедноставно да се каже: физиката е во физичките сили, уметноста е во психичките сили.

Формата ја следи функцијата - било основа на начелото на модернизмот. И иако живееме во постмодерно време, лекциите кои ги подучуваат модернистите се сеуште релевантни. Не се работи за стил и функционалност, во прашање е основната заедничка природа на науката и уметноста.

Нашите разбирања на научните методи имаат претрпено парадигма на промените во минатите генерации. Науката веќе не ја перцепираат како да бара безусловна вистина, нејзиниот метод ја користи човечката фантазија во потрага за „моделите“, кои објаснуваат и обезбедуваат разбирање. Научните теории (или модели) можеби не наликуваат на уметнички дела, но се човечки творби во паметот и се изложени на силни чувства внатре во научната заедница.

Користењето на науката од страна на уметниците, мислам дека е чекор во правец на здобивање повеќе сила за уметниците. Целта на науката е да објаснува и да пружа разбирање, но науката е многу повеќе од сув процес на разумот, таа повторно се повеќе и повеќе не зачудува и ги трансформира нашите животи. За уметноста се фрлаат повеќе светла на човечката состојба а тоа ќе се постигне со комбинација на страст и разум ... иако можеби причината се сокрива далеку во победеното уметничко дело.

Покрај фактот што многу научници и филозофи реализираа модели на машини сепак тие премногу се ограничени да ја вклучат и неадекватната квантна физика како модел на стварноста, невозможност да се замислуваат повеќе севкупни парадигми му пречи на ширењето на модел кој излегува со повеќе варијабилни вредности.

Уметничкото интерпретирање на енергијата околу нас игра важна улога во снабдување слики за поголема реалност, нуди темел за повеќе органски, меѓусебни парадигми од мртви машини.

Воведувањето на замрзната енергија заробена во моментот на нејзиното движење, представата на простор во простор каде што сето тоа се случува и доловувањето на илузија на простор во даден простор се три важни елементи низ кои го изложувам моето уметничко дело каде што формата ја следи функцијата, па спрема тоа се што е постоечко има внатрешно битие кое настојува да постане манифест во необичен облик на таа суштина. Ако мислиме на ова битие како внатрешна енергија „Формата ја следи функцијата“ тогаш тоа добива духовна важност.

Јас свесно се впуштив во проблемот на физичкото значење и односот на просторот и енергијата како едни од објективните својства на материјата. Денес во уметноста треба да се користи се она што новите технологии ни го нудат, треба да се направи баланс помеѓу нив. Така и уметниците ќе бидат во тек со времето.

Заклучок

Уметноста не е игра без правила, но секогаш можеме да ја модифицираме или да предложиме друга во текот на процесот на интерпретација. Правилата на уметничката игра во таа смисла се бескрајно променливи. Новите сваќања се на удар и на верата и на науката. Во прашање е сигурноста на знаењето и умот како почитувани ентитети покрај кои сме ја опишувале реалноста во изминативе неколку векови, а исто така и

верата, но не како личен одраз, туку веќе како организирана институција. Промените ја докажале релативистичката вистина во науката и нејзините последици покрај кои се одредувани традиционалните концепти и теории. Идејата за преминот и променливоста на се како и чинот на уметничките артефакти овде и сега, перцепирањето на трудовите ме постави на подрачјето на евокација на енергија. Усогласување се наоѓа во фактот дека материјата е само еден вид енергија. Нашите претстави за просторот и времето заземаат истакнато место за нашата скица за стварноста. Тие служат за подредување на предметите и настаните во нашата околина и имаат незаобиколна важност не само во нашиот секојдневен живот туку и во нашите обиди да ја разбереме природата со помош на науката и филозофијата.

Conclusion

Art is not a game without rules, yet we can always modify or suggest another game in the process of interpretation. The rules of art game in this sense are infinitely variable. These new conceptions found themselves under attacks by religion and science. It is the matter of reliability of knowledge and mind as respected entities beside which we described the reality in the past few centuries, and of religion as well, but not as personal reflection rather than more like an already organized institution. The changes proved relativistic truth in the science and its consequences beside which traditional concepts and theories were established. The notion of transition and variableness of everything together with the act of artist's artefacts here and now, and perception of works, have placed me in the zone of energy evocation. Reconciliation is found in the fact that the matter is only a kind of energy. Our representations regarding space and time capture a prominent place in our sketch of reality. They serve for assorting the items and events in our surroundings and have unavoidable significance, not only in our

everyday life but in our efforts to understand nature through science and philosophy.

Користена литература

1. Fritjof Capra, The Tao of Physics: An Exploration of the Parallels Between Modern Physics and Eastern Mysticism, 1975 .
2. Tan Sandy, On the couch with Art vs Science, 2010.
3. Timothy Richard, The Awakening of Faith of Ashvagosha, 1907.

69.01

Проф. д-р Петар Намичев
Универзитет Гоце Делчев, Р. Македонија

СОВРЕМЕН КОНЦЕПТ НА ДИЗАЈНОТ НА ПАМЕТНИТЕ ОБЈЕКТИ ВО АРХИТЕКТУРАТА

Abstract: Architects need to follow innovative radical smart materials and kinetic objects that create change in response to heat, moisture and light, leading to the formation of a revolutionary approach to architecture. The architecture of the future will be able to change color, size, shape and transparency in response to certain provocations, such as the weight of users and so on. Smart materials are selected for outside surfaces of objects to have the ability to react to changes in the external environment, where the material is ready to respond by changing their properties. Intelligent objects contain smart materials, besides processing the facade and windows, smart furniture, ceiling surfaces through smart concrete, multilayered materials, smart bricks, smart materials, seismic isolation systems. Architectural science is expressed through innovation of form and through the concept of intelligent buildings, green roof terraces and facades, daylight devices, network IT-systems and so on.

Keywords: architecture, smart materials, intelligent buildings, energy efficiency, green buildings

Апстракт: Архитектите е потребно да ги следат иновативните радикални паметни материјали и кинетичките објекти, кои создаваат промени како реакција на топлина, влага и светлина, што води кон формирањето на револуционерниот пристап во архитектурата. Архитектурата на иднината ќе може да ја менуваат бојата, големината, формата и транспарентноста како реакција на одредени провокации, како на пример тежината на корисниците и сл. Паметните материјали се избрани за надворешните површини на објектите кои имаат способност да реагираат на промените на надворешната

средина, каде материјалот е подготвен да одговори со промена на своите својства. Интелигентните објекти содржат примена на паметни материјали, покрај обработката на фасадата и на прозорците, паметниот мебел, таванските површини, преку паметниот бетон, повеќеслојните материјали, паметни тули, акустични материјали, сеизмички изолациски системи и сл. Архитектонската наука се изразува преку иновативноста на формата и преку концептот на интелигентните згради, како зелените покривни тераси и фасади, уреди за дневно светло, мрежни информатички системи и сл.

Клучни зборови: архитектура, паметни материјали, интелигентни згради, енергетска ефикасност, еко градби

Со примената на новите технологии, иновативните материјали како паметното стакло, системи за контрола на интелигентни згради, се обезбедуваат можности за подобрување на квалитетот на внатрешната средина и збогатување на искуствата на животната средина. Основната цел е намалување на потрошувачката на енергија, односно интеракцијата на луѓето со својата средина, и намалување или спречување на несакани ефекти со приод на редукција на енергијата. Импликациите во архитектонската наука се потребни за да се промени рамнотежата на истражувањето во насока кон користењето на новите технологии кои водат кон нови цели и развој на истражувачките стратегии во насока на задоволување на потребите. Брзината на спроведување во практиката од страна на професионалци и научници во областа на дизајнот, може да има штетни ефекти, ако со манифестацијата во практиката, се земат согледувања надвор од концептот на целината на дизајнот. Појавата на варовиот малтер, бетонот во антиката, челичната конструкција во 19-от век, стаклото плексигласот и др. материјали во 20-от век, нано материјалите во 21-от век, говори за поимот на современост на употреба на материјалите и нивното влијание врз современата архитектонска форма. Во развојот на принципите

на футуристичката архитектура уште Антонио Сантелиа (Манифест за футуристичката архитектура) ја укинува декоративноста, а футуристичката форма смета дека мора да биде револуционерна, за да се подигне нивото на архитектонската концепција. Футуристичката архитектура ги негувала принципите на пресметката, смелата форма, едноставноста, актуелните материјали (челик, стакло, текстилни влакна, картон и сл.) како замена за предходниот концепт на природни материјали (дрво, камен, тула и сл), но синтезата при изразувањето ја вклучувало и уметноста. Вредноста на футуристичката форма се согледува преку примена на оригинален аранжман на материјали, во еден сосема нов механички свет, со најефикасна интеграција на човековата слобода и смелост, со непостојаност и минливост на архитектонската футуристичка форма.

1. Современите насоки во архитектонскиот дизајн

Архитектите е потребно да ги следат иновативните радикални паметни материјали и кинетичките објекти, кои создаваат промени како реакција на топлина, влага и светлина, што води кон формирањето на револуционерниот пристап во архитектурата. Во архитектурата на иднината во содржината на одредени објекти се применуваат паметните материјали кои реагираат на вода (дожд) во комбинација со хидраулични или пневматски компоненти во нивниот состав. Други објекти се движат во насока на задоволување на одржливоста, одосно превземање на материјалите од околината, како сензорски својства каде се намалува потребата од кабелски инсталации. Со користењето на топлински биметали, односно менување на коефициентот на материјата, тие предизвикуваат промени на формата во зависност од температурата, односно овозможуваат експериментирање со архитектонската форма.

Глобалниот институт за промени од Квинсленд(Австралија) ја претставува првата зграда која користи цемент преку примената на

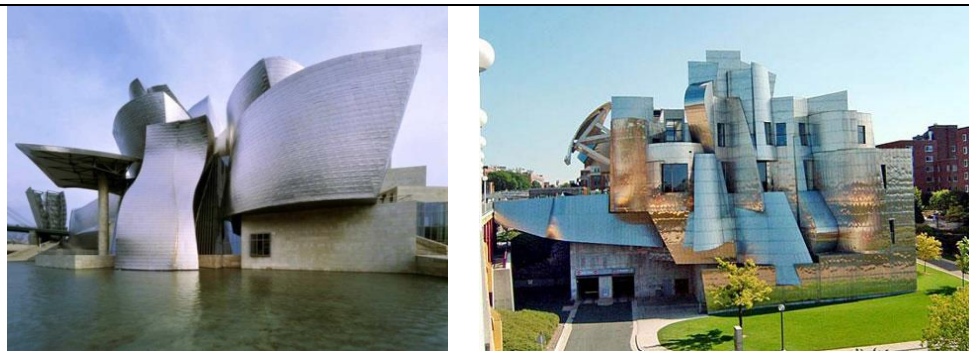
геополимери за суспендирана изградба, готови слободни бетонски елементи од песок, агрегат и врзно средство, со земјена гранулирана згура од високи печки и летечка пепел и други отпадни матријали од производство на електрична енергија, со ниска емисија на CO₂, со хидраулични цевки со пасивен режим на ладење. Овој систем со панели ги намалува трошоците, 30% поголема цврстина при свиткување и истегнување и издржливост од нормалните бетони.

Таб.1. The University of Queensland's Global Change Institute (GCI) -Блокови со геополимери за суспендирана изградба

Напредните материјали се дефинираат како единствена комбинација на одредени материјали и процесни технологии, за решавање на одредени архитектонски градби и потреби на градежната индустрија. *Титаниумот* е еден од издржливите материјали со широк спектар на бои и висока цврстина на истегнување. Притоа се постигнуваат одредени површински структури, со ефекти на висок мат до рефлексност, соодветно за архитектонски апликации, Титаниумот е отпорен на корозија, овозможува намалување на дебелината на сидот, намалување на трошоците на една единица површина. Овој напреден материјал е применет покрај многуте архитектонски градби, најзабелжителни на Музејот Гугенхајм во Билбао (Frenk Gerry), каде се применети карактеристични криви елементи од титаниумска облога (0,3 мм дебелина на листовите) како легура на титаниум и цинк, со издржливост и еластичност на материјалот, со бојата на челикот. Единствено е зголемена

примената на титаниумот на објекти во Јапонија, каде се дава приоритет на ефективен градежен материјал.

Таб.2.Frenk Gerry-Guggenheim museum, Bilbao, Frederick R. Weisman Art Museum – Minneapolis, USA

2.Елементи на футуристичкото архитектонско обликување

Со развојот на материјалите се занимаваат голем број на истражувачи, кои ги опфаќаат паметните структури и паметните материјали. Развојот се насочува на промената на нови структури, со веќе постоечки материјали, со нови својства на апликации, додека паметните материјали започнуваат од првите принципи кои доведуваат до нови материјали. Во рамните на футуристичките ориентирани насоки на архитектонскиот дизајн се ориентацијата, бојата, прозорците, инсолацијата, осветлувањето, дневното светло, вентилацијата, кои се манифестираат преку ладни и топли складирања, преку менување на фазата на материјалите и елементите на објектите (сидовите, подовите, столбовите, таваните и др.). Примената на нано технологијата на зелените објекти содржи поголма ефикасност, флексибилност, зелено влијание и континуитет, притоа ја задржува функционалноста на просторот, како и примарната енергија во зградата, односно нула потрошена енергија.

Во градежништвото, односно архитектонското обликување технологиите се применуваат на поединечни елементи. *Прозорците* користат нови технологии составени од уреди на суспендирани честички (SPD), во

функција на вентил за регулација на пропустност на светлина, што овозможува ефикасно користење на енергијата, заштеда и бенефиции во текот на користењето. Двојно застаклени фасади се поврзани со напредно намалување на системот за контрола на потрошувачката на енергија до 50 %, со заштеда на вештачка светлина, како и енергија за греење, ладење и вентилација. Намената е за станбени објекти и јавни градби, кои го содржат концептот на употреба на обновливи извори на енергија (соларна енергија, природна светлина, свеж воздух и сл), со цел да се минимизира потребата за климатизација, греење и вештачко освтлување. Притоа овие објекти се сметаат за градби со концепт на потрошувачка од нула енергија, објектите не трошат повеќе енергија од нивото на обновливи извори, притоа со нулта емисија на испуштање на CO₂ како и нула отпадоци, со 100% рециклирање на отпадот и сл. *Стаклените фасади* на јужната страна на објектите ја подобруваат пасивната соларна добивка, каде се применуваат материјали од цврсто дрво, при што се минимизираат потребите за греење и климатизација, додека северните фасади имаат доволно количество на дневна светлина, каде и отворите обезбедуваат природна вентилација. Новите паметни технологии кои се базираат на примената на стаклото може да содржат динамички промени на оптичките својства, што може да се активира рачно или со автоматски систем на контрола, заради минимизирање на енергетската ефикасност и минимизирање на електричната побарувачка. Притоа треба да се избегнат негативните реакции на стаклото со боење и раширување на светлината, кај некои типови на стакло е изразено преку прилагодувањето кон системот на ролетни или жалузини, поврзани со систем на контрола кон постигнување на ефикасност на интелигентната зграда. *Паметните системи на елементи за сенки* работат на принцип на термодинамика на цинк и челик на износот на сончева светлина која поминува низ нив, при што се контролира нивото на јаглерод диоксид во просторот. Паметните материјали во идејните решенија за *паметен мебел* се ориентирани кон воздушните

системи за автоматско одржување на климата (сензори, дисплеи, филтри и сл.). *Покривните елементи* освен во функција на заштита на објектите, се користат како обновливи извори на енергија со зелена вегетација и фотоволтаичните модули кои се вградени во покривните елементи, кои обезбедуваат електрична енергија од сончевата светлина. *Таваните со антибактериски третман- антимикробранови тавани*, содржат слој што ја дестабилизира мобилна мембрана на одредени микроорганизми, спречува нивно размножување и преживување. Таванските елементи го инхибираат зголемувањето на мирисот и со третманот на таванската површина ги регулираат бактериите. Усовршувањето на самодијагностичката способност на напредните технологии за поправки, претставува едно од најинтересните полиња на иновации во областа на дизајнот и градењето. Дијагностицирањето на одредени оштетувања, на кризни состојби на протекување, овозможува доволно време за интервенција, односно заштита од катастрофи. Со *акустичната технологија* може да се направи мониторинг за методата за преднапрегнати бетонски структури, како корозија на металните елементи и сл. На тој начин со обработката на податоците се превземаат превентивни мерки и одржување од страна на сопствниците на градбите и инженерите. *Паметниот бетон* создаден од кратки јаглородни влакна кои се додаваат на конвенционалните смеси. Оваа модификација овозможува конкретните способности да детектираат, како стрес и мали деформации на бетонот, при што се зголемува електричната отпорност на бетонот, што помага за откривање на подземен стрес на предземјотресната фаза, како и следење на протокот за време на евакуација на објектите. *Паметните тули* исполнети со сензори, сигнал процесори и безжични комуникациски врски, претставуваат елементи за предупредување за природни катастрофи (земјотреси, урагани, бури и сл). Сензорите можат да ја следат температурата, вибрациите и движењата во просторот на објектите. Кон ова се надоврзуваат *сеизмичките изолациски системи*, како

системи за ублажување на штетните ефекти од земјотресите, за заштита на структурниот интегритет и содржина на објектите. Паметните слоеви- како *повеќеслоен материјал* претставува футуристички материјал, како замена за сите внатрешни и надворешни сидови, како лесен материјал, кој се користи до висина и до шест нивоа, слој на јаглеродни нано цевки (за цврстина) и четири органски слоеви. Овој материјал овозможува избор на програма за одредена намена, за брзи решенија на дадени потреби, кои може да се менуваат според сваќањата и модата, кој има карактеристика на пренослив елемент, компатабилен за брзо греење, ладење, осветлување со обновливи извори на енергија, каде се елиминираат деструктивните класични градежни материјали.

3. Интелигентните објекти

Концептот на *интелигентни згради* претрпува голем број на алтернативни дефиниции и дизајн пристапи, каде сепак можат да се идентификуваат одредени заднички елементи, а притоа да се следи трендот во развојот на концептот и неговата практична реализација. Во најраната фаза од развојот на интелигентната градба би било автоматското градење, автоматизација на животната средина, безбедноста на објектот, усовршување на енергетскиот систем, инсталирањето на напредна информатичка технологија и сл. Развојот на напредните методи биле погодени од влијанието на поширокото распространета индустриска демократија на квалитетот на работниот живот (Скандинавија, Западна Германија и Холандија), што се однесува на јавните простории и нивното прилагодување кон осветлувањето, климатизацијата и пристапот до податоците, за да одговорат на личните потреби на поединците. Иновативните футуристички концепти на *фасадни облоги* (со форма на брисолеи) можат да се применат во неколку различни системи, како елементи од теракотните соларни елементи кои создаваат сенка, метални системи на фасадни жалузини, фотоволтаични

елементи за создавање на сенка или перфорирани метални елементи за создавање на сенка.

Таб.3. Bio-skin building, 2013, passive house, wood cube, IBA Hamburg

Зелените покривни рамни тераси и покриви со засадени растенија овозможуваат намалување на топлинските товари, но исто така влијаат на намалување на урбаната топлина во густо изградените области, каде има малку застапена животна средина. Зеленилото допринесува за реализација на биолошките функции како фотосинтеза, дишење, транспирација, испарување апсорпција на сончевото зрачење и сл, како и за намалување на дојдовниот топлински флуks во објектите. *Тубест уред за дневно светло (TDDs)*, во современата архитектура се применува за пренос на видливата светлина преку сидовите и покривите. Цевките од внатрешноста имаат рефлексивен слој или со пакет на оптички влакна, имаат способност за дистрибуирање на равномерна дневна светлина, каде се користат и во група, во одреден простор на објектите. Методологијата на паметните материјали подразбира меѓусебна поврзаност и достапност на информации, односот кон животната средина и целите кои се поставени. Освен формирање на животна средина потребно е да се развие свеста за конкурентноста на 21-от век, за состојбите во глобалната економија, да се формира глобална база на податоци кои е потребно постојано да се ажурираат, со нови напредни технологии, како подлога за анимирање на кредиторите и формирање на финансиската изводливост. Потребно е да се направи обука за користење на новите технологии, за да се олесни нивниот развој, да се имплементираат регулативи во градежните стандарди за изградба со соодветната технологија, како и формирање на обучен кадар за проценка и едукативниот процес за

напредните технологии во техничките организации. Футуристичкиот пристап на одредување на актуелноста на материјалите доведува до поставување на одредени нормативи за нивно комбинирање и создавање на иновативната форма.

4.Современи актуелни трендови на архитектонскиот дизајнот

Развојот на паметните објекти се фокусираат на идентификацијата на локацијата и материјалите кои се наоѓаат во околината на новата градба, дефинирањето и инкорпорирањето на интелигентна информатичка инфраструктура во контекст на архитектонското решение на објектите, развивање на едноставни и флексибилни мрежни системи и можноста за нивно управување. Импликациите во архитектонската наука треба да се гледа во една позитивна насока, односно дизајнерите да се грижат за обезбедување на внатрешната средина, повеќе кон стимулирање и поттикнување на луѓето, отколку само квалитетот на удобност и само вршење на должноста на луѓето преку ергономските критериуми.

Таб.4.The Formodesign, Arch daily,Inverted cube houses, Elle Décor, Germany(2011)

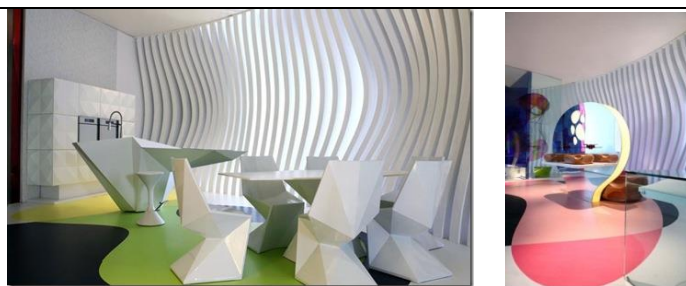
Насоката на развојот на паметните објекти се движи од индивидуални паметни објекти со станбена намена (The Formodesign, Arch daily ,Cube house, Elle Decor ,2011), облакодери со еколошки и систем на рециклирачки технолошки решенија, имплементирани кон природата, водени облакодери имплементирани во водените еко системи со новите

технологии (Floating arcology project, Boston, BOA: Tower city, Marseilles), решенија на аеротели- хотели (The floating aerohotel, A.Asadov), лебдечки комплексни футуристички населби со различна урбана форма (аеромодели со концепт на енергетска ефикасност, како и цели урбани населби (The Cloud, Dubai, Nadim Karam), како и просторни обсерватории во објекти кои користат паметни технологии со паметни материјали од аеро индустријата (Taichung tower project, DSBA) и други футуристички проекти. Иднината на архитектонските проекти е насочена кон лесни објекти, рационалност во изградбата и елегантна форма, со интензивна примена на напредните паметни технологии. Решенијата содржат насоки на инвентивност кои пркосат на просторот, на гравитацијата, со еколошки концепт, со форма на лебдечки објекти, објекти кои генерираат енергија по пат на електролиза од дождовница во водорот и кислород, користење на енергијата на ветрот, сончевата енергија и снагата и моќта на брановите, со формирање на водени и хидропонски фарми, користење на кинетичка енергија, соларна енергија и сл. Во најновите иновативни концепти на футуристичката архитектура спаѓа хидроелектричната кука која ја трансформира енергијата од брановите во електрична, концепт на објект кој содржи полиња со обработлива зелена површина, користење на енергија од земјата и воздухот во ист објект, облакодери изградени во дрво, градби со комбинирање на модули, систем на транспортни центри како облакодери, решенија со концепт на фарма, прочистувачи на вода и колектор на енергија, објекти кои собираат био-енергетски горива, објекти со системи на вентилација кои преку влажноста и кондензацијата со современи технолошки решенија обезбедуваат вода за пиење, со примена на органска форма за изгледот на градбите прилагодена на околниот пејсаж и сл.

Таб.5.Ordos Museum, China, Gardens by the Bay, Singapore (2011),Sur Mesure, Mandarin Oriental Hotel, Paris (2011)

Паметните објекти содржат одржлив архитектонски дизајн со градби кои немаат прозорци, кои користат природна вентилација, систем на заштита од сончева свтлина, прибирање и складирање на дождовна вода во резервоари, ориентација кон животната средина(со футуристички изглед), во Комб куќата (дизајнер Керим Рашид) со базен, филтри за дождовница, се користи енергијата од ветерот, материјалите се рециклирачки, со просирни сидови, за природно светло, додека куќата Орхидеја (Orhid house, Cotsword) користи геотермални води.

Таб.6.Karim Rashid -Kube house

Кај други објекти се користат фотонапонски стаклени панели,со ротирање на објектите околу својата оска, или на секој сегмент поединечно, со ветерни турбини,со природен систем за вентилација, за генерирање на биогаз, вклучени зелени градини со сопствено производство на органско овошје и зеленчук,автоматски контролирани објекти преку компјутеризирани системи,со примена на одржливи модуларни монтажни единици, безбедни објекти, со користење на геотермална енергија,

регулациони системи за размена на топлината за регулирање на темпратурата во внатршноста на објектите и сл. Во концептот на енергетски ефикасни објекти се применува земјата како локален градежен материјал, како и користење на сонцето, сенката, ветерот, со што се добива систем на пасивно ладење и греење, при што се користат рециклирачки материјали при градењето, примена на соларни панели, од композитни материјали. Стаклените куќи кои произведуваат повеќе енергија отколку што користат, опремени се со фотоволтаични материјали, електрични возила и сл. Одредени градби со форма на купола (Ecohab), ја намалуваат емисијата на јаглерод, преку собирање на дождовна вода, со вградени соларни панели и турбина на ветер, за задоволување на потребите за енергијата.

Заклучок

Футуристичкиот дизајн во архитектурата се прилагодува на научниот пристап, преку досегашните искуства во синтеза на одредени основни архитектонски материјали, што резултира со нови форми на материјалите. Архитектонската наука се изразува преку иновативноста на формата и преку концептот на интелигентните згради, како зелените покривни тераси и фасади, уреди за дневно светло, мрежни информатички системи и сл.

Сите споменати објекти и нивните концепти на футуристички паметни еко градби содржат разновидна примена и комбинација на природни технолошко развиени материјали и технолошки системи. Тие се карактеристични по брзината на градењето, монтажата, енергетската ефикасност која достигнува вредности, не само за задоволување на своите потреби, туку и за други објекти или возила на електричен погон. Сите споменати начини на градби кои користат алтернативни енергии и ли комбинирање на повеќе различни енергетски одржливи системи, претставуваат футуристички градби на идните потреби на корисниците.

Conclusion

The futuristic design in architecture has adapted to the scientific approach, through previous experience in the synthesis of certain basic architectural materials, resulting in new forms of materials. Architectural science is expressed through innovation of form and through the concept of intelligent buildings, as green roof terraces and facades, daylight devices, network IT-systems and so on.

All of these facilities and their concepts of futuristic eco smart buildings contain multiple applications and combination of natural materials and technology developed technological systems. They are marked by the speed of construction, installation, energy efficiency that reaches values, not only to meet their needs, but also for other objects or electrical vehicles. All of these methods of construction which are using alternative energy or combining different sustainable energy systems, as futuristic buildings which represent the future needs of users.

Библиографија

Sabry Elattar Sh.M.: *Smart structures and material technologies in architecture applications*, Academic Journals, vol.8(31), 2013, pp. 1512-1521

Green Technology Forum. *Nanotechnology for Green Building*. 2007. Available online: <http://www.greentechforum.net/greenbuild/> (accessed on 2 June 2014).

Acharya A, Vasudha A. Gokhale, *Titanium: A New Generation Material for Architectural Applications*, Int. Journal of Engineering Research and Applications, Vol. 5, Issue 2, (Part -1) February 2015, pp.22-29

Victoria Woollaston V.: *The 'ultimate eco-building': Architect designs futuristic billion-pound complex fitted with wind turbines, solar panels and orchards*, Science&Teech, 2014

Bernstein S.F.: *Architect Sou Fujimoto's Futuristic Spaces*, The Wall street journal, 2014

Killough D.: *Green Building Design 101: A Basic Guide to Building and Remodeling Sustainably* Kindle Edition, 2011

J. Kiber J.C.: *Sustainable Construction: Green Building Design and Delivery*, Kindle Edition, 2010

Ritter A.: *Smart materials in architecture, interior architecture and design*, Birkhauser, Basel, 2007

Bell V.B.: *Materials for design*, Princeton Achitectural press, 2006

Xuemei S.,Guixin H.: *Study on Smart Materials of Library Buildings*, Applied mechanics and Materials Vol.484-485 (2014) pp.691-694

WilleyH.: *Accentuating the positive- smart materials, intelligent buildings and th e implications for architectural science*, ANZAScA 2000, Proceedings of the 34th Conference of theAustralia and New Zealand Architectural Science Association, December 1-3, 2000

Harrison, A., Loe, E. and Read, J. : *Intelligent Buildings in South East Asia*. London: Spon.1998

691.699.8

M.Sc. Jovica Mijalkovic
Assistant Professor
Faculty of art and design, EURM

ECO – DESIGN AND MATERIALS SELECTION IN BUILDING SECTOR

Abstract

Eco – design concepts currently have a great influence on many aspects of design. Eco – design is a concept that integrates multifaceted aspects of design and environmental considerations aiming to create sustainable solutions that satisfy human needs and desires.

This paper aims at discussing the role of Eco-design tools and strategies in designing or re-designing a product by reducing its environmental impact in terms of both quality and quantity, for the duration of its life cycle, whilst retaining and even improving the quality and performance of its operating functions.

Key words: *eco-design, design, environmental considerations, life cycle, quality and performance.*

1. Eco-design and Eco-design Navigation Wheel

When working with Eco- design it is essential to consider the whole life cycle of the product. The Eco-design directive conducted by the EU defines Eco-design as “the integration of environmental aspects into product design with the aim of improving the environmental performance of the product throughout its whole life-cycle”.¹

Eco-design is an approach to designing product with special consideration for the environmental impacts of the product during its whole lifecycle. In a life cycle

¹ Ecodesign Directive 2009/125/EC

assessment, the life cycle of a product is usually divided into procurement, manufacture, use, and disposal.

The Eco-design Navigation Wheel provides support throughout the whole product development process. All activities should be conducted in cross-functional teams². The Eco-design strategy wheel (also called Lifecycle Design Strategies) visualizes the strategies that can be followed for Eco-design. Developing new products will have unmistakably an impact on the environment. To minimize the impact on the environment, an eco-design strategy can be followed³. The Eco-design strategy wheel presents eight eco-design strategies (Figure 1):

- ✓ New concept development;
- ✓ Selection of low-impact materials;
- ✓ Re-duction of materials usage;
- ✓ Optimization of production techniques;
- ✓ Optimization of distribution system;
- ✓ Reduction of impact during use;
- ✓ Optimization of initial lifetime; &
- ✓ Optimization of end-of-life system.

The product life cycle assessment (LCA) principle can be used to calculate a product's environmental impacts according to four indicators⁴:

- ✓ GHG emissions (tonnes of CO2 equivalent);
- ✓ water consumption (in m3);
- ✓ energy consumption (in kWh); &
- ✓ waste production (in tonnes).

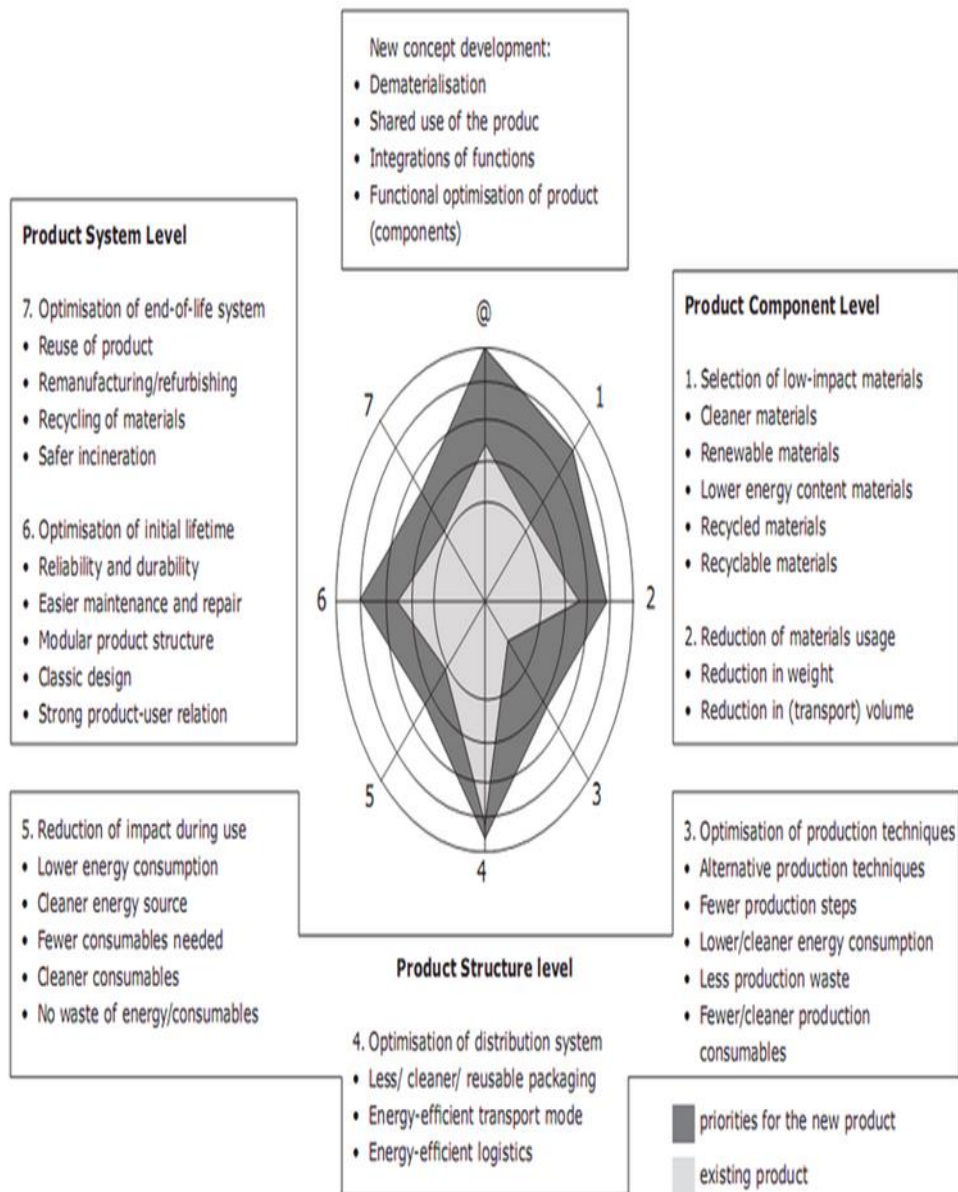
There are two eco-design methods: eco-improving a finished product and using materials with a lower environmental impact (Figure 2).

² <https://docs.google.com/file/d/0B9eCnozdkOjKQ1B1WVV4QWxpVFU/edit?pli=1> (01.05.2015)

³ http://www.wikid.eu/index.php/EcoDesign_strategy_wheel (10.05.2015)

⁴ [://developpement-durable.decathlon.com/en/page/nos-produits/eco-design products-and-packaging](http://developpement-durable.decathlon.com/en/page/nos-produits/eco-design-products-and-packaging) (05.05.2015).

Figure 1 The Eco-design strategy wheel

Source: http://www.wikid.eu/index.php/EcoDesign_strategy_wheel (10.05.2015)
Figure 2 Eco-design methods

Source: <http://developpement-durable.decathlon.com/en/page/nos-produits/eco-design-products-and-packaging> (05.05.2015).

Eco-design must take into account the whole lifecycle of a product or service and consequently the process should involve those that represent Research and

Development, Design, Production, Procurement, Logistics, Project Management and Marketing⁵.

2. Eco-design for Materials Selection in Building Sector

The impact of global warming and an increase in CO₂ emissions have led companies to consider a more environmentally conscious approach to their design thinking and process. In building design and construction, designers are taking on the concept of Eco – design throughout the design process, from the choice of materials to the type of energy that is being consumed and the disposal of waste.

Eco - materials play a key role in material science and technology to minimize environmental impacts, enhance the recyclability of materials, and to increase energy and material efficiency.⁶ Several types of components and materials can be used in sustainable buildings. Recyclable and recycled materials are commonly used in construction, but it is important that they don't generate any waste during manufacture or after their life cycle ends.

Off-grid homes are completely separated and disconnected from the conventional electricity grid and receive their power supply by harnessing active or passive energy systems. Active systems use the principle of harnessing the power generated from renewable and inexhaustible sources of energy, for example; solar, wind, thermal, biomass, and geothermal energy.

An increase in technology has allowed solar power to be used in a wide variety of applications. Thermal solar panels reduce or eliminate the consumption of gas and diesel, and reduce CO₂ emissions. Photovoltaic panels convert solar radiation into an electric current which can power any appliance. Biomass is the energy source

⁵ <http://cfsd.org.uk/site-pdfs/eco-design-for-the-construction-industry-brochure-uk.pdf>

⁶ <http://www.d4s-sbs.org/MH.pdf> (1.05.2015)

created from organic materials generated through a forced or spontaneous biological process.

Geothermal energy is obtained by harnessing heat from the ground and it eliminates dependence on external energy and generates minimum waste. Wind turbines are a useful application for areas without immediate conventional power sources and can provide up to 30% of the energy consumed by a household .

Sustainable buildings often include measures to reduce energy consumption – both the embodied energy required to extract, process, transport and install building materials and operating energy to provide services such as heating and power for equipment.

As high-performance buildings use less operating energy, embodied energy has assumed much greater importance – and may make up as much as 30% of the overall life cycle energy consumption. To reduce operating energy use, designers use details that reduce air leakage through the building envelope (the barrier between conditioned and unconditioned space). They also specify high-performance windows and extra insulation in walls, ceilings, and floors. Another strategy, passive solar building design, is often implemented in low-energy homes. Designers orient windows and walls and place awnings, porches, and trees^[7] to shade windows and roofs during the summer while maximizing solar gain in the winter.

Buildings that integrate passive energy systems are heated using non-mechanical methods, thereby optimizing natural resources. The use of optimal daylight plays an integral role in passive energy systems. This involves the positioning and location of a building to allow and make use of sunlight throughout the whole

⁷ Simpson, J.R. Energy and Buildings, Improved Estimates of tree-shade effects on residential energy use, February 2002.(Retrieved:2008-04-30).

year. By using the sun's rays, thermal mass is stored into the building materials such as concrete and can generate enough heat for a room.

Water recycling systems such as rainwater tanks that harvest water for multiple purposes. Reusing grey water generated by households are a useful way of not wasting drinking water.

A green roof is a roof partially or completely covered with plants or other vegetation. This creates insulation that helps regulate the building's temperature. It also retains water, providing a water recycling system. It also provides soundproofing.

Summary

This paper states that Eco – design is crucial to an environmental friendly materials selection in business. Eco-design is the integration of environmental considerations into the product and service design and development that aims to improve performance throughout a product or service lifecycle. Most environmental impacts can be effectively reduced by addressing them at the design stage.

Reference

1. Alastair Fuad-Luke, The Eco-Design Handbook: A Complete Sourcebook for the Home and Office Paperback, October 5, 2009.
2. Rebecca Proctor, 1000 New Eco Designs and Where to Find Them, Paperback, June 10, 2009.
3. Simpson, J.R. Energy and Buildings, Improved Estimates of tree-shade effects on residential energy use, February 2002.

4. <http://cfds.org.uk/site-pdfs/eco-design-for-the-construction-industry-brochure-uk.pdf>
5. <https://docs.google.com/file/d/0B9eCnozdkOjKQ1B1WVV4QWxpVFU/edit?pli=1>
6. <http://developpement-durable.decathlon.com/en/page/nos-produits/eco-design-products-and-packaging>
7. <http://www.d4s-sbs.org/MH.pdf>
8. Eco-design Directive 2009/125/EC
9. http://www.wikid.eu/index.php/EcoDesign_strategy_wheel

72.012:7.037.3

Доц. м-р Јовица Мијалковиќ
Европски Универзитет, Република Македонија
Проф. д-р Петар Намичев,
Универзитет Гоце Делчев, Република Македонија

СОВРЕМЕНИТЕ И ФУТУРИСТИЧКИ МАТРИЈАЛИ ВО АРХИТЕКТОНСКИОТ ДИЗАЈН

Abstract: The aim of this paper is to provide an overview of new innovative futuristic materials and technologies which are available, and their ability to structural features which they have, to be implemented according to the characteristics in the field of architectural design. Smart materials can be implemented in architectural elements such as windows, ceilings, smart concrete, bricks, furniture and more. Modern materials are graphene, aluminum foam, termobimetals, sustainable concrete, aerograft, aerogel, elektrohromatic glass, superconducting materials and others. All of these materials could change the image of the reality of the environment, contributing to getting materialized futuristic architecture with the visual dimension.

Keywords: futuristic materials, construction materials, structures, smart materials, technology, science, architecture

Апстракт : Целта на овој труд е да овозможи преглед на нови иновативни футуристички материјали и технологии кои се достапни, и нивната можност со структурните карактеристики кои ги поседуваат, да бидат имплементирани според карактеристиките во областа на архитектонскиот дизајн. Паметните материјали можат да се имплементираат во архитектонските елементи како прозорци, таваните, паметниот бетон, тулите, мебелот и др. Современите материјали се графинот, алуминиумска пена, термобиметалите, самоодржувачкиот бетон, аерографитот, аерогелот, електрохроматско стакло, суперпроводни

материјали и др. Сите споменати материјали ја менуваат сликата на реалноста на околината, придонесувајќи за добивање на материјализирана архитектура со визуелна футуристичка димензија.

Клучни зборови: футуристички материјали, градежни материјали, структури, паметни материјали, технологија, наука, архитектура

Во раните фази на човечкиот развој основните материјали претставувале пресвртница во пристапот и сваќањата на човекот и нивното значење за опстанокот. Во приодот на последното столетие материјалот станал мултифункционален со оптимизација на различни својства. Со последните научни достигнувања на композитните материјали, повеќето различни материјали се комбинирани во различни фази, за обезбедување на подобра комбинација на својства. Денешната наука се однесува на развој на концептот на паметни материјали, нивното производство, транспорт, искористеност и рециклирање, влијанието на животната средина, трајноста при експлоатација и сигураностниот фактор, односот кон животната средина, економичност и сл. Примарноста на односот кон животната средина без да се загрозува ефикасноста на материјалот, структурниот интегритет, цената, издржливоста, индустриската продуктивност. Новите технологии се ориентирани кон иновативни решенија за решавање на долготрајните проблеми, каде материјалите и методите се од суштинско значење во дизајнот и градежната индустрија, со еден нов концепт кон индустријата на иднината.

1. Пиомот на современи материјали во историски контекст

Да се предвидува формата на идните иновации е практички невозможно, но сепак може да се посочат одредени трендови во контекст на општествените потреби, кои ги мотивираат инженерите и научниците, да одговорат, за создавање на производ за подобрување на квалитетот на

животот на целата планета. При согледување на најзначајните откритија во последните педесетина години би ги споменале откритијата на ласерот (1958), пловечко стакло (1959), силиконските полупроводници (1960), интернет протокот (1962), акрилните бои (1964), јаглородни влакна (1964), контактни леќи (1972), мини компјутерот (1975), органските полимери (1977), магнетната резонанца (1981), персоналните компјутери (1981) мекинтош (1984), развој на светската веб мрежа (1991), кои не би можеле со прецизност да се предвидат. Со текот на времето и актуелните потреби за иновациите во служба на човекот, инженерот има способност, креативност и претприемачки дух да се справи со предизвиците на иднината. Влијанието на општествените прашања води кон правење на разлика во решавање на потребите на светот од областа на енергетиката, транспортот, домувањето, рециклирањето и здравјето на популацијата. Притоа значајна е примената на иновативните материјали кои може да се рециклираат, композитите и био-композитните (лен и полипропилен) материјали, синтетички полиестер, материјали каде природните влакна се присутни до 60 % од материјалот. Индустрijата доминира и во област на применетите иновативни материјали за архитектите и градежниците, како енергетски ефикасни и одржливо градежништво. Потребно е да се постигне длабинско разбирање на материјалот и неговите својства, односно за основните карактеристики од областа на физичките и хемиските својства на интеракцијата на материјалот во однос на животната средина.

2. Современи материјали во архитектонскиот дизајн

Современите материјали потребно е барем во првичниот период на нивна имплементација во индустрijата, да се прилагодливи кон постоечките материјали, да се овозможи компатабилност на одредени различни паметни материјали, да се овозможи период на нивна примена во методологијата на

индустриското производство, и конечно да бидат прилагодливи кон актуелноста на архитектонскиот стил.

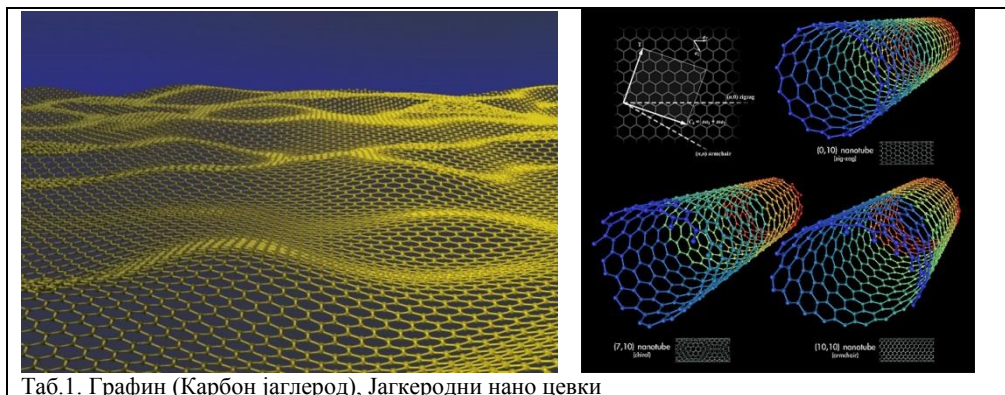
Паметните материјали можат да одговорат на промените во топлината, електричната енергија, магнетните бранови, светлината, хемиските промени и сл. Според начинот на реагирање тие можат да бидат сензитивни на промената со дејствување во внатрешноста, делуваат како сензори, соменување на обликот без анализа на секој поединечен сигнал, или да се пасивни и дополнително да реагираат (пиесоелектрични материјали), интелигентни материјали кои дополнително се прилагодуваат со реакција, материјали подложни на промени на едно или повеќе својства(фотохромски), и смарт материјали кои ја трансформираат енергијата од една форма во друга (фотонапонска, термoeлектрична). Паметните материјали имаат бројни структурни квалитети: цврстина, еластичност, издржливост, отпорност (абразија, корозија, хемикалии, замор), економични, подобрени карактеристики при непогоди, лесни за производство, компатабилни со животната средина, способност за само-дијагноза и структурна контрола. Паметните материјали имаат можност да ги надминат слабостите на дизајнот и градежната индустрија во минатото, но и да се подобрат сегашните граници на способноста и ресурсите на индустријата и прилагодување кон неа.

Во областа на градежништвото паметните материјали ги искористуваат карактеристиките на сензорите, како вградени на структурни материјали или на површината на одреден концепт, притоа имаат способност на дозвола за однесување за надворешен стимул, според пропишана функционалност. Во градежништвото, односно архитектонското обликување, технологиите се примнуваат на поединечни елементи. *Прозорците* користат нови технологии составени од уреди на суспендирани честички (SPD), во функција на вентил за регулација на пропустност на светлина, што овозможува ефикасно користење на енергијата, заштеда и

бенефиции во текот на користењето. Паметните материјали во идејните решенија за *паметен мебел* се ориентирани кон воздушните системи за автоматско одржување на климата (сензори, дисплеи, филтри и сл.). *Таванските елементи* го инхибира зголемувањето на мирисот и со третманот на таванската површина ги третираат бактериите. *Паметниот бетон* создаден од кратки јаглеродни влакна се додаваат на конвенционалните смеси. Оваа модификација овозможува конкретните способности да детектираат стрес и мали деформации на бетонот, при што се зголемува електричната отпорност на бетонот, што помага за откривање на подземен стрес на предземјотресна фаза, за следење на протокот за време на евакуација. *Паметните тули* исполнети со сензори, сигнал процесори и безжични комуникациски врски, предупредување за природни катастрофи (земјотреси, урагани, бури и сл.). Паметните слоеви- како *повеќеслоен материјал* претставува футуристички материјал, како замена за сите внатрешни и надворешни сидови, како лесен материјал во шест нивоа, слој на јаглеродни нано цевки (за цврстина) и четири органски слоеви. Методологијата на паметните материјали подразбира меѓусебна поврзаност и достапност на информации, однос кон животната средина и целите кои се поставени.

Сламата како традиционален природен материјал може да се смета за материјал на иднината, во пресувана форма како основен материјал може да се примени при формирање на прототип на дом. Претходно поставените бали од слама, се сместени во правоаголни дрвени рамки, кои се третирани со вар, во сува форма како леѓо-коцки, во форма на панелите наречени – ModCel I (BaleHaus). Иако со примената на овој материјал градбите не спаѓаат во категоријата на одржливи објекти, предноста на овој материјал е во економичноста, достапноста на материјалот, како добар изолатор и примената на еколошкиот пристап при градењето. Стеблата кои остануваат кога се собира житото, успешно го впираат јаглерод диоксидот од

атмосфрата, што овозможува тие да не се распаѓаат. Конкурентноста на овој материјал во денешницата е насочено кон заштедата на енергија. *Супер тенките проводници (Toscani)* на одредена енергија се дел од технолошките елементи во обликувањето на материјалите во архитектурата. *Флексибилните соларни панели*, би ги замениле класичните покривни материјали, како материјал од научните лаборатории, кои се интегрираат во архитектонските станбени комерцијални објекти. *Карбонот (јаглерод)* како еден производ на органската хемија, односно *графинот* со атомска дебелина, со форма на листови, се смета за футуристички материјал, како незабележителна материја со повеќе позитивни својства, адекватна за примена во архитектонската форма. Формата е тенка, силна, флексибилна, материја која спроведува електрична енергија, а речиси е сосема транспарентна. Истражувачите на овој материјал на иднината во 2010 година ја добија Нобеловата награда за физика, за истражувања во полето на графинот. Овој потенцијал на материјалот се вклопува во научно – технолошкиот развој на соларните ќелии, развојот на технологијата на екрани на допир, воздушестите материјали, бигор технологијата и во полето на развојот на технологијата на транзисторите. Графинот добива широк публицитет, како супер водоотпорен материјал кој има способност да се компресира во даден простор до 95% од неговото нормално подрачје, за да потоа се повлече назад во неговата оригинална форма, без притоа да биде оштетен, односно со својства на ултра тенок материјал кој со голема брзина се применува на објекти, со карактеристики на лесен материјал, а сепак со поцврсти карактеристики од челикот. Карбон нано цевките имаат извонредни физички својства, со цврстина на истегнување, со специфична сила од 48.000 kN/kg (300пати посилен од челикот)

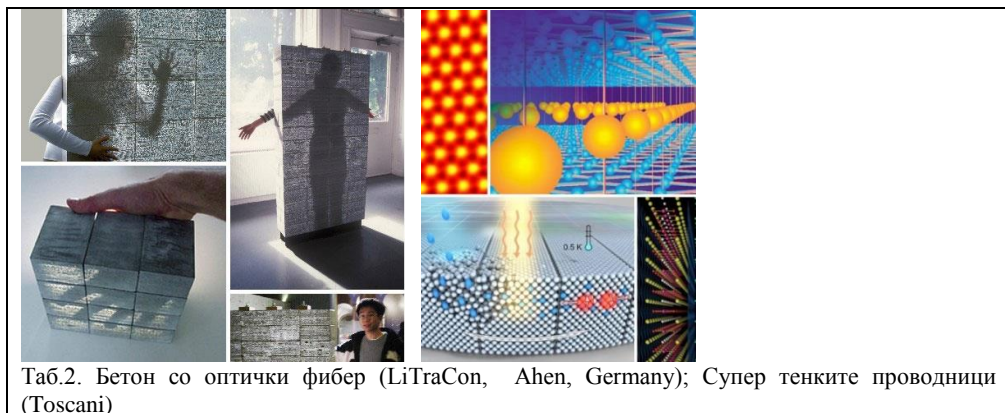

Таб.1. Графин (Карбон јаглерод), Јагкеродни нано цевки

Супер водоотпорни материјали се составени од мали конуси, кои одбиваат капки вода, а може да издржи и екстремни промени на температурата, одреден притисок и степен на влажност, каде притоа материјалот добива антибактериски својства. Со наведените својства покрај примената на софистицирани делови на машини (турбини генератори, облоги за бродови, во медицината, се користи во градежништвото, за спречување на мраз, алги, како антибактериски слој и сл.).Создадена е супер хидрофобна површина (научен тим од од Brookhaven лабораторијата од Њујорк), отпорна на вода, каде материјалот се спротивставува во услови на екстремна температура, влажност и притисок. *Транспарентниот алуминиум*, како основа го содржи алуминиум оксидот, како главна компонента која ги одредува рабовите, со лесна тежина и еластичност,со особина на транспарентност на материјалот. *Алуминиумската пена* е полесна од вода, во многу тврда состојба. Материјалот е во состојба на сендвич помеѓу два листа од челик, со својство на цврстина да може да поднесе голема сила. Сопствената тежина при користењето на овој материјал може да се намали до 30%, како и емисијата на CO₂. *Аерографитот* претставува состав на шупливи цевки од јаглерод, при што се смета за цврст материјал, стабилен на собна темпратура, со својства и состојба да спроведе електрична енергија, со својство на промена на состојбата на компресија на материјалот и враќање во

нормална големина, со што се трансформира во поцврста материја.Притоа може да поднесе силни вибрации, со намена за изработка на полесни батерии, за прочистување на системи на вода, намена во авијацијата, сателитската технологија и градежништвото, воздушни системи. Аерографитот е 75 пати полесен од стиропорот, изграден од мрежи на шупливи цевки на јаглерод, Тој има црна боја, заради својството на апсорбција на светлосните зраци, стабилен е на собна температура, со способност да спроведе електрична енергија.Нагласена неговата особина на трансформативност, со компресија на 95 % од неговата нормална состојба, со повторно повлекување во првобитната состојба, без оштетувања.

Бетон кој се базира на состав на необична лесна трансмисија на светлото, преку примената на оптичкиот фибер (производител- .LiTraCon, Ahen, Germany), односно вградени стаклени оптички влакна. Се чини замената со класичните својства на бетонот, се заменуваат со една футуристичка визија која може да доминира во архитектонскиот контекст на градбите.Просирниот бетон овозможува 10% природно светло низ сидовите, како и низ композитните дрвени сидови, како и спроведување на електрична енергија низ нив.Овие материјали се скапи, но се намалуваат нивните трошоци преку постојаниот развој на напредната молекуларна наука, како и информатичката технологија. Најчесто денес овој материјал се применува на високите катови на облакодерите, со карактеристики на објект со примена на високо развиени технолошки материјали.

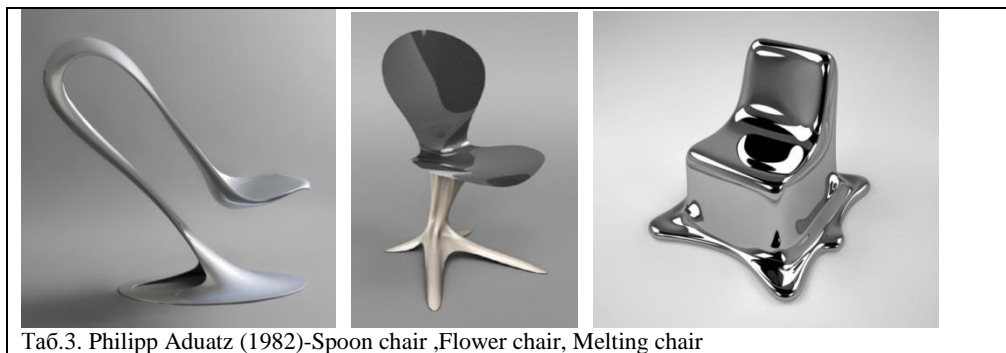
Таб.2. Бетон со оптички фибер (LiTraCon, Ahen, Germany); Супер тенките проводници (Toscani)

Самоодржувачки бетон претставува материја на синтеза со измешани бактерии, со својства да запечати пукнатини на оштетување. Овој материјал реагира со активирање на бактериите во допир со вода, преку производство на калцит, компонента на варовник, која овозможува исполнување на целосниот отвор на пукнатината во бетонот. Бетонот иако популарен комерцијален материјал, претставува ранлив материјал на пукнатини, со тенденција да ги направи поголеми. Лекувањето на бетонот (според научникот од Универзитот во Делфт, Холандија) се користат живи бактерии, кои ги корегираат фрактурите. Кога водата се впушта во пукнатините, бактериите се активираат и произведува одредена компонента во варовник наречен калцит, кој ја полни пукнатината целосно. Паметниот бетон е развиен преку микроскопски капсули на натриум силикат, кои се вградени во него, делува со другите компоненти, за да формира структура поцврста од порано (Универзитет на Род Ајленд). *Аеро гелот* претставува материја на пенливо стакло, преку прифаќање на честички, базиран на силициум и волумен на празен простор. Притоа е создадена материја со својства на транспарентност, прозирност, односно со механички својства на тежина - три пати како на воздухот, која е наречена замрзнат чад. *Термобиметалите* имаат својство при загревање да ја задржуваат стабилна структурата, сродни со други материји во нивниот интерфејс. Нивната намена

како футуристички материјали формираат специјална обвивка на архитектонските објекти, каде при ниски температури воздухот престанува да поминува низ нив, додека при загревање се отвораат порите и овозможува објектите да дишат, односно да поминува струење на воздух низ нив. *Електрохроматско стакло* овозможува примена на прозорци без додатни заштити (ролетни, завеси и сл.), каде прозирноста или непрозирноста се постигнува со жица. Овој материјал е составен од слоеви на специјално формулиран метал и пластика, каде се менуваат оптичките својства со електрична симулација. Притоа преку прозорците може да се селектира инфрацрвената светлина, која доведува до прегревање на воздухот, каде би се одржувала внатрешната температура со ладење, а притоа без примена на додатна климатизација на просторот. *Заштитни материјали (ултра тенки материјали)* се составени од гума и лизгави слоеви со само 20 нанометри дебелина, кој има својство да запре пробивање низ материјата на снага на куршум, на обвивката на материјалот, односно растурање на енергијата. Материјалот е погоден со својства на разложување на енергијата, со дополнително стврднување на влезниот простор. Овие наведени својства на цврстина и разложување на енергијата се погодни за примена на одредени осетливи површини во градежништвото. Овој материјал е создаден од научните тимови на истражувачи (главен истражувач Нед Томас), од Универзитетот Рајс и МИТ. *Материјал кој е полесен од вода*, а посилен од одредени видови на челик (истражувач Јенс Бауер од Карлсруе Институтот за технологија), претставува *Honeycomb* материјалот - структурирана материја која има помала густина од водата. Се предвидува да се користи како лесен материјал за рамковидна структура, кај дрвните куќи со елементи во хоризонтална, вертикална и дијагонална положба. Материјалот содржи 45 проценти од 90 проценти на воздух, го прави исклучително лесен поради (46.000 фунти по квадратен инч) притисокот (според Tnologist).

Производството на материјалот го надминува односот на сила до тежина на сите инженерски материјали со густина под 1.000 кг/м³.

Денес дизајнерите работат со технологии кои се незамисливи како пенасти метали, течно дрво, лесна прашкеста хартија и сл. Дизајнот се приближува кон инсталација, преку примената на одредени индустриски материјали, како карбон фиберот, кој создава исклучително креативни форми. Одредени дизајнери се водат во насоката на интелигентен мебел, како Jolan Van Der Well со магнетниот стол (Magntic stool) експериментира помеѓу гравитацијата и магнетното поле. Одреден број на дизајнери се футуристички настроени преку примената на силикон и поликарбонат (Fenny Ganatra) пенаст метал на столот лажица како просторен концепт, преку користење на креативни материјали префабрикувани технологии (Phillipp Aduatz), акрилен мебел (Patricia Urquola) експерименти со флуидни форми (Zaha Hadid) и др.

Таб.3. Philipp Aduatz (1982)-Spoon chair ,Flower chair, Melting chair

Современите дизајнери се актуелни и подготвени за иднината преку интегрирањето на новата технологија и материјалите на новото доба. Одредени фантазии стануваат реалност, каде дизајнерите ги деконструираат концептите, ги обликуваат зградите, започнуваат нешто ново. Преку новите технологии, дизајнерите ги менуваат дефинициите, преминувајќи во нови полиња на материјата и дизајнот, притоа ја превземаат улогата на иновативни креатори на иднината. Технолозите и инженерите се борат со достигнувањата во индустријата денес, со еколошките предизвици и

бизнис концептите, односно материјалите кои имаат потенцијална примена. Научниците постојано истражуваат нови концепти на материјали кои би имале својства на полесни, поцврсти и со зголемени енергетски карактеристики на материјалите.

3. Насоки на идна примена на современите материјали

Во денешни услови и покрај тоа што минатиот век постоеле поинакви услови во однос на можноста за предвидувањата на иновативните материјали, неблагородно е да се предвидува утрешнината на иновативните материјали. Значајни се одредувањата и проекциите на општествената заедница во наредните децении, кои треба да имаат показатели во однос на постоечките ресурси, да се насочуваат според потребите и рационално да се користат, како и потребите на енергетиката, транспортот, домувањето, рециклирањето, сите фактори кои влијаат на квалитетот на животот на планетата замја. Потребно е усогласување на кодирањето при усвојување на процесот на стандардизација за да се намали бариерата кон прифаќање на иновациите, одговорност кон ограничување на законската регулатива, подобрување на постојните производи и технологија, тестирања на програми и концепти, градењето на заеднички кодови и нивна регулатива.

Заклучок

Потребно е и во интерес на градежната индустрија, таа да се движи во насока на прифаќање на паметните материјали во реалноста. Зголемувањето на потенцијалот во нивната примена ќе ја зголеми отпорноста на корозија, полесна сопствена тежина, побрза изведба. Објектите ќе имаат можноста за само мониторинг со сензорска технологија, за откривање на структурни проблеми, можност за намалување на ризици, заштита на енергија и заштита на животна средина. Пречките се многубројни од економската оправданост, до регулативата која треба да се спроведе, за да

се согледаат огромен број на поволности со иновативните материјали и концепти. Според досегашните материјали беше потребна временска рамка на нивна примена од 20 години. Времето кое потребно за вклучување на дизајнерските практики, денес е забрзана, за да технолошката транзиција зависи од забрзаниот развој, за да се овозможи да се случи иднината.

Насоките за успешна примена на футуристичките материјали се поставување на здрава основа на иновативните паметни материјали, поставување на визионерска футуристичка концепција во склад со можностите на индустријата, да се направи реална проценка за технолошка подготвеност на материјалот за масовна примена, како и карактеристики на материјалот да бидат прифатлив и во согласност со одредени природни начела и еколошки пристап при нивното користење.

Conclusion

It is necessary in the interest of the construction industry, moving in the direction of acceptance of smart materials in reality. The facilities will have the opportunity for self monitoring with sensor technology, for the detection of structural problems, the possibility of risk reduction, protection of energy and environmental protection. The obstacles are numerous of economic feasibility, the regulation should be implemented to realize the myriad of benefits with innovative materials and concepts.

According to current materials it needed timeline of their application in 20 years. The time needed to include the design practices today is accelerated to the technological transition depends on the accelerated development. Guidelines for successful implementation of futuristic materials are setting a strong foundation of innovative smart materials, setting visionary futuristic concept in line with the capabilities of the industry, to make a realistic assessment of the technological readiness of the material for mass application, and the characteristics of the

material to be acceptable and in accordance with certain principles of natural and environmental approach in their use.

Библиографија

Apelian D.: *Looking beyond the last 50 years: the Future of Materials science and engineering, Yesterday, today and tomorrow*, JOM, 2007

Mohamed S. Elattar S.: *Smart structures and material technologies in architecture applications*, Academic Journals, vol. 8(31), 2013, pp. 1512-1521

Addington M, Daniel LS. : *Smart materials and technologies for the architecture and design professions*, Elsevier, Architectural Press, UK, 2005

Garkavenko A.: *Materials of the future, 7 amazing trends for 2014 and beyond*, Jan. 28. 2014 / <http://architizer.com/blog/material-trends-for-2014-and-beyond/>

Wang ZL, Kang GZC : *Functional and Smart Materials - Structural evolution and structure analysis*. Institute of Technology, Plenum, New York, 1998

Anissimov M.: *10 Futuristic Materials*, Lifeboat Foundation Scientific Advisory board, / <https://lifeboat.com/ex/10.futuristic.materials/2015>

Howes P. : *Building materials of the future*, Architecture, British architecture guides, 11 sep. 2011, / <http://www.theguardian.com/artanddesign/2011/sep/11/architecture/>

Ritter A.: *Smart materials in architecture, interior architecture and design*, Birkhauser, Basel, 2007

Reece P.L.: *Smart materials and structures*, New research, Nova science Publishers, Inc. 2007

Addington D. Shodek D.: *Smart materials and New Technologies*, Architectural Press, Harvard University, Else <https://lifeboat.com/ex/10.futuristic.materials>, 2005

659.153

Проф. м-р Стојанка Манева – Чупоска - Јана
Асс.м-р Александра Јовановска
ЕВРОПСКИ УНИВЕРЗИТЕТ – Р. Македонија
ФАКУЛТЕТ ЗА АРТ И ДИЗАЈН
Скопје, Р.Македонија

„Човечкото тело – предизвик за создавање на современа модна илустрација“

Апстракт

Во овој труд согледани се научни истражувања за настанокот на денешната форма на човечкото тело од аспекти на науката, религијата и уметноста. Прикажано е истражување за скицата на Леонардо да Винчи за Витрувиевиот човек, која се смета за „идеална пропорција“ за човечкото тело.

Се анализира и модната илустрација од историски и современ аспект, како и примената на пропорциите на човечкото тело во базите кои се користат во модната илустрација.

Клучни зборови: *човечко тело, Витрувиевиот човек, современа модна илустрација, уметност, моден дизајн*

Abstract

In this article the scientific research are seen as origins of today's form of the human body in terms of science, religion and art. We will see sketches done by Leonardo da Vinci for Vitruvian man, which by the scientists is considered as a "ideal proportion" for the human body.

The form of fashion illustration is analyzed from a historical and contemporary perspective, and the application of the proportions of the human body in fashion illustration bases.

Keywords: *human body, Vitruvian man, contemporary fashion illustration, art, fashion design*

Уметничко гледиште за човечкото тело

Од аспект на уметноста човековото тело се сметало за „совршенство“ на универзумот и предизвик на многу претставници од уметноста да ги докажат своите способности од таа област. Човечкото тело нудело можност сликарот и скулпторот да ги изложат своите таленти.²⁴⁸ Тоа се сметало за почетна форма на уметноста.²⁴⁹

Човековото тело кај визуелните уметници предизвикувало чувство на страст кон негово обликување, односно ги поттикнувало уметниците да создадат визуелна, карактеристична форма на човекот.²⁵⁰

Кога уметникот ја конкретизирал човечката фигура во неговото дело, тој го презентирал нејзиниот идентитет. „Уметникот е творецот а човечката форма е примач или матка на неговата естетска творба“.²⁵¹

Најголемите уметници како **Микеланџело** (*Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simon/ Michelangelo, 1475 –1564*), **Леонардо да Винчи** (*Leonardo di ser Piero da Vinci, 1452 – 1519*), **Рафаел** (*Raffaello Sanzio da Urbino/ Raphael, 1483 – 1520*), **Тицијан** (*Tiziano Vecelli/Tiziano Vecellio/ Titian, 1488/1490 – 1576*) и **Дирер** (*Albrecht Dürer, 1471 –1528*), сметале дека неопходно било изучувањето на анатомијата, бидејќи анатомското и биолошко знаење биле од витално значење во изборот на модели, наоѓање на најсоодветни пози, одредување на композицијата и додавање на ситни детали на делото. Ова искуство, исто така, се одразувало на уметникот во

²⁴⁸ Nead Lynda, *The female nude: art, obscenity and sexuality*

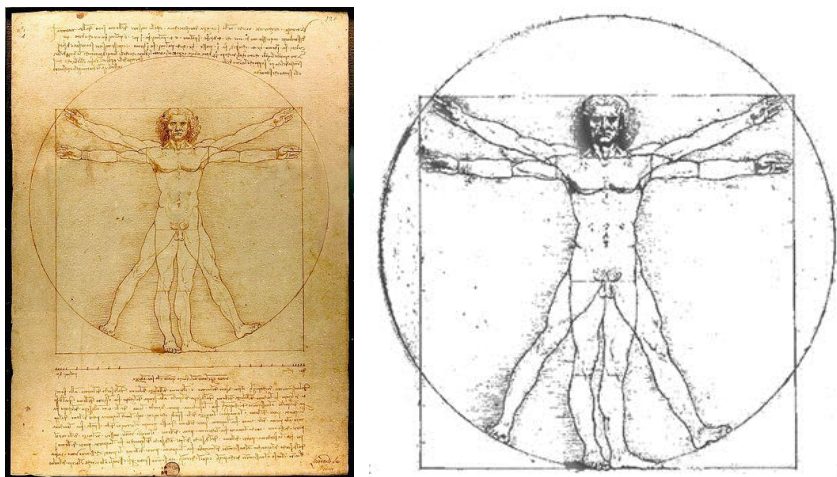
²⁴⁹ www.askart.com/AskART/interest/nude_painters_1.aspx?id=41

²⁵⁰ Knoblich Gunther, Thornton Ian, *Human Body Perception from the Inside Out*

²⁵¹ Kenneth Clark, *The Nude: A Study in Ideal Form*, 1956

набљудувањето и зголемувањето на уметничката визија и развивање за чувство на формата.²⁵²

Витрувиен човек (Vitruvian Man, Leonardo da Vinci 1487/1490)

Приказ бр. 1 Витрувов човек, *Vitruvian Man*, Leonardo da Vinci 1487/1490

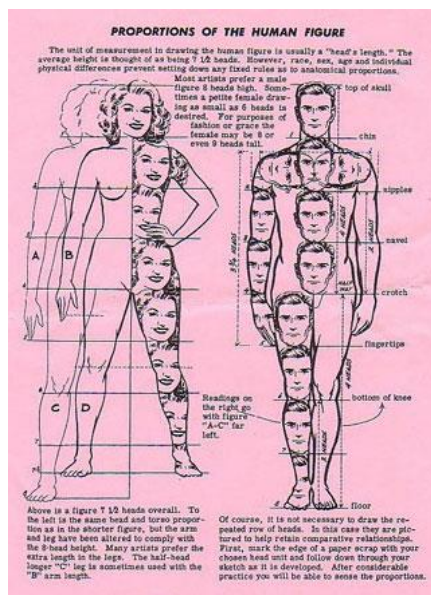
Витрувиен човек (*Vitruvian Man*, Leonardo da Vinci 1487/1490) (приказ бр. 1) била скица од **Леонардо да Винчи** (*Leonardo di ser Piero da Vinci*, 1452 – 1519), на која била претставена гола машка фигура со раширени раце и нозе, впишани во круг и квадрат. Таквата претстава се нарекувала и „канон за пропорциите“ или „човечки пропорции“. ²⁵³ Била базирана на трудот за пропорциите на храмовите на римскиот архитект и писател **Витрувиј** (*Marcus Vitruvius Pollio*, 80/70 год. п.н.е - после 15 год. п.н.е). Цртежот бил во корелација со човечките „идеални“ пропорции. ²⁵⁴

²⁵² Fehér György, Szunyoghy András, *Human, animal, comparative anatomy*

²⁵³ (*Spiritual Growth | The Real Da Vinci Code: The Vitruvian Man, the Last Supper and Wholeness*, February 27th, 2010, достапно на <http://latestchristiannews.info/christianity/spiritual-growth-the-real-da-vinci-code-the-vitruvian-man-the-last-supper-and-wholeness/>)

²⁵⁴ (*Nudity and Art*, истражување направено од група научници од приватната институција Gordon College, достапно на http://www.godartist.com/exb/femme/thesis/Nude_art.htm)

Во третиот том на книгата кој се однесувал на пропорциите на храмовите, тој тврдел дека овие објекти треба да се базираат на пропорциите на човекот (приказ бр. 2), бидејќи човечкото тело било модел на совршенство. Тој го оправдувал таквиот став со наведување дека човечкото тело со раширени раце и нозе се вклопувало во геометриските форми круг и квадрат.²⁵⁵

Приказ бр. 2 пропорции на човечката фигура

Според древноримскиот архитект **Витрувиј**: дланката е еднаква со широчината на четири прсти, една стапка е еднаква со широчината на четири дланки (12 инчи), шест дланки образуваат еден лакт, а висината на човекот е четири лакти (24 дланки или 7,5 глави високи). Растојанието од врвот на косата до долниот крај на брадата е еднакво на една десетина од човечкиот раст, а растојанието од долниот крај на брадата до темето е еднакво на една

²⁵⁵ Leonardo's Vitruvian Man, article copyright Robert M. Place 2000, достапно на <http://thealchemicallegg.com/VitruviusN.html>

осмина од растот. Ширината на рамењата е еднаква на една четвртина од растот, растојанието од лактот до крајот на дланката е еднакво на една петтина од човечкиот раст, а пак растојанието од лактот до аголот на подпазувите е една осмина од растот. Должината на дланката е една десетина од растот, растојанието од долниот крај на брадата до носот е една третина од должината на лицето, растојанието од врвот на косата до веѓите е една третина од должината на лицето, а должината на увото е еднаква на една третина од лицето. Папокот се наоѓа во центарот на човечкото тело и ако човек лежи на грб со растегнати раци и нозе, од неговиот папок, како центар, може да се опише кружница, која ќе ги допира врвовите на прстите на рацеите и нозете. Човечкото тело може да се впише не само во круг, туку и во квадрат, но со различен центар (центарот на квадратот, односно папокот е подолу отколку центарот/папокот на кружницата).²⁵⁶

Познатиот цртеж на Леонардо бил пример за човечките пропорции базиран на уметнички и научни истражувања. Оваа слика претставувала темелник на обидите на Леонардо да го поврзе човекот со природата.²⁵⁷

Приказот на Витрувиевиот човек ги поврзувал науката и религијата. Се сметало дека елементите на цртежот, Витрувиевиот човек, имале заеднички карактеристики со симболите Јин-Јанг, Давидовата звезда, Дрвото на животот, христијанскиот крст и ангелите.²⁵⁸

²⁵⁶ The Notebooks of Leonardo Da Vinci достапно на <http://italian.classic-literature.co.uk/leonardo-da-vinci/book-page-09.asp>

²⁵⁷ (<http://leonardodavinci.stanford.edu/submissions/clabaugh/history/leonardo.html>)

²⁵⁸ Spiritual Growth | The Real Da Vinci Code: The Vitruvian Man, the Last Supper and Wholeness, February 27th, 2010, достапно на <http://latestchristiannews.info/christianity/spiritual-growth-the-real-da-vinci-code-the-vitruvian-man-the-last-supper-and-wholeness/>

Модна илустрација

Модната илустрација била сметана како визуелен медиум кој комуницирал преку слободен цртеж и дава естетска визија на авторот. Нејзината улога не се однесувала за дизајнирањето, туку го означувала духот на облеката, како и нејзината презентација. Таа служела како алатка за изразување на дизајнерката идеја.

Една од главните технички карактеристики на модната илустрација била и брзото цртање на дизајнерските идеи. Почетниот облик на градење на модната илустрација, најчесто бил базиран врз однапред нацртани бази, на гола човечка фигура или пак со облека, кои биле достапни во книги за модна илустрација. Таквиот пристап бил користен за да се совлада техничката страна на модната илустрација, односно брзо исцртување на точните човечки пропорции, кој помагал при градење на индивидуализираната модна фигура.

259

Во модната илустрација цртањето на модна фигура претставувала базична цртачка форма. На неа се додавале дизајнираните модели кои требало целосно да ја презентираат колекцијата. Модната фигура претставувала идеална форма на цртеж со употреба на графички приказ на едно парче облека или целосна колекција. Графичката интерпретација, во својата цртачка презентација морала да го прикаже изразот, динамичноста во движењето и елегантната поза на модната фигура, со соодветни движења, во зависност од видот на облеката која ја носи. При цртање на фигурата требало

²⁵⁹ Sorger R. & Udale J, The fundamentals of fashion design, Lausanne: Ava Publishing SA, 2006, 24-49

да се внимава на точните пропорции, за телото да не станело деформирано.
260

Истражувачите на историјата на костимот, модата и пошироката дизајнерска заедница, своите истражувања ги базирале на делата од некогашните уметници кои на своите слики, цртежи, детализирани студии итн., оставале информации за облеката. На тој начин, од изгледот на човечките фигури и актови биле оформени и базите за идните модни илустрации.²⁶¹

Модната илустрација исто така често била придружувана со технички цртеж кој подразбирал исцртување на формата на облеката со јасна, прецизна и едноставна линија. Техничкиот цртеж ги претставувал специфичните делови на облеката, структура и најчесто се претставувал со предна и задна страна на објектот. Може да биде изработен рачно и со прибор за техничко цртање или на специјализираните компјутерски програми.²⁶²

Уметникот кој ги совладал вештините на презентирањето на илустрацијата според одредена модна тема, се нарекувал моден илустратор. Модните илустраторите во својата работа најчесто користеле перо, мастило, молив и други техники како акварел, туш, пантони, пастели, маслени бои, но често имале и колажни пристапи. Појавата на компјутерите ја збогатила можноста за надргадување и напредок на работата на илустраторите. Програмите како *Adobe Photoshop*, *Adobe illustrator* и *Corel paint*,

²⁶⁰ лични забелешки од предавања по модна илустрација за постдипломски студии на ЕУРМ, проф. Јана Маева Чупоска, 2009

²⁶¹ Barnes C., Fashion illustration: The techniques of fashion drawing, London & Sidney: Macdonald & Co (Plublishrs) 1990, стр.8

²⁶² Naoki Watanabe, Contemporary fashion illustration techniques, 2008

овозможувале илустраторите да создаваат визуелни претстави и преку дигитален пат.

Познати модни илустратори кои оставиле белег во историја модата и модниот цртеж биле **Пол Ириб** (*Paul Iribe, 1883-1935*), **Карл Ерик Ериксон** (*Carl Eric Erickson, 1891 – 1958*), **Кристијан Берард** (*Christian Berard, 1902 – 1949*), **Сесил Битон** (*Cecil Beaton, 1904 – 1980*), **Рене Гроу** (*Rene Gruow, 1909 – 2004*), **Ирвин Кроствејт** (*Irwin Crosthwait, 1914 – 1981*), **Лила де Нобили** (*Lila de Nobili, 1916 – 2002*), **Кенет Пол Блок** (*Kenneth Paul Block, 1924 – 2009*), како и **Анди Ворхол** (*Andy Warhol, 1928 – 1987*), **Антонио Лопез** (*Antonio Lopez, 1943 – 1987*) и **Џоел Ресникоф** (*Joel Resnicoff, 1948 – 1986*).

Како современи модни илустратори, историчарите на мода ги издвоиле **Франц Бертход** (*Francois Berthoud*), **Метс Густафсон** (*Mats Gustafson*), **Жан Филип Делама** (*Jean-Philippe Delhamme*), **Дејвид Давнтон** (*David Dawnton*), **Тања Линг** (*Tanya Ling*), **Рубен Толедо** (*Ruben Toledo*), **Џули Верхавен** (*Julie Verhaven*), **Кетрин Елис Роџерс** (*Kathryn Elyse Rodgers*), **Сара Ханкинсон** (*Sara Hankinson*), **Џенифер Лилуа** (*Jennifer Lilya*), **Џесика Мак** (*Jessica Mack*), **Ким Бузели** (*Kime Buzzelli*) и.т.н.

Културните промени како и технолошкиот напредок довеле до појава на многу уметнички медиуми за модните илустратори. Менувањето на стилови на облеката исто така имало влијание врз модната илустрација.²⁶³

Човечкото тело како база за модна илустрација

Уште од античкиот период, човечкото тело било предмет на обсервација од страна на научниците и уметниците, кои идеалните пропорции ги барале во човечкото тело.

²⁶³ www.fashillustration.blogspot.com

Грчкиот уметник и скулптор **Поликлет** (*Polykleitos/Polyklitos/Polycleitus*, 4 в.п.н.е) основните пропорции во човечкото тело ги дефинирал во пропорцијата 1:6, што значело дека една човечка глава, како мерка за еден модул, се состоела шест пати во целото тело. Скулпторот, **Праксител** (*Praksitel*, 4 в.п.н.е) пак основните пропорции ги дефинирал за една глава повеќе. Пропорцијата според неговото мерење изнесувала 1:7, (додека во модната илустрација биле 1: 8, 8.5, 9,9,5 10) што укажувало дека пропорционалната мерка за еден модул се состоела седум пати во целото човечко тело.

Правилата или принципите за воспоставување на идеалните пропорции на човечкото тело биле направени според математички коефициенти. Поради тоа поставувањето на човечкото тело во цртачките области било со поделби во делови и стандардни единици мерки.²⁶⁴

Рачното цртање се сметало како директна конкција со уметникот, го изразуvalo индивидуалниот стил, енергија и креативност. Цртежот бил од витално значење на модната илустрација. Многу врвни дизајнери како **Карл Лагерфелд** (*Karl Lagerfeld*), **Кристијан Лакроа** (*Christian Lacroix*) и **Ив Сент Лорен** (*Yves Saint Laurent*), ја презентирале својата идеја преку илустрирање на нивните дизајни на хартија, како прв чекор во креирање на нивната колекција.

Слободното рачно цртање претставувало постапка на цртање со брзи, лабави и спонтани линии. Пропорциите биле основани на интуитивната фаза на индивидуалецот.

Како едно од решенијата за совладување на модно – илустраторските вештини, било организирање на наставна програма базирана на ликовната

²⁶⁴ Anna Kiper, Fashion illustration: inspiration and technique

едукација. Таквиот начин му овозможувал на идниот моден илустратор да се здобие со добра основа за понатамошно унапредување.²⁶⁵

Кога се анализираше модел со одредени пропорции во модната илустрација, цртачкиот процес преку математички правила ги нагласувал идеалните пропорции на човечкото тело, кои се засновале на еден дел од телото, наречен модул. Затоа процесот на цртање на модна фигура започнувала со неколку анализи на пропорциите помеѓу одредени делови на телото пренесени во одреден размер.²⁶⁶

Пропорциите на една модна фигура се одредувале според должината и ширината на одредени делови од телото: со првата постапка на делење на висината на телото на два еднакви дела, се забележувало дека главата и трупот зафаќале четири модули, а нозете останатите четири модули. Главата (модулот) заземала една осмина од телото, а ширината на слепоочниците била еднаква на висината од рамото до вратот. Гледано од фронтална позиција, средната оска прецизно ја делела фигурата на половина. Рамениците биле широки колку колковите, а половината била за една третина помала од рамениците. Рамениците се цртале надвор од торзото и со цртање на мал круг на спојката, се создавал привид на нивно движење. Рацете и дланките забележливи биле од вториот до петтиот модул. Лактот од раката бил поставен паралелно со половината, кон централниот дел на карлицата, а ширината на глуждот одговарала на ширината на ногата. Стапалото на ногата било долго колку модулот, односно висината на главата. Анализирајќи го илустрираниот модел се забележувал додадениот половина модул во основата, кај стапалата за да се добиело елеганција на фигурата. Одделувањето на половината од колковите, што создавало ефект на издолжена и истенчена фигура, била друга ненаметлива промена која

²⁶⁵ Barnes C., Fashion illustration: The techniques of fashion drawing...оп.цит стр. 27-28

²⁶⁶ Anna Kiper, Fashion illustration: inspiration and technique

придонесувала за цртачко-модифицираниот модел да се нарече модна фигура.

Како основна мерка за поставка на силуета во модната илустрација се земала главата, која се пренесувала осум пати по вертикална линија. Потоа се делела на еднакви полиња (8 дела) кои служеле како помошни патеки за поставка на силуетата.

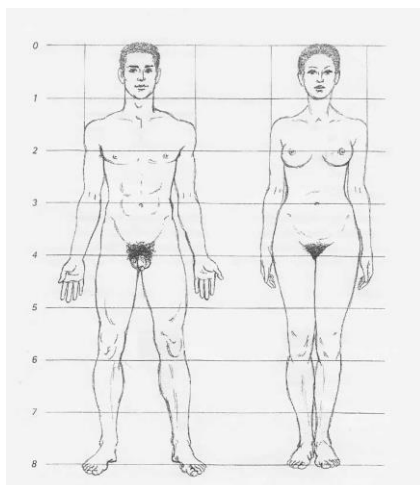
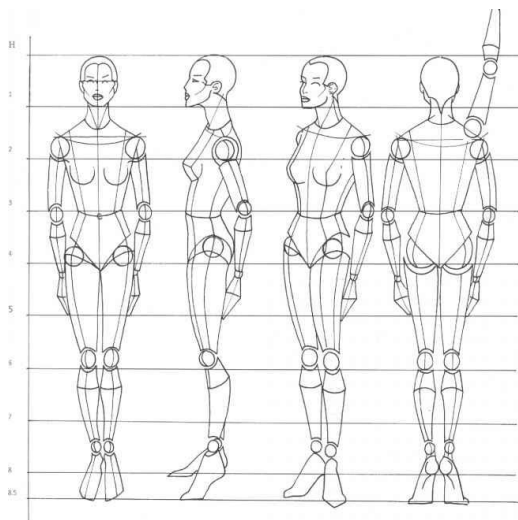
Модната илустрација започнувала со цртање на главата, потоа оди вратот, рамениците, градите, половината, колковите, бутините, колениците и стапалата.²⁶⁷

Проучувањето на скелетот на телото ја прецеизирала поставеноста на модната илустрација. Пропорцијата од 8 глави за поставка на модната илустрација се сметала за една од почетните бази на стилизација (приказ бр. 28). Таа помагала да се постигне визуелна балансираност.

Контрапостот исто така се сметал за битен елемент на модната илустрација, кој ја правел визуелно подинамична. Тоа подразбирало померување на рамениците и колковите во спротивна насока за да се добиело рамнотежа во композицијата.²⁶⁸

²⁶⁷ Maite Lafuerte, Essential fashion illustration, 2005

²⁶⁸ Naoki Watanabe, Contemporary fashion illustration techniques, 2008

Приказ бр. 28 пропорција од 8 глави

Голем придонес за претставата на човечкото тело во форма на цртеж, дал ренесансниот уметник и научник, **Леонардо да Винчи** (*Leonardo da Vinci, 1452-1519*). Тој во неговиот „Трактат“ ги забележувал своите ликовни скици и иновации во форма на цртеж проследен со текст. **Леонардо**, анатомските цртежи ги изработувал врз база на претходно сецирање на човечките органи на телото, но и на животните и растенијата. Во неговите

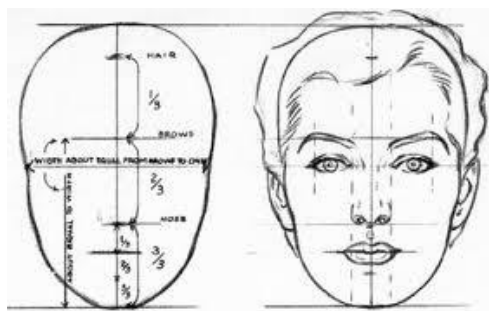
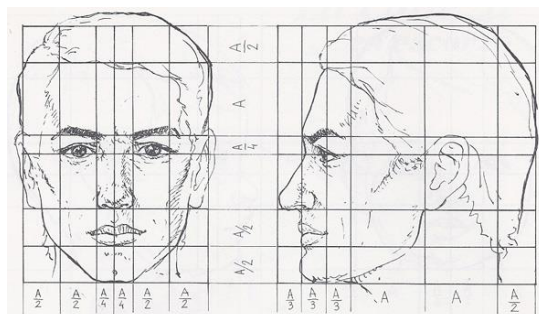
забелешки истакнал дека „ главата има десет дела, пет внатрешни и пет надворешни. Надворешните се: коса, кожа, мускули, фасции и череп; внатрешни се: *dua mater* и *pia mater*, коишто го опфаќаат мозокот “.

Во цртачката поставка на глава, **Леонардо** го користел системот на поделба на делови, односно јајцевидната форма на главата ја делел на три еднакви дела. Првата поделба била измерена од темето до горниот очен капак, втората од коренот на носот и третата поделба била направена од коренот на носот до врвот на брадата.²⁶⁹

Цртањето на глава во модната илустрација исто така ја следела нејзината анатомска структура, составена од два дела. Во горниот дел бил сместен мозокот, а во долниот дел биле лицето и челустот (долна вилица).

Со нејзината комплексна и променлива структура, главата претставувала предмет на истражување и проучување за уметниците низ историјата, кои со своите пронајдоци и ставови придонеле поедноставување на цртачките пропорции на главата. Перспективата се сметала за еден од главните ликовни елементи во прикажување на правилна форма на главата во цртачките области. Косата се сметала за еден од често пропратните елементи на главата при процесот на цртање, а исто така овозможувала и експериментирање со нејзната форма и должина. (приказ бр. 29)

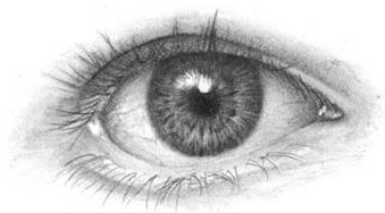
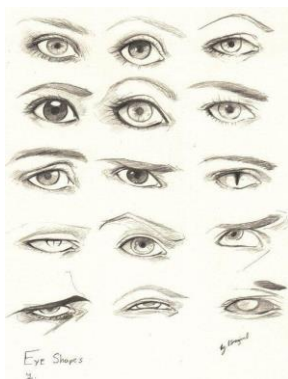
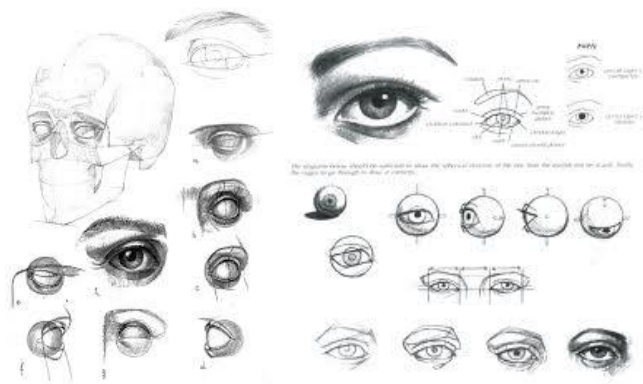
²⁶⁹ Anna Kiper, Fashion illustration: inspiration and technique

Приказ бр. 29 постапка на цртање на глава

Окото како орган за перцепција, преку кој видливи биле човечките емоции, во ликовните и дизајнерски области се прикажувало со употреба на најразлични цртачки методи. Успешно прикажаниот поглед бил главна цел во исцртувањето на окото, преку кој се доловувала душевната состојба на човечката претстава. Од анатомска гледна точка окото било составено од белка (*bulbo oculare*), која била сферичен дел составен од ирис во различни

бои и зеница, која пак се наоѓала во самиот центар на окото. Очните капаци претставувале некој вид заштитници на окото, од кои горниот капак бил поголем и поширок, а долниот е потенок и покус. Трепките и веѓите исто така биле дел од окото, кои според својата форма и должина, на окото му давале одредена длабочина.

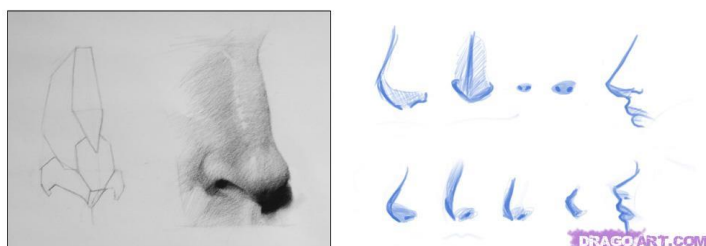

Приказ бр. 30 постапка на цртање око

Во ликовните прикази на окото, забележано било потенцирање на линијата на горниот капак, а во модната илустрација кога се цртало окото, се употребувале повеќе различни перспективи за да се координирало со позицијата на телото.²⁷⁰ (приказ бр. 30)

Носот се сметла за најиспакнат дел на лицето. Почетната цртачка поставка на носот се одликувала со упростена геометризација и се делела на носна мембрана, ноздра и носна коска. Најпрво, носот се поставувал во форма на продолжен трапез, на чија основа се означувале три мали круга. Едниот бил централен и бил претставен како најголем, а другите странични биле помали, кои ги прикажувале ноздрите на носот.

Под носот се наоѓал мал дел или мала вдлабнатина која го поврзувала со устата. Градацијата на линијата, контрастот, валерот, како и употребата на светло и темно, биле едни од ликовните елементи кои се користеле при неговото исцртување. Стилизацијата на носот во модниот цртеж била различна од реалниот приказ на цртање нос. Честа претстава била забележана со две точки, кратка линија или пак едноставна линија која ја следела неговата анатомија. (приказ бр. 31)

Приказ бр. 31 постапка на цртње нос

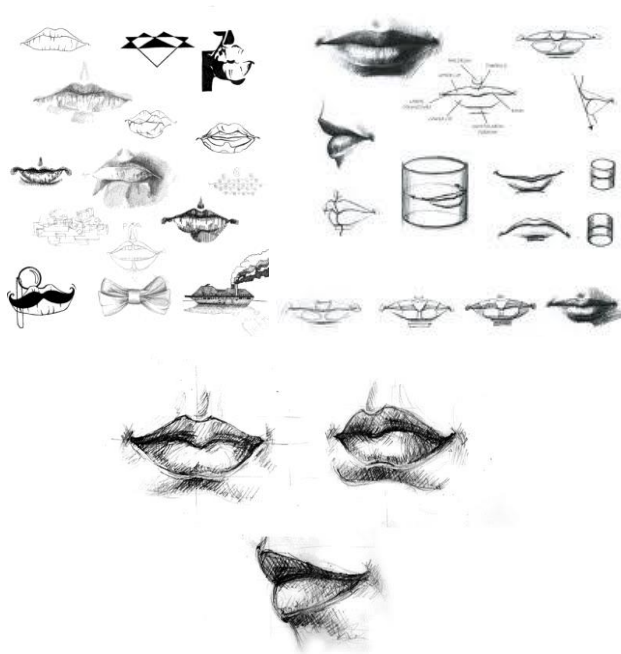
²⁷⁰ Ibid

Увото се сметал за орган на главата кој имал елипсовидна форма која наликувала на школка. Главни негови елементи биле: надворешниот дел кој наликувал на полжав и внатрешниот дел кој бил составен од ушно тапанче наменето за вршење на главната негова функција, слушањето. Висината на увото одговарала на должината на носот. При цртање на увото во модната илустрација, се користеле комбинирани ликовни елементи. (приказ бр. 32)

Приказ бр. 32 постапка на цртање уво

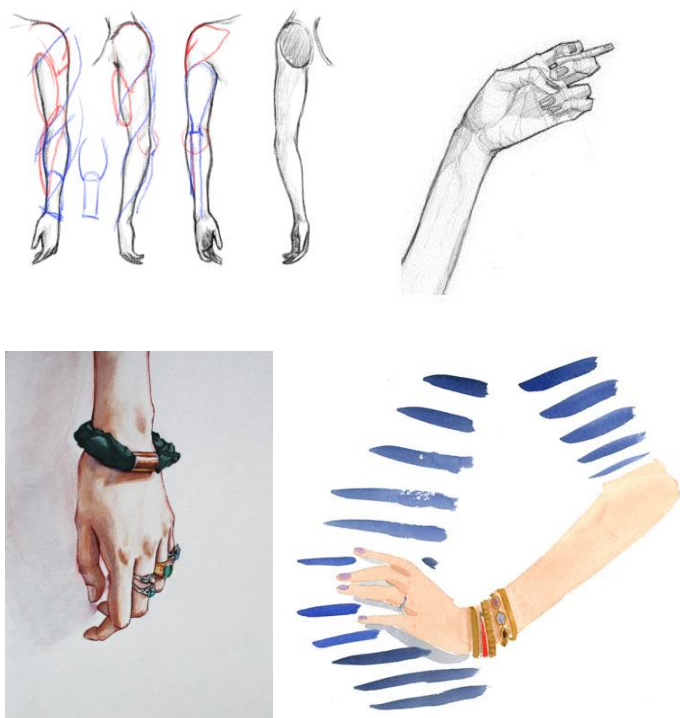
Друг елемент битен за цртање на глава во модната илустрација, била устата. На човекот му служела како говорно средство и била составена од два подвижни дела: горна усна, која според нејзината форма била помала и долна усна, која била поголема и поширока. Поради немањето коски во нејзината анатомска структура, таа се карактеризирала со мекост. Крајните допирни точки помеѓу двете усни одговарале на една третина од окоото. Централната оска ја делела устата на два еднакви дела. При цртачката поделба на главата, устата го заземала третиот дел во кој неговата средна точка ја означувала средишната линија на устата. Средната линија на устата се акцентирала со цел да се одвојат двете усни. (приказ бр. 33)

Приказ бр. 33 постапка на цртање уста

Раката се сметала за горен екстремитет на телото и била составена од четири подвижни делови: рамо, лакт, подлакт и дланка. Дланката, како составен елемент на раката, пропорционално била долга колку лицето. На секој дел му одговарал по еден зглоб, кој овозможувал огромна флексибилност и подвижност. И прстите на раката имале различна функција. Во почетниот процес на цртање на дланка исто така се започнувало со геометризирани поставка. Со ваквата поставка се лоцирала целата форма на дланката.

Со акцентирање на светлината и сенката, дланката добивала ликовен волумен.(приказ бр. 34)

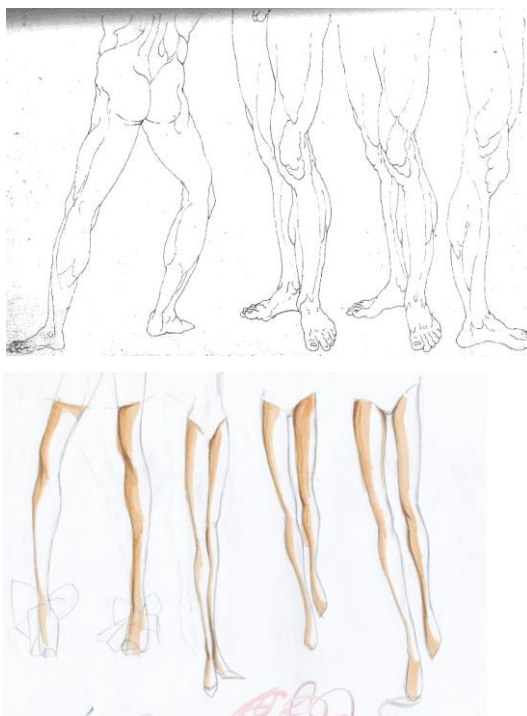

Приказ бр. 34 постапка на цртање рака

Половината на човечкото тело пропорционално била составена од два модули, односно таа се наоѓала точно на половина од севкупното торзо. Анатомски, торзото било составено од два различни дела: граден кош и карлица, кои ја манифестирале разликата помеѓу женското тело, кое се карактеризирало со нежни облини и форми, и машкото тело, кое било повеќе мускулно и развиено.

Долниот човечки екстремитет се карактеризирал со колк, бедро, колено, лист и стопало. При процесот на цртање, ногата се исцртувала со два цилиндри кои се стеснувале кон основата. На овој начин се добивал геометриски конус кој го затворал листот на ногата, давајќи му клинеста форма на стопалото, кое како составен дел од ногата, имало функција да го држи и движи целото тело. Неговата должина одоварала на една осмина од

висината на телото, односно колку висината на човечката глава. Анатомски, стопалото било составено од пет основни делови: пета, над која се наоѓале глуждови, потоа мускули, долен дел на стопалото и пет прсти. (приказ бр. 35)

Приказ бр. 35 постапка на цртање нога

Опсег на современи модни илустратори и нивни модни илустрации базирани на пропорциите на човечкото тело

Современата модна илустрација претставувала постмодерна варијанта на модната илустрација од 19 век и нејзината форма од нејзините златни години. Денешната модна илустрација се сметала за комбинација од повеќе историски и социолошки случувања комбинирани на современ начин. Современите модни илустратори често пати ги користеле традиционалните

методи и техники, комбинирани со нови начини за изведба на денешната модна илустрација.²⁷¹

Колажниот начин во кој се комбинирале рачните ликовни техники со дигиталните компјутерски програми наменети за цртање, бил еден од најчесто користените во модната илустрација, но се сретнувале и примери кои биле целосно дигитално обработени, а ги содржеле елементите на модната илустрација. Често користени цртачки компјутерски програми биле *Adobe Photoshop*, *Adobe Illustrator*, *Corel Draw*. Модната илустрација со помош на овие алатки добивала нова естетска димензија во процесот на реализација.

Влијанијата од историски сликарски прикази на човечкото тело видливи биле во модните илустрации на **Кони Лим** (*Connie Lim, 1986*). Нејзиното творештво се карактеризирало со прикази на модни илустрации базирани врз актовите од минатите епохи, теми произлезени од случајните луѓе кои ги сретнувала во кафулињата, аеродоромите и други настани од секојдневието.

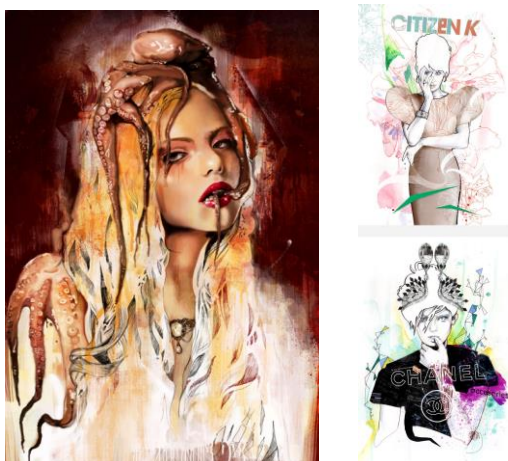
Во нејзините модни илустрации користела техника на пенкало, гваш, акварел и туш. (приказ бр. 38)

²⁷¹ Anna Kiper, Fashion illustration: inspiration and technique

Приказ бр. 38 модни илустрации и студии на акт, Кони Лим (*Connie Lim*, 1986)

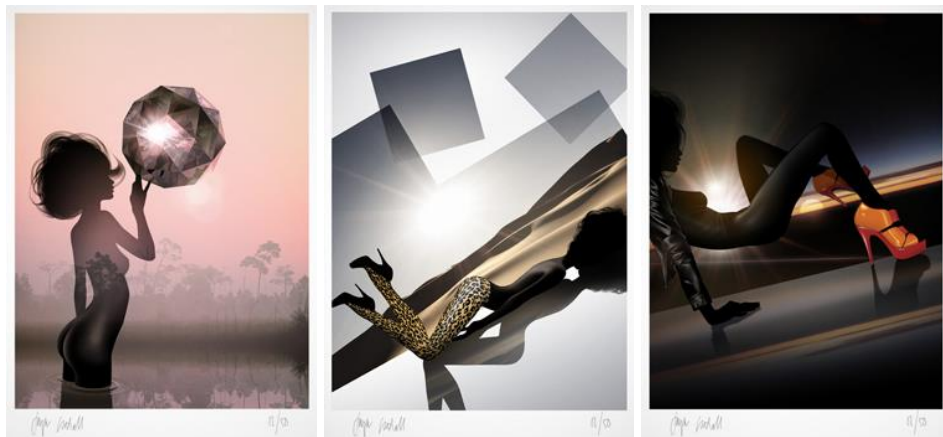
Шпанскиот моден илустратор и графичар, **Роберт Тирадо** (*Robert Tirado*) во своите модни прикази се повикувал на геометризацијата на женската форма во уметноста, а неговиот илустративен стил се карактеризирал со мешавина од дигитална и рачна техника на цртање. (приказ бр. 41)

Приказ бр. 41 Роберт Тирадо (*Robert Tirado*)

Модниот илустратор и графичар, **Јаспер Гудал** (*Jasper Goodall*, 1973) бил роден во Бирмингем, Англија и бил препознатлив како влијателен графички уметник кој вовел свежи идеи во модната илустрација во 90-тите години на 20 век.

Тој човечките пропорции на женската форма ги превел на моден начин во неговите модни прикази.(приказ бр. 42)

Приказ бр. 42 модни илустрации од Јаспер Гудал (*Jasper Goodall*, 1973), “*Poster Girls*”

Неговата работа се карактеризирала со ироничен и симболичен поглед на еротиката, актот и современата култура, како и создавање на смели, хумористични и провокативни слики. Со неговата употреба на фотографијата и високо развиените цртачки вештини во современата модна илустрација, успеал да даде допринос во некои од најважните стилски дефинирања во комерцијалниот и уредничкиот дел во модните брендови како *Gucci*, *Nike*, и *Adidas* и модниот магазин *Dazed & Confused*.²⁷²

²⁷² www.bigactive.com/illustration/jasper-goodall

Во модните илустрации на Гудал видливо било влијанието на човечките претстави од творештвото на Бирдсли, комбинирани со оп-арт ефекти од постерната уметност од 60-тите години на 20 век. (приказ бр. 43)

Приказ бр. 43 модни илустрации на Јаспер Гудал (*Jasper Goodall, 1973*)

Работата на шпанскиот илустратор, **Мануел Реболо** (*Manuel Rebollo*) се забележала по употребата на типографија во модните илустрации. Неговите прикази се карактеризирале со плошна стилизација на човечкото тело, како и издолженост на одредени делови од човечките пропорции. Стилизацијата на косата на линеарен начин исто така била карактеристика за илустраторот.(приказ бр. 44)

Приказ бр. 44 модни илустрации од Мануел Реболо (*Manuel Rebollo*)

Човечкото тело, со неговата способност да манифестира еротика, предизвик претставувало и за графичарот и моден илустратор, **Рикардо Фуманал** (*Ricardo Fumanal*, 1984) (приказ бр. 48). Неговиот ликовен тренинг започнал во средното уметничко училиште во Леида од областа на графички и рекламен дизајн. Подоцна се преселил во Барселона и ги насочил студиите кон печатарските техники и илустрација.²⁷³

²⁷³ www.juxtapoz.com/illustration/fashion-illustration-with-ricardo-fumanal

Приказ бр. 48 илустрации од Рикардо Фуманал (*Ricardo Fumanal, 1984*)

Приказите со илустрации на машка фигура биле базирани на истакната машка мускулатура. (приказ бр. 49)

Приказ бр. 49 илустрација од Рикардо Фуманал (*Ricardo Fumanal, 1984*)

Сликарката и илустраторка **Сара Ларнак** (*Sarah Larnach*) иако не припаѓала во групата на модни илустратори, таа во своето творештво имала обиди за акварелни модни цртежи. Во нејзините модни прикази видливо било влијанието на дзвижењата кои човечко тело ги манифестираше при самозадоволувачки сексуални активности (приказ бр. 50) Забележано било и потенцирање на задниот дел од женското тело во функција на претстава на дизајнираната облека. (приказ бр. 51)

Комбинацијата на скелетни елементи, односно черепот, со другите обликувани елементи на човечкото тело, била карактерична во нејзините илустраторски прикази.

Модната илустраторка, **Петра Дуфкова** (*Petra Dufkova*), позите на женското тело, манифестирани при одредено движење ги искористила како база за дел од нејзините модни илустрации. Забележлив бил и комбинираниот пристап за претстава на модната илустрација врз база на човечкото тело, односно мешањето на изобличени човечки делови од телото со прецизна претстава на истите.(приказ бр. 53)

Приказ бр.53 илустрации од Петра Дуфкова (*Petra Dufkova*)

Влијанието од женските човечки атрибути, нивните пози и разноличноста во бојата на косите, односно црвени коси, видливи било и во модните илустрации на **Фредерик Ватсон** (*Frederick Watson*). Ауто-еротиката била карактеристика за неговите модни илустрации. (приказ бр. 54) Неговите модни илустрации, се карактеризирале со издолжување на

човечкото тело, односно вратот и дланките. Покрај, задржувањето на блиските тонови и елементи на реалистичкото претставено тело, видлива била и геометриската стилизација на елементите на телото, како и плошниот пристап во решавање на бојата на одредени делови.

Приказ бр. 54 илустрации од Фредерик Ватсон (*Frederick Watson*)

Визуелниот уметник и моден илсутратор, **Гилдо Медина** (*Gildo Medina, 1980*), дел од модните цртежи ги направил под влијание на сликарските прикази на човечкото тело од историјата на уметност, односно од уметничките правци реализам и надреализам. Приказите на женското тело во заводлива позиција од сликарската историја, претставувале предизвик за да ги преведе во современа модна илустрација. Реалистичкиот приказ на човечкото тело го стилизирал со додавање на несвојствени елементи на човечкото тело, односно стилизација со надреалистички појави.

Приказ бр. 55 модни илустрации од Гилдо Медина (Gildo Medina, 1980)

Современата уметница, модна дизајнерка и илустратор, **Мартин Јохана** (*Martine Johanna*), во своите модни цртежи користела комбинирани елементи од претставите на човечкото тело од историјата на уметност на надреализмот, реализмот и „арт-нуво“ стилот. Во градењето на композицијата во модната илустрација, таа користела и пропратни елементи на животни и појави предизвикани од човечката фантазија. Забележлива била линеарната стилизација на телото, како и негово издолжување во одредени делови. (приказ бр. 56)

Приказ бр. 56 илустрации од Мартин Јохана (*Martine Johanna*)

Вкочанетоста, претераното издолжување, како и плошниот пристап во презентација на човечкото тело биле забележани во дел од модните цртежи на шпанската модна илустраторка, **Кармен Гарсија Хуерта** (*Carmen Garcia Huerta*). Женските човечки атрибути и заводливи способности, како и ориенталните одалиски, скандалозните дела на **Курбе** и

приказите на женски пријателства од пост-импресионистите и „арт-нуво“ претставниците исто така биле влијателни за нејзините модни цртежи. (приказ бр. 57)

Приказ бр. 57 илустрации од Кармен Гарсија Хуерта (*Carmen Garcia Huerta*)

Приказ бр. 58 илустрации од Ребека Ватзлер (*Rebecca Wetzler*)

Ликовниот уметник и илустратор **Кели МекКернан** (*Kelly McKernan*) во своето творештво ги користела женските форми на телото прикажани со симболични елементи, комбинација на реализмот со фантазијата или надреализмот. (приказ бр. 59)

Приказ бр. 59 илустрации од Кели МекКернан (*Kelly McKernan*)

Поставеноста на женските делови од телото при лежечка позиција, претставени со претерана издолженост, плошно решавање на кожата и пропратните елементи, како и индивидуалната стилизација на очите, кои наликувале од женските прикази на **Модиљани**, биле предизвик за

современите модни илустрации на **Џејсон Брукс** (*Jason Brooks, 1969*). (приказ бр. 60)

Приказ бр. 60 илустрации од **Џејсон Брукс** (*Jason Brooks, 1969*)

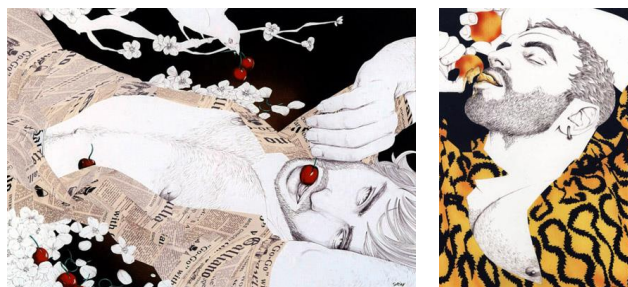
Потезите на движење при состојба на заведување кај човечкото женско тело, како и потенцирање на одредени човечки атрибути, биле забележани во линеарните модни прикази на модната илустраторка **Џули Верховен** (*Julie Verhoeven, 1969*). (приказ бр. 61) Бојата била користена како акцент да се потенцира пропратниот елемент, односно облеката на модната илустрација, или дел од телесните човечки елементи како: косата, устата, окото, но и дел од ноктите.

Приказ бр. 61 илустрации од Џули Верховен (*Julie Verhoeven, 1969*)

Претераната стилизација на човечкото тело била видлива во дел од модните илустрации на **Ричард Греј** (*Richard Gray*). Вратот и женската половина, биле елементите кои биле потенцирани во неговиот моден израз.

Во неговите модни илустрации на кои прикажал машки модели, видливо било влијането од дводимензионалниот пристап на „арт-нуво“ стилот и јапонските цртежи комбинирани со атлетската мускулатура. (приказ бр. 62)

Приказ бр. 62 илустрации од Ричард Греј (*Richard Gray*)

Движењето на телото при манифестирање блискост преку преградка, биле инспиративни и за шведската модна илустраторка **Касандра Родин** (*Cassandra Rhodin*).(приказ бр. 63)

Елементите на лицето биле потенцирани со крајна стилизација, односно предимензионираност на очите и изобличеност на устата. Телото било решено на линеарен начин, односно со геометриско назначување на одредени делови. (приказ бр. 64)

Приказ бр. 63 илустрации од Касандра Родин (*Cassandra Rhodin*)

Заклучок

Пропорциите на човечкото тело, етаблирани уште од времето на антиката, биле појдовни за оформување на база за која се користи во модната илустрација, односно прераснале во предизвик за современите модни илустратори.

Низ историјата на уметноста човечкото тело било главниот фокус во ликовното изразување и се сметало за почетна форма во уметноста.

Сликата, „Витрувиев човек“ (*Vitruvian Man*, 1487/1490) од **Леонардо да Винчи** претставувала темелник на обидите на **Леонардо** да го поврзе човекот со природата и се сметала за една од правилата за поставката на актот во сликарските прикази. Секако дека и цртежот претставува важен елемент во формирањето на базите за модната илустрација.

Од сумираните податоци, се потврдило дека човековото тело е од голема важност за структурирањето на модниот цртеж.

Conclusion

The proportions of human body, established since the ancient period, were essential for forming the shape which is used as base for fashion illustration and became challenge for contemporary fashion illustrators.

The human body was main subject through the art history. It was seen as an initial form of art.

The drawing by Leonardo da Vinci, “The Vitruvian man”, represent a hallmark of Leonardo’s attempt to relate man to nature and it is one of the rules for drawing act in painting images through art history. Also the drawing is an important element in establishing the bases for fashion illustration.

From the summarized material, can be conclud that the human body is important for designing of the drawing in the feald od fashion illustration.

Преглед на користена литература и останати извори**Книги**

- Anna Kiper, Fashion illustration: inspiration and technique, 2011
- Ayala, Francisco J. "Human Nature: One Evolutionist's View." In Whatever Happened to the Soul? Scientific and Theological Portraits of Human Nature, eds. Warren S. Brown, Nancey Murphy, and H. Newton Malony. Minneapolis, Minn.: Fortress, 1998
- Barnes C., Fashion illustration: The techniques of fashion drawing, London & Sidney: Macdonald & Co (Publishers) 1990
- Blackman Caly, 100 years of fashion illustration, 2007
- C. Aiello Leslie, Dean Christopher, An Introduction to Human Evolutionary Anatomy, 2004
- Cecil Helman, "Culture, Health and Illness", Butterworth Heinemann, Fourth Edition, 2000
- Clark Kenneth, The Nude: A Study in Ideal Form, 1956
- Dixon Andrew Graham, Art: Over 2,500 Works from Cave to Contemporary, 2008
- Fehér György, Szunyoghy András, Human, animal, comparative anatomy, Anatomy drawing school, 1996
- Gregersen, Niels Henrik; Drees, Willem B.; and Görman, Ulf. The Human Person in Science and Theology. Edinburgh: T&T Clark, 2000
- Knoblich Gunther, Thornton Ian, Human Body Perception from the Inside Out, Edited by Gunther Knoblich, Ian Thornton, Marc Grsjean and Maggie Shiffrar, 2006
- Maite Lafuerte, Essential fashion illustration, 2005
- Martin Dawber, Big book of fashion illustration: award winning book of contemporary illustration, 2007
- Naoki Watanabe, Contemporary fashion illustration techniques, 2008
- Neale Lynda, The female nude: art, obscenity and sexuality, 1992

- Neurosci Nat Rev, Keysers et al. Somatosensation in social perception, 2010
- Omelchenko Nikolay , The Human Being in Contemporary Philosophical Conceptions, 2009
- Popławska, Anna; Białek, Emilia, Słownik Symboli. Kraków: Wydawnictwo "GREG", 2006
- Potts Malcolm, V. Shrt Roger, Ever Since Adam and Eve: The Evolution of Human Sexuality, 1999
- Sorger R. & Udale J, The fundamentals of fashion design, Lausanne: Ava Publishing SA, 2006
- Suleiman Susan Rubin , The Female Body in Western Culture: Contemporary Perspectives
- Tattersall Ian, Masters of the Planet: The Search for Our Human Origins, New York , 2012
- Theissen, Gerd. Biblical Faith: An Evolutionary Approach. Philadelphia: Fortress, 1985
- Wood Bernard , Human Evolution
- Алексиев Емил, Текст Големо вграмување, Музеј на современа уметност, Скопје, Септември 2002
- Даштевски Проф. д-р sci Бранислав, Ѓорѓоски Проф.д-р sci Ицко, Основи на антропологијата: за етнологи: универзитетски учебник, Скопје, 2004
- Јакимовска Илина, „Телото: етнoлошко-антрополошка студија“ во издание на Слово, 2009 година

Интернет Публикации

- Ahmed Jamilah , Thomas Helen, Cultural Bodies, Ethnography and Theory, Blackwell Publishing Ltd, 2004 , достапно на <http://wxy.seu.edu.cn/humanities/sociology/html/edit/uploadfile/system/20110227/20110227021200137.pdf>
- Human Nature, Religious and Philosophical Aspects, достапно на <http://www.enotes.com/human-nature-religious-philosophical-aspects-reference/human-nature-religious-philosophical-aspects>
- Leonardo's Vitruvian Man, article copyright Robert M. Place 2000, достапно на <http://thealchemicalegg.com/VitruviusN.html>
- Nudity and Art, истражување направено од група научници од приватната институција Gordon College, достапно на http://www.godartist.com/exb/femme/thesis/Nude_art.htm
- Seeger, Da Matta & Viveiros de Castro 1979, достапно на http://www.ppgasmuseu.etc.br/professores/aparecida/txt/chronically_unstable.pdf
- Spiritual Growth | The Real Da Vinci Code: The Vitruvian Man, the Last Supper and Wholeness, February 27th, 2010, достапно на <http://latestchristiannews.info/christianity/spiritual-growth-the-real-da-vinci-code-the-vitruvian-man-the-last-supper-and-wholeness/>
- Theology of the Human Body, September 18, 2010, достапно на <http://sethsoasis.wordpress.com/2010/09/18/theology-of-the-human-body/>
- What the Bible Teaches about the Human Body, статија достапна на <http://ext.sagepub.com/content/8/3/127.extract>
- Wittgenstein Ludwig "The human body is the best picture of the human soul". , достапно на http://www.searchquotes.com/search/The_Human_Body
- Јакимовска Илина, „Телото во народната култура: нормирање, воспитување, надзор и казнување“

Интернет страни

- www.askart.com/AskART/interest/nude_painters_1.aspx?id=41
- www.artcyclopedia.com
- www.bbc.co.uk/science/humanbody/mind/articles/psychology/what_is_psychology.shtml
- www.business.ezinemark.com
- www.bigactive.com/illustration/jasper-goodall
- www.fashillustration.blogspot.com
- www.human-body.org
- www.hatjecantz.de/controller.php?cmd=detail&titzif=00003014&lang=en
- www.jaspergoodall.com/biography
- www.juxtapoz.com/illustration/fashion-illustration-with-ricardo-fumanal
- www.leonardodavinci.stanford.edu/submissions/clabaugh/history/leonardo.html
- www.psychologyinaction.org/2011/02/18/are-the-mind-and-body-separate-they-may-be-in-perception
- www.ppgasmuseu.etc.br/professores/aparecida/txt/chronically_unstable.pdf
- www.roberttiradoart.com/Aboutme.html
- www.sketchbookmagazine.com/2012/12/illustration/illustrators-portfolio-149-connie-lim
- www.styleclicker.net/2011/06/12/francois-berthoud-%E2%80%93-the-art-of-fashion-illustration
- www.1granary.com/central-saint-martins-fashion/connie-lim

391.2-05

Gordana Vrencoska
Faculty of Art and Design – EURM, Republic of Macedonia

**Museum Fashion Exhibitions: The fashion designer as
an artist and new paradigms of communication
with the audience**

Fashion exhibitions are a hot trend in art and cultural heritage museums worldwide. Specialized costume and fashion museums are increasing in a number of countries. Most of the scholarly research and papers dedicated to museum fashion exhibitions and Fashion Museology are tackling the subject from a museological perspective: collecting, archiving, conserving and displaying fashion design on one end, and fashion design as a newly discovered attraction for the museum audiences on the other. This paper focuses on museum fashion exhibitions from the designer's perspective: the opportunities and the benefits for the authors themselves. Several fashion exhibitions - five visited and one curated, held from 2009 to 2014 in different museums around the world were analyzed for this paper. Museum fashion exhibitions, apart from the gains to museums and their audiences, provide the designers with opportunities to present their artistic explorations and experimentation, their creative processes, interdisciplinary collaborations, complexity and storytelling. It is as a new platform for a multi layered communication with the audience. By being exhibited in a museum, the fashion designer's work becomes part of a specific cultural experience for the visitors. The designer's benefit, on the other hand, is a deeper relationship with the audience and a critical acclaim for their work, with recognized artistic values.

Keywords: Fashion, Fashion Designer, Fashion Exhibition, Fashion Museology, Fashion Communication, Cultural Experience, Artistic Values.

Introduction:

Fashion is an inevitable part of our life, our identity and our contemporary culture. Democratized through various means of communication, such as magazines, TV channels, exhibitions, presentations, social networks, blogs, etc., fashion is now able to reach everyone. There is a rise in interest for fashion, not only in the general public, but in the academic circles and in art and cultural heritage museums as well. There are a number of museums with permanent dress collections and those exclusively specialized in costume and/or fashion. For example, the Museum of Costume in Bath, established in 1967, changed its name in Fashion Museum in 2007 (Melchior, 2011). Top institutions, such as Metropolitan Museum of Art in New York (The Met) and Victoria & Albert Museum in London are leading the way for the other art museums worldwide to jump on the bandwagon of fashion. Academic centers and institutes specialize in research and fashion curation, such as the pioneering Costume Institute at the Met in NY. The Center for Fashion Curation at the University of the Arts London provides a platform for research, exhibitions, symposiums, workshops and publications (UAL, 2015).

But the allure of contemporary fashion transforms the museum practices from handling single garments and costumes, to ones which help create fashion stories, environments, cultural landscapes – the so called Fashion Museology. Melchior (2011, p. 6) argues that “fashion museology, and simply the presence of fashion in museums, are part of the celebration of the “new,” a paradigm characteristic of our time.” In Melchior’s opinion, “fashion – particularly the display of contemporary fashion designers – dusts off the museum and makes it inviting, dynamic and attractive”. In other words, it is the museum’s aspiration to overcome the perceptions of the audience of a place full of old artefacts, to a place with up-to-date presentations and lively creations obtained directly from our contemporary culture. Met’s Costume Institute officially opened the department in 1946, “when a little over 100 years of fashion were paired with 5.000 years of history” (Koda,

H. and Glasscock, J., 2014, p. 25), and there has been a mix of fashion dresses with artefacts from all Museum departments. Six museum fashion exhibitions - five visited and one curated (participated as well), held from 2009 to 2014 in different museums around the world were analyzed for this paper. The goal was to identify the new opportunities and the benefits for the fashion designer as an artist and recognize new models of communication with the audience.

The fashion designer's connection with the museums

Throughout their education and professional life, artists and designers are continuously connected to the art and culture heritage museums. Study visits, research, quest for inspiration – there are number of reasons why designers use the museum as a resource. From an earlier age we admire the exposed artefacts and learn what has been created by our predecessors and contemporaries. The museums are some sort of shrines for the dedicated art and design professionals. Thus, many young artists and designers are imagining their own work placed in a museum, work that would inspire future generations.

Fashion communication with the audience

Nowadays, fashion designers and fashion brands are able to present, promote and market their new work through various forms and media: from seasonal catwalk shows, show rooms, stores, lookbooks, magazine editorials, printed catalogues, fashion films, to websites and internet stores, social networks, blogs, etc. Fashion exhibitions are a different form of presentation and communication, free from the strict and busy fashion season calendar and free from the pressure of the sales figures. So, when the pressure is off, fashion designers are able to create different concepts of presentation and show more of their creative world. Museum fashion exhibition is an area where museum conventions and the designer's imagination meet. While researching fashion exhibitions, Jeffrey Horsley (2012) defined unconventional presentation modes, which offer distinctive and complex scenographic alternatives ('threshold', 'landscape', 'object' and 'body').

At catwalk shows, fashion designers present their latest collections, which will be marketed for the forthcoming season. There is a limited number of outfits worn and a limited number of visitors (i.e. fashion buyers, press, loyal clients, celebrities) who are invited for the show. In comparison, at museum fashion exhibitions designers are able to present several fashion collections at the same time. Also, the museum is open and accessible to everyone, so numbers and diversity of the visitors will be in rise.

The fashion designer as an artist, complete author and cultural agent

Fashion communication is very important for the fashion scene nowadays. Tim Walker is a London based fashion photographer known for his highly inventive photoshoots for Vogue, Harper's Bazaar, Love Magazine and W magazine. His first solo exhibition "Tim Walker: Pictures" was organized by the Design Museum London in 2008. The author has presented not only the final results of his fashion photo projects, but also his scrapbooks, mood boards, hand drawn sketches, polaroids (Figures 1 and 2) and real props from the photo shoots (Figures 3 and 4). The audience was able to look into his creative process and feel the dimension of the scenery he sets for the photo shoots. Obviously Walker intended to show the hard work behind fashion photography and offer "a rare glimpse into his **artistic method**, from inspiration to execution, and deconstructed the **complex process** of creating fashion images" (Design Museum, 2008).

Tim Walker's desire for a candid communication with the audience was evident throughout the exhibition, i.e. when offering his explanations in citations: "This mess shows the chaos that my ideas come out of. They can come from anywhere and out of anything" (explaining the reason why he presents "A selection of scrapbooks, prints and polaroids 1991 – 2008").

Figure 1, 2: Tim Walker, scrapbooks, mood boards

Figure 3, 4: Tim Walker, props/set and final photography

Source: Personal archive. Images © Gordana Vrencoska

Hussein Chalayan's exhibition "From Fashion and Back", held at the Design Museum London in 2009 was a great opportunity to experience Chalayan's interdisciplinary journeys through his unique creative universe. Consisting of fashion collections presented mostly as installations (Figures 4, 5 and 6), art projects and films, this exhibition opens a door to the designer's storytelling. The author's complex personal story of multiple identities, migration, family history - suddenly becomes more than noticeable. In his article "Designer as author", Michael Rock (1996) argues that "the amplification of the personal voice legitimizes design as equal to more traditional privileged forms of authorship". Like his performances/runway shows, Chalayan's exhibition was "designed to be a **cultural experience** for the spectator" (Design Museum, 2009).

Figure 4: Hussein Chalayan “Repose” (A/W 2006), Design Museum London, 2009

Figure 6: Hussein Chalayan “Panoramic” (A/W 1998), Design Museum London, 2009

Figure 7: Hussein Chalayan “Inertia” (S/S 2009), Design Museum London, 2009

Source: Personal archive. Images © Gordana Vrencoska

“He is one of those rare authors who is capable of transforming the fashion product from a short-lived trend sensation to an everlasting **artistic value**.”
(Vrencoska. 2009, p.54).

In 2011, the National Art Museum of China hosted “Culture CHANEL”, “a unique historical and **cultural experience** that was missing in the world” (Froment, 2011) to present the house and Gabrielle Chanel’s background, inspirations, references and designs. Various objects, manuscripts, documents, drawings, photographs, dresses, jewelry, perfumes were exhibited for the Chinese audience in Beijing. Froment is right: the exhibition was a rare opportunity to comprehend the artistic grandeur of Gabrielle Chanel and her revolutionary spirit that will forever change the course of fashion; the links to the art world and the socio-historical context of her era.

Museum Fashion Exhibition and its multimedia environment - a strong multisensory and emotional experience for the audience

The “Punk: Chaos to Couture” exhibition was one of the main attractions in the Metropolitan Museum of Art in New York in the summer of 2013. It is an ambitious project, focused on “the relationship between the punk concept of “do-it-yourself” and the couture concept of “made-to-measure” (Metropolitan, 2013). From the early beginnings in the 70’s London and New York, to the most exclusive couture designs of today, this exhibition intends to present the history and the influence of Punk movement within the fashion world. The show’s multimedia environment with color illumination, video projections, sound (Figure 8) was an intensive multisensory experience for the visitor, but at moments felt overwhelming and disturbing. Another impression is that the Museum’s interior seemed too polished and the scenography overly artificial for Punk as a theme (Figure 9).

Overall, the exhibition was a unique opportunity to see the original Punk garments and a great number of inventive creations by established designers who have fallen under the spell of the revolutionary movement throughout their careers.

Figure 8: D.Y.I. Bricolage, Punk: Chaos to Couture. The Met, NY, 2013

Figure 9: D.I.Y.: Graffiti & Agitprop, Punk: Chaos to Couture. The Met, NY, 2013

Image © The Metropolitan Museum of Art

Image © The Metropolitan Museum of Art

Source: www.netmuseum.org

Figure 10, 11, 12: *The Fashion World of Jean Paul Gaultier: From the Sidewalk to the Catwalk. Barbican Center, London, 2014*

Source: Personal archive. Images © Gordana Vrencoska

Figure 13, 14, 15: *The Fashion World of Jean Paul Gaultier: From the Sidewalk to the Catwalk. Barbican Center, London, 2014*

Source: Personal archive. Images © Gordana Vrencoska

“The Fashion World of Jean Paul Gaultier: From the Sidewalk to the Catwalk”, initiated and organized by the Montreal Museum of Fine Arts was presented at the Art Gallery of Barbican Center in London in 2014. As the title suggests, its purpose was to showcase the wholeness of the French couturier’s fashion world.

This theatrically-staged, multimedia-boostered exhibition “brings together more than 165 cutting-edge couture and ready-to-wear garments including iconic costumes for film and performance from the early 1970s to the present day” (Barbican, 2014). The exhibition was enriched with photographs and footage from catwalk shows, concerts, performances, etc., showing Gaultier’s collaboration with various artists and designers. The walls were painted with graffiti for some of the installations (Figure 10). Special attention was paid to illumination and simulation of movement. Mannequins were animated with video projections on their faces or mechanically moved along a simulated runway (Figures 13, 14, 15). As Vogue would put it – **“a riot of sound, movement and colour”**.

An important aspect for the audience was the noticeable proximity to the exhibited designs (Figure 11, 12). The visitors were able to examine the details closer (i.e. fabrics, patterns, stitching, decorations) and recognize the mastery of the craftsmen involved in processes of production.

One of the best aspects of the whole experience was the fact that photography (without flash) was permitted. Allowing the audience to take photographs at the exhibition and disseminate the visual material, helps increase the designer’s

popularity and raise the cultural impact of the presented work. It also makes the bond between the audience and the designer a little more intimate.

From a passion of selected few into fascination and amusement for everyone

The Fashion Exhibition “Graphism” was held in the City Museum of Vinica, R. of Macedonia, as part of the Museum Night in 2014. The permanent collection of the City Museum of Vinica is mainly archaeological artefacts, dated from the Neolithic and Early Christian times. To host a fashion event for the Museum Night was the Museum’s initiative. The venue was not suitable for a classical runway show, thus the project developed into a fashion exhibition. It was a temporary display of dresses and accessories previously worn on catwalk shows, displayed on mannequins (Figure 16, 17, 19), along with photographs from the shows and mood boards (Figure 18) for some of the projects.

“To understand the vocabulary of fashion design, to recognize the fashion designer as an artist, to put the design in context with social history and the history of art in general – those are some of the starting ideas in the decision to realize the exhibition “Graphism” stated the Museum’s director Manaskova (2014).

Furthermore, she highlighted, “fashion that incorporates the real **artistic values** in itself, has managed to grow from a passion of selected experts into fascination and amusement for everyone”.

The curatorial concept under the theme of “Graphism” was easily defined, with a selection of designers who are trained in either fashion design or traditional arts. “In Macedonia, with the increasing number of educated designers and the strengthening of the fashion scene in the last decade, more defined and artistically sustained design concepts are recorded” (Vrencoska, 2014).

Showing fashion in the Museum was a novelty for the audience. They were able to examine the designs closely, identify inspirations and ideas, take pictures of and with the displayed mannequins. For the designers themselves, this exhibition was an opportunity to showcase (again) their past work and connect in a new way.

Above all, it was a chance to have their work presented in a museum; their creative achievements culturally recognized and published in a catalogue.

Figures 16, 17, 18, 19: *Graphism. City Museum of Vinica.*

Source: Personal archive. Image © Gordana Vrencoska

Conclusion:

Museum fashion exhibitions are a growing trend in presenting fashion design to the museum audiences worldwide. After analyzing several museum fashion exhibitions, held from 2009 to 2014, we can identify the opportunities and the benefits for the fashion designers, and outline the new paradigms for a multi layered communication with the audience:

- Opportunities for interdisciplinary approaches and collaborating with other designers, artists, architects, illustrators, moviemakers, etc.
- Opportunities for multimedia presentations which enrich the display and enable multisensory experience for the audience
- Presenting the artistic side of the projects: experimentation, creative process and the inspirations behind the designs, the whole “story”
- Presenting the scope of work done in a specific period of time and strengthening the image of the designer’s creative identity
- Presenting fashion designers as complete authors
- Presenting couture fashion in a more approachable, democratic way
- Reaching a wider audience and gaining a broader appraisal
- Allowing the audience more time for interaction with the displayed works (in comparison to the short exposure time at runway shows) and proximity to examine the details closer (i.e. fabrics, patterns, stitching, decorations)
- Gaining critical acclaim of a newly attributed artistic value to the exhibited work.

By being exhibited in an art or cultural heritage museum, the fashion designer’s work becomes part of a specific **cultural experience** for the visitors. It assigns the designer with attributes of a cultural agent – creator, inventor and influencer of contemporary culture. The fashion designer's benefit on the other hand is a deeper relationship with the audience and a critical acclaim for their work, with recognized **artistic values**.

Bibliography:**Books:**

Koda, H. and Glasscock, J. (2014) The Costume Institute at the Metropolitan Museum of Art. In: Melchior, M. R. and Svensson, B. (eds.) *Fashion and Museums: Theory and Practice*. London: Bloomsbury.

Articles:

Melchior, M. R. (2011) Fashion Museology: Identifying and Contesting Fashion in Museums. In *Fashion. Exploring Critical Issues*. Mansfield College, Oxford, 22-25 September 2011.

Rock, M. (1996) The designer as author. *Eye Magazine*. [online]. No. 20 Vol. 5. Available from: <http://www.eyemagazine.com/feature/article/the-designer-as-author>. [Accessed: 12 May 2015].

Vrencoska, G. (2009). *Political Statements in Conceptual Fashion: The Voice of National Sentiments as a Self-reference in the ready-to-wear Collections of Alexander McQueen and Hussein Chalayan*. *Annual Review*, 2. Skopje: European University – RM. pp.867 to 883.

Vrencoska, G. (2009) Hussein Chalayan: From Fashion to Eternity. *RED Magazine*, April issue. p. 54.

Exhibition catalogues:

Design Museum (2009) *Hussein Chalayan: From Fashion and Back*. Published on the occasion of the exhibition at the Design Museum, 22 January – 17 May 2009. London: Design Museum.

Froment, J.L. (2011) *Culture CHANEL*. Preface. Published on the occasion of the exhibition at the National Art Museum of China, Beijing, 5 November – 13 December 2011. Paris: CHANEL.

Manaskova, M. (2014) *Museum Night 2014*. Preface for “Graphism”. Published on the occasion of the exhibition at the City Museum of Vinica, 31.01.2014. Vinica: City Museum of Vinica.

Vrencoska, G. (2014) *Graphism and Fashion*. Text for “Graphism”. Published on the occasion of the exhibition at the City Museum of Vinica, 31.01.2014. Vinica: City Museum of Vinica.

Thesis:

Horsley, J. (2012) *Embedding the personal: the construction of a 'fashion autobiography' as a museum exhibition, informed by innovative practice at ModeMuseum, Antwerp*. Submitted for the award of Doctor of Philosophy. London: University of the Arts London.

Exhibitions:

Culture CHANEL. Jean-Louis Froment, 5 November – 13 December 2011. The National Art Museum of China, Beijing.

Graphism. Gordana Vrencoska, 31 January 2014, City Museum of Vinica, Vinica.

Hussein Chalayan: From Fashion and Back. Donna Loveday, 22 January – 17 May 2009. Design Museum, London.

Tim Walker: Pictures. Donna Loveday, 9 May – 7 September 2008, Design Museum, London.

The Fashion World of Jean Paul Gaultier: From the Sidewalk to the Catwalk. 9 April – 22 August 2014. Barbican Center, London.

Punk: Chaos to Couture. Andrew Bolton, 9 May – 14 August 2013. Metropolitan Museum of Art, New York.

Media announcements:

Tim Walker: Pictures. Media announcement. 9 May – 7 September 2008, Design Museum London.

Websites/Website links:

Barbican (2014) *The Fashion World of Jean Paul Gaultier: From the Sidewalk to the Catwalk*. [Online] Available from:
<http://www.barbican.org.uk/artgallery/event-detail.asp?ID=14772> [Accessed: 26 May 2015]

UAL (2009) *Centre-for-fashion-curation*. [Online] Available from:
<http://www.arts.ac.uk/research/ual-research-centres/centre-for-fashion-curation/>
[Accessed: 22 May 2015]

<http://www.metmuseum.org/exhibitions/listings/2013/punk>
<http://timwalkerphotography.com/>
<http://www.designmuseum.org>

620.3

Доц. М-р Зоран Ѓурески
Доц. М-р Маја Димовска
Факултет за арт и дизајн
Европски Универзитет – Република Македонија

НАНОТЕХНОЛОГИЈАТА И НАНОМАТЕРИЈАЛИТЕ И НИВНОТО ВЛИЈАНИЕ ВО ДИЗАЈНОТ

Анстракт

Нанотехнологијата, наноматеријалите и нивното влијание во дизајнот е прилично широко дефинирана тема и опфаќа еден нов и современ аспект од проблематиката поврзана со материјалите во дизајнот.

Предмет на овој труд е технологијата и материјалите кои се на прагот да го променат дизајнот каков што го познаваме и начинот на којшто го практикуваме. Овие технологии и материјали се веќе присутни денес, но се очекува да бидат основа за технолошката револуција која следува утре.

Клучни зборови: *нанотехнологија, наноматеријали, нанонаука, дизајн, технологија, материјали.*

Abstract

Nanotechnology, nanomaterials and their impact on design is a rather broadly defined theme and includes new and modern aspects of issues related to materials used in design.

This paper looks more closely into the technology, materials and the way we use them, that are about to change design as we know it. technologies and materials are already present today, and it is likely that they will be the basis for the upcoming technological revolution.

Keywords: *nanotechnology , nanomaterials, nanoscience, design, technology, materials.*

Вовед

Дизајнот досега се потпираше на веќе познатите природни ресурси во изнаоѓањето на решенија на главните човекови проблеми. Трендот на растечко население и ограниченоста на природните ресурси чие што исцрпување се очекува веќе во наредните децении наведува на тоа дека дизајнот мора да е во тренд со технологијата во изнаоѓање на нови видови на ресурси и енергија врз која ќе ги темели проектите на иднината. Дополнителен проблем е и загадувањето односно ефектот на стаклена градина кој се создава од издувните гасови произведени со согорувањето на фосилните горива. Дизајнот на иднината ќе мора да биде комплетно еколошки и да користи ресурси и материјали кои нема да ја загадуваат природата.

Нанотехнологијата е млада наука која навестува екстремно ветувачка иднина за човештвото. Тоа е млада наука која ветува технолошки скок поголем од сите претходно познати на човештвото.

1. Нанотехнологија и наноматеријали

Самиот термин „нано“ кажува дека се работи за нешто со димензионален размер од милијардити дел од метарот. Нанотехнологија е всушност разбирање и контрола на материјата во димензии помеѓу приближно 1 и 100 нанометри, каде уникатен феномен овозможува нови апликации. Опфаќајќи ја науката на наноразмер, инженерингот и технологијата, нанотехнологијата вклучува надгледување, мерење, моделирање, и манипулирање со материјата во овој должински размер.²⁷⁴

Димензиите во распон од 1 до 100 нанометри се познати како наноразмер. Некои од материјалите на овој размер покажуваат невообичаени физички, хемиски и биолошки својства. Технологијата која се бави со активности од

²⁷⁴ <http://www.nano.gov> (01.05.2015).

наноразмер се нарекува нанотехнологија иако тоа сеуште не е утврдено според меѓународните норми. Активностите на нанотехнологијата се случуваат во магнитуда помала од 100 nm.

Според дефиницијата на Германското министерство за образование и наука (BMBF): „*Нанотехнологија се однесува на креирање, истражување и апликација на структури, молекуларни материјали, внатрешни структури или површини со најмалку една критична димензија или со производна толеранција помала од 100 нанометри. Одлучувачки фактор е дека на наноразмер системските компоненти резултираат во нови функционалности и карактеристики за подобрени производи и апликации.*“²⁷⁵

Преку работата во овие димензии на молекуларно ниво, нанотехнологијата им овозможи на научниците да создаваат нови материјали со подобрена внатрешна структура, без грешки и со нови карактеристики кои се многу подобри во однос на претходно познатите материјали. Ваквите подобрувања на молекуларната структура на материјалите овозможува драматично подобрени карактеристики на макроразмер. Работата во овој размер освен што овозможува создавање на нови материјали овозможува и развој на суровини со наноголемини. Ваквите материјали би се аплицирале или додавале на стандардните материјали со што би добивале сосема поинакви и подобрени карактеристики. Квантните точки и наночестичките се едни од нив. Потенцијалот за можни апликации на нанотехнологијата во областа на материјалите е огромен но и сеуште во фаза на зачеток.

И покрај општата дефиниција, за наноматеријали ги сметаме оние материјали кои восебе содржат структурни компоненти со најмалку една димензија помала од 100 nm. Материјалите кои имаат една димензија во наноразмер и други две димензии во поголем размер се слоеви како тенки

²⁷⁵ Sylvia Leydecker, Nanomaterials in Architecture, Interior Architecture and Design, Birkhauser Verlag AG, 2008.

филмови или површински обвивки. Материјалите кои имаат наноразмер во две димензии и се издолжени во третата димензија се наноцевчињата. Материјали кои се со наноразмер во трите димензии се наночестичките.

Врвот во денешниот наносвет претставуваат јаглеродните наноцевки (CNT) кои се откриени уште во 1991 од професорот Сумио Иџима (Sumio Iijima) во Јапонија. Карактеристиките на овие наноцевки се многукратно подобри од карактеристиките на челикот а истовремени се многу полесни и пофлексибилни. Нивната термална проводливост е подобра од сите познати материјали освен дијамантот. Ваквите карактеристики ги прават идеални за употреба кај композитните материјали. Но нивните карактеристики важат само за во услови кога нивната структура е идеална, било какво нарушување на структурата доведува до опаѓање на нивните карактеристики. Уште подобра варијанта на овие цевки е се полнетите наноцевки кои се со уште подобри карактеристики.

Во последно време е надминат и најголемиот проблем кој ја ограничуваше употребата на јаглеродните наноцевки во широка употреба а тоа беше скапото и споро производство. Компанијата ФЦЦ (FCC) од Токио произведува 1500 тони наноцевки годишно. НАСА (NASA) исто така има развиено технологија за ефтино производство на наноцевки. И покрај ваквото масовно производство цената на наноцевките сеуште е многу висока за да најде примена во секојдневието како например како адитив во бетоните и како додаток кај конструкциите на зградите и мостовите. Дека нивната ваква примена е само прашање на време говори и фактот што НАСА (NASA) своите проекти за лифт кон вселената ги темели токму врз овие наноцевки.²⁷⁶

Јаглеродните наноцевчиња се наноскопски честички кои при мешање со други материјали како метални легури, пластика, текстил и кожа можат неколкупкратно да ги подобрат тие материјали односно нивните

²⁷⁶ http://science.nasa.gov/science-news/science-at-nasa/2000/ast07sep_1 (05.05.2015)

карактеристики како: абразија, огноотпорност, истегнување, флексибилност и тежина. Јаглерод наноцевки се всушност шупливи цевки, чии страни се состојат само од јаглеродни атоми. Сепак овие цевки имаат внатрешен големината на неколку нанометри (милионити дел од милиметарот) и вкупна должина од неколку милиметри (вообичаено од неколку микрони, милионити дел од метарот). Наноцевчињата се направени само од јаглеродни атоми, поврзани меѓусебно на начин што креираат цврста структура која му гарантира на материјалот добри физички и механички својства. Врската на јаглеродниот атом е најцврстата позната врска. Одтука структурите направени од овој вид на врски имаат навистина висока отпорност од деформацији. Синтетичко влакно направено од јаглеродни нановлакна е 100 пати поотпорно на истегнување отколку челична прачка а има 1/6 од неговата тежина.

Освен тоа наноцевчињата се карактеризираат и со фантастична флексибилност. Тие можат да бидат свиткани дури и до 90 степени а да не се скршат и да се оштетат. Екстремните отпорност и флексибилност на наноцевчињата ги права идеални за зајакнување на влакната и создавање на композити со високи перформанси кои ќе ги заменат стандардните кевлар, јаглеродни влакна и слично. Додавање на наноцевчиња во смола и синтетички влакна преку одреден процес исто така гарантира подобрување на нивните карактеристики.²⁷⁷

2. Влијанието на нанотехнологијата во индустријата и дизајнот

Нанотехнологијата е главниот двигател на технолошките процеси што следуваат. Со оваа констатација се согласуваат најголем дел на научниците но и политичарите. Пазарот кој се отвара пред можностите на нанотехнологијата и наноматеријалите е огромен.

²⁷⁷ <http://www.gzespace.com/gzenew/index.php?pg=nanotubes&lang=en> (20.05.2015).

Табела 1 Големина на пазарот на наносуровини, нанопосредни и нано-овозможени производи за 2009-та година според Лукс Рисрч (Luxresearch)

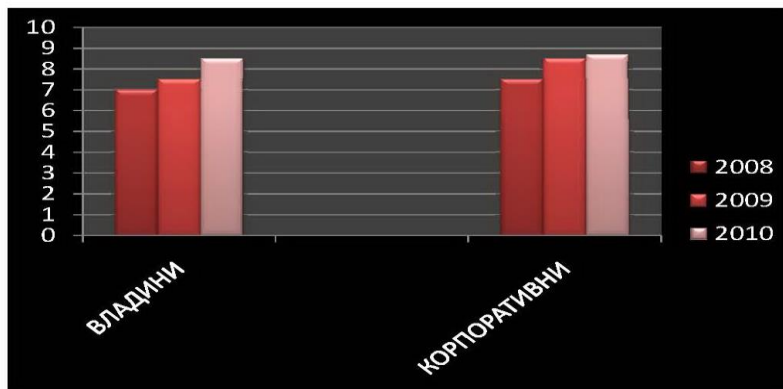
НАНОМАТЕРИЈАЛИ	НАНО-ПОСРЕДНИ	НАНО-ОВОЗМОЖЕНИ ПРОДУКТИ
Големина на пазар /2009/ - 1 милијарда долари	Големина на пазар /2009/ - 29 милијарди долари	Големина на пазар /2009/ - 224 милијарди долари
<ol style="list-style-type: none"> 1. КЕРАМИЧКИ НАНОЧЕСТИЧКИ 2. ЈАГЛЕРОДНИ НАНОЦЕВЧИЊА 3. НАНОПОРОЗНИ МАТЕРИЈАЛИ 4. ГРАФИНИ 5. МЕТАЛНИ НАНОЧЕСТИЧКИ 6. НАНО – ЕНКАПСУЛАЦИЈА 7. ФУЛЕРЕНИ 8. ДЕНДРИМЕРИ 9. НАНОСТРУКТУРАЛНИ МЕТАЛИ 10. НАНО ЖИЦИ 11. КВАНТНИ ЧЕСТИЧКИ 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ПРЕМАЗИ 2. КОМПОЗИТИ 3. КАТАЛИЗАТОРИ 4. СИСТЕМИ ЗА ЛЕКОВИ 5. СКЛАДИРАЊЕ НА ЕНЕРГИЈА 6. СЕНЗОРИ 7. ТЕРАПЕВТИКА 8. МОНИТОРИ 9. МЕМОРИЈА 10. СОЛАРНИ КЕЛИИ 11. ФИЛТЕРИ 	<ol style="list-style-type: none"> 1. АВТОМОБИЛИ 2. КОНСТРУКЦИИ 3. ЕЛЕКТРОНИКА 4. ПРОИЗВОДИ ЗА ЛИЧНА НЕГА 5. ПОМОРСТВО 6. ВОЗДУХОПЛОВСТВО 7. СПОРТСКА ОПРЕМА 8. ХРАНА И АГРОКУЛТУРА 9. ИНДУСТРИСКА ОПРЕМА 10. ТЕКСТИЛИ 11. ОДБРАНА

Извор: Jurron Bradley, Ph.D., Consulting Director; LuxResearch; Nanotech's Evolving Environmental, Health, and Safety Landscape

Според Њујоршката консултантска кука Лукс Рисрч (Luxresearch) во 2006 година во светот се инвестирани 12,7 милијарди долари за истражување и развој на нанотехнологијата и обрт на сретства од 50 милијарди долари поврзани со производи базирани на нанотехнологијата. Средствата инвестирани во развојот и истражување на нанотехнологијата според оваа консултантска кука континуирано растат од 14.5 милијарди долари во 2007-та година до 19 милијарди долари во 2009-та година (Табела1).

Во моментот над 60 светски држави имаат своја нанотехнолошки иницијативи, инвестициски програми или јавно финансирани проекти од областа на нанотехнологијата.²⁷⁸

Графикон 1

Инвестиции во истражување и развој на нанотехнологијата во светски рамки за период од 2008 – 2010 година. (во милијарди долари)

279

Владини инвестиции во нанотехнологија во 2009-та година (во проценти)²⁸⁰: Европска унија (27%); Русија (23%) ; САД (19%) ; Јапонија (12%) ; Кина (10%) ; Кореа (4%); Тајван (1%) ; Индија (<1%) и Остаток од светот (4%) .

Колку во нанотехнологијата се гледа можност за напредок и развој говори и податокот дека најголемите 100 светски компании досега пријавиле инвестиции во развој на нанотехнологија односно нано планови и програми. Настрана од позициите кои ги имаат компаниите во поглед на маркетиншкото претставување на употребата на нанотехнологијата кај

²⁷⁸ Roco, M. C., “National Nanotechnology Initiative – Past, Present, Future,” Handbook on Nanoscience, Engineering and Technology, 2nd ed., Taylor and Francis, 2007.

²⁷⁹ Jurron Bradley, Ph.D., Consulting Director; LuxResearch; Nanotech’s Evolving Environmental, Health, and Safety Landscape

²⁸⁰ Cientifica, Ltd., Nanotechnology takes a deep breath... and Prepares to Save the World! Global Nanotechnology Funding in 2009, April 2009, p. 7.

нивните производи, индустријата веќе има лоцирано многу полиња во кои нанотехнологијата се користи за унапредување на одредени производи:

- Козметичка индустрија, најповеќе за производи за нега на коса и кожа. На пример голема UV заштита може да се постигне со употреба на TiO_2 наночестички;

- Аеронаутичката индустрија - Воздушните и вселенски патувања, автомобилската индустрија и формула 1 повеќе од било која индустрија се водени од иновации. Со додавање на наноцевки во пластиката може да се создаде многу јак а сепак многу лесен материјал. Многу лесните и светлопроводливи аерогели ги заштитуваат вселенските шатлови и ракети од екстремните температури;

- Автомобилската индустрија веќе користи бои отпорни на гребење кои траат подолго и го задржуваат сјајот. Огледала кои се затемнуваат фотохроматски со менување на интензитетот на светлината;

- Медицината и фармацијата, каде нанотехнологијата помага да се подобри прифаќањето на имплантите во телото. Напредок во борбата со ракот е можен преку вбригување на агенси кои ги таргетираат само клетките на туморот без да го оштетуваат целиот организам. Антибактериски производи кои овозможуваат многу поголема хигиена во болниците;

- Информатички технологии и електроника. Кај овие области нанотехнологиите придонесуваат со подобрување на перформансите на компјутерите и со намалување на нивните компоненти истовремено;

- Прехранбената индустрија исто така има голем бенефит од нанотехнологијата. Заштитните филмови ја задржуваат храната свежа преку тоа што не дозволуваат кислородот да допре до истата и влагата од храната да испари. Посебни нано-адитиви во храната ја прават подолготрајна и свежа подолго од вообичаеното;

- Заштитата на човековата средина исто така ќе биде полесна со употребата на наноматеријалите и технологиите. Со нивна употреба ќе може да се реши еден од најголемите проблеми на човештвото – обезбедување на доволни количини чиста и питка вода преку прочистување на загадената со употреба на фотокатализатори;

- Воените индустрии на повеќе земји работат на развојот на разноразни системи за војување базирани на наноматеријалите и технологиите. Тие предничат во развојот на високо технолошки униформи за војниците и камуфлажни бои за воената опрема;

- Оптиката и осветлувањето континуирано се подобруваат. Органските ЛЕД диоди продуцираат светло од многу мал извор на енергија. Ултра тенки светлечки солуции како светлечки листови набрзо ќе постанат реалност;

- Текстилната индустрија е збогатена за таканаречените паметни текстили кои се збогатени со дополнителни карактеристики. Самочистечки мембрани се повеќе се употребуваат во архитектурата. Антибактериски чорапи, одела отпорни на вода и нечистотии веќе може да се купат на пазарот. Микрокапсули вметнати во текстилот наполнети со парфеми се употребуваат кај долната облека;

- Во спортот и рекреацијата, ултралесни тениски рекети или екстремно мазни скии се веќе достапни. Заштитни шлемови за мотор со антизамаглувачки визир и слични уреди кои ја подобруваат видливоста на пливачите и сноубордерите;

3. Наноматеријалите во дизајнот

Во архитектурата и дизајнот на ентериер досега се лоцирани голем број на можни апликации на наноматеријали кои би ги подобриле условите за живеење и би изглеале во пресрет на се поголемите очекувања на

современиот човек. Иако сеуште се наоѓаме во зората на развојот на овие нови материјали, серија на завршени проекти се сведоци за нивната сигурна иднина во оваа сфера. Со сигурност списокот на различни паметни и нано материјали кои ќе си го најдат своето место во архитектурата и градежништвото ќе се зголемува секојдневно. Засега можностите се лоцираат кај следниве материјали: анти рефлексивни, анти бактериски, огноотпорни, УВ заштитни, термална заштита, анти замаглувачки, лесночистечки, самочистечки, воздухопрочистувачки, антиотисок, отпорни на абразија и гребене, и заштита од сонце.

Заклучок

Нанотехнологијата и нанонауката се иднината на човештвото. Можностите кои тие ги нудат и уште повеќе ги ветуваат на човештвото се неспоредливи со ништо досега во историјата. Архитектурата и дизајнот на ентериер не можат да се вбројат во областите кои ја буткаат оваа технологија напред со своите барања но секако дека ќе се вбројат во огромниот дел на области кои ќе профитираат од нанотехнологијата. Засега можат да се набројат десетици најразлични примери каде нанотехнологијата може да си го најде своето место во дизајнот на ентериер. Голем дел од овие примери се можни и денеска, но нивното производство е сеуште многу далеку од реалноста поради низа причини. Комплицираниот начин на производство и високата цена се секако меѓу главните причини. Но со оглед на развојот на нанотехнологијата и нанонауката и очекувањата се дека ваквиот проблем ќе биде набрзо надминат и наноматеријалите ќе си го најдат своето заслужено место во нашите домови и работни места.

Conclusion

Nanotechnology and nanoscience are the future of humanity. The possibilities they offer and promise to mankind are historically unparalleled.

Architecture and interior design may not be exact areas that push this technology forward with their demands, but they are certainly part of the vast majority of areas that will benefit from nanotechnology. So far, dozens of different examples where nanotechnology can find its place in interior design have emerged. Many of these examples are possible even today, but their production is still far from reality for various reasons. The complicated manufacturing process and the high costs are certainly some of the main reasons. Still, considering the development of nanotechnology and nanoscience, it is expected that this problem will be overcome soon and nanomaterials will find their rightful place in our homes and workplace.

Користена литература:

- 1) The Worldwatch institute, директор на проектот Danielle Nierenberg; *State of the World 2006 with Special Focus on China and India*, Washington 2006
- 2) Sylvia Leydecker (2008) *Nanomaterials, in Architecture, Interior architecture and design*; Birkhauser Verlag AG
- 3) E. Braddock Clarke, S; O'Mahony, M (2005) *Techno Textiles, Revolutionary fabrics for fashion and design*, Thames & Hudson
- 4) Addington, D ; Shodek, D (2005) *Smart Materials and New Technologies*, Architectural Press, Harvard University, Elsevier
- 5) ETC Group (2008) *The Big Downturn? Nanogeopolitics*; ETC Group
- 6) G.L. Hornyak, H.F. Tibbals, J. Dutta, J. Moore (2009) *Introduction to nanoscience and nanotechnology*; CRC Press
- 7) Roco, M. C., "National Nanotechnology Initiative – Past, Present, Future," *Handbook on Nanoscience, Engineering and Technology*, 2nd ed., Taylor and Francis, 2007.
- 8) <http://explore.data.gov/Science-and-Technology/National-Nanotechnology-Initiative-Investments-by-/ksgc-u783>

74.037

Асс. м – р Благојче Наумоски
Асс. м-р Александра Јовановска
Факултет за арт и дизајн
Европски Универзитет - Република Македонија

ЦРТЕЖОТ КАКО АВТОРЕФЕРЕНТЕН ИЗРАЗ СОЗДАЕН ВО СОВРЕМЕН КОНЦЕПТУАЛЕН ФОРМАТ

Анстракт

Во научниот труд анализирани се истражувања за поврзаноста на науката и уметноста. Преку приложување на податоците за енергетски структури се поставува антитезата дека ние сме неколку слики од поголемите енергетски полиња на реалноста во која што сме прилагодени. Современата уметност е последица на балансот меѓу науката, односно енергијата како есенцијално и уметничкиот објект.

Клучни зборови: наука, уметност, енергија, човек, современа уметност.

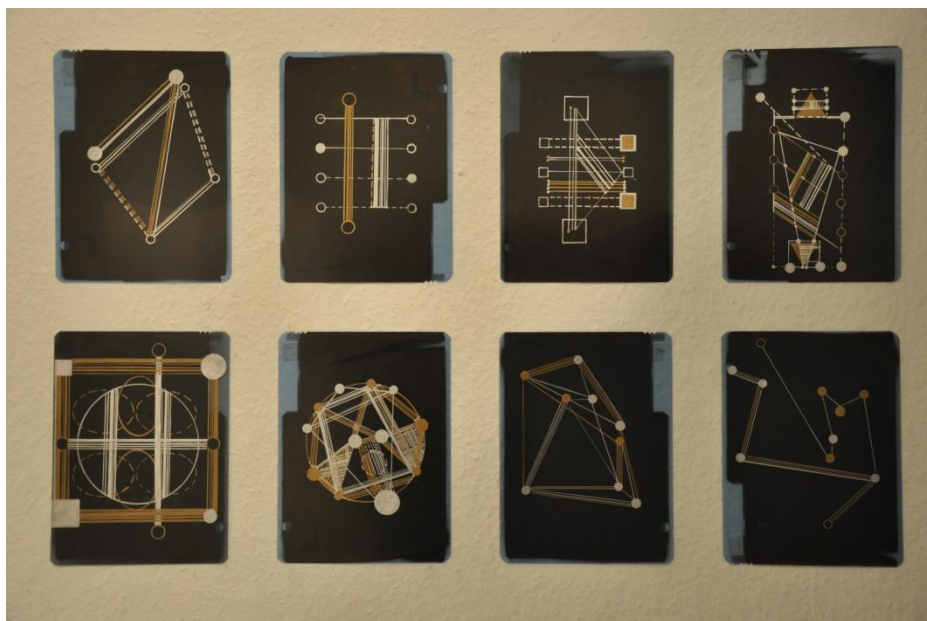
Abstract

In this article analyzed is research for relationship of science and art. From the summarized material on energy structures, can be conclude that the we are a few images of large energy fields of the reality in which we adapted. Contemporary art is a consequence of the balance between science, or energy as essential and the art object.

Keywords: science, art, energy, human, contemporary art.

Новите научни создавања започнаа промени во перцепцијата: од физичките познавања спрема создавањата на фреквентните промени на текот на нештата. Енергијата беше дел од моето повеќегодишно

истражување каде што се обидов науката да ја вметнам во уметноста, односно да направам еден баланс помеѓу нив. Преку тие истражувања и експериментирање кажувам дека ние сме неколку слики од поголемите енергетски полиња на реалноста во која што сме вклопени.

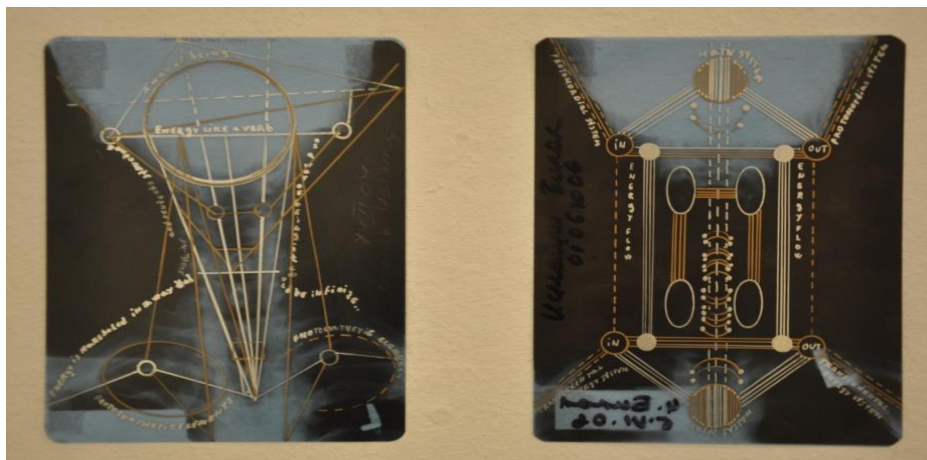
Слика 1. Благојче Наумоски „IN – OUT – ENERGY” 2011

Без слика тешко е да ја замислиме енергијата во себе како одредена манифестација на овој огромен спектар и треба да размислиме за начините како да откриеме зошто сме под влијание на различни енергии а ние не ги гледаме. Ова е само едно ниво на енергија што се гледа како дејствувачка преку нас (Слика 1), дека е она што ние мислиме само површински феномен кој се состои од повеќе нивоа на свест (Слика 2). Универзумот е само енергија, кондензирана во бавна вибрација, сите ние сме една свест која субјективно ја доживуваме.

Слика 2. Благојче Наумоски „IN – OUT – ENERGY” 2011

Влезени сме во период во кој нашите структури/дискурси се конфронтираа со новите концептуални хоризонти и го сторија ова повеќе или помалку синхронизирано. Ние сме глобални, мобилни и поврзани, но многу од нашите основни појмови за тоа како општеството може и треба да биде организирано и да функционира, не се реализирани. Улогата на уметникот кој избира да ја ангажира политиката, глобализацијата, науката, борбата на идентитети на ова, е огромна – таа ја инволвира комплексната задача на мислење напред, антиципирање и во исто време привлекување внимание со уметничкото дело кое го представува неговиот идентитет.

Слика 3. Благојче Наумоски „IN – OUT – ENERGY” 2011

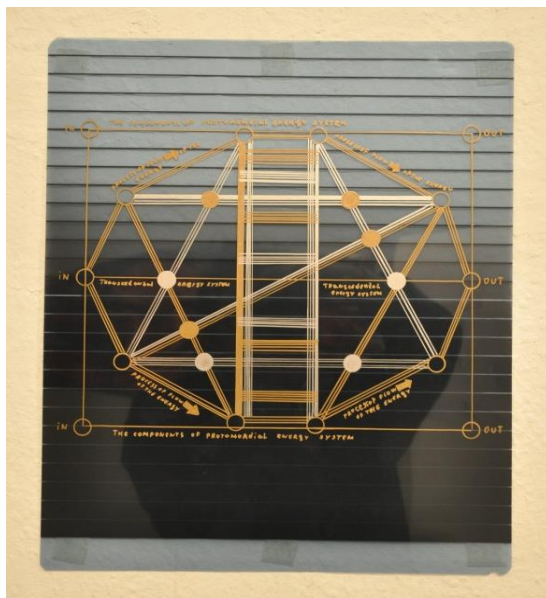
Во современата уметност не постојат правила, туку само тенденции. Истражувањата на полето на науката (Слика 3), односно енергијата како есенцијално, манифестираат дематеријализација на уметничкиот објект, дематеријализација на класичната процесуалност на уметничкото дело и заложба за алтернативна платформа на делување, добивајќи ферментирана експериментално концептуална форма (Слика 4).

Слика 4. Благојче Наумоски „IN – OUT – ENERGY” 2011

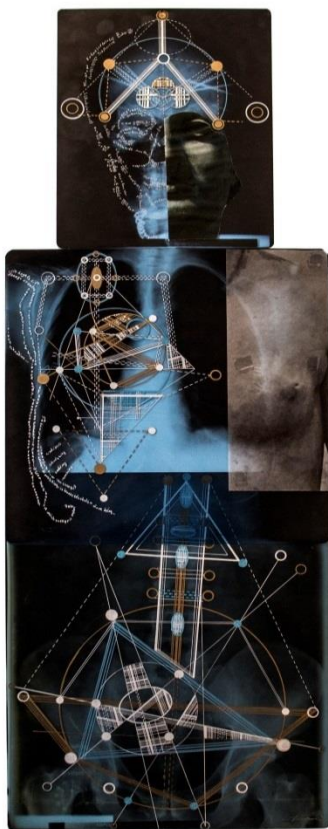
Воведувањето на систем на енергија заробена во моментот на нејзиното движење врз ренген снимките, низ кои го изложувам моето уметничко дело каде што формата ја следи функцијата, па спрема тоа се што е постоечко има внатрешно битие кое настојува да постане манифест во необичен облик на таа суштина. Во овој проект го продолжив истражувањето на проблемот на енергијата сега во сосема поинаков медиум, проширувајќи го концептот за енергијата гледајќи од аспект на источните мистици, така што во едниот сегмент од решението се работи за духовен проток на енергијата и енергетското поле кое ја опкружува секоја личност, место и тело, додека во другиот експериментирањето на модерната физика и во двата дела изразено преку цртежот.

Низ процесот на истражувањето се дојде до поразлична претстава за нераскинливата целовитост во која се порекнува “онаа” идеја за енергијата која што е околу нас, што може да се анализира на делови што постојат независно и разделено едни од други. Тука се присутни каскадите од чиста енергија што доаѓаат од меѓусвездениот простор во кои честичките ритмично се создаваат и се уништуваат, потоа атомите на елементите и тоа како тие во човечкото тело учествуваат во еден космички танц на енергијата чувствувајќи го нејзиниот ритам (Слика 5).

Слика 5. Благојче Наумоски „IN – OUT – ENERGY” 2011

Во целиот тој процес помагаат енергетските структури кои покажуваат како духот може слободно да се движи; како духовните согледувања си доаѓаат сами по себе, без никаков напор, како се појавуваат од длабочините на свеста, така што сето тоа резултира со кулминација на една илуминација.

Слика 6. Благојче Наумоски „ IN – OUT – ILLUMINATION’’2014

Наместо тоа велиме дека фундаменталната стварност се состои од неразделивата квантна исповрзаност на целата вселена и дека деловите што покажуваат релативно независно поведење се само конкретни, контингентни форми во рамките на оваа енергетска целина.

Тие истражувања во дадениов случај создаваат алтернативен простор, ја деконструираат литералната и типографската форма врз медиумот, во целост ја менуваат примарната нејзина функција, која преминува во хибридна форма на интермедиум, еден вид интеракција помеѓу

психичкиот уметнички објект и психичката состојба на умот при процесот на творење. Ова движење и поместување на концептот на уметноста за примарна цел ја има уметничката идеја, а во секундарен план е естетиката (Слика 6).

Заклучок

Може да се заклучи дека за уметноста се фрлаат повеќе светла на човечката состојба а тоа ќе се постигне со комбинација на страст и разум ... иако можеби причината се сокрива далеку во победеното уметничко дело.

Conclusion

It can be concluded that the human condition throw more energy light about art and this can be achieved with a combination of passion and intelligence ... though maybe the reason is hidden away in the defeated art.

Користена литература:

1. Andrew F. Wood, and Matthew J. Smith, Online Communication: Linking Technology, Art, Identity and Culture, 2nd ed. (Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2005), Questia, 22 May 2008.
2. **Barry Lordn** , "Energy and Cultural Heritage: How Values Change" , 2013.
3. **Barry Lord** , "Art & Energy: Accommodating Culture" , 2012.
4. Barbie Liberation , June 1998, 20 May 2008.
5. Critical Art Ensemble. 'Tactical Media' March 2003, **20 May 2008** .
6. Извор: Уметничко-истражувачки проект „IN – OUT – ENERGY” 2011, во Прима Центар Берлин, Благојче Наумоски
7. Извор: Уметничко – истражувачки проект „IN – OUT – ILLUMINATION” – сопственост на Галерија ОСТЕН – Скопје 2014, Благојче Наумоски.

687:658.89

Доц. М-р Маја Димовска
Доц. М-р Зоран Ѓурески
Факултет за арт и дизајн
Европски Универзитет – Република Македонија

СОВРЕМЕНИ ТРЕНДОВИ ВО МОДНАТА ИНДУСТРИЈА

Анстракт

Модната индустрија претставува мултидисциплинарен и опсежен циклус каде високата конкуренција постојано ги активира сите сегменти на оваа индустрија и ја прави се повеќе актуелна. Модата денес зависи од нови идеи, индивидуалност и автентичност и повеќе од било кога од мислењето на потрошувачот. Конкуренцијата е навистина голема, многумина сметаат дека маркетинг стратегиите сами од себе не се доволни за да се постигне успех на едно претпријатие. Глобализацијата и лесната достапност до информации ја изменува свеста на потрошувачот во поглед на поимање на модата и поимањето на една индивидуа во општествени рамки. Оваа колективна свест резултира со нови модни трендови кои во себе носат поголеми вредносни контексти и истите ги дефинираат современите трендови во модната индустрија.

Клучни зборови: *дизајн, модна индустрија, индивидуалност, колективна свест, трендови.*

Abstract

The fashion industry is a multidisciplinary and comprehensive cycle where constantly high competition activates all segments of the industry. Fashion today depends on new ideas, individuality and authenticity but more than ever, fashion today depends on the opinion of the consumer. Because of the high competition,

many believe that marketing strategies by themselves are not enough to achieve the market success of the fashion enterprise. Globalization as well as the easy access to information had modified the awareness of consumers as to the understanding of fashion and perception of an individual within the social framework. This collective consciousness results in fashion trends that contain greater value and define the modern trends in the fashion industry.

Key words: design, fashion industry, individuality, collective consciousness, trends.

1. Техничко – технолошки развој во модната индустрија

Денеска, модната индустрија поминува низ значаен техничко-технолошки развој. Иновацијата, спојот на креативноста и науката се одлика на современото производство преку кое класично применливите природни и хемиски влакна се усовршуваат. Истражувањата на полето на природните и синтетичките влакна достигнува рафинирани и софистицирани размери преку полето на нанотехнологијата.²⁸¹ Во моментов над 60 светски држави работат со програми или јавно финансиски проекти од областа на нанотехнологијата.²⁸² Процентот на владините инвестиции во нанотехнологијата во 2009 година изнесува (по држави):²⁸³ Европска Унија 27%, Русија 23%, САД 19%, Јапонија 12%, Кина 10%, Кореа 4%, Тајван 1%, Индија 1% и остатокот од светот 1%.

Понатака, свеста на потрошувачот за еколошките и одржливите производи станува сè поголема, а со тоа и стандардизацијата на овие производствени процеси е сè позачестен и валоризиран аспект на модната

²⁸¹ Sarah E. Braddock Clarke and Merie O'Mahony, *Techno Textiles*, Times & Hudson Ltd, London 2005.

²⁸² Rocco, M.C., *National Nanotechnology Initiative – Pat, Present, Future, Handbook of Nanoscience, Engineering and Technology*, 2nd ed., Taylor and Francis, 2007.

²⁸³ Cientifica, Ltd., *Nanotechnology takes a deep breath and Prepares to Save the World! Global Nanotechnology Fundingin 2009*, April 2009, стр. 7.

индустрија (како на пример ЕКО 100 и ЕКО 1000²⁸⁴ стандардите). Со тоа, развојот на технологијата директно влијае на промените и на развојот на модната индустрија. Современата технологија овозможува многу побрзо и подобро производство преку системи, како на пример CAD системите, скенерите за тело или пак 3Д принтерите. Интернетот преставува значајна алатка која ги олеснува комуникациските процеси помеѓу посредниците во оваа индустрија. Ова е особено важно за компаниите кои ги продаваат своите производи на интернационални или глобални пазари. Преку TGT или PDA уредите или други уреди од овој тип, продажно - комуникациските процеси се следат мрежно. Тоа ги олеснува процесите од многу аспекти, преку најразлични апликации, како на пример: регулирање на залихата, следење на продажбата, информации од секторот за човечки ресурси, раководење и дистрибуција, проверка на фактури итн.

Модната индустрија за облека и текстилни сировини преставува широк и опсежен циклус кој се бави со разновидни развојни, маркетинг – менаџмент фази. Секој од овие сектори игра значителна улога за постигнување успех на компаниите, а со тоа и на марките. Учесниците во производствено – дистрибутивните, продажно – комуникациските процеси се двигатели на еден од најголемите сектори на глобалната економија денес и преставуваат 4 проценти од тоталниот глобален БДП.²⁸⁵

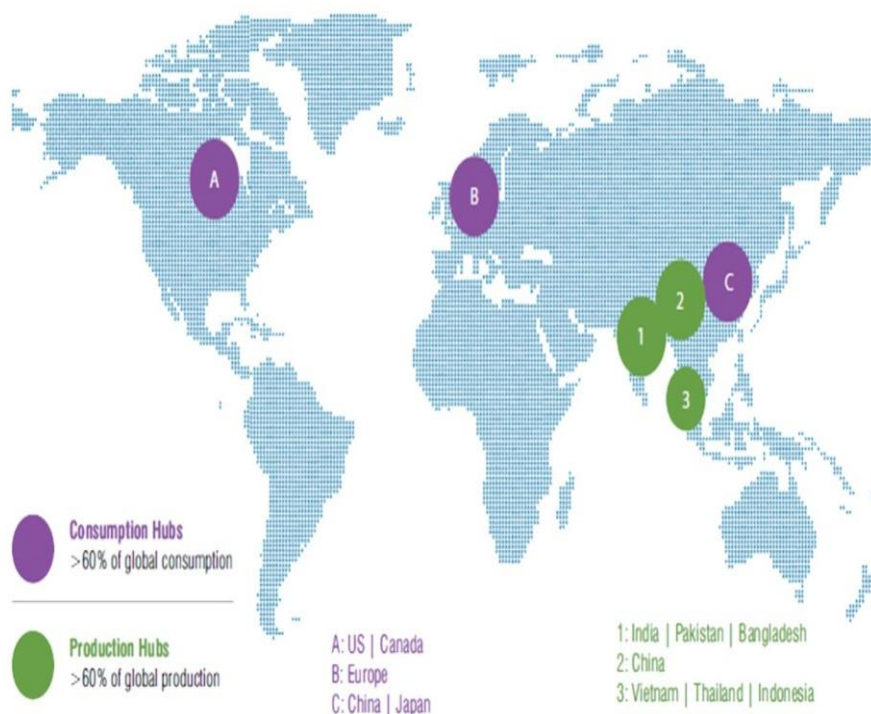
Според истражувањата спроведени во 2011 год., текстилната индустрија е проценета на \$662 милијарди годишно и се очекува да расте за 5% во наредните 10 години. Најголеми глобални производители на текстил и облека се Европа, Америка, Кина и Јапонија. Кога станува збор за производство на облека, најголем дел од производството е застапено во Кина, Индија, Бангладеш, Виетнам и Турција. Моменталниот глобален микс

²⁸⁴ Прирачник за Работодавачите од Секторот Текстил и Облека (Т/О) Европски Барања, Стандарди и Добри Практики, Второ Издание, Септември 2010.

²⁸⁵ Michael Flangan, How Retailers Source Apparel, Just-Style, Jan. 2005.

на влакна изнесува 41% природни влакна и 59% синтетички (man made fiber = MMF), со проценка за поголема побарувачка на MMF влакната наспроти природните влакна.

Слика 1 Производство на текстил на глобално ниво

Р. Македонија, како земја со нешто повеќе од 2 милиони жители е во принудена состојба за “лон” производство, извезувајќи $\frac{1}{4}$ од вкупниот извоз на државата.²⁸⁶

2.Моден потрошувач

²⁸⁶Прирачник за Работодавачите од Секторот Текстил и Облека (Т/О) Европски Барања, Стандарди и Добри Практики, Второ Издание, Септември 2010.

Облеката претставува прибор преку кој човекот може да покаже како се чувствува, како се доживува себе си и како би сакал другите да го доживеат и да се однесуваат кон него. Дури и оние кои тврдат дека не се чувствуваат засегнати од модата се принудени да се справат со неа секојдневно и како такви претставуваат сегмент за освојување и проширување на пазарното работење. Облеката е од голема важност во животот на современиот човек и како таква поседува значајна економска и социјална вредност.

Од психолошки аспект, може да се заклучи дека модниот потрошувач е мотивиран од неколку фактори кога станува збор за донесување на одлука за купување облека.²⁸⁷

- Свеста за личноста;
- Личноста и социјалното опкружување;
- Културата и културолошките влијанија; и
- Материјализмот.

Свеста за модата може да се забележи уште од рана возраст. Во едно истражување на тема: *Мојата омилена облека*, спроведена на учениците од V одд. при О.У. “26 Јули”, 2005 год., учениците беа замолени да нацртаат како изгледа нивната омилена облека. Сублимат од овие цртежи е прикажан на слика 5, каде во поединечни случаи се забележува свеста за модата како и за модните марки.²⁸⁸

²⁸⁷Lee Tsu, S. A Study of Consumer Self and Purchasing Behaviour in a Fashion Brand Image Marketing, Institute of Textiles and Clothing-Hong Kong University, ProQuest Information and Learning Company, 300 North Zeeb Road, 2005, pg 152 – 182.

²⁸⁸Лично истражување за испитување на свеста за модата и марките кај децата 2005 год., спроведено од ликовен педагог Соња Димовска, при О.У. “26 Јули”, Скопје, 2005 .

Слика 2

Лично истражување за испитување на свеста за модата и марките кај децата 2005 год., спроведено од ликовен педагог Соња Димовска, при О.У. “26 Јули”, Скопје, 2005

Свеста и модата се тесно поврзани. Токму тоа е факторот кој ја разграничува утилитарната смисла на облеката од дизајнот и трендот.

3.Современи трендови во модната индустрија

Паралелно со масовното - хипер производство на модни производи се забележуваат и одредени нови трендови кои насочуваат на повисока свест во

дизајнот како и во производствените процеси во модната индустрија. Овите трендови полека но сигурно постануваат клучни елементи со кои се занимаваат дизајнерите бидејќи поседуваат етички и морални вредносни контексти, а тие се:

- **Зелен дизајн** или уште наречен *еколошки дизајн* се занимава со изнаоѓање начини преку кои се дизајнираат и произведуваат производи кои се во согласност со животната околина и не ја загадуваат или наштетуваат на било каков начин.

- **Одржлив дизајн** се однесува на дизајн производ кој е систематски планиран и е во согласност со:

- животната околина* - извор на обновлива енергија, нема примена на штетни субстанции или материјали, ефикасни субститути на производите на кои им изминува времето, производите може да се рециклираат,

- финансиски одржлив* - генерира долгорочен профит со тоа што ги задоволува потрошувачките потреби, не се основа на конечни ресурси, во согласност е со финансиите на потрошувачот,

- општествено одржлив* - производ кој е приспособен на потребите на заедницата, не го оштетува менталното или физичкото здравје на корисниците итн.

- **Биоразградливи материјали** се материјали од органско потекло кои сами се разградуваат и не преставуваат опасност за животната средина. Се позачестена е примената на биоразградливите материјали во дизајнот. Во модниот дизајн се среќаваат најразлични примери на создавање биоразградлива мода и се поставува прашањето: Дали големите модни марки ќе изнајдат начин да бидат дел од овој одржлив дизајн?

- **Рециклирање** – Доколку производите треба да се рециклираат по нивната употреба тогаш истите треба да се создадат од материјали кои се рециклираат. За таа цел дизајнерот треба да е во чекор со моменталните

технологии при донесување на одлука за тоа кои материјали ќе ги примени. Денеска иако голем број на дизајн производи се создаваат од материјали кои се рециклираат многу мал број на производи всушност се рециклираат. Причината во најголема мерка е недостаток на адекватна инфраструктура и не доволна побарувачка за овие материјали.

- **Инклузивен дизајн** е уште наречен *универзален дизајн*. Идејата зад инклузивниот дизајн е да се создаде дизајн кој што ќе може да биде применлив од што поголема група на корисници. Она што е интересно кај инклузивниот дизајн е самиот процес на инклузија во сите етапи на создавање на произвоите од дизајн фазата па се до производствено – продажните аспекти на дизајн производот. Инклузивниот дизајн не само што го сослушува мислењето на крајниот корисник туку преставува взаемна размена на искуства помеѓу сите учесници во процесот на креирање на дизајн производи.

- **Нано и паметни материјали** – овие материјали се на прагот да го променат дизајнот онаков каков што го познаваме денес и начинот на којшто го практикуваме. Овие материјали се веќе присутни денес но се очекува да бидат основа за технолошката револуција која следува утре.

Заклучок

Со растот на индустријализацијата и технологијата, расте и производството на облека. Може да се каже дека на пазарот за трговија со облека никогаш немало толку многу производи кои ја задоволуваат истата цел. Повеќе од традиционалниот начин на размена - одличен квалитет за добра цена, да се купува облека во денешно време значи да се препознае или да се купи сопствениот идентитет, да се биде дел од историјата на еден бренд. Во модната индустрија сеуште владее пазарната хиреархијата или поделба во која се сврстуваат најразлични модни марки кои делегираат

најразлични модни трендови и преставуваат синоним за различни животни статуси.

Свеста за модата кај човекот се повеќе добива колективни размери па така преку модата денес се делува на општествено ниво во етична и морална смисла. Токму оваа нова колективна свест ги раѓа новите трендови во модниот дизајн и го дефинира актуелниот животен стил на модниот потрошувач.

Conclusion

The growth of industrialization and new technology result in growth of garment production. It is safe to conclude that the garment production never before has produced so many products that meet the same goal. The traditional exchange as known – good quality for good price has been replaced by the idea of purchasing not only a product but also purchasing identity and becoming part of the history of a fashion brand. Fashion industry is still led by the fashion market hierarchy or division (high fashion, ready to wear and mass production) where different fashion brands dictate the new trends in clothing.

There is a greater awareness in the fashion consumer today. This awareness acts on a collective level and results in defining the new fashion trends in a more ethical and moral sence.

Користена литература:

1. Cientifica, Ltd., *Nanotechnology takes a deep breath and prepares to Save the World! Global Nanotechnology Funding* in 2009, April 2009.
2. Прирачник за Работодавачите од Секторот Текстил и Облека (Т/О) Европски Барања, Стандарди и Добри Практики, Второ Издание, Септември 2010.
3. Michael Flangan, *How Retailers Source Apparel*, Just-Style, Jan. 2005.

4. Lee Tsu, S. A Study of Consumer Self and Purchasing Behaviour in a Fashion Brand Image Marketing, Institute of Textiles and Clothing-Hong Kong University, ProQuest Information and Learning Company, 300 North Zeeb Road, 2005.
5. Leslie de Chernatony, From Brand Vision to Brand Evaluation – II ed., Elsevier Ltd., Oxford, UK, 2006.
6. Lindstrom M., KUPOLOGIJA – Istina I lazi o tome zasto kupijemo, Martin Lindstrom, Laguna, Srbija, 2010.
7. Rogers P., Milton A., Product Design, Laurence King Publishing Ltd, London, 2011, pg. 168-174 Rocco, M.C., *National Nanotechnology Initiative – Past, Present, Future, Handbook of Nanoscience, Engineering and Technology*, 2nd ed., Taylor and Francis, 2007.
8. Sarah E. Braddock Clarke and Merie O'Mahony, Techno Textiles, Times & Hudson Ltd, London 2005.
9. Tungate M., *Brands Fashion*, Kogan Page, 2005.
10. <http://www.etymonline.com/index.php?term=mode;>
11. <http://www.thefreedictionary.com/fashion>
12. <http://www.wipo.int>

930.85(083.94)(497.7)

Проф. м-р Стојанка Манева – Чупоска - Јана
Елена Макаровска
ЕВРОПСКИ УНИВЕРЗИТЕТ – Р. Македонија
ФАКУЛТЕТ ЗА АРТ И ДИЗАЈН
Скопје, Р.Македонија

„ Културното наследство како инспирација за создавање на современи форми и уметничко изразување “

Апстракт

Во овој труд се утврдуваат поимите за тоа што е култура, традиција и наследство и како тие влијаат врз развојот на уметноста. Уметноста и ликовното изразување на креативецот постојано се менуваат зависно од времето и местото, но секогаш како инспирација црпат од овие основни начела длабоко вкоренети во човековото битие. Преку еден остварен проект со наслов „Артерија<>Антерија-културното наследство на Македонија“, во трудот ќе се дадат реални примери како влијанието на културното наследство влијае врз креативното изразување и творење на еден поинаков начин на одредена група уметници и дизајнери кои своите творби ги претставуваат пред пошироката публика.

Спојот на традицијата и културата бил секогаш присутен во сите сфери на уметноста и не потсетува дека треба да ги почитуваме и одржуваме во живот бидејќи тие се темелите на нашето постоење.

Клучни зборови: традиција, култура, наследство, уметност, влијание, креативност, дизајн

Abstract

This paper established notions of what is culture, tradition and heritage and how they influence the development of art. Art and artistic expression of the creative constantly change depending on the time and place, but always draw inspiration from these basic principles deeply rooted in the human being. Through a realized project named Artery<>Antery – culture herirage of Macedonia this paper will give realistic examples of how the impact of the cultural heritage affects creative expression and creation in a different way trough particular group of artists and designers who presented their works before a wider audience.

Combination of tradition and culture was always present in all spheres of art and reminds us that we should respect and maintain in life because they are the foundations of our existence.

Keywords: tradition, culture, heritage, art, influence, creativity, design

Вовед

Ако погледнеме наназад низ вековите, ако ја анализираме уметноста низ призмата на историја на уметност, почнувајќи од праисторијата па сè до денес, ќе забележиме дека уметниците твореле на теми кои биле блиски до нив, теми кои биле поврзани со човековото секојдневие и нивните верувања. Уметникот својата инспирација ја наоѓал во познатото, во преданијата, дали тие биле усни преданија од нивните „старци“ или нешто што тогашното образование ги учело, меѓутоа уметникот и во својата најапстрактна форма на изразување може да се поврзе со корените на своето постоење. Обидите да се избега од нормите поставени од страна на едно општество се неизбежни, но корените кои човекот ги влече од традиција и културното наследство секогаш се присутни во сите форми на креативно изразување.

Образованието како темел на општеството ги врежува во културата, традицијата и нормите на однесување во општеството.

Традиција – Култура - Наследство. Често употребувани термини кога сакаме да се поврземе со нашите корени, нашата историја и нашето постоење. Оттука ќе се запрашаме што всушност значи, што е тоа, традиција, култура, наследство? Зашто секогаш се тесно поврзани со нашето битие, со дефинирањето на себеси, со појавите во општеството, со нормите на однесување и со сè што твориме и создаваме?²⁸⁹

Човекот од секогаш имал потреба некаде да припаѓа, да се пронајде во одредена група или општество кое ќе го дефинира неговиот начин на живот, на однесување, и ќе го издвои од останатите. Човекот како сложено битие има генетски всадена потреба од заедништво, од групирање, од дефинирање, од блискост, од интима. Сите овие природни социолошки потреби, за да една индивидуа нормално функционира во општеството, се поврзани со традицијата и културата²⁹⁰.

Традицијата²⁹¹ се дефинира како верување или начин на однесување кое се пренесува од еден на друг, во одредена група или општество, и има симболично значење кое влече корени од минатото. Меѓутоа традицијата, или традициите, не секогаш останува иста, таа се менува односно еволуира. Зборот „традиција“ (од латинскиот глагол *tradere*, значи да се пренесе, да се даде на чување) се користел во римското право во контекст на правни преноси и наследство. Во различни сфери зборот „традиција“ има различно значење. На пример во уметнички контекст традицијата се користи за точно временско одредување на уметничката форма. За разлика од мислењето во

²⁸⁹ Constantine Sandis (ed.), *Cultural Heritage Ethics: Between Theory and Practice*, Constantine Sandis, 2014

²⁹⁰ Derek Gillman, *The idea of Culture Heritage*, 2010

²⁹¹ <http://www.wordcentral.com/cgi-bin/student?tradition>

минатото дека традицијата ја уназадувала креативноста на уметникот во контекст на копирање и повторување на уметничките изрази, денес се смета дека интеракцијата на традицијата со уметноста допринесува за развивање и стварање на една нова уметничка експресија со нота на современост²⁹².

Уметноста како и сето она што произлегува од човековиот интелект се поврзува со процесот на култивирање или подобрување, односно се поврзува со зборот **култура**.

Културата²⁹³ е продукт на општеството, а не на поединецот или индивидуата. Културата претставува споделување на вредностите и знаењето на едно општество.

Традицијата и културата се тие што го даваат идентитетот на општеството. Традицијата не реконектира со минатото и вредностите поставени од страна на нашите предци, додека културата ги дефинира атрибутите на одредено општество во одредено време и место.

Во денешната ера на дигитализација и развиена технологија, се потешко е да се одржи живоста на традицијата и да се зачува и збогати културата без да се изгубат моралните вредности интегрирани во современото општество.

Еден таков обид за зачувување и потсетување на богатото културно наследство направи Факултетот за арт и дизајн при Европскиот универзитет РМ, со проектот наречен **АРТЕРИЈА < > АНТЕРИЈА** – културното наследство на Македонија. Инспирирани од богатото културно наследство на Македонија група дизајнери и уметници, предавачи на факултетот за уметност и дизајн се претставија со современи и трендовски решенија во повеќе медиуми.

Проф.м-р Гордана Вренцоска, раководител на катедрата за Графички дизајн и учесник на изложбата со свој перформанс, за овој проект вели

²⁹² Yves Congar, The meaning of tradition, 2004

²⁹³ <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/culture>

„изложбата ги обединува уметничко-дизајнерските размислувања на професорите и асистентите, преточени во творечки интерпретации на поврзување на културното наследство на Македонија со современоста. Поаѓајќи од археолошкото наследство, фолклорното творештво и обичаите, уметничките занаети, сликарството, антропологијата - па сè до урбаната култура и новите социјални трендови, авторите го вбригуваат наследството во артериите на денешницата преку необични спојувања на уметноста и модата“.

Со свои дела на изложбата се претставија проф. м-р Јана Манева – Чупоска, со перформансот „Од квадрат во круг“, проф. м-р Гордана Вренцоска со перформансот „Свадебно фото“, доц. м-р Јовица Мијалковиќ со објектите „Во железна рамка“, доц. м-р Маја Димовска и Антонија Гугинска со инсталацијата „Игра“, доц. м-р Маја Кировска со графичката инсталација „Чисто, јасно, кристално“, доц. м-р Христијан Санев и асс. м-р Александра Јовановска со инсталацијата „Забавено вчитување“ и асс. м-р Благојче Наумоски со инсталацијата „Света геометрија“.

1. Проф. м-р Јана Манева – Чупоска, перформанс „Од квадрат во круг“²⁹⁴.

Авторот прави еден спој на уметноста и модниот дизајн. Инспирацијата потекнува од македонскиот фолклор и везовите како апликативна форма превземени од македонската народна носија. Аплицирани на седум модели во црвена и црна боја, геометриските форми на круг и квадрат се основните украсни орнаменти карактеристични за македонската народна носија, покрај везот и бојата. Со изборот на модели од различни генерации, целта на

²⁹⁴ Интервју, 30 март, Проф. м-р Јана Манева – Чупоска

авторот е да ја приближи традицијата до сите групи преку еден современ моден концепт.

Сл.1 Проф.м-р Јана Манева – Чупоска - моден перформанс „Од квадрат во круг“

2. Проф. м-р Гордана Вренцоска, перформанс „Свадебно фото“²⁹⁵.

Идејата на авторот потекнува од традицијата за овековечување на свадбените мигови, кога невестата и младоженецот облечени во својата церемонијално руво се фотографираат со своите гости за спомен.

За своето дело авторот вели, перформансот ќе ја рекреира оваа фотографија со еден младоженец и две млади девојки/невести до него (како на сликата), при што на сите посетителите ќе им биде дадена можност да се фотографираат заедно со нив. Свадбената облека што ќе ја носат тројцата ќе биде „колаж“ на елементи од македонската традиционална свадбена народна носија и сегашната свадбена облека, како и испреплетување на типично машките и типично женските елементи од облеката во нов хибрид. Со тоа ќе се направи игра на премостување на генерациите, замената на традиционалното облекување со современото, новите машко-женски односи, новите светски трендови на истополови бракови, итн. Во креациите преовладува белата боја, која отсекогаш била присутна во облеката на ова подрачје“.

²⁹⁵ Интервју, 30 март, Проф. м-р Гордана Вренцоска

Сл.2 Проф. м-р Гордана Вренцоска, перформанс „Свадебно фото“

3. Доц. м-р Јовица Мијалковиќ, 3 објектите „Во железна рамка“²⁹⁶.

Авторот за своето дело вели „постојат различни „рамки“, некои се лоши кои сакаат да не ограничат, некои се добри кои сакаме засекогаш да ги урамиме. Такви се убавите спомени кои ги носиме во потсвеста и пробуваме да ги зачуваме и урамиме во „железни рамки“.

Во уметноста нема рамки, ако има, уметникот пробува да ги разбие, да ги елиминира, да се ослободи од нив.

Сл.3 Доц.м-р Јовица Мијалковиќ, „Во железна рамка“

²⁹⁶ Интервју, 30 март, Доц. м-р Јовица Мијалковиќ

4. Доц. м-р Маја Димовска и Антонија Гугинска, инсталација „Игра“²⁹⁷.

Три детски кукли облечени во модели изработени од кадифе во комбинација со водоотпорен материјал.

Играта е првата форма на едукација и учење кај човекот. Тоа е забавен начин на имитирање, повторување истражување и експериментирање, развивање и одржување на креативноста и имагинацијата. Од најраната возраст човекот/детето почнува да го запознава светот околу себе преку играта. Играта преставува еден иновативен метод за истражување.

Сл.4 Доц.м-р Маја Димовска и Антонија Гугинска, инсталација „Игра“

²⁹⁷ Интервју, 30 март, Доц. м-р Маја Димовска и Антонија Гугинска

5. Доц. м-р Маја Кировска, графичка инсталација „Чисто, јасно, кристално“²⁹⁸.

Проектот се состои од 4 компјутерски графики отпечатени на хартија, каде дигиталниот печат е комбиниран со сув жиг. Во ова дело е применет еден класичен концепт базиран на древната филозофска мисла за поврзаноста на убавината со бројот и пропорцијата. Низ процесот на внимателна опсервација се создадени визуелни претстави кои покажуваат како нашата логика ги подредува нашите перцепции во процесот со кој ги прави разбирливи за нашиот ум.

Сл.5 Доц.м-р Маја Кировска, графичка инсталација „Чисто, јасно, кристално“

²⁹⁸ Интервју, 30 март, Доц. м-р Маја Кировска

6. Доц. м-р Христијан Санев и асс. м-р Александра Јовановска, инсталација „Забавено вчитување“²⁹⁹.

Спој на мода и графички дизајн, шест рачно сликани унисекс маици. Рачно сликаниот печат на маиците е инспириран од женските сликани актови од македонското сликарско творештво од почетокот на 20 век, односно делата од Никола Мартиноски, Лазар Личеноски и Ордан Петлевски. Авторката на „модниот“ дел од делата вели „маицата е избрана како урбан елемент од облеката за презентацијата, со цел елементите од македонската култура и уметност да се доближат до урбаната и улична популација и како едно модно средство за пренесување на одредената порака“.

Додека графичкиот дел е објаснет од графичкиот дизајнер кој вели „самиот натпис LOADING - преведено на македонски „Вчитување,, за прв пат се среќава како информација со појавата на интернет технологијата во раните 90ти години. Замајки во предвид дека денес живееме во свет на современа технологија, идејата и концептот на проектот „Забавено вчитување“ се јавува како спој на минатото и сегашноста. Минатото представено преку мотивите на старите македонски ликовни мајстори и сегашноста преку визуелна транскрипција на истото ликовно дело“.

²⁹⁹ Интервју, 30 март, Доц. м-р Христијан Санев и асс. м-р Александра Јовановска

Сл.6 Доц.м-р Христијан Санев и асс.м-р Александра Јовановска, инсталација
„Забавено вчитување“

7. Асс. м-р Благојче Наумоски, инсталација „Света геометрија“³⁰⁰.

Авторот прави спој на традицијата со современоста преку неговата инспирација од златните маски од Требениште кои ги интерпретира на еден геометриски начин својствен за неговите дела.

³⁰⁰ Интервју, 30 март, Асс. м-р Благојче Наумоски

Сл.7 Асс.м-р Благојче Наумоски, инсталација „Света геометрија“

Заклучок

Културното наследство е неистрпна инспирација за уметниците и дизајнерите. Во својата суштина културното наследство ги содржи аспектите на минатото и сегашноста. Минато, исполнето со богата традиција, обреди, ритуали, слики, форми, бои, облека, архитектура, музика,

сегашност, надополнето со современи уметничко-дизајнерски израз со повеќе наративни или помалку минималистички форми. Со еден збор културно наследство од Македонија, како такво ни дозволува да „позајиме“ инспирција од неговата богата целина преведена во една крајно лична субјективна дизајнерска уметничка форма.

Самото име на проектот е всушност игра на зборови со двојно значење. Артерија како синоним за градски урбан импулс „пејсаж“ на една градска средина со брз начин на живот. Наспроти ваквиот „пејсаж“ е Антеријата која е всушност женски елек, дел од задолжителната облека на жената во периодот од крајот на IX и XX век.

Групните претставувања на авторите во овој проект наречен „Артерија-Антерија“ во овој случај воедно и професори на факултетот за арт и дизајн при ЕУРМ, достоинствено одговорија на предизвикот дизајн инспириран од културното наследство од Македонија. Користејќи го јазикот на уметноста и дизајнот, проектот „Артерија-Антерија“ претставува уште еден успешен уметнички формат составен од различни „преводи“ од повеќе уметници и дизајнери кои придонесоа на најавтентичен и својствен начин да создадат нови и современи уметнички толкувања како одговор на културното наследство од Македонија.

Факултетот за арт и дизајн при Европскиот Универзитет со својата образовна мисија и со овој значаен проект „Артерија-Антерија“ кој е од областа на уметноста и дизајнот, инспириран од културното наследство од Македонија, придонесува во обидот за приближување на културното наследство како тема до денешните дизајнери и уметници.

Summary

Cultural heritage is unfailingly inspiration for artists and designers. In essence cultural heritage contains aspects of past and present. Past, filled with rich

tradition, rites, rituals, images, shapes, colors, clothing, architecture, music, present, complemented with contemporary artistic design expressed in more or less minimalistic narrative forms. In one word cultural heritage of Macedonia, allow us to "borrow" inspiration from that reach ensemble and to be translated into a highly personal subjective design art form.

The very name of the project is actually a play on words with double meaning. „Artery“ as a synonym for urban impulse, "landscape" of an urban environment with a fast lifestyle. Opposite this "landscape" is „Antery“ which is actually female vest, part of mandatory clothing of women in the late IX and XX century.

The group presentations of the authors in this project called "Artery-Antery" in this case and who are also professors of the Faculty of Art and Design by European University of Macedonia, successfully responded to the challenge to create design inspired from the cultural heritage of Macedonia. Using the language of art and design, the project Artery<>Antery represents another successful art form made from different "translations" of artists and designers who contributed to one unique own way and create new and modern artistic interpretations in response to cultural heritage of Macedonia.

Faculty of Art and Design by the European University of Macedonia with its educational mission and with this important project, Artery<>Antery which is the area of art and design, inspired by the cultural heritage of Macedonia contributes to attempt to approximate the cultural heritage as the theme to today designers and artists.

Користени извори:

Книги

- Constantine Sandis (ed.), Cultural Heritage Ethics: Between Theory and Practice, Constantine Sandis, 2014
- Derek Gillman, The idea of Culture Heritage, 2010
- Yves Congar, The meaning of tradition, 2004

Интернет извори

- <http://www.wordcentral.com/cgi-bin/student?tradition>
- <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/culture>

Интервјуа

- Интервју, 30 март, Проф. м-р Јана Манева – Чупоска
- Интервју, 30 март, Проф. м-р Гордана Вренцоска
- Интервју, 30 март, Доц. м-р Јовица Мијалковиќ
- Интервју, 30 март, Доц. м-р Маја Димовска и Антонија Гугинска
- Интервју, 30 март, Доц. м-р Маја Кировска
- Интервју, 30 март, Доц. м-р Христијан Санев и асс. м-р Александра Јовановска
- Интервју, 30 март, Асс. м-р Благојче Наумоски

СЕСИЈА: ИНФОРМАТИКА
INFORMATICS SESSION

519.174

Петков Давид,
Биљана Перчинкова
Европски Универзитет на Република Македонија – Скопје

Проблемот на четири бои

Абстракт

Во овој труд ќе биде разработен Проблемот на четири бои. Се работи за проблем кој со години ги интригирал математичарите низ историјата до тој степен, што ставил сомнеж во нивниот кредибилитет. Се работи за многу повеќе од математичка теорема, затоа што допира до многу сфери од науката и општеството. Тој е прв проблем докажан со помош на компјутер, па затоа е предизвик и за еден информатичар да го разработи.

Читајќи го овој труд, најпрво ќе се запознаеме со историјатот на проблемот.

Потоа ќе допреме до основните теми од теоријата на графови и боење на графови.

Следува разработка на доказите кои произлегле за овој проблем.

На крајот е опфатен опис на веб страна посветена на овој проблем. Тука, најважниот дел е играта преку која, посетителот на страната, може интерактивно да се запознае со проблемот. Ќе бидат објаснети и алгоритмите од самата игра.

Клучни зборови: проблем на четири бои, теорија на графови, правилно боење на мапа

Abstract

The Four-Color Problem has been presented in this paper. This is a problem which has been intriguing the mathematicians to that extent as to put doubt in their own credibility. Much more than a mathematical theorem, this is a problem that touches many spheres of science and society. This is a first problem ever to be

proved by means of a computer program; therefore it is a challenge for an informatics engineer to resolve it.

The reader of the paper is first introduced into the history of the problem.

In the proceedings some of the basic topics of Graph Theory and Graph Coloring have also been addressed.

Proves of the theorems corresponding to the problem have been discussed as well.

At the end a specially designed web site dedicated to this problem has been included as well. At this point most important part has been the game through which the reader could get acquainted with the problem interactively. Algorithms developed for the game have been explained as well.

Key words: four-color problem, graph theory, map coloring

I. БОВЕД

Во реалноста, секоја мапа составена од границите на повеќе држави може да биде точно обоена. Што значи тоа? Државите треба да бидат обоени така што секои соседни држави да се обоени со различна боја. Секако ова мора да биде така бидејќи не треба да настанат никакви забуни за тоа колкава територија зафаќа една држава.

И ова не би било проблем ако за секоја држава користиме различна боја, но сепак поедноставното е секогаш подобро. Па сега се поставува прашањето, колку бои се потребни за точно да обоиме една карта.

Изработувачите на мапи уште од многу одамна увиделе дека им се потребни само четири бои за да обојат било каква мапа.

Сè било во ред, додека не се запрашале зошто е тоа така. Дали постои карта која за да се бои ќе бидат потребни повеќе од четири бои.

Цртале секакви видови карти, но секогаш биле доволни четири бои за да се обојат.

Кога увиделе дека таква мапа не можат да нацртаат, посакале тоа да го докажат.

Тука настанал проблемот на четири бои. Затоа, всушност, и се нарекува проблем, бидејќи со години никој не можел да го докаже тоа, а сепак вистината била многу очигледна.

Во овој стручен труд ќе ги видиме некои од општите поставки за овој проблем на четири бои; како тој се поврзува со теоријата на графови и зошто е специфичен за математичарите.

II. ОД ИСТОРИЈАТА НА ПРОБЛЕМОТ

“The eminent geometer Felix Klein (1840-1925) heard of the problem and declared that the only reason the problem had never been solved is that no capable mathematician had ever worked on it. He, Felix Klein, would offer a class, the culmination of which would be a solution to the problem. He failed”³⁰¹

Теоријата за четирите бои прв пат била поставена од Guthrie во 1850. Тој забележал дека со четири бои можат да се обојат голем дел од мапите, но се прашувал дали ова важи за сите мапи. Тоа го навело да проба да ја докаже теоријата. Неговиот пријател, Де Морган, не успеал да дојде до решение, па го предал проблемот на Хамилтон. Хамилтон не се заинтересирал за овој проблем, мислејќи дека не е доволен предизвик, па интересот за проблемот стивнал. Во 1860 Pierce пробал да ја докаже теоремата, но не успеал. Петнаесетина години подоцна се обидел и Cayley. Тој објавил статија, насловена “On the colouring maps”, во која објаснува зошто е тешко да се докаже теоремата.

Во 1879, се чинело дека мистеријата е разрешена. Kempe подготвил доказ кој го предал на американското друштво на математичари. Неговиот доказ бил општо прифатен од математичката заедница. Тој вовел нова метода,

³⁰¹ ‘The Four-Color Problem: Concept and Solution’ Steven G. Krantz

“Kempe’s Chains”, која опфаќа креирање на ланци од по две бои во граф, за да може да се предвиди боењето на преостанатиот дел од графот. Сепак, колку и да била корисна оваа метода, било докажано дека не претставува доказ за Теоријата на четири бои. Ова го воочил Tait, кој излегол со свој доказ, што подоцна, исто така, се покажал како погрешен.

Ова било само почетокот. Во 1890, Heawood излегол со доказ кој ја докажува теоремата со пет бои (секоја мапа може правилно да се обои со пет бои).

Многу теории и докази биле изнесувани за овој проблем, но со развојот на технологијата пристапот на докажување се променил драстично. проблемот на четири бои станал најголема контроверзност во математичките кругови, не поради неговата комплексност, туку начинот на кој тој бил докажан. Имено, овој проблем бил првиот математички проблем докажан со помош на компјутер. Доказот е сработен од страна на Appel и Haken и барал компјутерска работа од 1200 часа, обработувајќи милиони можни комбинации. До 1977 доказот се нашол во многу списанија и публикации, но контроверзноста се зголемувала. “Како еден проблем, кој и дете го разбира, го става суверенитетот на математичарите во прашање?”

Поради тоа што било воочено дека човечкиот ум не може толку подробно да го разгледува проблемот и било прифатено дека мора да се реши со помош на компјутер, се појавиле повеќе луѓе, со свои решенија за проблемот. Еден од нив бил Allaire. Тој во 1977 година објавил нов доказ т.е. компјутерска програма која ја докажувала теоремата, но за многу помалку време од претходната.

Понатаму, во 1996, Robertson, Sanders, Seymour и Thomas изглеале со нова верзија на компјутерскиот доказ, користејќи многу помоќни машини. Тие успеале да го намалат бројот на можни конфигурации на една мапа на 633. Ова важело за цврст доказ иако сомнежите во неговиот кредибилитет никогаш не исчезнале.

“It is amazing that such a simply stated result resisted a proof for one and a quarter centuries, and even today it is not yet fully understood”³⁰²

III. ВОВЕДНИ ТЕМИ

За да можеме подетално да ги разбереме доказите за Проблемот на четири бои, потребно е прво да се запознаеме со основните теми поврзани за овој проблем.

Тој е тесно поврзан со теоријата на графови, затоа прво ќе разгледаме основните теореми за графови. Подоцна ќе опфатиме и дел за боење на графови.

A. Теорија на графови

Граф се дефинира како двојка (V, E) , каде што V е множество темиња, а E е множество ребра и притоа на секое ребро му е придружен пар темиња преку т.н. функција на соседство $E \subseteq V \times V$. (Секое ребро е определено од точно две темиња, кои нужно не мора да бидат различни).

Просто кажано, графовите се во суштина множество од темиња заедно со множество од линии (ребра) кои ги поврзуваат тие темиња.

Ако на ребрата им зададеме и некаква насока, тогаш ребрата ги нарекуваме *ориентирани ребра*, а графот го нарекуваме *ориентиран граф* или *скратено орграф*. Доколку на ребрата не им зададеме никаква насока, тогаш ребрата ги нарекуваме *неориентирани ребра*, а графот со вакви ребра се нарекува *неориентиран граф*.

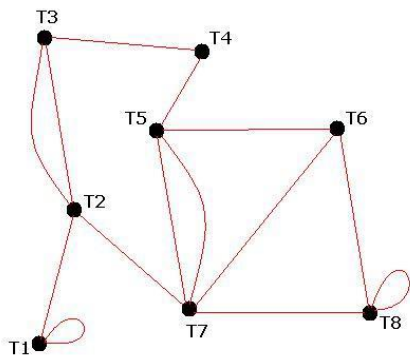
Нека A и B се две темиња од ориентиран граф. Ако постои ребро помеѓу A и B , и стрелката се движи од A кон B , тогаш реброто го запишуваме како $r = (A, B)$ при што A се нарекува *почеток* на реброто r (претходник на B), а B се нарекува *крај* на реброто r (следбеник на реброто A).

$r = (A, A)$ се нарекува *лука*.

³⁰² ‘The Four-Color Problem: Concept and Solution’ Steven G. Krantz

На секој неориентиран граф може да му се придружи соодветен неориентиран граф што се добива со претворањето на ориентираните ребра во неориентирани ребра (се одстрануваат стрелките од ребрата)

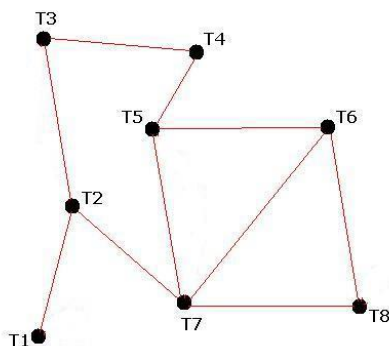
Во графот може да постојат *паралелни ребра* (тоа се повеќе ребра помеѓу две исти темиња).

Слика 1. Неориентиран граф

Темиња се обележани со $T1, \dots, T8$. Помеѓу $T3$ и $T2$ има две директни ребра, кои се нарекуваат паралелни ребра. Паралелни ребра се и ребрата меѓу темињата $T5$ и $T7$. Реброто со почеток и крај во $T1$ се нарекува лупа

Графот $G=(V,E)$ се нарекува *прост граф*, ако E не содржи лупи и паралелни ребра. Во случајот на прост граф, постои само едно ребро со краеве A и B , или ако графот е ориентиран, само еден лак со почеток A и крај B .

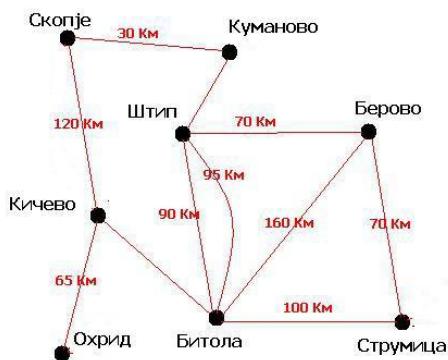

Слика 2. Прост граф

Овој граф за разлика од првиот, не содржи ниту паралелни ребра, ниту лути.

Бројот на ребра чии што еден крај е темето A , се нарекува *степен* на тоа теме. Степен на едно теме A најчесто се обележува со $d(A)$.

Во практиката, многу често се сретнуваат графови кај кои на секое ребро му е придружен реален број што може да претставува: растојание, цена, проточност, профит итн. Таквите графови ги нарекуваме *тежински графови*.

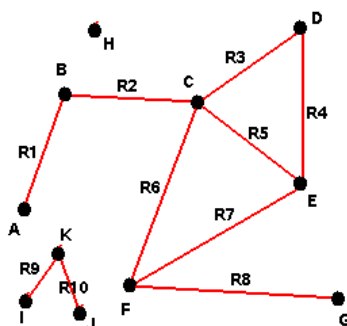
Слика 3. Тежински граф

Секое теме од графот претставува еден град во Македонија. Ребрата се директни патишта меѓу тие градови. Секој од патиштата има своја должина изразена во километри, што во овој случај, можеме да ја сметаме за тежина која се препишува на секое ребро, во овој случај тоа се патиштата.

Под *маршрута* во граф подразбираме конечна наизменична низа на темиња и ребра што почнува и завршува со теме. Должина на маршрутата се одредува според бројот на поминатите ребра.

Маршрутата во која сите ребра се различни ја нарекуваме *верига*.

Маршрутата во која сите темиња се различни ќе ја нарекуваме *пат* или *патека*. Обично кај патот се дозволува првото и последното теме да се еднакви и тогаш тој е *затворен пат* или *циклус*.

Слика 4. Маршрути и патишта

Множеството темиња може да се подели на подмножества темиња меѓу кои постои пат. Овие подмножества се нарекуваат *свртани компоненти* на графот G .

Неориентираниот граф G е *свртан* ако постои точно една свртана компонента т.е. ако било кои две темиња се поврзани со пат.

Свртаните графови што немаат циклус се нарекуваат *дрва* или *стебла*.

Планарен се нарекува оној граф што може да биде графички претставен во рамнината така што ребрата претставени со произволни линии немаат пресек.

В. Боење на графови

Еден граф G е *к-колорабилен* ако неговите темиња може да се обојат со k бои, така што две соседни темиња се со различна боја.

Слика 5. Графот е 4-колорабилен

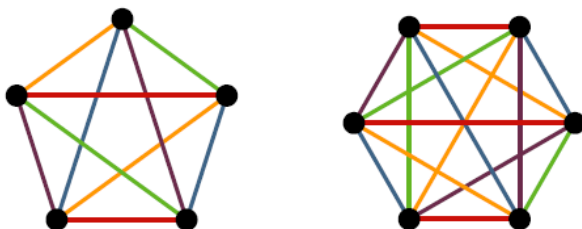
Слика 6. Графот е 3-колорабилен

Хроматски број на графот G претставува најмалиот број k за кој важи дека G е k -колорабилен. Се означува како $X(G)$.

Слика 7. $X(G)=4$

За планарни графови важи дека хроматскиот број е 4. Ова е основа за проблемот на четири бои.

Хроматски индекс, $X'(G)$, на графот G е најмалиот број на бои со кои може да се обојат ребрата, така што две соседни ребра се со различна боја.

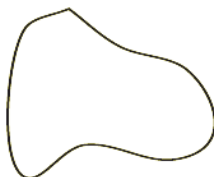
Слика 8. Хроматскиот индекс е 4

IV. ДОКАЗИ ЗА ПРОБЛЕМОТ

Замислете географска мапа од Земјата (т.е. сфера) која се состои само од територии, без мориња и океани. Правилото е дека секоја територија мора да биде една целина без дупки.

Слика 9. Не се територии

Слика 10. Територија

Како картографи, би сакале да ја обоиме мапата така што две соседни територии се со различна боја. Прашањето е колку бои се потребни за да се обои мапата притоа таа да го задоволува споменатото правило.

Слика 11. Пример за правилно обоена мапа

Не е тешко да се осмисли мапа за која сигурно ќе требаат четири бои за да се обои правилно. На следната слика, мапата е составена од четири територии за кои важи дека сите се соседни. Затоа ќе бидат потребни точно четири бои за да мапата правилно се обои.

Дали постои дво-димензионална мапа која ќе треба да се обои со пет или повеќе бои бои? Во продолжение ќе разгледаме неколку пристапи кои се обидуваат да ги разрешат проблемите со боење на мапа.

А. Идејата на Heawood за проблемот

Во 1879 А. Кемпе издал доказ за теоремата на четири бои и таа важела за точна единаесет години. Тогаш Heawood нашол грешка во тој доказ. Во доказот на Кемпе стои дека, било каква мапа може да се обои со пет бои, но би можело тоа да важи и за четири. Подоцна Heawood составил равенка со која се пресметува бројот на бои потребни за да се обои една површина.

Како да ја сфатиме идејата на Heawood? Секоја површина е еквивалента на сфера со прикачени рачки.

Слика 11

Бројот на рачки со кој може да се прикаже површината се вика genus (g), а функцијата $x(g)$ го означува хроматскиот број, т.е. бројот на бои со кои може да се обои површината.

Формулата на Heawood е:

$$x(g) \leq \frac{1}{2}(7 + \sqrt{48g + 1}) \text{ за } g \geq 1$$

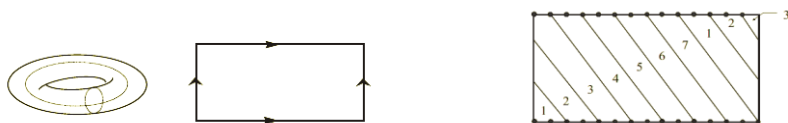

Слика 12

Торусот на претходната слика е еквивалентен на сфера со една рачка. Тоа значи дека тој има genus $g=1$, па според формулата ќе се добие:

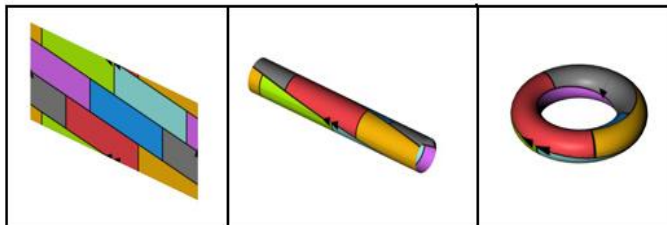
$$\begin{aligned} x(1) &\leq \frac{1}{2}(7 + \sqrt{48 + 1}) = \\ &\frac{1}{2}(7 + 7) = 7 \end{aligned}$$

Оваа равенка дава број 7, што значи дека седум бои се доволни за да се обои торусот.

Слика 13. Пресечен торус

На сликите горе е прикажан торусот пресечен во форма на правоаголник и обоен со бои од 1 до 7. Оваа ситуација не е спорна, бидејќи секако дека може да се обои со четири бои. Но што се случува ако повторно го составиме торусот?

Слика 14. Правилно обоен торус

На сликата се гледа дека секој дел од торусот го допира секој друг дел, а теоремата вели дека секои соседни делови не треба да се со иста боја. Оттаму следува дека, за да се обои торусот се потребни седум бои, а не четири.

Ова не го оспорува проблемот на четири бои, туку само го генерализира. Имено, сега веќе не станува збор за дводимензионална мапа, тука за било која фигура од просторот. Па не се работи веќе за проблем на само четири бои, туку за проблем на пет, шест, седум бои...³⁰³

Слика 15. Фигурата Möbius strip, за која се потребни шест бои за да се обои.

В. Проблемот на четири бои и теоријата на графови

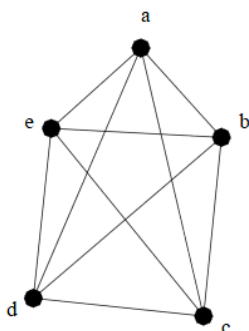
Следниот доказ укажува на тоа дека секој планарен граф може да се обои со пет или помалку бои.

Пропозиција: Графот од тип K_5 не е планарен

Доказ: Да претпоставиме дека K_5 е планарен. Графот на долната слика го содржи циклусот a-b-c-d-e-a. Тој циклус е со должина 5, па затоа графот ќе

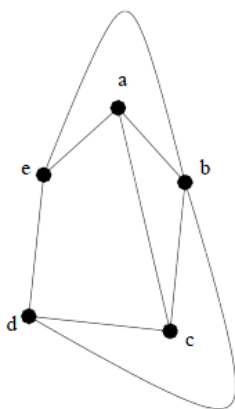
³⁰³ Доказот е од 'The Four-Color Problem: Concept and Solution' Steven G. Krantz

го нарекуваме пентагон. Секој граф од тип K_5 мора да содржи пентагон. Бидејќи K_5 е планарен, ниту една од неговите страни не треба да се сече со друга страна. Тоа значи дека секоја од страните ac , ad , be , ec треба да лежи во или надвор од пентагонот.

Слика 16.

Да земеме дека страната ac лежи во пентагонот. За да страните be и bd не се сечат со ac , тие мора да лежат надвор од пентагонот. Остануваат само страните ec и ad кои не можат и двете да лежат во пентагонот бидејќи ќе се сечат. Аналогно, не можат и двете да лежат надвор од пентагонот бидејќи ќе се сечат со bd . Страната ad не може да лежи надвор бидејќи ќе се сече со be . Со ова добиваме контрадикција, па затоа K_5 не е планарен.

Слика 17.

Во 1930, Kazimierz Kuratowski докажал дека секој граф кој содржи подграфови од тип K_5 или $K_{3,3}$ не е планарен.

Теоремата на четири бои се однесува на сите графови кои не содржат граф од тип K_5 или $K_{3,3}$

Теорема: Нека G е планарен граф од степен D . Тогаш G е $(D+1)$ колорабилен.

Доказ: Нека со n го означиме бројот на темиња. Ако $n=1$, тогаш $D=0$ и графот е 1 колорабилен; што значи теоремата важи. Да претпоставиме дека теоремата важи за граф со $n-1$ темиња. Ќе отстраниме едно теме v и сите страни што се поврзани за него. Добиениот граф ќе има $n-1$ темиња и ќе биде $(D+1)$ колорабилен, ако D е најголемиот степен. Ќе го вратиме темето v и ќе го обоиме со боја различна од боите на соседните темиња. Има најмногу D такви темиња, што значи ни требаат $D+1$ бои.

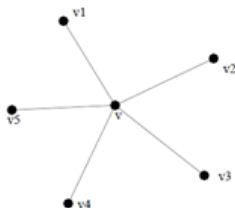
Теорема: Сите мапи се 6 колорабилни

Доказ: Нека G е планарен граф со n темиња. Ако $n \leq 6$, тогаш G е 6 колорабилен. Да претпоставиме дека сите графови со $n-1$ темиња се 6 колорабилни. G содржи теме v со најголем степен 6. Ќе го отстраниме v и сите страни поврзани со него. G сега има $n-1$ темиња. Ќе го вратиме v заедно со неговите страни и ќе го обоиме со боја различна од боите на соседните темиња. Со ова се докажува дека графот може да се бои со најмногу шест бои.

Теорема: Сите мапи се 5 колорабилни

Доказ: Нека G е планарен граф со n темиња. Ако $n \leq 5$, тогаш G е 5 колорабилен. Да претпоставиме дека сите графови со $n-1$ темиња се 5 колорабилни. G содржи теме v со најголем степен 5. Ќе го отстраниме v и сите страни поврзани со него. G сега има $n-1$ темиња. Ќе го вратиме v заедно со неговите страни. Нашата цел е да го обоиме v со една од петте можни бои.

Ако v е со степен помал од 5, тогаш тој може да биде обоен со боја различна од боите на соседните темиња. Да претпоставиме дека степенот на v е 5 и дека соседните темиња на v се v_1, v_2, v_3, v_4, v_5 .

Слика 18.

Ако постои пат кој ги поврзува темињата v_1, v_2, v_3, v_4, v_5 , тогаш графот содржи K_5 и не е планарен. Затоа една барем една врска мора да фали од тој пат (пр. v_1 и v_3 не се поврзани). Ќе ги отстраниме врските од v кон v_1 и v_3 . Добиениот граф има помалку од n темиња и затоа е 5 колорабилен. Ќе ги вратиме одземените страни и v_1 и v_3 ќе ги обоиме со иста боја. Ќе го обоиме v со една од петте бои, но различна од неговите соседни темиња. Со ова докажуваме дека сите планарни графови се 5 колорабилни.³⁰⁴

V. FOUR COLOR PROBLEM PROJECT

За целите на овој труд е создадена веб страната
fourcolorproblem.bluezone.com.mk

Посетителот на оваа страна може интерактивно да се запознае со проблемот на четири бои; да научи за основните поставки на проблемот и тоа од различни пристапи.

Страната е поделена на четири основни дела: home, game, proof и gallery.

Во првиот дел **home** се опишани воведни теми од Проблемот на четири бои, неговото потекло и обидите за негово решавање.

³⁰⁴ Доказот е од 'The Four Color Theorem' Yuriy Brun

Во делот **proof** може да се најде еден од доказите опишани во овој дипломски труд. Се работи за доказот кој ја објаснува поврзаноста на проблемот со теоријата на графови.

Галеријата е дел каде што посетителот може да прочита интересни мисли и факти за боите воопшто. Секоја боја е претставена со специфична слика.

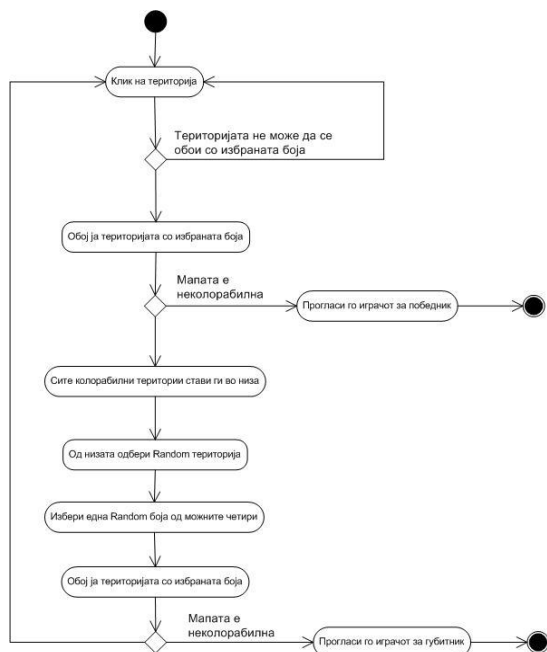
Можеби најважниот дел од оваа страна е **играта**. Тука посетителот може на интерактивен, забавен, начин да се запознае со проблемот. При секоја нова игра се генерира различна мапа со територии во форма на шестоаголници.

Има две категории на игри Versus и Single. Во Versus, играчот игра против компјутерот т.е. добива одговор на секое негово обојување на територија. Губитник на играта е оној кој на крајот ќе остане без избор на територија за боење. Во Single, играчот сам ја бои мапата, со тоа што таа се иницијализира со неколку веќе обоени територии.

Во продолжение следат алгоритмите кои се искористени во Versus и Single, како и изворниот код за нив.

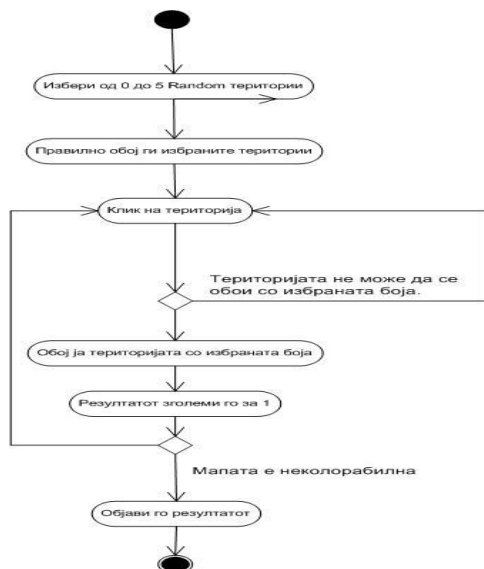
A. **Versus mode** алгоритам

Следниот дијаграм го објаснува алгоритмот на боење територии при Versus Mode.

B. Single mode алгоритам

Следниот дијаграм го објаснува алгоритмот на боење територии при Single Mode.

VI. ФИЛОЗОФСКО ЗНАЧЕЊЕ НА ПРОБЛЕМОТ

Користејќи 1200 работни, компјутерски, часови, на универзитетот на Илиноис Kenneth Appel и Wolfgang Haken ја докажаа точноста на теоремата на четири бои. Нивната техника била да ги намалат бројот на можни комбинации кои може да составуваат една мапа. Користејќи ја теоремата дека секој дел може да се поедностави, тие дошле до бројот 633 фундаментални конфигурации на мапата. Но да се пресмета бројот на елементи од секоја конфигурација е над човечката способност. So enter the computer.

Но во тоа време работата со компјутер била многу скапа, па 1200 работни часови било тешко да се добијат. Затоа тие работеле off the record. Идејата била:

Ако компјутерот престане со работа, тоа ќе значи дека тој ги поминал сите комбинации, па теоремата е точна.

Ако компјутерот не престане со работа, тогаш заклучок не може да биде донесен.

Компјутерот престанал со работа, но дискусиите продолжиле. Како би биле проверени сите пресметки на компјутерот.

Подоцна Appel и Haken нашле грешки во нивниот алгоритам, па ги поправиле, па повторно нашле грешки. Затоа била ставена на прашање веродостојноста на доказот.

Доказот ги поделил експертите на два дела: скептици и верници.

А. Размислување на скептиците

“Доказот генериран од компјутер има исто кредибилитет колку и зборот на еден претскажувач на иднината”

Доказот не докажува ништо. Главниот проблем е зошто се доволни четири бои. Што е толку посебно за бројот четири? Зошто е четири, а не на пример тринаесет?

На доказ може да му се верува ако тој се разбере. Ако човек работи на доказ, тогаш неговите грешки ќе се најдат лесно. Компјутерот може греша, а неговите грешки се наоѓаат тешко и тешко се сфаќаат.

Да се користи компјутер во некој доказ, значи да се спроведе експеримент. Овој проблем на четири бои е докажан преку експеримент, а не формално.

Веродостојноста на овој доказ е како игра на Simon says- математичарите се наведени да имаат верба во зборовите на Simon. Ова е математика, не религија.

Верувањето на компјутер ќе доведе до интелектуално нецелосен одговор. Компјутерски проверените случаи не припаѓаат на математиката, бидејќи математичарите не може да веруваат на нешто, скриено, во црна кутија

В. Размислувања на верниците

Тоа дека компјутерите прават грешки и се подложни на багови, важи и за луѓето. И еден математичар може да згреша во својот доказ, а тешко да може да му се најде грешката. Доказот на Кемпре е добар пример за тоа. Неговиот доказ бил прифатен и важел за точен со години. Затоа не се бара грешка во компјутерот, туку во размислувањето на тој што ја направил програмата.

За разлика од луѓето, компјутерите не се подложни на замор, стрес и емоции. Должината на овој доказ е докажано огромна, за да може човек да го сработи.

Податоците што сакаме да ги добиеме се во секој случај разбирливи за човекот, но никако не може да се добијат без употреба на компјутер.

Идејата дека не треба да се користи компјутер за докажување ќе стане смешна. Денешните математичари го користат компјутерот како молив или хартија. Сите тие кои не ја започнале својата математичка кариера во ерата на компјутерите, оваа машина им претставува повеќе закана отколку помош.

VII. ЗАКЛУЧОК

Во овој труд се дискутираше за Проблемот на четири бои од историски, научен и социјален аспект. Видовме како еден проблем со едноставни премиси може да донесе големи контроверзни проблеми во целото поле на математиката.

Трите различни компјутерски докази ја поддржуваат валидноста на оваа теорема. Сепак никој не успеал да ги потврди овие докази како целосно точни- со други зборови, темата за овој проблем е се уште отворена и актуелна. Од една страна имаме скептици кои се противат на идејата за компјутерски докази на математички проблеми. Од друга страна пак се верниците кои амбициозно го прифаќаат фактот дека машините се од голема корист за математиката. Расправата е се уште отворена и двете страни страствено настапуваат со своите аргументи.

Прашањето кое следи од сето ова е: што значи и какви последици ќе произлезат од идејата да се користи компјутерски докази за математички проблеми?

Библиографија

- [1] 'The Journey of the Four Colour Theorem Through Time' Andreea S. Calude, Auckland, New Zealand
- [2] 'The Four-Color Problem: Concept and Solution' Steven G. Krantz
- [3] 'A computer-checked proof of the Four Colour Theorem' Georges Gonthier
- [4] 'Algorithms and Data Structures' Kurt Mehlhorn, Peter Sanders
- [5] 'The Four Color Theorem' Yuriy Brun
- [6] 'Graph Coloring Problems' Guillermo Duran
- [7] 'Total colorings of planar graphs without adjacent triangles' Xiang-Yong Suna, Jian-Liang Wua, Yu-Wen Wua, Jian-Feng Hou

004.455:511.174]:616.89.083.2

Михаела Јовановска
Европски Универзитет – Република Македонија

Апликација за откривање на прости природни броеви и операции со истите за деца со аутизам

***Анстракт:** Овој труд е создаден со цел да им се помогне на децата во Македонија кои се болни од аутизам, како и на децата од предшколска возраст, полесно да ги научат броевите и операциите со истите преку едукативна апликација. Апликацијата е направена во програмата Adobe Flash CS6 со користење на програмскиот јазик ActionScript 3.0, додека за креирање на сликите е користена програмата Adobe Photoshop CS6.*

***Клучни зборови:** аутизам, ActionScript 3.0, Adobe Flash, едукативна апликација, математички операции*

***Abstract:** This paper is created to help children in Macedonia that suffer from autism, as well as preschoolers, to easily learn numbers and basic mathematical operations through educational application. The application is created with Adobe Flash CS6, using the programming language ActionScript 3.0, while Adobe Photoshop is used for creating the images in the application.*

***Keywords:** autism, ActionScript 3.0, Adobe Flash, educative application, mathematical operations*

1 За аутизмот и апликацијата

Аутизмот претставува сериозно развојно нарушување кое ја намалува способноста за комуникација и интеракција со други луѓе и најчесто се појавува пред третата година од животот. Официјална бројка за заболени од оваа болест во Македонија се уште нема, а според најновата светска статистика од Центарот за контрола на заболувања од САД, аутизмот се појавува кај едно од 68 деца, а и во многу други држави аутизмот се гледа како епидемија. Поради тоа што аутизмот има растечка стапка на појавување

од 10-17% годишно, преку оваа апликација решив да им помогнам на децата во Македонија болни од аутизам да ги научат броевите и основите во математиката. Звучите и речениците во апликацијата се изговорени јасно и едноставно, и користени се визуелни поими на поставеното прашање. За изработка на апликацијата се користени живописни, весели бои, и поради тоа што апликацијата освен едукативна е и забавна, освен за децата со аутизам, таа може да биде користена и од страна на деца од предшколска возраст.

Апликацијата е поделена на четири категории, кои истовремено претставуваат главно мени: “Броенка”, “Препознај ги броевите”, Редослед на броеви” и “Математички операции”.

2 Adobe Flash & Action Script 3.0

За креирање на апликацијата, најпрво на првиот слој е нацртана позадината во самата програма, Adobe Flash. На вториот слој додадена е весела инструментална музика пријатна за слушање и примамлива за детското уво која е поместена на втората рамка со цел да почне да се емитува од главното мени па натака. Кога ќе се активира апликацијата, почнува весела анимација од броевите 1, 2 и 3 и од името на апликацијата: “Весела математика”. Анимацијата на броевите е постигната преку креирање на Motion Tween, додека анимацијата на името на апликацијата е постигната преку креирање на маска. На првата рамка исто така е додадено анимирано копче кое нè носи до главното мени, односно на втората рамка.

На втората рамка е дадено главното мени на кое што има четири анимирани копчиња кои нè носат до друга рамка (слика 1). Кодовите на некои копчиња не нè носат до определена рамка, туку нè носат во случаен број на рамка од (некој број) до (некој број). Тоа е така бидејќи кога ќе кликнеме на тие копчиња, не сакаме секогаш да се покажуваат истите рамки со ред, туку сакаме да се прикаже некоја рамка по случаен избор. Освен тоа, на сите

следни рамки поставено е анимирано копче кое нè носи назад, односно до главното мени.

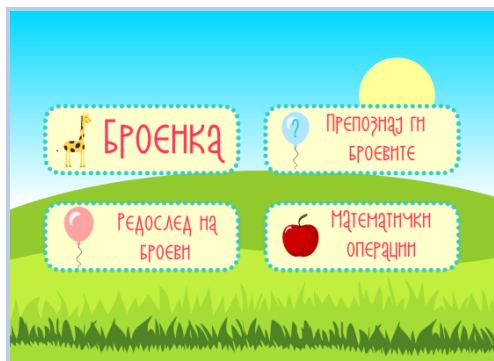
2.1 Броенка

Во овој дел, децата можат да се запознаат со броевите од еден до дваесет, дадени по редослед. За позабавен изглед, за секоја бројка е прикажана карта со соодветен број на животни, и секој број е соодветно изговорен. Бројките во текот на реченицата се изговорени јасно, по два пати, со цел децата побрзо да го запомнат бројот.

Секоја бројка е дадена на посебна рамка и е преобразена во посебен Movie Clip од три слоја: еден слој за анимација на бројот, друг слој за анимација на картата со животното и трет слој за кодот, каде што е дадена команда за стопирање на анимациите. Освен Movie Clip-от, на рамките се додадени и мануелно креирани копчиња, кои што служат за навигација помеѓу броевите. Исто така над слојот “броенка” е додаден слој “аудио” кој што служи за вметнување на гласовен приказ на соодветните броеви. Гласовните прикази исто така се вметнати во клучни рамки и синхронизацијата е поставена на Event, со цел да почнат да се репродуцираат кога ќе се активира анимацијата од соодветниот број.

2.2 Препознај ги броевите

Во овој дел, децата можат да го проверат наученото за тоа која бројка како изгледа. Дадени се неколку различни броеви испишани на благо-анимирани балони (слика 2) и вметната е гласовна инструкција во првичниот слој “аудио” за тоа на кој број треба да се кликне. Доколку се кликне на балон со погрешен број се репродуцираа соодветен звук за неточен одговор, а доколку се кликне на балонот со точниот број, се репродуцира соодветен звук за точен одговор и соодветна анимација на балонот. Откако ќе биде кликнат точниот балон, даден е код за автоматска навигација на следната случајна рамка.

Слика 1 - приказ на втората рамка, односно главното мени од апликацијата

Слика 2 - приказ на рамка од категоријата “Препознај ги броевите

2.3 Редослед на броеви

Во овој дел, децата можат да го проверат наученото за тоа која бројка се наоѓа помеѓу две други бројки. Во горниот дел се дадени анимации на балони кои што лебдат, со два броја и прашалник помеѓу двата броја, додека во долниот дел се дадени три копчиња претставени како балони со три различни броеви, од кои треба да се одбере точниот одговор (слика 3). Доколку се кликне на балон со погрешен број се репродуцираа соодветен звук за неточен одговор, а доколку се кликне на балонот со точниот број, се репродуцира соодветен звук за точен одговор и соодветна анимација на балонот. Анимацијата на балонот со точниот одговор е креирана преку Motion clip; доколку се кликне на точниот одговор, копчето се губи а од тој момент се вклучува анимацијата на точниот одговор. Откако ќе биде кликнат точниот балон, даден е код за автоматска навигација на следната случајна рамка.

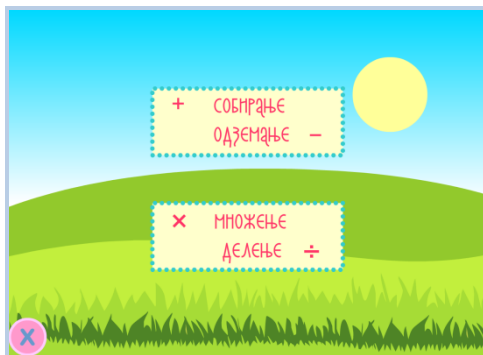
2.4 Математички операции

Овој дел е поделен на две секции: “Собирање, одземање” и “Множење, делење” (слика 4). И во двата дела се дадени најразлични анимации: со анимирани врапчиња на гранка (слика 5) и со кошници и овошја (слика 6), за

да им биде полесно на децата да ја сватат основата на математиката. Анимациите на броевите се креирани преку Motion Clip: доколку се кликне на точниот одговор, копчето се губи, а од тој момент се вклучува анимацијата на точниот одговор (слика 7).

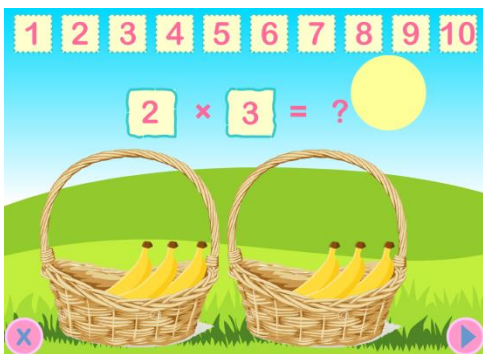
Слика 3 - приказ на рамка од категоријата “Редослед на броеви”

Слика 4 - приказ на под-менито од категоријата “Математички операции”

Слика 5 - приказ на случајна рамка од под-менито “Собирање, одземање”

Слика 6 - приказ на случајна рамка од под-менито “Множење, делење”

Слика 7 - приказ на анимација на точен одговор од под-менито “Собирање, одземање”

Анимациите се со соодветни гласовни инструкции од кои може многу лесно да се запознаат основните математички операции и логично да се препознае точниот одговор. Како и во претходните два дела, доколку се кликне на погрешен број се репродуцира соодветен звук за неточен одговор, а доколку се кликне на точниот број, се репродуцира соодветен звук за точен одговор и соодветна анимација на броевите. Откако ќе биде кликнат точниот број, даден е код за автоматска навигација на следната случајна рамка.

Покрај ова, на овие рамки се дадени две анимирани копчиња: едното копче, поставено во долниот лев агол, носи до менито од каде што се избираат математичките операции, додека другото анимирано копче, поставено во долниот десен агол води до случаен избор од наредна клучна рамка за математичките операции за собирање и одземање. Ова копче е додадено доколку прашањето е тешко, да се премине на следно прашање од тој вид без да треба претходно да биде одговорено прашањето.

Заклучок: Поради тоа што аутизмот од година на година брзо расте, имав желба да креирам апликација која ќе помогне во развојот на децата со аутизам во Македонија од областа на математиката. Апликацијата е соодветна за аутистични деца: таа опфаќа весели и живописни бои, звуци и реченици кои се изговорени јасно, како и визуелни поими на поставеното прашање или гласовниот приказ на бројката. Апликацијата е забавна и

едукативна, и освен деца со аутизам може да се користи и од страна на деца кои се на предшколска возраст, за полесно понатамошно учење на математиката.

Conclusion: *Because the number of children suffering from autism is rising rapidly each year, I wanted to create an application for autistic children in Macedonia that will help in their development in the area of mathematics. The application is suitable for autistic children: it includes cheerful and vibrant colors, sounds and sentences that are clearly pronounced, as well as visual notion of the asked question, or voice preview of the number. The application is fun and ducative, and can be used as well by preschoolers, for easier further learning of mathematics.*

Референци

Литература:

1. Вељановска Ј., Утрински весник (2014) Здравје-Аутизмот почнува пред раѓање. Достапно на:

<http://www.utrinski.mk/?ItemID=62E2CDD14197E849B97FF704B000B721>

2. Балабан Љ., весник Дневник (2015) Несериозно пребројување на децата со аутизам. Достапно на:

<http://www.dnevnik.mk/?ItemID=9703201BFC13E242BBB42421C8667B34>

3. Центар за контрола на заболувања од САД, Autism Spectrum Disorder – Data & Statistics. Достапно на: <http://www.cdc.gov/ncbddd/autism/data.html>

Инструментална музика:

1. "Carefree" од Kevin MacLeod (incompetech.com). Лиценцирано спрема CC Attribution 3.0. Достапно на:

<http://incompetech.com/music/royaltyfree/index.html?isrc=USUAN1400037>

Користени слики (лиценцирани спрема CC Attribution 3.0):

1. Животни: <http://www.clker.com/clipart-cute-animals-.html>
2. Кошница: <http://www.shutterstock.com/pic.mhtml?language=en&id=79128178>
3. Банана: <https://openclipart.org/detail/211303/simple-banana>
4. Шема за јаболко: <http://www.clipartlord.com/free-apple-clip-art>
5. Шема за птица: <http://imgkid.com/birds-cartoon-png.shtml>

004.455:003.292.2]:616.89-053.2

Невенка Милева
Европски Универзитет - Република Македонија

Учење на букви на деца со аутизам

Анстракт

Намената на оваа апликација е поефективно учење на буквите , а воедно и животните, за децата со аутизам . Апликација им овозможува полесно да ги совладаат буквите и да ги препознаваат животните. Освен децата со аутизам оваа апликација можат да ја користат и децата од предшколска возраст. Направена е во вид на зоолошка градина со што би била поинтересна и позанимлива за учење, бидејќи во денешно време децата се големи љубители на животните.

Клучни зборови: аутизам , азбука, апликација

Abstract

This application is made more effective way to learn the letters, as well as recognition of animals, for children with autism. Through this application they can easily master the alphabet and animals. Beside children with autism, this application can be used by children of preschool age. Is made in the form of a zoo that would be more interesting for learning, because nowadays kids are big animal lovers..

Keywords: autism, alphabet, application

1. Запознавање со аутизмот

Во овој труд се работи за изработка на апликација за изучување на букви за деца со аутизам. Ќе се запрашаме, што е тоа аутизам? Аутизам е нарушување на невролошкиот развој, кое се одликува со намалена способност за социјализација и комуникација и со ограничено и повторливо

однесување. Сите овие знаци се манифестираат пред три годишна возраст. Аутизмот делува на процесирањето информации во мозокот, со тоа што го менува начинот на којшто невроните и нивните синапси се поврзуваат и организираат. Како доаѓа до оваа појава сè уште не е познато. Другите две нарушувања од спектарот на аутизмот (НСА) се синдромот Аспаргер, којшто не се одликува со заостанатост во когнитивниот развој и во јазикот, и ПНР-Н (первазивното нарушување во развојот - неодредено), кој се дијагностицира во случаи кога не се комплетно исполнето критериумите за другите два синдроми.

Аутизмот има цврста генетска основа, но генетскиот состав на аутизмот е сложен и не е јасно дали НСА се објаснува повеќе со ретки мутации, кои имаат огромни ефекти, или пак со мултигенски интеракции на нормалните гени. Во ретки случаи аутизмот е поврзан со фактори кои предизвикуваат вродени малформации. Постојат и многу контроверзни теории за некои причинители, кои што можат да произлезат од опкружувањето, како што се тешките метали, пестицидите или вакцините, кои се примаат во раното детство. Хипотезите за вакцините се биолошки невозможни и не се потврдени со достојни научни докази. Аутизмот се појавува кај 1-2 од 1000 луѓе. Распространетоста на НСА е 6 луѓе од 1000, со тоа што се јавува 4 пати повеќе кај машката популација отколку кај женската. Бројот на луѓе, кои се дијагностицирани дека страдаат од аутизам почна драстично да се зголемува од 1980тите, делумно поради промените во дијагностиката. Причините за зголемениот број на случаи со аутизам се непознати.

Симптомите на аутизмот произлегуваат од промените на различни системи на мозокот, кои се поврзани со процесот на зреење. Не е баш јасно како се појавува аутизмот. Неговиот механизам може да се подели на 2 дела: патопсихологијата на деловите на мозокот и процесите кои се одвиваат во него, која што е поврзана со аутизмот, и невропсихолошките врски меѓу

деловите на мозокот и нивното меѓусебно однесувањата. Се покажало дека однесувањата имаат повеќебројни патопсихологии.

2. Adobe Flash Professional

Adobe Flash Professional се користи за правење на апликации, игри, анимации за на персонален компјутер, телевизија или пак мобилни телефони и разни бежични уреди. Flash плеерот, произведен и дистрибутиран од Adobe Systems, е клиентска програма достапна на повеќето интернет пребарувачи. Содржи векторска графика, програмски јазик наречен ActionScript со поддршка за слики, видео и аудио. Исто има и верзии од Flash плеерот достапни за на мобилен или други преносливи уреди.

Накратко речено Adobe Flash е интегрирана средина за креирање (IDE), а Flash Плеерот е апликација за да се отвораат Flash податотеките креирани со Adobe Flash. Но затоа кога велиме само "Flash" може да мислиме на Adobe Flash на Flash плеерот или пак на Flash податотеките.

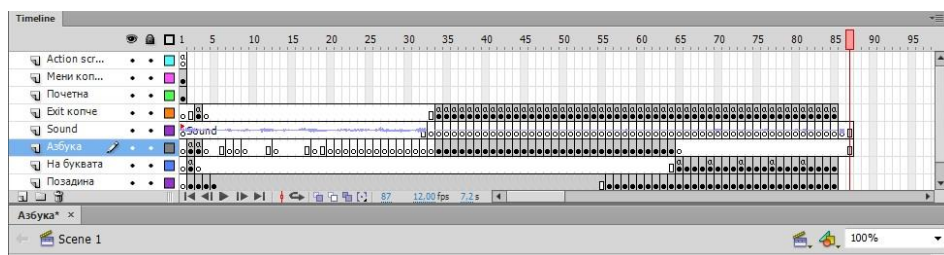
Од излегувањето на Flash во 1996, Flash технологијата прерасна во популарен метод на додавање на анимација на веб страните; неколку софтвер продукти, системи, и уреди можат да прикажуваат Flash. Flash најчесто се користи за создавање анимации, игри, реклами, различни веб-компоненти, за вметнување видео на веб страните и разни интернет апликации.

Flash податотеките, често наречени "Flash анимации" или "Flash игри", имаат .swf наставка и можат да бидат дел од веб страна, и директно да се отвораат преку Flash плеерот, или пак да претставуваат проектор (Flash клип со наставката .exe во Windows) како и обичните апликации. Flash Видео податотеките ја имаат наставката .flv и се отвораат преку .swf податотеките.

3. Апликација – Азбука

Оваа апликација која ја крстив Азбука е изработена во Adobe Flash Professional CS6. За изработка на оваа апликација користев слики од интернет и своерачно изработени слики во Adobe Photoshop CS6, музиката која е во позадина е симната од страница која е со лиценца и музиките кои се наоѓаат на оваа страна може да се користат слободно.

Оваа апликација е наменета за изучување на азбуката преку животните за децата со аутизам. Позадината на оваа апликација е составена од 8 слоја и 85 рамки. Секој од слоевите е посебно именуван според неговата функција како што е дадено на слика 1. Секој од слоевите си врши своја функција, на пример слојот Позадина е позадината на апликацијата, слојот Exit button е за копчињата за излез од одредена рамка и сл.

Слика1. Слоеите на апликацијата Азбука

Слојот Sound е слој каде што се прикачени позадинската музика и речениците за оваа апликација. Како што напоменав погоре позадинската музика е симната од интернет страна, додека речениците се снимени преку телефонска апликација за снимање и потоа трансформирани во WAV формат преку апликацијата Format Factory.

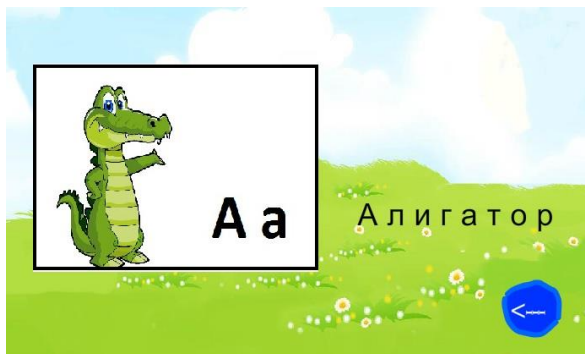

Слика2. Почетна слика на апликацијата *Азбука*

На слика 2 ни е прикажана почетната страна на апликацијата. Таа се состои од позадина и копче – Мени , кое не носи до двете подмениа “Азбука” и “На буквата на буквата”. Со помош на овие две подмениа може да се отворат образовните игри за учење на буквите и нивно распознавање. На слика 3 ни е прикажана азбуката која се отвара со помош на подменито “Азбука”. Овде ги имам прикажано буквите по редослед и со кликање на една буква се отвара нова рамка која ни ја прикажува избраната буква и едно животно кое започнува на избраната буква, како на слика 4.

Слика3. Приказ на азбуката со избирање на подменито “Азбука”

Слика 4. Приказ на веќе избрана буква

На слика 3 и 4 може да се забележи дека долу во десниот агол се наоѓа кружно копче кое со негова помош детето со кликање може да се врати назад на претходната рамка. На слика 5 е даден кодот кој е користен за копчињата излез од рамка и следна рамка.

```
import flash.events.MouseEvent;

stop();
ButtonExit_btn.addEventListener(MouseEvent.CLICK, Shoot_69);

function Shoot_69(event:MouseEvent):void {
    gotoAndStop(2);
}
import flash.events.MouseEvent;

stop();
ButtonNext_btn.addEventListener(MouseEvent.CLICK, Shoot_70);

function Shoot_70(event:MouseEvent):void {
    gotoAndStop(69);
}
```

Слика 5. Приказ на код кој е користен за копчињата излез од рамка и следна рамка

Кога на подменито ќе се одбере “ На буквата, на буквата” ни се отвара нова рамка со едно прашање и дадено три слики од животни, како на слика 6. Кога ќе се кликне на точниот одговор се отвара рамка како на слика 7 и кажува дека одговорот е точен, доколку се кликне на не точен одговор се отвара нова рамка како на слика 8 и ни кажува дека одговорот не е точен и треба да се обиде корисникот на апликацијата повторно. Со секое отварање

на точен одговор се преминува на следно прашање. Во позадина на овие рамки имаме звук т.е кажување на се она што е прикажано на рамката. На пример како на слика 6 се кажува “Кое од овие животни започнува на буквата В?”. Доколку погоди како на слика 7 во позадина имаме “Погоди , јас сум врабче, започнувам на буквата В”, доколку не погоди како на слика 8 во позадина оди “Јас сум глувче, започнувам на буквата Г , обиди се повторно”.

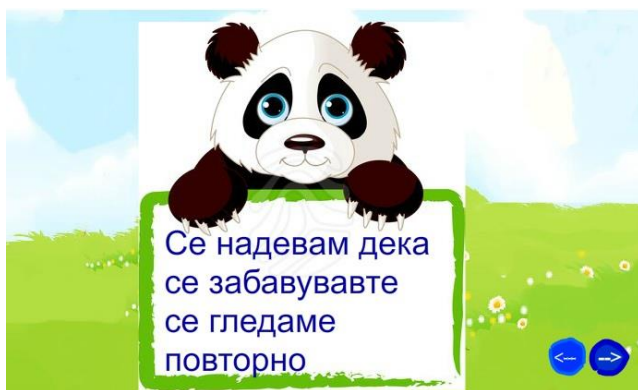
Слика 6. Приказ на играта “На буквата, на буквата”

Слика7. Приказ на избран точен одговор

Слика 8. Приказ на избран неточен одговор

На крај на апликацијата имам дадено панда(слика 9) која држи натпис на кој пишува “Се надевам дека се забавувате, се гледаме повторно”. Со кликање на десната стрелка долу во десниот агол се враќаме на подменито.

Слика 9. Приказ на последната рамка од апликацијата

Заклучок

Секојдневно се среќаваме со аутизам и децата кои имаат аутизам, па поради тоа ја изработив оваа апликација за да може да се олесни образовниот развој на децата со аутизам во Македонија. Апликацијата е соодветна за деца со аутизам која изобилува со весели бои и слики од животни преку кои децата ќе ги изучуваат буквите.

Апликацијата има интересна содржина па освен децата со аутизам, можат да ја користат и децата од предшколска возраст за полесно учење на азбуката.

Conclusion

Everyday we meet with autism and children who have autism, and therefore I developed this application in order to facilitate educational development of children with autism in Macedonia. The program is appropriate for children with autism that abounds with cheerful colors and images of animals through which children learn the letters.

The application has an interesting content so except for children with autism, the application can be used by children from preschool to facilitate learning the alphabet.

Литература

- ✓ <http://incompetech.com/>
- ✓ <http://sgi.com/>
- ✓ <http://lodbook.com/>
- ✓ <http://typhoonlabs.com/>

СЕСИЈА: СТОМАТОЛОГИЈА
DENTISTRY SESSION

616.314-089.843

Ванковски Влаго, Павлески А, Ангелеска Д.
Европски Универзитет, Скопје, Македонија

Имплантологијата – стоматолошка парадигма на дваесет и првиот век

Новите технолошки можности во стоматологијата овозможија најексплоатираните традиционални и долгогодишни интервенции како што се екстракциите на заби, да добијат алтернатива во однос на нивното решавање и да излезат од рамките на основната грижа за денталното здравје, проширувајќи ги своите погледи и активности на сите полиња.

Гледано од глобален аспект, најголеми придобивки се постигнуваат онаму каде што конвенционалните лекувања, екстракциите, направиле најголеми пореметувања во стоматолошката протетика. Од аспект на современи лекувања, имплантите се водечки во новините кои во моментот се тренд во стоматолошките ординации.

Надоместувањето на изгубените заби од историски аспект преставува еден од првите имплантолошки потфати од хронолошки аспект, воопшто, во човековиот организам.

Наша цел во оваа презентација е остеоинтеграцијата на коскениот ткиво со титаниумскиот имплантат и воедно разоткривањето на анкилотичното поврзување на живото коскено ткиво со титаниумскиот ортопедски надоместок. Презентирани ќе бидат повеќе случаеви на остеоинтеграција на имплантати со коскениот алвеоларен гребен и нивно дефинитивно протетско решавање.

*Клучни зборови: имплант, титаниум, надоместок, анкилотична врска,
коскено ткиво*

Vankovski Vlado, Pavleski A, Angeleska D.
European university, Skopje, Macedonia

Implantology - Dental paradigm of the twenty-first century

New technological possibilities in dentistry enabled the most exploited traditional and longstanding interventions such as extraction of teeth, get alternative to their resolution and to go beyond of the basic dental health care, extending his views and activities in all fields.

Viewed from a global perspective, the greatest benefits are achieved where the conventional treatments, the extractions, made major disturbances in dental prosthetics. In terms of modern treatments, implants are leading news currently and a trend in dental offices.

From historical aspect, the compensation of lost teeth represents one of the first implantological ventures in chronological aspect, in human body in general.

Our goal in this presentation is bone osteointegration with titanium implant and also the revelation of ankylos connecting of the living bone with titanium orthopedic compensation. There will be a representation of more cases of implantsosteointegration with bone alveolar ridge and their definite prosthetic solution.

Keywords: implant, titanium, compensation, ankylosis connection, bone

ВОВЕД

Конвенционалната стоматологија се повеќе заминува во заборав. Забот на времето ги прерипува класичните решенија на стоматолошките протоколи. Екстрахираните заби некогаш претставуваа терминално решение и го намалуваа дијапазонот на стоматолошката понуда како алтернатива.

Научните основи на имплантологијата се поставени на почетокот на осумдесетите години од минатиот век. Со примената на имплантатите во стоматологијата сега веќе можеме да користиме повеќе алтернативни решенија.

Ендоосеалните имплантати се една од петте групи на имплантати кои се применуваат во денталната медицина. Нивната примена денеска во стоматологијата покрива повеќе од 99% стоматолошки случаи. Мора да напоменеме дека денеска постојат повеќе од петстотини производители на ендоосеални дентални имплантати. Скоро секој нов ден носи нов производител но основата и суштината се исти. Импантатите се произведуваат од 99% чист титаниум со останатите примеси . Како не би дискутирале за поставувањето, производството, составот и дизајнот на импантатите кои во денешно време се рутина и протокол би се осврнале на нивните добри и лоши особености.

КЛИНИЧКИ СЛУЧАИ

Со помош на ендоосеалните имплантати решавањето на случаевите се движи со голем дијапазон.

- Импантатите ни овозможуваат да поставуваме и вршиме реконструкција на еден екстрахиран заб без да се препарира еден или двата соседни .
- Со помош на два импантати можеме да поврзиме беззабен простор, поточно да направиме мостова конструкција.
- Со помош на еден импантат или повеќе возможно е изработка на хибридна протеза фиксирана врз импантатите .

Парадигмата на современата стоматологија да имаме дентално (сега веќе импантолошко) пренесување на цвакопритисокот, со поставување на импантатите сега веќе е возможна. Начинот на поставување е

конвенционален и во главно од почетокот до денеска се користат две методи, отворена и затворена .

Принципот на поставување не е пресуден. Нивното опстојување зависи од протоколарното поставување и придржување кон клиничките и биолошките принципи.

Покрај сите придобивки при поставување на имплантатите, нивното опстојување доведува и до компликации односно пери-имплантитис.

Иако стапката на неуспех на поставени импланти е ниска, неколку фактори може да го инхибираат успехот на оваа терапија. Меѓу нив пери-имплантитисот претставува најголем ризик. На пери-имплантитисот секогаш му претходи многу поблага клиничка форма наречена пери-имплантен мукозитис која е честа но и излечива. Рани предупредувачки знаци се црвени, отечени непца и крварење при сондирање околу денталниот имплант. Ако навреме не се дијагностицира, открие и лекува може да преминево пери-имплантитис.

Сл. 1 Периимплантен мукозириис

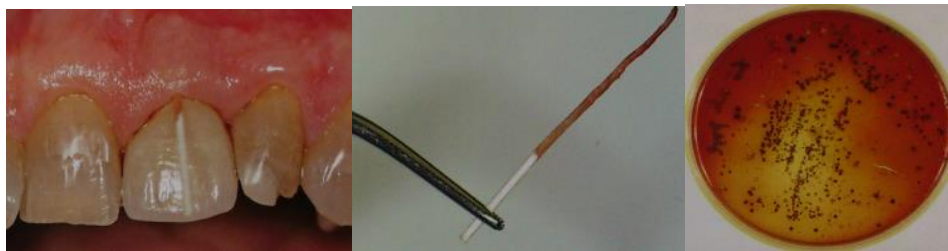
Периимплантитис

Додека пери-имплантниот мукозитис претставува реверзибилна состојба, пери-имплантитисот е состојба која доведува до прогресивен губиток на коска околу денталниот имплант потенцијално доведувајќи до губиток на имплантот. Пери-имплантитисот и пародонталната болест имаат неколку заеднички карактеристики.

Сл. 2. Шема која ги покажува можните коскени дефекти околу еден имплант

Всушност присуството на едната клиничка состојба може да биде предиктор за другата и обратно. Оваа релација е прикажана во студија каде пациенти со историја на пародонтална болест и ситемски заболувања имаат тенденција за зголемен ризик за појава на пери-имплантитис. Друга сличност е и бактериската флора асоцирана со овие две состојби, а обично тоа се грам негативните анаероби најчесто поврзувани со губитокот на денталните импланти. Со оглед на тоа дека губитокот на алвеоларна коска е асимптоматски и ниту пери-имплантитисот ниту периодонтитисот генерално не се поврзани со акутна болка, редовен професионален мониторинг на денталните импланти е од суштинско значење.

Сл. 3. Микробиолошка дијагноза

Парадоксално зголемувањето на случаеви со пери-имплантитис главно се должи на напредокот во дизајнот на имплантите. Во средината на деведесеттите години, е откриено дека имплантите со груба наместо мазна површина овозможуваат подобра интеграција со алвеоларната коска.

Сл 4. Порозна површина на титаниумски имплант

Сепак, грубата текстурирана површина на имплантот е идеално место за задршка на бактерии посебно кога има ресорпција на коската околу имплантот. Дебридман на површината е стандарден пристап за лекување на пери-имплантитис, но претставува предизвик да се избере најсоодветниот инструмент за имплантот. Тоа е затоа што ефектите на механички третман може да варираат во зависност од површината на имплантот а докторите мора да имаат основни познавања за дизајнот и видот на поставениот имплант. Треба да се земе предвид и дека инструментите од нерѓосувачки челик може да ја изгребат површината на имплантот и да ја направат повеќе подложна на акумулација на бактериски биофилм. Затоа генерално се препорачува употребата на титаниумски кирети.

TABLE 1 Peri-implantitis Treatment Guidelines			
3-MM POCKET	→	Improvement in patient's oral hygiene, with frequent recall visits.	
POCKETS > 3 MM	→	With no bone loss, improvements in oral hygiene along with correction of unfavorable soft tissue.	
POCKETS > 4 MM TO 5 MM	→	Cleaning of implants along with correction of unfavorable soft tissue and use of antiseptic agents.	
POCKETS > 5 MM	→	Moderate bone loss	→ Treatment with local drug delivery
	→	Extensive bone loss	→ Treatment with local drug delivery system or surgical intervention.

Сл 5. Шема за лекување на периимплантитис

Најдобар начин за менаџирање со периимплантниот мукозитис е всушност превенцијата а тоа вклучува редовна лична и професионална хигиена околу имплантот која е задолжителна и неопходна за минимизирање на бактериската инфекција. Периимплантниот мукозитис лесно се третира

конзервативно, додека за менаџмент на пери-имплантитисот неопходен е хируршки третман кој сепак не дава предвидливи резултати во главно поради бактериската деконтаминација на рапавите со навој површини на имплантот.

Има уште многу да се учи и истражува за причините на пери-имплантитис. А и евидентна е и потребата за поголем број квалитетни истражувања кои би подржале предлог за одредени специфични протоколи за хируршки или нехируршки третман на пери-имплантитис.

Сепак со стапка на неуспех на имплантот помала од 10% пациентите со поставен имплант треба да се чувствуваат сигурни во нивниот избор на терапија за надоместок на изгубениот заб.

ЗАКЛУЧОК

Добрата и квалитетна пред имплантолошка припрема на пациентот (санирање на сите лезии на меките и тврди ткива, зголемување на волуменот со коскени графтови) изборот на соодветни импланти со добра конекција го намалуваат процентот на инфекции и можни компликации од пери-имплантитис со губење на имплантите.

CONCLUSION

The amount of the infections and possible periimplantitis complications and the loss of the implants can be decreased by using a good and quality preparation of the patient (repairing of all lesions of the soft and the tight tissues and volume increasing with bone grafts) and appropriate implants with good connection.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Quirynen M.- Dynamics of initial subgingival colonization of pristine peri-implant pockets
2. Schou S.- Probing around implants and teeth with healthy or inflamed peri-implant mucosa/gingival
3. Roos-Jansaker – Nine to fourteen years fallow up of implant treatment
4. Lindhe J Peri-implant diseases: Consensus Report of the Sixth European Workshop on Periodontology
5. Résidus des scellement - Cause de peri-implantite; Dietmar Weng
6. Renver S. – Infection at titanium implants with or without a clinical diagnosis of inflammation
7. Glauser R. – Peri-implant soft tissue barrier at experimental one piece mini implants with different surface topographie
8. Quirynen M – The influence of surface roughness and surface free energy on supra and subgingival plaque formation in man

616.314-77:546.831-31

Ванковски Влаго, Ангелеска Д., Вујасин С.
Европски Универзитет, Скопје, Македонија

Циркониум оксид-емајлова алтернатива во денталната медицина

Препокривањето на препарираниите и оштетени заби подолго време се санира со помош на денталната керамика. Истата веќе се смета како најдобар естетски материјал поради својствата кои ги поседува.

Керамиката во споредба со другите материјали кои се употребуваат во протетската стоматологија (акрилат, композит итн.) покажува драстично големи разлики во корист на квалитетот.

Со појавувањето на циркониум оксидот повеќе не ни е потребна металната основа на керамиката, сегашните изработки се целосно керамични. Оваа керамика има исклучително добри механички својства како и палетата на бои кои се многу блиски до природната боја на забите. Со тоа покажува подобри естетски својства во однос на метал-керамичките изработки. Во литературата постојат студии за испитувања на квалитетот на циркониум оксидот во последните 5-7 години а резултатите се контрадикторни. Сепак циркониумот и понатаму е базата на современата стоматолошка протетика како и иднината во естетската стоматологија.

Основните карактеристики на денталната керамика се дека е неметална и анорганска. За разлика од ископините и минералите во природата, денталната керамика се подредува во групите на “човечка творба”. Во стоматологијата се прави печење на минералите, поточно на минералните соли, кои имаат состав помеѓу порцелан и стакло. Главните компоненти на денталната керамика се: глина 75-85%, силициев диоксид 12-22%. Кварцот и глината содржат траги од железо кое треба да се отстрани. Главен состав на глината е и каолинот (хидратизиран алуминиев суиликат).

За разлика од керамиката како напечен дел, базата на коронката или мостовата конструкција овој пат не се изработени од метал туку од циркониум оксид.

ZrO₂ претставува чист кристален циркониум со бела боја. Во зависност од температурата може да се појави со моноклинска, кубна и тетрагонска форма. Со додавање на итриум станува стабилен но помалку истеглив и тешко се обликува. Обработката на површинските делови што се врши со ладење и синтерување ја дава стабилноста.

Клучни зборови: Циркониум оксид, естетика, биокомпатибилност, керамика, тренд

Vlado Vankovski, Angeleska D, Vujasin S.
European University, Skopje, Macedonia

Zirconium oxide-enamel alternative in dentistry

For a long time the covering of stuffed and damaged teeth has been repaired by using dental ceramics. It is already considered as the best aesthetic material because of the properties that it owns.

Compared with other materials used in prosthetic dentistry (acrylate, composite etc.), ceramics shows dramatically large differences in interest of quality.

With the emergence of zirconium oxide a metal on ceramics is no longer needed because the current crafts are fully ceramic. This ceramic has extremely good mechanical properties as well as a palette of colors that are very close to the natural teeth color. Thus shows better aesthetic properties relative to the metal-ceramic works. In the literature there are studies of the quality of the zirconium oxide in the last 5-7 years and the results are contradictory. However, zirconium still remains to be the basis of modern dental prosthetics and cosmetic dentistry in the future.

The basic characteristics of dental ceramics are that it is non-metallic and inorganic. Unlike excavations and minerals in nature, dental ceramics aligns in the

groups of "human creation". In dentistry minerals are being baked, particularly of mineral salts, which have a composition between porcelain and glass. The main components of dental ceramics are: clay 75-85%, silica 12-22%. Quartz and clay contain iron traces that have to be removed. The major composition of clay is kaolin (aluminum hydrated silicate).

Unlike ceramics as backed part of the crown or bridge construction, the basis this time is not made of metal but of zirconium oxide.

ZrO₂ is a pure white crystalline zirconium. Depending on the temperature it may occur in monoclinic, cubic and tetragonal form. With the addition of yttrium it becomes stable but less stretchy and it is difficult to be shaped. The process of the surfaced parts is done out by cooling and sintering which provides stability.

Keywords: Zirconium oxide, aesthetics, biocompatibility, ceramics, trend

ВОВЕД

Желбата за изработка на фикснопротетски надоместоци слични на природните заби е многу објективна и прифатлива. Успехот во постигнување на апсолутна естетика кај протетските надоместоци подеднакво ја посакуваат докторот, забниот техничар и секако пациентот.

Постигнување на апсолутна естетика, биокompatibilност, оптичка и фотометриска компатибилност во фикснипротетските надоместоци можат да ја “доловат” само надоместоци изработени од целосна керамика. Циркониумските коронки овозможуваат многу автентично (93%) како кај природните заби, дневната светлина да поминува преку нив и поминувајќи и удирајќи во дентинот да се одбива и да ја просветлува гингивата. Со оваа појава, гингивалното ткиво се осветлува и одвнатре и делува многу по здраво.

Голема дилема во користење на целосно керамичките коронки направиле нивните не нај идеални механички карактеристики. Последниве години технологијата на изработка на дентален порцелан ги уочува

слабостите на керамиката како на пример: порозноста и нискиот праг на цврстина и ни овозможуваат со нивно подобрување високо квалитетни и долготрајни изработки. Од новите висококвалитетни материјали се користи циркониум оксидот, но воглавно само како база за изработка на коронки и мостови конструкции. За изработка на таква целосно керамична конструкција со тврдо керамичко јадро се користи КАД/КАМ технологијата.

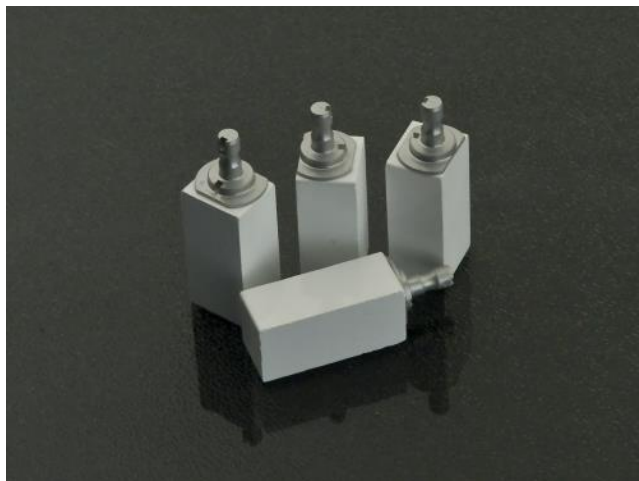
Кај изработката на овие конструкции предходните години се применувала препарација со масивна стапалка како би се обезбедила целосна и сигурна механичка цврстина на керамичките коронки. Големата механичка стабилност на керамиката денеска овозможува цврстина и стабилност со многу помали димензии на моделирање. Воедно и со помало препарирање и одземање од забната супстанца добиваме адекватна цврстина.

Наша парадигма во овој труд претставува циркониум оксидот (ZrO_2) кој за разлика од останатите керамички дентални материјали како: алуминиум оксидот, ин-церам алуминиумот и ин-церам цирконот има многу поголема механичка цврстина и е по адекватен до емајловата цврстина.

КАРАКТЕРИСТИКИ НА ZrO_2

Со сложена изработка циркониум оксидот се добива како руда од природата. Квалитетот се одредува со помош на големината на зрната а сложеноста на изработката ја формира и неговата висока цена. За разлика од обликот и формата кои ги има на собна температура, на 1100 степени се модифицира во тетрагонален облик и има помал волумен и е инертен на концентрирани киселини. Во денталната керамика како еден вид на “адитив” се користи и Итриум оксидот. Со него циркониумот и на собна температура ја сочувува својата тетрагонална форма на атомот. Многу карактеристично за циркониум оксидот е и тоа дека при стварање на пукнатини истиот од третрагонален преоѓа во моногонален облик. При преоѓање во оваа форма доаѓа до зголемување на циркониумот во волумен за

5%. Со тоа доаѓа до еден вид на пополнување или уклештување на пукотините или познато како саморепарација.

Сл. 1 Фабрички профили на циркониум оксид

Важно е да се напомене дека сосвојат ацврстина од 900 МПа, многу е по надмоќен во однос на другата дентална керамика.

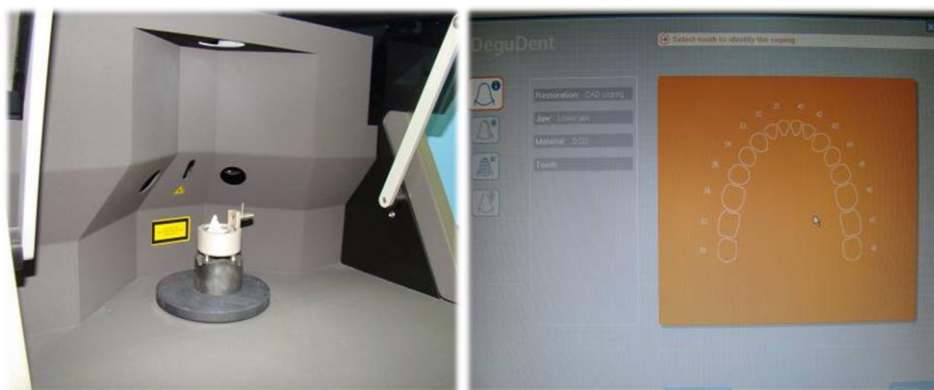
Во современата дентална индустрија изработката на конструкциите од циркониум оксид се прави со помош на КАД/КАМ технологијата. Тоа некаде во слободен превод би значело – компјутерско моделирање и дизајнирање, односно компјутерска изработка или глодање на цирконот. Блокчињата од циркониум оксид и покрај големата цврстина се обработуваат односно глодаат со помош на компјутерски глодач. При стружењето на циркониумот поради големата цврстина доаѓа до појавување на пукнатини. Од тие причини целата постапка се работи со многу по мала цврстина на циркониумови блокчиња а дополнително му се додава цврстина на протетската изработка. Тоа се прави со помош на **синтерување**. Во процесот на синтерување циркониумот ја намалува својата површина за 25-30% во зависност од предходната припрема. Тоа значи дека при режење на циркониумското блокче се добива модел од циркониум кој е од 25-30%

поголем од потребниот. Овој модел како би ја постигнал потребната цврстина со синтерување на температура од 1550-1570 °C, и губи од 25-30% од површината, поточно ја добива правата димензија. Мора да се напомене дека при режење на циркониумска конструкција за 30% поголема од потребната можат компјутерски да се добијат повеќе детали.

КЛИНИЧКО ЛАБОРАТОРИСКИ АСПЕКТИ

Изработката на циркониумоксидни керамични конструкции индицирана е на изработка на соло коронки во фронталната регија. Во видливите региони на забалото треба да се избегнуваат протетски конструкции кај кои транспарентноста на емајлот и дентинот би ја нарушиле со некој не биоинертен материјал. Нетреба да се занемарат и изработките на мостови конструкции со не многу членови и во бочните регии и секако коронки во мастикаторните регии.

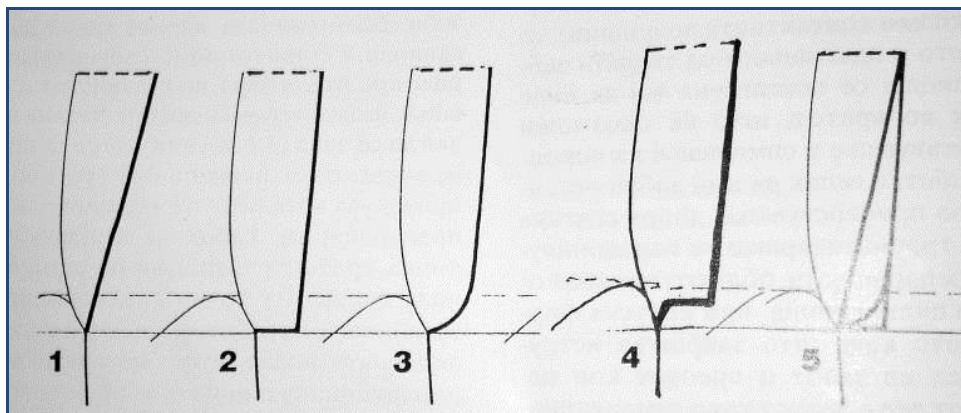
Трауматска оклузија, оштетени дентински и емајлови површини, потемнет дентин и авитален заб, нарушување на естетиката.... сето тоа се индикации за изработка на естетски циркониумски коронки.

Сл. 2 Скенер на КАД/КАМ

ПРЕПАРАЦИЈА

Сите производители на дентална керамика и сите забни техники ја протажираат препарацијата со стапалка. Додека производителите на дентални материјали дискутираат за препарација со правоаголна стапалка, забните техничари да излезат во пресрет на докторот и пациентот је преземаат одговорноста за изработка на конструкции над заоблена стапалка.

Сл. 3 Начин на препарација

Голема полемика се појавува во стручната јавност при протажирањето на нашата тангенцијална препарација при која заштедуваме од 30-35% од забната супстанца која се одзема при препарација со правоаголна стапалка. Мора да се има на ум дека при препарација со правоаголна стапалка секој втор препарирани заб се девитализира (најмалце 50%). Изработените мостови коронки во нашиот труд се врз заби препарирани со тангенцијална препарација. Дебелината на работ на коронката изработена со помош на КАД/КАМ технологијата од циркониум оксид е само 0,1-0,2 подебела во однос на металкерамичките коронки. Од биолошки аспект задоволени се сите услови циркониумската коронка да биде адекватна, биокompatibilна и естетски да ги задоволува условите во устата на пациентот.

Сл 4. Циркониум оксид извадени од КАД/КАМ апарат

Сл. 5 Дефинитивно изработени коронки

Посебно што сакаме да напоменеме е дека при изработка на овие фикснопротетски конструкции ги избегнувавме острите ивици и тубери при моделирање со што ги избегнавме штетните сили и по оската на забот и маргинално.

ЗЕМАЊЕ НА ОТПЕЧАТОК

Постапката за земање на отпечаток е класична (конвенционална). Исклучиво и овој пат ги користиме силиконите, полиетерите и хидроколоидите како би добиле квалитетни копии во негатив од деловите од кои буквално се треба да биде одсликано.

Никако не треба да се заборави ни ретракциониот конец кој убаво ни ја открива линијата на препарација односно стапалката. Кога би се запазила целата постапка во тој случај и при КАД/КАМ изработката прецизноста би била апсолутно по голема.

На излеаните работни модели се препорачува дури и отсликување на меките ткива дотолку се оди дотаму да се направи уште еден модел со – гингива маска.

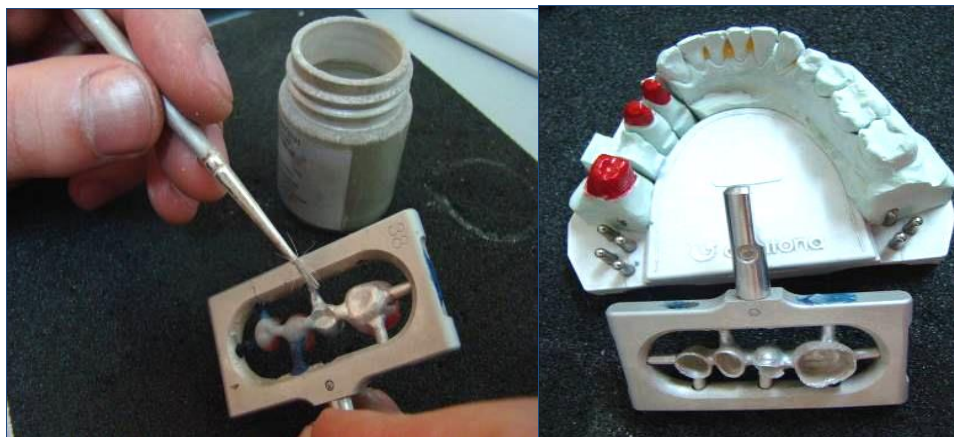

Сл. 6 Отпечаток земен со силиконски маси

ТЕХНИЧКА ИЗРАБОТКА

Во зависност од КАД/КАМ апаратот (со мали разлики) во главно постапката е на следниот начин.

- Од изработениот модел со подвижни забни трупчина се вади трупчето и директно се поставува на скенер.
- За дигитализација се користат ласерски скенери на кои се одредуваат последователно димензиите на коронката за дизајнирање.
- Скенирањето се прави на дефинитивно дизајниран објект.
- Овој објект го добиваме со режење на циркониум оксидната фабричка плочка но зголемен за 25-30%.
- Изгледаните модели се синтеруваат во печка на температура од 1550-1570 степени целзиусови и добиваме помали (25-30%) изработки верни на оригиналот со голема цврстина.

Сл. 7 Премачкување на восочната конструкција со сребрена пудра

ЗАКЛУЧОК

Циркониум оксидот и покрај своите механички недостатоци со доста технолошки обработки и сепарирања ги задоволува биолошките особености и денеска се смета за еден од нај биокompatибилните материјали. Со сигурност можеме да потврдиме дека ги задоволува условите да биде лидер во денталната реставративна протетика.

CONCLUSION

Despite its mechanical shortcomings, zirconium oxide satisfies its biological features through technological processing and separation. Thus it's nowadays considered as one of the most bio-compatible materials, surely we can confirm that it pleases the conditions for being a leader in the dental restorative prosthetic.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Three-dimensional fit of CAD/CAM-made zirconia copings.** Journal of Prosthetic Dentistry, Vol. 107, Issue 3, p198. Published in issue: March, 2012
2. Matthias Karl, Friedrich Graef, Manfred Wichmann, Tim Krafft. **Passivity of fit of CAD/CAM and copy-milled frameworks, veneered frameworks, and anatomically contoured, zirconia ceramic, implant-supported fixed prostheses.** Journal of Prosthetic Dentistry, Vol. 107, Issue 4, p232–238. Published in issue: April, 2012
3. Tamer A. Hamza, Hesham A. Ezzat, Mohamed Mahmoud Khalil El-Hossary, Hesham Abd El Megid Katamish, Tamer E. Shokry, Stephen F. Rosenstiel. **Accuracy of ceramic restorations made with two CAD/CAM systems.** Journal of Prosthetic Dentistry, Vol. 109, Issue 2, p83–87. Published in issue: February, 2013